

قزلباشان در ایران

نقش قزلباشان صفوی در تاریخ ایران زمین

امیر حسین نجفی

نشر الکترونیک: وبگاه ایران تاریخ

www.irantarikh.com

کلیه حقوق این اثر متعلق به امیرحسین خنجی است
پاسداری از حق مؤلف کمک به نشر فرهنگ است

فهرست مطالب

بخش نخست: خاندان صفوی و پدیده قزلباش

- گفتار نخست: خاندان صفوی..... ۸۰
- تصوف دوران مغولان..... ۱۰
- شیخ صفی الدین اردبیلی..... ۱۶
- فرزندان شیخ صفی الدین..... ۲۹
- گفتار دوم: منشأ قزلباشان و عقاید آنها..... ۳۲
- پیدایش شیعیان بکتاشی در اناتولی..... ۳۲
- شیخ جنید در اناتولی و رهبری بکتاشیها..... ۴۲
- شیخ حیدر و بکتاشیهای اناتولی..... ۴۹
- تشکیل سپاه قزلباش توسط شیخ حیدر..... ۵۳
- سلطان علی و قزلباشانش..... ۶۱

بخش دوم: شکل سلطنت قزلباش

- گفتار نخست: شاه اسماعیل صفوی..... ۶۶
- کودکی و نوجوانی شاه اسماعیل..... ۶۶
- انتقام از شروانشاه و تخریب اران و شروان..... ۷۴
- تسخیر تبریز و آذربایجان..... ۸۰
- تشکیل سلطنت صفوی..... ۹۶
- گفتار دوم: تسخیر ایران توسط قزلباشان..... ۱۰۳
- تصرف اسپهان..... ۱۰۳
- تصرف پارس و کرمان..... ۱۰۵
- جشن مردم قم و کاشان به مناسبت پیروزیهای قزلباشان..... ۱۰۹
- تصرف خوار و سمنان و فیروزکوه..... ۱۱۳
- کشتار در شهر طیس..... ۱۱۷
- تصرف عراق..... ۱۲۳
- تصرف خراسان..... ۱۲۹
- جدایی ماوراءالنهر (سغد و خوارزم) از ایران..... ۱۴۱

بخش سوم: تحریکات قزلباشان در کشور عثمانی و بی‌آمدهای فاجعه‌بار آن

- گفتار نخست: جنگ چال دیران و از دست رفتن بخشی از غرب ایران ۱۵۰
- روابط سلطان بایزید عثمانی با شاه اسماعیل ۱۵۰
- آشفته‌گی اوضاع سیاسی در کشور عثمانی ۱۵۷
- فتنه‌های شیعیان بکتاشی در کشور عثمانی ۱۵۹
- سرکوب شیعیان بکتاشی توسط سلطان سلیم ۱۶۴
- تصمیم سلطان سلیم به جنگ با شاه اسماعیل ۱۶۸
- لشکرکشی سلطان سلیم به ایران ۱۷۱
- شکست قزلباشان در جنگ چال دیران ۱۷۷
- شادمانی مردم تبریز از شکست قزلباشان ۱۸۳
- تشکیل مجدد سلطنت قزلباشان ۱۸۷
- الحاق ارزنجان و دیار بکر به کشور عثمانی ۱۹۱
- گفتار دوم: گسترش سلطه عثمانی در خاورمیانه ۱۹۷
- تصرف شام و مصر توسط سلطان سلیم ۲۰۰
- تبدیل سلطنت عثمانی به خلافت عثمانی ۲۰۹
- فروریختن نخوت شاه اسماعیل پس از فاجعه چال دیران ۲۱۴
- اشغال آذربایجان و همدان و کردستان و عراق توسط عثمانیان ۲۲۳

بخش چهارم: پی‌آمدهای فرهنگی اجتماعی ظهور قزلباشان در ایران

- گفتار نخست: سازمان و تشکیلات قزلباشان صفوی ۲۳۰
- قزلباشان (صوفیان) ۲۳۰
- تشکیلات دولتی ۲۴۳
- دسته جات تبرّایی ۲۵۴
- دسته چگین‌ها (آدمخواران صفوی) ۲۶۷
- نفاق پروری ۲۶۸
- گفتار دوم: روحانیت صفوی ۲۷۲
- تعریف روحانی و روحانیت ۲۷۲
- منشأ روحانیت صفوی ۲۷۳

۲۸۳	پیدایش ولایت فقیه
۲۹۰	تدوین تشیع صفوی
۳۱۱	بازنویسی تاریخ اسلام
۳۳۵	گفتار سوم: انزوای تاریخی ایران
۳۵۵	منابع اساسی

بخش نخست

خاندان صفوی
و پدیدۀ قزلباشی

گفتار نخست

خاندان صفوی

پدیده «قزلباشان» که زاینده «تشیع صفوی» در تاریخ کشور ما است از بحث‌انگیزترین موضوعات تاریخ ایران است. ایران‌شناسانی چون ادوارد براون و والتر هینتس،^۱ و کسانی چون لرد استانلی و چارلز گری^۲ این پدیده را یک ضرورت تاریخی برای حفظ وحدت ملی و استقلال میهنی ایران تلقی کرده‌اند؛ محققان اکادمی علوم شوروی سابق چون پتروشوفسکی و پیکولوسکایا و دیگران^۳ عقیده دارند که سلطنت قزلباشان یک امر عادی و استمرار طبیعی حاکمیت قوم ترک در ایران بوده است. بزرگان ایرانی معاصر ظهور قزلباشان به ویژه شیخ فضل الله روزبهان خنجی^۴ و شیخ شرف‌الدین بدلیسی^۵ از پدیده قزلباش به عنوان بلای ایران ستیز و دین برانداز یاد کرده‌اند. شماری از مورخان ایرانی سده حاضر ظهور صفویه را یکی از الطاف خدایی برای انتشار و تقویت «اسلام اهل بیت» (یعنی تشیع صفوی) دانسته‌اند. علی شریعتی نیز درباره تشیع صفوی نظر خاصی دارد که در حد داوری یک مرد دانشگاه‌دیده ولایت‌گرای مذهب پرست آرزومند حاکمیت جهانی نوعی شیعه دوازده امامی که پرداخته ذهن خود او است درخور توجه و مطالعه است. سید احمد کسروی نیز درباره صفویه و تشیع صفوی نظر

-
- ۱- اولی در «تاریخ ادبیات ایران» و دومی در «تشکیل دولت ملی در ایران».
  - ۲- در یادداشتهای ترجمه شده به پارسی تحت عنوان «سفرنامه ونیزیان در ایران».
  - ۳- در «اسلام در ایران» و در «تاریخ ایران».
  - ۴- در کتاب «عالم آرای امینی».
  - ۵- در کتاب «شرفنامه».

پرخاشگرانه خاص خودش را دارد که در دو جزوه «شیخ صفی و تبارش» و «شیعی گری» و برخی دیگر از نوشته‌هایش بیان شده است.

برای آشنایی با عوامل و انگیزه‌های پیدایش قزلباشان در ایران کتابهای بسیاری از وقایع‌نگاران دربار شاه اسماعیل و شاه تهماسب اول در دست است که موثّق‌ترین منبع مرجع برای پژوهندگان موضوع پیدایش قزلباشان صفوی است. این نویسندگان در سده نخست سلطنت قزلباشان دست‌کم ده عنوان کتاب تألیف کرده‌اند که حاوی مطالب بسیار درباره پیدایش و اعتلای صفویه است. این تألیفها عبارتند از:

۱) تاریخ حبیب‌السیر، تألیف غیاث‌الدین خواندمیر؛

۲) فتوحات شاهی، تألیف ابراهیم امینی؛

۳) ذیل تاریخ حبیب‌السیر، تألیف میرمحمود خواندمیر؛

۴) لب التواریخ، تألیف یحیا قزوینی؛

۵) احسن التواریخ، تألیف حسن بیک روملو؛

۶) جهانگشای خاقان، مؤلف ناشناس؛

۷) تاریخ جهان‌آرا، تألیف قاضی احمد غفاری؛

۸) تکملة الأخبار، تألیف عبدی بیک نویدی؛

۹) جواهر الاخبار، تألیف بوداق قزوینی؛

۱۰) عالم‌آرای شاه تهماسب، مؤلف مجهول.

به‌دنبال اینها کتابهای متعددی توسط وقایع‌نگاران دربار صفوی به‌رشته تحریر در آمد که مطالب ارزنده‌ی درباره چه‌گونگی پیدایش قزلباشان در اختیار ما می‌گذارند. در میان این تألیفات می‌توان از کتابهای زیر یاد کرد:

۱) خلاصة التواریخ، تألیف قاضی احمد قمی.

۲) عالم‌آرای عباسی، تألیف اسکندربیک منشی.

۳) عالم‌آرای صفوی، مؤلف مجهول.

۴) سلسلة النسب صفویه، تألیف شیخ حسین پیرزاده زهدی.

علاوه بر اینها شماری از اروپائیان که در زمان شاه اسماعیل و شاه تهماسب به عنوان بازرگانان خریدار کالاهای تاراجی قزلباشان از ایرانیان در پیرامون اردوگاههای قزلباشان دور می‌زده و در میان ایران و اروپا آمد و شد می‌کرده‌اند، یادداشتهای ارزنده‌ئی به صورت سفرنامه از خود برجای نهاده‌اند که حاوی حقایق بسیار دربارهٔ رخداد‌های دوران اولیهٔ روی کار آمدن قزلباشان صفوی است. پیدایش قزلباشان صفوی با پیدایش تصوف پیرپرست (ولی پرست) در سده‌های حاکمیت ترکان در خاورمیانه از دوران سلجوقی به بعد و تحولاتی که در دوران مغولان و ایلخانان در آن رخ داد ارتباط تنگاتنگ دارد؛ و کسانی که در تاریخ صفوی مطالعه کرده‌اند مطالعه‌شان را با بررسی چه‌گونگی شکل‌گیری و تحول و تطور تصوف دوران سلطهٔ مغولان در ایران و خاورمیانه آغاز کرده‌اند.

تصوف دوران مغولان

تصوف سده‌های ششم هجری^۱ به بعد ارتباط مستقیم با خزشهای بزرگ جماعات ترک بیابانهای آسیای میانی و جاگیر شدنشان در درون ایران و اناتولی دارد. از آغاز سدهٔ پنجم هجری به بعد جماعات بزرگ ترکان از آسیای میانه و غرب چین در امواج پیوسته‌ئی به درون ایران و اناتولی سرازیر شدند، و چنانکه می‌دانیم امپراتوری پهناور سلجوقی را تشکیل دادند. ترکان که پیشترها دین نیاپرستی مبتنی بر تقدس جادوگران قبیله‌یی داشتند، پس از آنکه مسلمان شدند باورهای کهنشان را با خود کشیدند، و بسیاری از زندگان مدعی تقدس و مردگان مقدس پنداشته شده را به جای توتهمهای مقدس و جادوگران قبیله‌یی نهادند؛ برای زندگان اینها دستگاههای سلطنتی موسوم به خانقاه، و برای مردگان اینها گنبد و بارگاه برافراشتند؛ زندگانشان واسطهٔ میان خدا و انسان و دارای دخل و تصرف

۱- در این کتاب هر جا از سده سخن به میان می‌آید یک سدهٔ کامل است و بنا بر گردش خورشید و تقویم طبیعی است؛ و قرن عربی که ۹۷ سال است مورد نظر نیست.

در امور خلقت و کائنات پنداشته شدند، و مردگانشان نیمه‌خدایانی دارای قدرتی شبیه قدرت خدایان ادیان کهن سامی.

در سنت فرهنگی ایرانیان مسلمان ماقبل حاکمیت ترکان چنین باورهائی وجود نداشت، گنبدسازی و مرده‌پرستی (پیرپرستی) وجود نداشت، هیچ انسانی - چه زنده و چه مرده - دارای تقدس پنداشته نمی‌شد؛ و به همین سبب هم بود که در زبان ایرانی واژه‌ئی معادل «زیارت» که اکنون جزو واژگان مقدس شده است (به معنای رفتن به نزد یک انسان زنده یا گور یک مرده به قصد برآورده شدن نیازها به توسط او به جای خدا) ساخته نشده بود. این از آن رو بود که در دین ایرانیان ماقبل اسلام تقدس فقط به ذاتهای آسمانی تعلق داشت، و حتی زرتشت و مؤبدان بزرگ نیز در فرهنگ ایرانی تقدس - به مفهومی که ما اکنون از تقدس می‌شناسیم - نیافته بودند. در باورهای دینی ایرانیان ماقبل اسلام، علاوه بر ذاتهای آسمانی میترا و اناهیته و آذر و ورهران که اثرشان بر طبیعت مشهود بود، فضایل هفتگانه ملکوتی (وهُومِنَه، اَرْتَه، خَشْتَر، اَرْمَیْتِی، هوروات، اَمِرات، سراوشه) دارای تقدس بودند. ایرانیانی که در جریان یک روند بسیار پیچیده^۱ در

۱- این روند پیچیده عبارت است از: یک شمشیرزنی جهادگران عرب که همراه با تخریب شهرها و کشتارهای انسانی و تاراج اموال و زن و فرزندان و به تسلیم کشاندن مغلوبین بود؛ (دو) از خانه‌ها بیرون کشیدن و بردن و غلام و کنیز کردن کودکان و نوجوانان ایرانی (که در زبان دینی «سَبَبُ کردن» گفته می‌شود) و مسلمان کردن و عرب‌زبان کردن آنها؛ (سه) به کار گرفتن اجباری مغلوبین در لشکرکشیهای جهادی به عنوان سپر انسانی و «گوشت دم نیزه و شمشیر» و محبور کردنشان به پذیرش اسلام؛ (چهار) مجبور کردن کلانتر روستا به پذیرش اسلام یا مرگ خویش و اسارت و بردگی فرزندان؛ (پنج) به کارگیری نسلهای دوم و سوم ایرانیان مغلوب در دستگاههای مالی و تشویق اجباری آنها به پذیرش اسلام؛ (شش) استخدام بازماندگان خاندانهای فرهیختگان ایرانی به عنوان مریدان حاکم زادگان عرب و تشویق اجباری آنها به پذیرش اسلام (این مربوط به سده دوم هجری به بعد است)؛ و چند شیوه دیگر که در کتابهای تاریخی و ادبی آمده است.

خلال چندین نسل مسلمان کرده شده بودند گرچه از نظر عقیده دینی پذیرفته بودند که رسول الله در زمان حیاتش واسطهٔ میان الله و بندگانش بوده است، ولی در فرهنگ آنها هیچ انسانی پس از رسول الله واسطهٔ میان خدا و انسان پیدا شده نمی‌شد. در میان صدها اثر مکتوبی که از ایرانیان عربی‌نگار و پارسی‌نگار ماقبل حاکمیت ترکان برجا مانده است هیچ نشانی از چنین باوری دیده نمی‌شود. در میان صدها انسان تقدس یافته‌ئی که در زمان حاکمیت ترکان وارد عرصهٔ فکر دینی کرده شدند حتی یکی را نمی‌توان یافت که پیش از آن در باورهای ایرانیان مسلمان دارای تقدس بوده باشد. پیدایش واسطه‌های میان خدا و انسان و ساختن گنبد بر روی گور و تبدیل آن به زیارتگاه و محل نیازخواهی و نیایش و دعا در تاریخ ایران توسط ترکان در زمان غزنویان و سلجوقیان پدیدار شد، توسط مغولان و تیموریان ادامه یافت، و توسط قزلباشان به اوج رسید. این سنتی ترکی بوده و از رسوم دیرینهٔ شمنی و نیاپرستی آنها آمده بوده که پس از مسلمان شدنشان به شکل پیرپرستی - پیرزنده و پیرمرد - درآمد است. مثلاً نخستین کسی که بر آرامگاه امام رضا گنبد برافراشت و موقوفه به گنبد امام رضا اختصاص داد یک ترک سنی متعصب و بسیار ستمگر به نام ابوالفضل سوری از سرهنگان مسعود غزنوی بود (ستمهای این مرد را ابوالفضل بیهقی در «تاریخ بیهقی» بیان کرده است)^۱. سوری درآمد زمینهای کشاورزی مصادره شدهٔ برخی از روستاهای منطقه را نیز وقف گنبد امام رضا کرده به متولیان گنبد اختصاص داد تا به جانش دعا کنند. ترکان سنی در زمان سلجوقیان بر بنای این گنبد افزودند. مغولان مسلمان و سنی شده بنا را نوسازی کردند و وسعت دادند؛ و گوهرشاد خانم که یک ترک سنی بود بنا را تبدیل به مسجد بزرگ و مدرسه و گنبد طلاکاری باشکوه کرد و موقوفاتی که زمینهای مصادره شده از ستم‌دیدگان ایرانی بود را به این دستگاه اختصاص داد.^۲

---

۱. ابوالفضل بیهقی، تاریخ بیهقی (انتشارات زریاب، تهران)، ۶۳۸-۶۴۰ و ۶۴۸.
۲- زمین این آرامگاه و بناهایی که در خلال سده‌ها به آن پیوسته شد، در اواخر سدهٔ دوم

منظور آنکه رسم پیرپرستی و گنبدسازی و مرده پرستی توسط ترکان در ایران رواج یافت، و پیش از حاکمیت آنها در ایران وجود نداشت، ایرانیان آن را نمی‌شناختند، و با سنتهای فرهنگی ایرانیان به کلی بیگانه بود.

بسیاری از نیمه‌ملاهای زیرک در ایران و اناطولی وقتی با باورهای ترکان حاکم آشنا شدند خودشان را نزد آنها همچون اشخاصی آگاه به امور غیبی و قادر به رازگشایی و دخل و تصرف در امور جهان مطرح کردند؛ و مدعی داشتن چنان قدرتهائی شدند که هر که بیمار باشد به برکت دعای آنها بهبود خواهد یافت و هر که هر نیازی داشته باشد به برکت دعای آنها نیازش برآورده خواهد شد. آنها با این شگرد زیرکانه خودشان را واسطهٔ میان خدا و انسان معرفی کرده به حاکمان ترک نزدیک شدند تا به نان و نوا دست یابند. مثلاً یکی از اینها که از عربهای پارسی‌زبان خراسان بود ادعا کرد که طغرل سلجوقی و دو برادرش به برکت دعای او ایران را گرفته و پادشاهی یافته‌اند. این مرد - که اکنون از نامداران تاریخ تصوف ایران است - چنان ارج و منزلتی در دستگاه اوغوزهای سلجوقی یافت که دار و دستگاهش در خراسان همچون دار و دستگاه شاهان بود. این وضعیتی بود که از اوائل سدهٔ ششم هجری از اواسط اناطولی تا شرقی‌ترین نقاط ایران وجود داشت؛ و بسیاری از کسانی که ما به نام صوفی می‌شناسیم در چنین ظرفی پا به عرصهٔ اجتماعی نهادند و برای خودشان دستگاه شبه سلطنتی ساختند. تقدسی که ترکان حاکم به اینها می‌دادند - خواهی نخواهی - نوعی تبلیغ در میان عوام مردم نیز برای اینها ایجاد می‌کرد، و عقیده به مقدس بودن و رازگشا و نیازده بودن

هجری پردیسی بود از ساخته‌های برمکیان در کنار روستای خوش آب و هوای سناآباد از توابع توس. این پردیس پس از برمکیان به فضل سرخسی رسید که زرتشتی نومسلمان و سرپرست مأمون پسر هارون بود. هارون در سفری که به خراسان کرد در اینجا مهمان بود که ناگهان درگذشت و همینجا دفن شد. اینجا را از آن پس «مشهد هارون» نامیدند. چندسال بعد امام رضا که همراه مأمون بود در توس (شاید در همینجا) درگذشت، و به دستور مأمون در کنار هارون دفن شد.

اینها در میان عوام ترویج می‌شد؛ چنانکه همین صوفی خراسانیِ معاصر تشکیل سلطنت اوغوزهای سلجوقی و تبلیغ‌گرِ مشروعیتِ آنها در زمان خودش تا پایهٔ انبیای بزرگِ قوم سامی ارتقای مقام یافت. نمونه‌های این ارتقای مقام را می‌توان در کتاب «اسرار التوحید» دید. این‌گونه بود که در زمان حاکمیت ترکان بر ایران دهمها دستگاه ریز و درشت تصوف بیرون آمد و تا پایان دوران مغولان در سراسر خاورمیانه پراکنده شد. شرق‌شناسانی که از حقیقت روند شکل‌گیری دستگاه صوفیان اطلاع درستی نداشته‌اند جریان تصوف را برخاسته از فرهنگ ایرانی پنداشته‌اند؛ حال آنکه تصوف نه تنها از فرهنگ ایرانی برخاسته بلکه با روحیه و فرهنگ سنتی ایرانیان در تعارض هم بوده است؛ همان‌گونه که با دین اسلام نیز در تعارض است؛ زیرا از نظر عقیدهٔ اسلامی، همهٔ شیوخ صوفیه و مریدانشان مشرک شمرده می‌شوند و پیرپرستی و گنبدپرستی و نیازخواهی از مردگان و قبرها در عقاید اسلامی از جلوه‌های «شُرکِ جَلّی» (شُرکِ آشکار) شمرده می‌شود.

تلاشهای رقابت‌آمیزی که دستگاههای فقیهان در زمان حاکمیت ترکان به‌خاطر حفظ امتیازهای اقتصادی‌شان برای مقابله با سربرآوردن دستگاههای صوفیان به‌کار می‌بردند، به‌سبب چتر حمایتی که حاکمان ترک بر سر صوفیان افراشته بودند به‌جائی نرسید، و سرانجام به‌مقابلهٔ دستگاه فقاقت با دستگاه تصوف کشانده شد که صوفیان در آن برنده شدند، و داستان درازی به‌نام داستان «تقابل شریعت و طریقت» دارد که در حقیقتش ستیزِ قدرت ملا و صوفی است.

کسانی که تقابل شریعت و طریقت در دوران حاکمیت ترکان را تقابل عرفان انسان‌گرا و آزاداندیش و عدالت‌محور ایرانی با اسلام عربی پنداشته‌اند از حقیقت رَوَندِ تشکیلِ تصوف اطلاعی ندارند؛ عرفان ایرانی را به‌درستی نشناخته‌اند؛ تصوفِ پیرپرست را با عرفان ایرانی یکی پنداشته‌اند؛ و ندانسته‌اند که عرفان ایرانی در عینِ حالی که به‌گوهر انسانی به‌عنوان «مختارِ مُطلق» تقدس می‌داد، ولی هر تقدسی به‌مفهوم می‌که صوفیان ترویج کردند برای هر انسانی در هر زمان و مکانی را نفی می‌کرد. این مطالعه‌گران به‌دلیل همین عدم درکِ درست از

عرفان و تصوف بوده که در تألیفاتشان عرفان و تصوف را یکی پنداشته و در هم آمیخته‌اند. به دلیل همین خلط و اشتباه بوده که نتوانسته‌اند جریان «رندی» را بشناسند؛ و می‌بینیم که در تألیفاتشان از بررسی جریان «رندی» - که جریان برآمده از عرفان بوده - عاجز مانده‌اند و رندان را نیز صوفی پنداشته‌اند.

سدهٔ هفتم هجری که با خزش گستردهٔ جماعات ترک به همراه یورش مغولان به درون ایران و ناتولی آغاز شده بود، دوران عروج کار و بار صوفیان بود؛ و بسیار کسان که جویای نام و نان بودند رو به صوفی‌گری می‌آوردند و دستگاهی به‌راه می‌انداختند و به‌نان و نوا می‌رسیدند. صوفیان در سایهٔ حمایت ترکان حاکم بر ایران خانقاههایی^۱ در همه‌جا دائر کردند که مریدان را در آنها گرد می‌آوردند. خانقاهها در این دوران جای معابد کهن اقوام سامی خاورمیانه و مراکز مقدس ترکان نیاپرست را گرفته بودند. شیخ هرکدام از این خانقاهها که لقب «ولّی الله» (نمایندهٔ تام‌الاختیارِ الله)^۲ بر خودش نهاده بود، یک نیمه‌خدا شبیه شاهخدایان کهن دنیای سامیان باستان بود، که ادعا می‌کرد در خلقت و هستی دخل و تصرف دارد و تیر از کمان دررفته به فرمان او از هوا به کمان بازمی‌آید:

اولیا دارند قدرت از اله تیر جسته بازگردانند ز راه

به سبب جلال و شکوهی که شیوخ صوفیه با حمایت مالی حاکمان ترک به صورت خانقاه برای خودشان ساخته بودند، ساده‌دلان مسلمان خانقاه‌نشینان را

۱- خانقاه از لفظ پارسی «خوان‌گاه» آمده است یعنی سفره‌خانهٔ خیراتی. این یک رسم کهن ایرانی بوده که زمانی مانویان گرفتند، زمانی مزدکیان، و بعدها صوفیان آن‌را تبدیل به دستگاه شبه سلطنتی خودشان کردند.

۲- «ولّی» معنایش همان است که در بالا نوشتم. «ولّی» ممکن است که سرپرست و قَیم و همه‌کارهٔ یک کهنتر باشد؛ و ممکن است که نمایندهٔ تام‌الاختیارِ یک فرد برتر از خودش باشد. با این تعبیر است که گفته شده الله «ولّی» است؛ پیامبر ولیّ است؛ حاکم ولیّ است؛ پسر ممکن است که پیش یا پس از مرگ پدرش ولیّ او باشد؛ نوکر هم ممکن است که در زمان حیات خواجه‌اش ولیّ خواجه‌اش شود.

خداپرستانی عبادتگزار می‌پنداشتند، و در اثر تلقینهای خود صوفیان پرمدها گمان می‌کردند که آنها دستی در کائنات دارند و اگر محبتشان را جلب کنند سعادت نصیبشان می‌شود؛ و بر همین گمان نذر و نیازشان را به شکل هدایای نقدی و جنسی به خانقاهها تحویل می‌دادند و برآورده شدن امیدهایشان را از شیوخ خانقاهها می‌طلبیدند. از این جهت، هر خانقاه همواره دارای ثروتهای کلانی بود. بسیاری از زمین‌داران ترک که املاکشان چیزی جز زمینهای مصادره‌شده کشاورزان ایرانی نبود زمینهای وقف خانقاهها می‌کردند و کشاورزانی که روی این زمینها کار می‌کردند عملاً در خدمت خانقاه قرار می‌گرفتند و حالت بردگان شیوخ تصوف را می‌یافتند و درآمدهایشان به خانقاه تحویل می‌شد. این‌گونه، هر کدام از شیوخ خانقاهها یک فتوادل به تمام معنی و در زمره ملاکین بزرگ و ثروتمندان طراز اول بود و صدها مرید شبه‌برده داشت و با استفاده از حمایت ترکان حاکم از عوام اوها م‌پرست شده بهره‌کشی می‌کرد.

شیخ صفی‌الدین اردبیلی

لقب صفویه از نام صفی‌الدین گرفته شده است. صفی‌الدین در سال ۶۳۱خ در یک خانواده نسبتاً مرفه دارای اشرافیت روستایی در کلخوران از توابع اردبیل به دنیا آمد. نام صفی‌الدین معلوم می‌دارد که در خانواده اش مقام اشرافیت دینی موروثی وجود داشته است؛ زیرا چنین نامهای پرطمطراقی را اشراف دارای مقامهای دینی به پسرانشان می‌دادند.

بر سر تبار و نژاد صفی‌الدین در میان صاحب نظران تاریخ صفوی اختلاف هست. کسانی به علت آنکه صفت یکی از نیاکان او «زرین کلاه» بوده او را از تبار ایرانی پنداشته‌اند؛ و غفلت ورزیده‌اند که خود صفت زرین کلاه نشانی از اشرافیت دینی می‌دهد. تلاشی که سید احمد کسروی برای اثبات ایرانی تبار بودن شیخ صفی‌الدین اردبیلی انجام داده است با داده‌های تاریخی همخوانی ندارد. در آذربایجان دوران مغولان جماعت بزرگی از عربهای پارسی زبان شده

وجود داشته‌اند. سابقهٔ اسکان قبایل عرب در آذربایجان به اواخر خلافت عثمان و دوران خلافت امام علی برمی‌گردد. عربها دو پادگان شهر در آذربایجان دایر کردند، یکی مراغه^۱ و دیگری اردبیل؛ و دهها هزار خانوار عرب در این دو شهر جاگیر شدند. عربهای آذربایجان عموماً از قبایل یمنی تبار، به‌ویژه از طوایف کِنده و بنی بکر بودند. اشعث ابن قیس کِندی (پدرزن امام حسن) که در اواخر خلافت عثمان و دوران خلافت امام علی حاکمیت آذربایجان را داشت جماعات بزرگی از قبيلهٔ خودش و دیگر قبایل یمنی به آذربایجان کوچاند. تصفیه‌هایی که در انقلاب ابومسلم خراسانی در بخش بزرگی از ایران از عربها شد شامل آذربایجان نگردید، و کلیهٔ عربهایی که به آذربایجان آمده بودند همچنان در آذربایجان ماندگار شدند. همهٔ عربهای آذربایجان تا سدهٔ سوم هجری پارسی‌زبان و ایرانی شده بودند.^۲ مذهب سنتی مردم آذربایجان مذهب شافعی بود. صفی‌الدین مذهب شافعی را از پدر و نیاکانش به ارث برده بود. در آذربایجان شیعهٔ اثنا عشری وجود نداشت. جماعتی از دیلمیهای شیعهٔ زیدی نیز در آذربایجان می‌زیستند که در پایان سدهٔ سوم و اوایل سدهٔ چهارم هجری به آذربایجان رفته بودند و در آینده آذربایجانی شده بودند. ترکان قره‌قویونلو نیز وقتی در سدهٔ هفتم هجری در جریان خزش بزرگ جماعات ترک به درون ایران در پایان مسیر مهاجرتشان از بیابانهای مغولستان به شمال رود ارس (آذربایجان شمالی) رسیده

۱- مراغه یک نام خالصاً عربی است به معنای «گرده‌گاه ستوران» یعنی زمینی گلین که ستوران برای استراحت در آن غلت می‌زنند.

۲- محمد ابن بعیث که رئیس طوایف بنی بکر در آذربایجان بود در آغاز سدهٔ سوم هجری از سخن‌وران پارسی‌سُرا و عربی‌سُرا بود، و شعرهای بسیاری به پارسی سروده بود که در عراق شهرت داشت. طبری از زبان یکی از مردم آذربایجان نوشته که «جماعتی از بزرگان مراغه سروده‌های پارسی ابن بعیث را برای خواندن و دربارهٔ ادب و شجاعتش سخن می‌گفتند» [تاریخ طبری، ۵/ ۳۰۳]. مسکویه نوشته که محمد ابن بعیث سروده‌های زیبایی در عربی و فارسی دارد [تجارب الامم، ۱۱۰].

جاگیر شده سپس مسلمان شدند مذهب شیعیان زیدی گرفتند.

صفی الدین در کودکی به تحصیل پرداخته با قرآن و سنت و مقدمات علوم دینی آشنا شد. او که از سنین نوجوانی هوای شیخ شدن و مریدپرور شدن در سر داشت نزد یکی از خانقاهداران به نام شیخ فرج اردبیلی مرید شد و مقدمات مریدپروری را فراگرفت. سپس به هوای وصول به آنچه که «مقامات» می‌نامیدند و برای کسب نام و آوازه و به راه افکندن دستگاہ صوفیانه، یک چند در کوه سبلان به اعتکاف نشست. چون در اینجا آوازه‌ئی حاصل نکرد آذربایجان را رها کرده به شیراز رفت و در خانقاه شیخ ابو عبدالله خفیف^۱ ماندگار شد تا به «سیر و سلوک» پرداخته به مقام برسد. او همچنین مدتی در شیراز به خدمت یک صوفی پرآوازه دیگر به نام میر عبدالله پارسی درآمد. در این خانقاهها بود که او با فنون مریدپروری آشنا شد. پس از طی برخی مراحل موسوم به «سیر و سلوک» به اردبیل برگشت؛ ولی متوجه شد که هنوز نمی‌تواند با شیخ‌های با سابقه‌تر از خودش رقابت کرده برای خودش دستگاہ دائر کند و مرید به دست آورد. لذا در سال ۶۵۵خ به گیلان رفت و در روستای هلیه کران گیلان در زاویه شیخ زاهد گیلانی معتکف شد. شیخ زاهد که مورد حمایت غازان خان مغول بود و به سبب برخورداری از بذل و بخششهای او ضرورت تسلیم شدن ایرانیان به حاکمیت مغولان را تبلیغ می‌کرد، مثل صفی الدین از مردم آذربایجان - شاید خویشاوند صفی الدین - بود، و مریدان بسیاری در گیلان و مازندران و آذربایجان در میان ترکان و روستائیان ایرانی داشت. صفی الدین به زودی توجه شیخ زاهد را به خود جلب کرد و توانست که به مقام مرید اول و نماینده ویژه شیخ دست یابد. شیخ

---

۱. ابو عبدالله خفیف که در زمان خودش «شیخ المشایخ پارس» نامیده می‌شد در آخر زمستان سال ۳۶۰خ در سن بالای ۹۰ سالگی در شیراز درگذشته بود و طریقت او تا این زمان پابرجا بود. در آن زمان صوفیه شیوه زهد و دنیاگریزی شبیه مانویان داشتند و طریقتشان به تأثیر از مانویت و مسیحیت زهدگرا و دنیاگریز شکل گرفته بود که داستان درازی دارد؛ و هنوز زمان درازی لازم بود تا تصوف پیرپرست پیدا شود.

به سبب علاقه‌ئی که به صفی‌الدین یافته بود دخترش را به عقد نکاح او درآورد، او را خلیفه‌ خویش کرد، و گویا در اواخر عمرش وصیت کرد که صفی‌الدین جانشین او شود. علت این وصیت معلوم نیست؛ و شاید خود شیخ صفی‌الدین پس از او این ادعا را کرده باشد.

شیخ زاهد در سال ۶۷۹خ درگذشت؛ و صفی‌الدین که از دیرباز برنامه‌های بلندپروازانه در سر داشت، بی‌درنگ به اردبیل رفت و به‌عنوان شیخ طریقت برای خودش خانقاهی برپا کرد و مریدان شیخ زاهد را پیرامون خودش گرد آورد. او که یک شیخ شافعی مذهب بود، همچون شیخ زاهد به تبلیغ احکام شرعی و امر معروف و نهی منکر مشغول شد و به نشر زهد و عبادت همت گماشت، تا از این طریق بتواند شمار هرچه بیشتری از عوام دین‌باور را پیرامون خویش گرد آورد. شیخ صفی‌الدین به‌سماع علاقه داشت، و آن‌را در خانقاه خویش مرسوم نموده در آذربایجان رواج داد، تا به‌وسیله آن بتواند جوانان دین‌باور ولی علاقه‌مند به شادزیستن را به خانقاه خویش بکشاند و بر شمار مریدانش بیفزاید.^۱

سماع در لغت به معنای شنیدن است، و در تصوف مفهوم خاصی دارد که می‌توان آن‌را «شادزیستی» معنا کرد. این شادزیستی اساساً از آن‌رندان بود که بعدها به‌نوعی وارد جریان صوفیه شده بود. یک شاخه از صوفیان عقیده داشتند که وقتی انسان در ذکر خدا مُسْتَعْرِق می‌شود روحش به معبود می‌پیوندد و حالتی از وجد و سرور به او دست می‌دهد و او را به مستی و رقص و پایکوبی و غزلخوانی وامی‌دارد. این طریقت را صوفیانی اتّخاذ کرده بودند که پس از طی مراحل از زهد خشک و رنج‌کشی و محرومیت‌چشی ناشی از روزه‌داری و شب‌زنده‌داری و

۱- برای شرح زندگی شیخ صفی‌الدین اردبیلی، بنگرید: الف) ابن‌بزار اردبیلی، صفوه الصفا، تصحیح غلامرضا طباطبائی مجد؛ ب) احمد کسروی، شیخ صفی و تبارش - در: کاروند کسروی، گردآورنده یحیی ذکاء). نیز، بنگر: منوچهر پارسادوست، شاه اسماعیل اول (شرکت سهامی انتشار، تهران): صص ۱۱۵-۱۲۴.

نمازگزارى و عبادتهاى خسته کننده، به يكباره متوجه بى خاصيت بودن راه خود شده از آن راه برگشته شيوه شادزيستى و بى توجهى به زهد شرعى را درپيش گرفته و به «رندى» رسيده بودند. برخى صوفيان كه اهل دنيا و خوشى و كامگيرى از نعمتهاى دنيايى بودند از همه آنچه مربوط به رندى بود رقص و سماع را گرفتند و وارد خانقاهها كردند؛ ولى شيوه زندگى نزد آنها خلاف شيوه رندان بود؛ زيرا رندان در خدمت سعادت انسانها و بالا بردن معرفت بشرى بودند، و صوفيان در كار بهره كشى بى رحمانه از انسانهاى فريب خورده بودند.

رند كسى بود كه مى گفت بايد آزاده و شاد زيست و براى آزادگى و شادى همه انسانها كوشيد. اين جريان فكرى كه نمودش در تاليفات «اخوان الصفاء» و سروده هاى خيام و عراقى و حافظ و ديوان شمس، و در نوشته هاى سهروردى ديده مى شود، ريشه در فرهنگ باستانى ايران دارد و داستانش دراز است.

مولوى (جلال الدين بلخى) پس از ملاقات با يكي از رندان كه ما او را به نام «شمس تبريزى» مى شناسيم (يك ايرانى مجهول الهويه كه ما درباره اش هيچ نمى دانيم جز چندتا افسانه) به شادزيستى روى آورد، و با ميردانش در خانقاه به آواز دف و ناي غزل مى خواند و دست افشاني و پاىكوبى مى كرد. غزلهاى ديوان مولوى كه نام شمس را بر سر دارد توليد اين دوره از زندگى مولوى است. او در مثنوى (دفتر ۴) در وصف سماع چنين گفته است:

بانگ گردشهاى چرخست اينكه خلق	مى سُر ايندش به طنبور و به حلق
مؤمنان گويند كاثر بهشت	نغز گردانيد هر آواز زشت
ما همه اجزاي عالم بوده ايم	در بهشت آن لحنها بشنيده ايم
گرچه برما ريخت ز آب و گل شكى	يادمان مانده از آنها چيزكى
پس غذاى عاشقان آمد سماع	كاندر او باشد خيال اجتماع
قوتى گيرد خيالات ضمير	بلكه صورت گردد از بانگ و صفير

مولوى در اينجا تصريح دارد كه موسيقى و سرود انسان را به ياد نظم موجود

در کل طبیعت و به یاد لذات بهشتی می‌اندازد و او را در شعف و شور برده به رقص و جنبش و چرخیدن در می‌آورد و با کل طبیعت پیوند می‌دهد. این عقیده خاص رندان ایرانی بوده و ریشه‌ئی ژرف در فرهنگ باستانی ایران دارد که اساسش را شادزیستی و شادکردن انسانها تشکیل می‌داده (در دوران هخامنشی برخی از اندیشمندان یونانی نیز کوشیدند که آنرا در میان یونانیان ترویج کنند). این عقیده شادزیستی از راه شمس به مولوی سرایت کرده بوده ولی مولوی در اواخر عمرش آنرا رها کرد، و داستانش دراز است. سرگردانی مولوی در میان عرفان ایرانی و فقاہت موروثی و تصوف سده هفتم هجری در دفترهای مثنوی معنوی به گونه بسیار روشنی تجلی یافته و مولانای مثنوی را سه شخصیتی کرده است.

معلوم نیست که سماع از چه وقت وارد رسوم صوفیان شده باشد. آنچه مُحَقَّق است آنکه در سده هفتم هجری سماع در بخشی از خانقاههای ایران رواج داشته است. سماع اگر برای صوفیانی که اندکی به عرفان «حلاجی» و «بایزیدی» نزدیک شده بودند نوعی مراسم روحانی پنداشته می‌شد، برای صوفیانی که برای کسب قدرت و ثروت و جاه و نام خانقاه برپا کرده بودند، وسیله‌ئی برای جذب جوانان بی‌کاره و جویای بهشت به سلک مریدان خانقاه بود تا به این وسیله بر تعداد مریدان و اهمیت خانقاه بیفزایند. داستان یک مورد از سماع را که در مثنوی مولوی آمده است در اینجا بازمی‌نویسم:

صوفی‌ئی در خانقاه از ره رسید	مَرکَبش را بُرد و در آخِر کشید
آبکش داد و علف از دست خویش	نه چنان صوفی که ما گفتیم پیش
صوفیان بی چیز بودند و فقیر	كَادَ فُقْرٌ اَنْ يَكُنْ كَفْرًا يُبِير
هم در آن دم آن خرک بفروختند	لوت آوردند و شمع افروختند
ولوله افتاد اندر خانقه	که امشبان لوت و سماع است و شَرِه
آن مسافر نیز از راه دراز	خسته بود، و دید آن اقبال و ناز
صوفیانش یک به یک بنواختند	نَرَدِ خدَمتهای خوش می ساختند
گفت - چون می دید میلانشان به وی -	گر طرب امشب نخواهم کرد، کی؟

لوت خوردند و سماع آغاز کرد
گاه دست افشان، قدم می کوفتند
دودِ مطبخِ گرد آن پا کوفتن
- دیر یابد صوفی از روزگار
چون سماع آمد ز اول تا کران
«خر برفت و خر برفت» آغاز کرد
ز این حراره پای کوبان تا سحر
از ره تقلید، آن صوفی همین
چون گذشت آن نوش و جوش و آن سماع
خانقه خالی شد و صوفی بماند
تا رسد در هم رهان او می شتافت
خادم آمد گفت صوفی: خر کجا است؟
گفت: «من خر را به تو بسپرده ام
گفت: «من مغلوب بودم، صوفیان
- تو جگر بندی میان گریبان
گفت: «گیرم گز تو جبراً بستند
تو نیائی و نگوئی مرا
من که را گیرم که را قاضی برم؟
گفت: والله آمدم من بارها
تو همی گفستی که خر رفت ای پسر
باز می گشتم که او خود واقف است
گفت: «آن را جمله می گفتند خوش
مرا تقلیدشان بر باد داد

حافظ شیرازی در تمسخر به سماع صوفیان خانقاهی چنین گفته است:

چون صوفیان به حالتِ رقص اند مقتدا | ما نیز هم به شعبده دستی بر آوریم

عهد شیخ صفی الدین دوران عروج تصوف و شکوه خانقاهها و رواج کار و بار خانقاهداران بود. دسته‌جات صوفیان با نحله‌ها و طریقه‌های گوناگون در سراسر خاورمیانه با برخورداری از حمایت‌های حاکمان مغول، دستگاه‌های طویل و عریض و پررونقی داشتند و با هم در رقابت بودند. حکومتگران مغول که در اصل نیاپرست بودند و برای جادوگران و قدّيسان قبیله‌یی‌شان مقام خدایی قائل بودند، وقتی مسلمان شدند در جستجوی «انسانِ خداشده» و «قدیس معجزه‌گر» به شیوخ تصوف روی آوردند، و با عقیده به اینکه پیران طریقت دارای قدرتهای فوق طبیعی و معجزه‌گر هستند و قادرند که در جهان انسانها دخل و تصرف کنند، برای شیوخ تصوف احترام خاصی قائل شدند. صوفیان از همه سو سر بر آوردند و در هر گوشه‌ئی دستگاهی برپا کردند تا از توجهی که مغولان به شیوخ خانقاهها مبذول می‌داشتند بهره‌برگیرند. خانقاهها در جهت تأیید سلطهٔ ستم‌پیشهٔ مغول فعالیت می‌کردند؛ زیرا از نوازشهای مادی و معنوی شاهان و حکومتگران مغول به کیا و بیا رسیده بودند و حیثیت و موجودیت خود را مدیون اوضاعی می‌دانستند که مغولان ایجاد کرده بودند.

صوفیان به هر طریقت و نحله و مذهبی که بودند از عقائد «جبریه» پیروی می‌کردند. جبریه یک نحلهٔ مذهبی بودند که در دوران اموی پدیدار شدند، و معتقد گردیدند که هرکس هر کاری انجام می‌دهد به ارادهٔ الله است و انسان هیچ اراده‌ئی از خود ندارد؛ لذا هرکس نیک یا بد می‌کند همه از الله است و انسان حق ندارد که دربارهٔ نیک و بد بودن کردار انسانها نظر بدهد و حکام ستمگر را به خاطر ستمهایی که انجام می‌دهند تکفیر کند؛ بلکه بندهٔ خدا باید به هر حال به آنچه پیش می‌آید راضی و قانع باشد. صوفیان این عقیده را انتشار می‌دادند که هر حادثه و واقعه‌ئی که در زندگی فردی و اجتماعی رخ می‌دهد جلوه‌ئی از عنایات الهی است که معشوق واقعی انسانهای خداپرست است؛ و می‌گفتند که معشوق چه لطف کند و چه قهر بورزد هر دو پسندیده است، و هر چه برسر انسان بیاید از حبیب است و بدون مشیئت او هیچ پیشامدی اتفاق نخواهد افتاد؛ و به عوام تلقین

می کردند که خوشی و درد هر دو باید به یکسان مورد قبول بنده باشد و از خدا بدانند و به هنگام دردها خودش را تسلیم اراده خدا کند و دم نزنند. یکی از صوفیان در این باره چنین گفته است:

من از درمان و درد و وصل و هجران | پسندم آنچه را جانان پسندد

در ضرورت تسلیم محض در برابر اراده خدا، برخی از صوفیان تا جائی پیش رفتند که معتقد شدند اگر انسان ببیند که جمعی از مردم در کشتی نشسته در حال غرق شدن اند، نباید که در قبال مشیئت خدایی فضولی کند و برای نجات آنها دست به کاری زند؛ بلکه بهتر است که هر پیشامدی را به خواست و اراده خدا محول سازد. این جنبه از عقیده صوفیه در دفتر سوم مثنوی مولوی این گونه بیان شده است:

آن دقوقی داشت خوش دیباجه‌ئی	عاشقی، صاحب کرامت خواجه‌ئی
برزمین می شد چومه بر آسمان	شبروان را گشته زوروشن روان
در مقامی مسکنی کم ساختی	کم دوروز اندر دهی انداختی
گفت: در یک خانه گر باشم دوروز	عشق آن مسکن کند در من فروز
روز اندر سیر بُد، شب در نماز	چشم اندر شاهباز او همچو باز
گفت: روزی می شدم مشتاق‌وار	تا ببینم در بشر انوار یار
چون رسیدم سوی یک ساحل به گام	بود بی‌گه گشته روز و وقت شام
هفت شمع از دور دیدم ناگهان	اندر آن ساحل، شتابیدم به آن
نور شعله هر یکی شمعی از آن	بر شده خوش تا عنان آسمان
خیره گشتم، خیرگی هم خیره گشت	موج حیرت عقل را از سرگذشت
باز می دیدم که می شد هفت، یک	می شکافد نور او جیب فلک
باز آن یک، بار دیگر هفت شد	مستی و حیرانی من زفت شد
اتصالاتی میان شمعها	که نیاید بر زبان و گفت ما
پیشتر رفتم دوان کآن شمعها	تا چه چیز است از نشان کبریا

میشدم بی خویش و مدهوش و خراب
ساعتی بی هوش و بی عقل اندر این
باز، واهوش آمدم برخاستم
هفت شمع اندر نظر شد هفت مرد
باز هر یک مرد شد شکل درخت
هر درختی شاخ بر سدره زده
هفت می شد، فرد می شد هر دمی
بعد از آن دیدم درختان در نماز
یک درخت از پیش، مانند امام
آن قیام و آن رکوع و آن سجود
بعد دیری گشت آنها هفت مرد
چشم مالیدم که آن هفت ارسلان
چون به نزدیکی رسیدم من ز راه
قوم گفتندم جواب آن: «سلام
گفتم آخر چون مرا بشناختند؟!
بعد از آن گفتند: «ما را آرزو است
پیش در شد آن دقوقی در نماز
ناگهان چشمش سوی دریا افتاد
در میان موج دید او کشتی ئی
هم شب و هم ابرو هم موج عظیم
اهل کشتی از مهابت کاسته
در دعا ایشان و در زاری و آه
چون دقوقی آن قیامت را بدید
گفت: «یارب منگر اندر فعلشان
خوش سلامتشان به ساحل باز بر

تا بیفتم ز تعجیل و شتاب
اوفتادم بر سر خاک زمین
در روش گوئی نه سر نه پا استم
نورشان می شد به سقف لاژورد
چشم از سبزی ایشان نیک بخت
سدره چه بود از خلا بیرون شده
من چه سان می گشتم از حیرت همی
صف کشیده یک جماعت کرده ساز
دیگران اندر پی او در قیام
از درختان بس شگفتم می نمود
جمله در قعده پی یزدان فرد
تا کیان اند و چه دارند از جهان
کردم ایشان را سلام از انتباه
ای دقوقی مفخر تاج کرام»
پیش از این بر من نظر نداشتند
اقتدا کردن به تو ای پاک دوست»
قوم همچون اطلس آمد او طراز
که شنید از سوی دریا «داد! داد!»
در قضا و در بلا و زشتی ئی
این سه تاریکی و از غرقابه بیم
نعره و واویلها برداشته
بر فلک زایشان شده دود سیاه
رحم او جوشید و اشک او دوید
دستشان گیرای شه نیکو نشان
ای رسیده دست تو در بحر و بر»

اشک میرفت از دو چشمش، و آن دعا بی خود از وی می برآمد تا سما
 تار هید آن کشتی و آمد به کام شد نماز آن جماعت هم تمام
 پُچپُچی افتادشان با همدگر کاین فضولی کیست از ما ای پدر؟
 گفت هریک: «من نکرده استم کنون این دعا، نی از برون نی از درون»
 گفت: «مانا این امام ما ز درد بوالفضولانه مناجاتی بکرد
 او فضولی بوده است، از انقباض کرد بر مختار مطلق اعتراض»
 چون نگه کردم ز پس تا بنگرم که چه می گویند آن اهل کرم
 یک از ایشان را ندیدم در مقام رفته بودند از مقام خود تمام
 این دقیقی که نام اصلیش «شیخ دَقَّاق» بوده ادعاهای این چنینی بسیار
 می کرده و با چنین ادعاهای گزافی بوده که بر مریدان خویش می افزوده است.
 مجموعه‌ئی از چنین ادعاهای گزاف و خیالبافانه که نشانه‌ی توهم‌گرایی شدید
 صوفیان و خوشباوری مریدانشان است را می‌توان در همه‌ی تألیفات صوفیان دید.

صوفیان بر اساس این عقیده که باید به داده‌ی خدا هر چه باشد رضا داد، و در
 برابر اراده‌ی خدا هیچ اعتراضی نباید کرد، حاکمیت سیاسی روز را هر چه بود
 مقبول می‌دانستند و اطاعت از دستگاه سلطه را به عوام تلقین می‌کردند. آنها
 معتقد بودند که «پادشاهی» یک جلوه از «خدایی» است و پادشاه مسلمانی که با
 دین خدا در ستیز نباشد هر عملی که انجام دهد عین عدل است؛ حتی اگر شاه
 برای ارضای امیال شهوانی خویش خون انسانهای بی‌گناه را بدون هیچ بهانه‌ئی
 بریزد کاری خداپسند کرده است و کسی حق ندارد که به او اعتراض کند. این
 جنبه از عقیده‌ی صوفیان را مولوی در داستان عشق پادشاه به کنیزک بیان کرده
 است. در این داستان که در آغاز دفتر اول مثنوی آمده است، پادشاهی کنیزکی
 زیبارو می‌خرد و دل به او می‌بندد؛ ولی کنیزک که دلش به جای دیگر بند بوده
 است بیمار می‌شود. پادشاه طبیبان را می‌طلبید؛ تا سرانجام یک طبیبی متوجه
 می‌شود که دلِ کنیزک بیچاره در گرو عشقی است، و درد او درد عشق است. این
 طبیب نام و نشانی معشوق کنیزک را که یک زرگر اهل سمرقند است از زبان او

بیرون می‌کشد؛ و پادشاه کس به سمرقند می‌فرستد و زرگر را به بهانه اینکه شاه به هنر او نیازمند است از سمرقند می‌آورد، و طیب به امر شاه دواهایی به زرگر می‌نوشاند. زرگر بیچاره و از همه جا بی‌خبر در اثر این دواها بیمار می‌شود و آهسته آهسته در برابر کنیزک می‌پژمرد و رنگ رویش می‌ریزد، و پیش از آنکه بمیرد عشق او از دل کنیزک بیرون می‌رود، و کنیزک سلامتتش را باز می‌یابد تا شهوت پادشاه ارضاء گردد.

این داستان را - که داستان تخیلی یک جنایتِ توجیه‌نشده توسط یک پادشاه هوس‌باز است - مولوی در پایانش چنین توجیه می‌کند که کاری که شاه کرد کاری درست بود؛ و هرچه کرد از روی حکمتی بود که خدا به او الهام کرده بود. زیرا شاه مثل خدا قادر مطلق است و جان می‌ستاند و جان می‌بخشد. و کسی که جان می‌بخشد هر که را بکشد کاری ناروا نکرده است:

آنکه جان بخشد اگر بکشد روا است | نایب است و دست او دست خدا است^۱
نتیجه طبیعی عقیده جبری‌گری صوفیان که نیک و بد را جلوه لطف خدا می‌دانستند و هر دو حالت را با «عنایت معشوق به عاشق» تعبیر می‌کردند، تأیید مطلق وضع موجود سیاسی بود. این عقیده به حاکمیت مغول مشروعیت می‌بخشید

---

۱ - البته مولوی در زمانی که تحت تأثیر عرفان شمس بوده گفته است: «چرخ از نگرده گریز دل از بیخ و اصلش برکنم، گردون اگر دونی کند گردون گردون بشکنم.» و این عقیده‌ای برخاسته از عرفان ایرانی است که با عقاید صوفیه در تضاد کامل است. حافظ نیز این بینش عارفان ایرانی را چنین بیان کرده است: «بیا تا گل برافشانیم و می در ساغر اندازیم/ فلک را سقف بشکافیم و طرحی نو در اندازیم.» و «سر خدا که در توتق غیب منزوی است/ مستانه اش نقاب ز رخسار برکشیم.» و «او به خونم تشنه و من بر لبش، تا چون شود/ کام بستانم از او یا داد بستاند من.» حافظ در مواردی که از جبر سخن می‌گوید کنایه‌ئی نیش‌دار به صوفیان می‌زند. بارزترین وجوه تفاوت عرفان ایرانی با تصوف خانقاهی همین باور عارفان ایرانی به آزادی انسان و تسلیم‌ناپذیری در برابر اراده جبری مافوق است حتی اگر اراده آسمانی باشد؛ در حالی که صوفیان تسلیم محض اراده مافوق‌اند حتی اگر این اراده از آن حاکمان ستمگر مغول باشد.

و ستمهای مغولان را توجیه می‌کرد، و جامعه را به بی‌مبالاتی نسبت به سرنوشت خویش سوق می‌داد.

هم حکمرانان مغول بنا بر خرافات خودشان برای شیوخ خانقاهها تقدس قائل بودند؛ و هم گسترش افکار صوفیانه موجب تحکیم پایه‌های قدرت مغولان می‌شد. حکمرانان مغول برای آنکه ارادتشان را به شیوخ نیرومند و پرمیرد خانقاهها نشان دهند مساعدتها و نذورات مالی و موقوفه‌های پردرآمدی را که عموماً املاک و اموال مصادره‌ی ایرانیان زیر ستم بود در اختیار خانقاهها قرار می‌دادند. به همین سبب هرکدام از شیوخ خانقاهدار مثل یک پادشاه پر قدرت و ثروتمند بود و بر خیل مریدانش شاهی می‌کرد.

خانقاه شیخ صفی در اردبیل یکی از پردرآمدترین خانقاهها به شمار می‌رفت. این خانقاه از اوان کارش مورد توجه خواجه رشیدالدین فضل‌الله - وزیر نومسلمان غازانخان مغول - و شخص غازانخان قرار داشت. خواجه رشیدالدین فضل‌الله پیش از آنکه به دربار مغول راه یابد طبیب مقیم همدان بود و دکه عطاری داشت. او علاوه بر کار طبابت به فعالیت‌های دینی می‌پرداخت، و از جمله این فعالیتها استنساخ و ترجمه تورات بود (زیرا او از خاندان علمای یهود همدان بود). او از راه پیشه عطاری و طبابت نزد غازانخان تقرب یافت و توانست که عنوان وزیر دربار این خان نیرومند را احراز کند و همه کاره خان بزرگ شود. او در عهد الجایتو نیز در این مقام ماند، و در این مقام دهها روستای حاصلخیز ایران را برای خودش مصادره کرد و کشاورزان ایرانی را به مزارعین نیمه‌برده خودش تبدیل کرد. او چهارده پسر داشت؛ هرکدام را در یکی از مقامهای حساس کشوری گماشت و سرنوشت ایران را میان پسرانش (که شاید بیشترشان برادرزادگان او بودند) تقسیم کرد. خواجه پس از آنکه به حکم ضرورت مقام دولتش مسلمان شد در صدد کسب حمایت خانقاهداران برآمد تا از این راه برای خودش معنویت بتراشد و کسب حمایت مردمی کند و در نتیجه اعضای خاندانش نیز محبوبیت یابند تا در آینده نیز بتوانند امتیازاتشان را حفظ کنند. او به شیخ صفی‌الدین

نزدیک شد و خویشتن را مرید طراز اول شیخ قلمداد می‌کرد، و به هر مناسبتی به زیارت خانقاه می‌رفت و هدایا و نذوراتش را به آستانه خانقاه تقدیم می‌داشت. بنا بر سندی که در «مکاتبات رشیدی» آمده، خواجه به مناسبت یکی از اعیاد، اجناس زیر را به درگاه شیخ «بزرگوار» تقدیم داشت:

گندم ۱۵۰۰۰ کیلو؛ برنج سفید کرده ۳۰۰۰۰ کیلو؛ روغن گاو ۱۶۰۰ کیلو؛
عسل ۳۲۰۰ کیلو؛ ماست کیسه‌کرده دیرپا ۸۰۰ کیلو؛ دوشاب (شیره خرما) ۴۰۰
کیلو؛ شکر ۴۰۰ کیلو؛ نبات مصری ۴۰۰ کیلو؛ گاو نر ۳۰ رأس؛ گوسفند ۱۳۰
رأس؛ غاز ۱۹۰ عدد؛ ماکیان ۶۰۰ عدد؛ گلاب ۳۰ قرابه؛ پول نقد ۱۰ هزار دینار
(حدود ۷۵ کیلو طلا).^۱

شیخ صفی با چنین توجهات شاهانه‌ئی، و با چنین درآمدهای نجومی که از «جیب وزیر و شاه»، و در حقیقت از دسترنج مردم تاراج شده و فلک‌زده ایران به بارگاهش سرازیر می‌شد، برای مدت ۳۵ سال بر دستگاه تصوف اردبیل رهبری می‌کرد، و هزاران مرید بی‌کاره و مفت‌خور و منتظر لذتهای بهشت در پیرامونش گرد آمده بودند، و از عطایای شاهان و وزیران روزی می‌خوردند و به جان پادشاهان مغول و وزیرانشان دعای خیر می‌کردند، و در سفرهای تبلیغی که به روستاها و شهرهای ایران انجام می‌دادند ضرورت اطاعت مطلق و بنده‌وار از شاهان و حرام بودن مخالفت با پادشاه را تبلیغ می‌کردند.

فرزندان شیخ صفی الدین

درگذشت شیخ صفی به سال ۷۱۳ خ مصادف بود با درگذشت ابوسعید - آخرین پادشاه مغول - و آغاز دوران بلوک‌شاهی موسوم به ملوک الطوائفی یا آنگونه که ترکان می‌گفتند «ایل‌خانی». پس از شیخ صفی، بنا به وصیت او

---

۱ - اوزان بالا به من و خروار ذکر شده و من برای آنکه آنها را به ذهن امروز نزدیک کرده باشم، به کیلو نوشته‌ام.

پسرش صدرالدین ریاست خانقاه اردبیل را به دست گرفت. شیخ صدرالدین از پدرش بلندپروازتر بود، و به صدد آنکه بارگاه پدرش را به یکی از بزرگترین بارگاههای ایران تبدیل کند گنبد عظیمی برای شیخ صفی در اردبیل بنا کرد که کار بنایش سالها به طول انجامید. او می دانست که گنبد رهبر هرچه بزرگتر و باشکوهتر باشد عوام توجه بیشتری به آن خواهند نمود و صاحبش را دارای مقام عالی تر خواهند پنداشت، و در نتیجه نذر و نیازهای بیشتری به آن تقدیم خواهند کرد. این چیزی بود که از عهد ترکان سلجوقی شیوخ طریقت و متولیان دین به آن واقف شده بودند، و به همین رو است که می بینیم در کشور ما از دوران سلجوقی به بعد این همه گنبدها و بارگاههای ریز و درشت از همه سو سر بر آورد و هر کدام برای خودشان دستگاه شاهانه ایجاد کردند. گنبدها را به این خاطر باشکوه بنا می کردند و در آنها همه گونه ظرافتکاری هنری به کار می بردند که وقتی عوام وارد گنبد شوند شکوه گنبد در دلشان اثر کند و همین اثر برای صاحب گنبد شکوه قدسی پدید آورد و عوام را به پرستش آنها وادارد و تشویق کند که اموال نذری هرچه بیشتری به آن تقدیم کنند. وقتی گنبد مورد پرستش باشد، متولیان گنبد به نمایندگان خدا تبدیل می شوند و می توانند - به سادگی - عوام را که همواره توسط تلقینهای شبانه روزی همین متولیان در وحشت از «غضب خدا» و «بیماری» و «قحطی» و «زلزله» و «سیل» نگاه داشته شده اند به هر راهی که مایل باشند سوق دهند، و از آنها بهره کشی کنند.

خانقاه اردبیل در دوران ایلخانان مغول همچنان رونقش را حفظ کرد و همواره مورد توجه شاهان و شاهکان ایلخانی بود. در سال ۷۶۶خ که امیر تیمور در دنبال تصرف و تخریب و تاراج شرق و شمال ایران به آذربایجان رسید صدرالدین همچنان مسندنشین خانقاه اردبیل بود. تیمور پس از آن همه جنایتها که در ایران کرده بود با دستی ملامال از دارائیهای تاراج شده ایرانیان به حضور شیخ صدرالدین رسیده نسبت به او ابراز ارادت کرد؛ و شیخ نیز بازوی او را گرفته برکت داد؛ کارهایش در ایران را تأیید کرد؛ به او و فتوحاتش برکت داد؛ برای

طول عمرش و فتوحات هرچه بیشترش دعا کرد.

در لشکرکشی دوم امیر تیمور به ایران در سال ۷۷۸خ که خرابیهای بسیار به بار آورد و از سرهای ایرانیان شهرهای مختلف کله مناره‌ها برپا شد، خواجه علی سیاهپوش پسر شیخ صدرالدین بر جای پدرش ریاست خانقاه اردبیل را داشت. خواجه علی نیز - مثل پدرش - امیر تیمور را پادشاهی عادل نامید و مورد احترام بسیار امیر تیمور واقع شد. امیر تیمور سپس قصد لشکرکشی به اناتولی (ترکیه کنونی) کرد، و دو سال بعد در بازگشت به آذربایجان هزاران نوجوان تاتار را که در اناتولی اسیر گرفته و با خود آورده بود به عنوان صدقه به خانقاه اردبیل تقدیم کرد. این چند هزار جوان تاتار در آینده - چنانکه پائین تر خواهیم دید - هسته اولیه یک گروهی را تشکیل دادند که بعدها نام ترکی «قزلباش» گرفتند که معادل ایرانیش «سرخ‌سر» است.

در سال ۸۰۶خ که ابراهیم پسر خواجه علی پس از پدرش به ریاست خانقاه اردبیل رسید سلطنت سرزمینهای ایرانی نشین شمال رود ارس تا اردبیل در دست قره یوسف - رئیس قبیله ترک مسلمان شده قره قویون‌لو - بود. قره یوسف نیز مثل اسلاف ترک خویش به ابراهیم و خانقاه شیخ صفی ارادت نشان می‌داد. شیخ ابراهیم در سال ۸۲۶خ درگذشت، و با درگذشت او جنگ ریاست اولاد شیخ صفی آغاز شد. از طرفی جعفر برادر ابراهیم مدعی ریاست خانقاه بود، و از طرف دیگر جنید پسر ابراهیم ادعای میراث پدرش در ریاست خانقاه را داشت. نزاع عمو و برادرزاده بر سر انحصار امتیاز درآمدهای خانقاه بود. اکنون جهان‌نشا قره قویون‌لو (پسر قره یوسف) که تبریز را پایتخت خویش قرار داده بود بخش بزرگی از ایران را در قلمرو داشت و خود را شاه ایران می‌نامید. جهان‌نشا جانب جعفر را که بزرگتر بود گرفت، و جنید از جعفر شکست یافت و با جمعی از مریدان خانقاه که خواهان رهبری او بودند (همان تاتارهای تقدیمی تیمور) به اناتولی گریخت یا تبعید شد. این پیشامد سرآغاز یک تحول بزرگ در عقیده شیخ جنید بود؛ و در همین سفر بود که خشت اولیه بنای تشکیلات قزلباشان در اناتولی نهاده شد.

گفتار دوم

منشأ قزلباشان و عقاید آنها

شیخ جنید وقتی به اناتولی رفت با پیروان طریقتِ نوینی در میان تاتارها در ارتباط شد که نوعی مذهب تشیع مبتنی بر نیاپرستی خودشان را داشتند. او در اثر این ارتباط متوجه نفوذ و قدرت و ثروتی شد که شیوخ این طریقت در میان تاتارهای جاگیرشده در بیابانها و آبادیهای اناتولی کسب کرده بودند. او بر آن شد که خودش را به عنوان یکی از شیوخ این فرقه معرفی کند و تشکیل دار و دستگاه نوینی بدهد.

چونکه تحول سرنوشت ساز در عقیده مذهبی شیخ جنید تحت تأثیر عقائد افراطی تاتارهای شیعه شده و پیرپرست در اناتولی به وقوع پیوست، سپس همین تاتارها بودند که انحصاراً مریدان شیخ جنید و جانشینانش را تشکیل دادند و به درون ایران خزیده تشکیلات قزلباش را به وجود آوردند و در صدد قبضه کردن قدرت سیاسی برآمدند، لازم است که به ماهیت قزلباشان و ریشه های مذهب و عقیده شان نظری بیفکنیم؛ زیرا بدون شناخت قزلباشان هرگونه مطالعه ای درباره پدیده تشیع صفوی ناقص و دم بریده خواهد ماند.

پیدایش شیعیان بکتاشی در اناتولی

نیمه غربی سرزمین اناتولی تا نیمه های سده پنجم هجری یک سرزمین مسیحی نشین داخل در قلمرو دولت بیزانت (روم شرقی) بود. ساکنان اناتولی عمدتاً از تیره های مختلف قوم آریا از جمله یونانی تبارها بودند. الب ارسالان سلجوقی در سال ۴۵۱ خ قیصر ارمانوس را که به قصد تصرف نواحی شرقی اناتولی لشکر آراسته بود، در شرق اناتولی به سختی شکست داده به اسارت گرفت و طبق شرائطی آزاد ساخت. در این سال بخشهایی از نواحی مرکزی اناتولی از جمله

قونیه به تصرف الب ارسلان درآمد، و در آینده یک حاکم‌نشین ترک تحت ریاست قُلمش سلجوقی تشکیل شد. از این زمان به بعد سلاطین سلجوقی خزش جماعات ترک (عمدتاً از اوغوزها) به درون اناتولی را تشویق کردند. در خلال دهه‌های بعدی مهاجران ترک با استفاده از ضعف دولت بیزانت نواحی مختلف اناتولی را یکی پس از دیگری طی یک سلسلهٔ طویل از حملات مداوم جهادی به تصرف درآوردند و دولت «سلجوقیان روم» را تشکیل دادند که مرکزش شهر قونیه بود.

در سال ۶۲۲ خ حملهٔ مغول به اناتولی نظام سیاسی سلجوقیان روم را از هم پاشاند اما رژیم‌ی که بتواند جای این نظام را پر کند به وجود نیامد. در خلال دههٔ بعد خزش قبایل ترک از تاتارها و مغولان به درون اناتولی ادامه یافت. این قبایل که از پشتی بانی خان بزرگ مغول برخوردار نبودند بدون آنکه تشکیل حکومتی بدهند در اناتولی به دنبال چراگاه در نقل و انتقال بودند، و به سنت دیرینهٔ خویش با راهزنی و تاراج روزگار می‌گذراندند.^۱ به دنبال این جریانها، دوازده امیرنشین کوچک و مجزا توسط ترکان خزنده در اناتولی تشکیل شد که مهمترین آنها امیرنشین قونیه بود. قبایل تاتارنژاد قره‌مان این امیرنشین را در منطقهٔ کیلیکیه (یک منطقهٔ آریایی‌نشین و اشغال‌شده توسط ترکان اوغوز و تاتار) تشکیل دادند، و منطقه را به نام خودشان «قره‌مان» نامیدند. این امیرنشین چونکه قونیه را پایتخت قرار داده بود ادعا می‌کرد که وارث سیاسی سلجوقیان است و درصدد

۱- یعنی آنچه در ادبیات ایرانی «ترک‌تازی» نامیده شده است. نظامی گنجوی در آغاز شاعری خویش که اتفاقاً همراه با آغازهای اسکان جماعات خزندهٔ ترکان اوغوز در سرزمینهای شمالی رود ارس (آذربایجان شمالی) بود «ترک‌تازی» را در معنای «ستم و تجاوز و تعدی و غارتگری» وارد ادبیات پارسی کرد: روز قیامت ز من این ترک‌تاز/ باز بپرسند و بجویند راز. موی به مویت ز حبش تا طراز/ تازی و تُرک آمده در ترک‌تاز. حاجی ما چون ز سفر گشت باز/ کرد بر آن هندوی خود ترک‌تاز. غارتی از ترک نبردست کس.... چو ترکان گشت سوی کوچ محتاج/ به ترکی داد رختم را به تاراج (و دهها بیت دیگر).

گسترش قلمروش به حساب دیگر امیرنشینها برآمد.

همراه با خزش قبایل ترک به درون اناتولی در سده هفتم هجری شمار بسیاری از متصوفان و همچنین تبلیغ‌گران مذاهب گوناگون اسلامی به درون اناتولی سرازیر شدند. خرافات مبتنی بر نیاپرستی ترکانی که توسط همین صوفی‌ها مسلمان می‌شدند به کار و بار این متصوفان رونق چشمگیری می‌بخشید، و هرکدام از صوفیها بخشهایی از ترکان را به سلک مریدان خودش درمی‌آورد و برای خودش دار و دستگاه به راه می‌انداخت. یک صوفی ترک تبارِ پارسی‌زبان که در نیمه‌های سده هفتم خورشیدی از شرق فلات به درون اناتولی رسید مردی بود که خود را «حاجی بکتاش ولی» می‌نامید. حاجی بکتاش در میان مهاجران ترک به تبلیغ دین و جذب مرید پرداخت، و خیلی زود به نیرومندترین صوفی در میان ترکان اناتولی تبدیل شد. او که اساس عقیده پیرپرستی را از ترکستان با خود آورده بود، بر اساس مطالعاتی که از زندگی امامان شیعه و عیسا مسیح و قدیسین مسیحیان انجام داد طریقتی را ابداع کرد که در جذب ترکان کارآیی بسیار موفقیت‌آمیزی داشت. طریقتی که او تبلیغ می‌کرد اساسش بر پرستش رهبر و «ولایت مطلقه رهبری» نهاده شده بود. او مدعی کراماتی از قبیل مداوای بیماریهای درمان‌نشده بود، و ترکان نومسلمان به او عقیده استواری یافتند. او نخستین رهبر طریقه صوفیانه در خاورمیانه بود که تبلیغاتش را بر اساس «نصرت به رُعب» و «مبارزه قهرآمیز برای جلب پیرو» بنا نهاده بود. او می‌دانست که ترکان برای غارتگری به اناتولی سرازیر شده‌اند؛ و برآن شد که از این امر در جهت گسترش قدرت و ثروت خودش بهره‌برداری کند. «جهاد برای نشر دین» همیشه بهترین ابزار دست اقتدارگرایانی بوده که می‌خواسته‌اند با دستیازی به آن، به اقوام ضعیفتر حمله ببرند و اموال آنها را تاراج کنند؛ و این امر نزد اقوامی که زندگی بیابانگرد قبایلی شبیه قبایل عربستان داشتند یک رسم دیرینه بود. حاجی بکتاش با توجه به این موضوع برآن شد که یک تشکیلات مسلح از داوطلبان جوان تاتار ایجاد کند که آماده بودند برای «جهاد با کافران» به آبادیهای مسیحی‌نشین

اناتولی دستبُرد بزنند. او پس از متشکل کردن جوانان ترک و تاتار مستعد جهاد، روستاهای مسیحی نشین اناتولی را مورد حملات مداوم قرار داد. چونکه اقداماتش با موفقیت‌های مادی چشمگیر همراه بود همواره بر شمار مریدانش افزوده می‌شد و کار و بارش بالا می‌گرفت. طبیعی بود که ترکانی که به سلک مریدان او درمی‌آمدند افکارش را می‌پذیرفتند، و همین امر سبب گسترش عقائد وی در نواحی مختلف اناتولی گردید.

تا پایان سدهٔ هفتم هجری دهها تن از شیخان تازه‌پای صوفی که زیر دست حاجی بکتاش پرورش یافته و به مقام خلیفگی رسیده بودند در انحاء و اطراف اناتولی در میان قبایل ترک پراکنده بودند و هرکدامشان برای خودشان دارای دسته‌جاتی از مرید بودند؛ و چنان بود که بیشینهٔ ترکانی که تا آن زمان در مناطق مختلف اناتولی جاگیر شده بودند از اشکال مختلفی از نوعی مذهب تشیع که به نام حاجی بکتاش منسوب بود، و به زودی «نحلهٔ بکتاشیه» نام گرفت، پیروی می‌کردند.

یکی از جماعات اوغوز که رئیسشان اورخان بیگ پسر عثمان بود مثل دیگر جماعات ترک در آغاز سدهٔ هشتم خورشیدی به نواحی غربی اناتولی رسیده بودند و چند سالی از راه جهاد به قصد تاراج روستاهای مسیحی نشین و راهزنی در جاده‌های کاروان‌روروزگار می‌گذراندند. در سال ۷۱۱ خ اورخان بیگ با نیت «جهاد با کافران مسیحی» شهر یونانی نشین «بورسای» در غرب اناتولی را مورد حمله قرار داده در محاصره گرفت، و پس از چندماه آن را به تصرف درآورد. هرکه از مردم شهر از شمشیر جهادگران ترک رهیده بود جان خویش را گرفته به نواحی کوهستانی گریخت. ترکان مسلمان جای بومیان را گرفتند، و اورخان تشکیل سلطنتی داد که نام پدرش - عثمان - را بر خود داشت (سلطنت عثمانی). او سپس از ترکان پراکنده در بیابانهای اناتولی دعوت کرد که برای جنگ با کافران (یعنی بومیان مسیحی) به او بپیوندند. در خلال چهار سال آینده شهرهای یونانی نشین سواحل غربی اناتولی را یکی پس از دیگری در حملات جهادی به تصرف

درآورد. داستان کشتار جمعی بومیان غرب اناتولی توسط اوغوزهای عثمانی که به نابودگری صدها هزار انسان انجامید داستان دل‌گدازی است که دل هر انسان نیک‌اندیشی را می‌لرزاند.

عثمانیان در سال ۷۲۴ خ توجه خود را معطوف شبه جزیرهٔ بالکان نمودند، و با تصرف شهر «گالیپولی» دروازهٔ بالکان را بر روی خزش تاریخی ترکان به درون بالکان گشودند. به دنبال آن گام به گام در بالکان پیشروی کردند و تا سال ۷۶۸ سراسر بالکان را متصرف شدند. همراه با این فتوحات، در نیمهٔ شمالی اناتولی نیز بخشهایی از جهادگران ترک زیر فرمان عثمانیان پیشروی کردند و تا سال ۷۳۸ آنکارا و کوتاهیه را به تصرف درآورده بومیانشان را نابود کردند. در سال ۷۶۹ چهار امیرنشین جنوب اناتولی که در دست ترکان بود به تابعیت عثمانیان درآمدند. و تا سال ۷۷۶ قلمرو عثمانیان در شرق اناتولی به ملاطیه و سیواس رسید. فتوحات عثمانیان در شرق اناتولی در سال ۷۸۱ با لشکرکشی امیر تیمور به شرق اناتولی متوقف شد.

امیر تیمور که ایران را به اشغال ترکان خزنده داده و خود را شاه ایران می‌نامید بخش شرقی اناتولی را - که از نظر تاریخی جزو ایران به شمار می‌رفت - به عنوان تیول به یک قبیلهٔ ترک که نامش آق قویون‌لو بود سپرد، ولی بقیهٔ اناتولی را برای ترکان عثمانی رها کرده به ایران برگشت. رئیس قبیلهٔ آق قویون‌لو یکی از خودشان از طایفهٔ «بایندر» بود.

بایزید عثمانی (بایزید اول) در جنگ با تیمور شکست خورده به اسارت تیمور افتاده بود. گرچه تیمور وی را آزاد کرده به اناتولی بازفرستاد، او در راه بازگشت به غرب اناتولی خودکشی کرد. پس از مرگ او میان پسرانش بر سر جانشینی او نزاع افتاد. در اناتولی یکی از پسرانش او به نام محمد چلبی بر رقیبانش پیروز شد و قدرت را به دست گرفت. پسر دیگرش موسا چلبی در شهر آدرنه واقع در بخش اروپایی متصرفات عثمانی خودش را سلطان خواند و با برادرش محمد چلبی به نزاع افتاد. سرانجام محمد چلبی در سال ۷۹۲ پیروز آمد و

برادر را کشت، و بر سراسر متصرفات عثمانی دست یافت.

چونکه حمله به آبادیهای مسیحی نشین اناطولی و شرق اروپا درآمدهای بسیاری نصیب جهادگران می‌کرد، و عثمانیان این حملات را تنظیم و هدایت می‌کردند، شیوخ بکتاشیه (خلیفه‌های حاجی بکتاش) با مریدانشان به ارتش جهادگر عثمانی پیوسته بودند. و چونکه هرکدام از این شیخها رهبر یک لشکر از جهادگران بود که مریدان خودش بودند، طبیعی بود که هر شیخی رهبر سربازان زیر فرمان خودش در سپاه جهادگر عثمانی باشد. از همین رو بود که این شیوخ در سپاه عثمانی دارای منصب «قاضی عسکر» بودند (مسئول عقیدتی سیاسی در ارتش). سلطان عثمانی در قبال خدمت این شیوخ و مریدانشان سهمیه‌ای از غنایم به آنها اختصاص داد، و بخشهایی از زمینهای مصادره شده بومیان کشتار شده اناطولی را به آنها واگذار کرد تا مریدانشان به چراگاه دام تبدیل کنند و در آنها مستقر شوند. این امر به نوبه خود در تخلیه اناطولی از بازماندگان بومیان کمک می‌کرد و اناطولی را به سرزمین ترکان مهاجر مبدل می‌ساخت.

کسانی که می‌نویسند که عثمانیان سنی‌های متعصب بودند درباره آغاز پیدایش سلطنت عثمانی مطالعه دقیق ندارند، و نمی‌دانند که بخش عمده جهادگران سلطنت عثمانی را ترکان شیعه شده و بکتاشیه تشکیل می‌دادند. برای سلاطین عثمانی دین و مذهب و جهاد برای نشر دین یک وسیله بود برای توجیه کشتارهای وسیع و تاراجهای گسترده‌ئی که می‌کردند. و در این راه هم بسیار کامیاب بودند، چنانکه اناطولی را در خلال یک سده با کشتارهای دامنه‌دارشان از جمعیت بومی تهی کردند.

عثمانیان سلطنت خودشان را همچون یک قبیله بزرگ تعریف کرده بودند که هرکه ترک بود عضو این قبیله بود و هرکه ترک نبود دشمن و درخور نابود شدن بود. لذا هر جا را می‌گرفتند مردانش را کشتار می‌کردند و کودکان و نوجوانان را اسیر و برده کرده وارد سپاه می‌کردند و به آنها زبان ترکی می‌آموختند تا تبدیل

به ترک شوند.^۱ عثمانیان این بدبختان بی کس شده را «پنی چری» نامیدند. زمانی که موسا چلبی در ادرنه به سلطنت نشست یک شیخ بکتاشی به نام شیخ بدرالدین در ارتش او قاضی عسکر بود. پدر بزرگ شیخ بدرالدین در فتوحات اولیه عثمانیان در جهاد کشته بود (شهید شده بود)؛ و پدرش در زمان بایزید اول عثمانی قاضی عسکر شهر «سماونه» در بخش اروپایی عثمانی بود. شیخ بدرالدین تحصیلات مقدماتی را در شهرهای بورسای و قونیه به پایان برده بود و برای ادامه تحصیل به شام رفته سپس برای تکمیل علوم دینی به مصر سفر کرده بود. او الهیات و فلسفه و منطق را در شام و مصر فرا گرفته و مدتی نزد یکی از شیوخ صوفیه در مصر مریدی کرده بود و در سال ۷۷۶خ در اواخر دوران بایزید اول به اناطولی برگشته بود. پس از آن مدتی در ناحیه اسکندرون^۲ در میان پیروان مذهب موسوم به «اهل حق» که شیعیان افراطی و معتقد به الوهیت امام علی بودند به سر برده بود. سفری هم به خاطر آشنایی بیشتر با فن مریدپروری و زیارت شیوخ خانقاهها به تبریز و قزوین کرده بود، و در بازگشت به اناطولی همراه شیوخ طریقت اهل حق در مناطق ترک نشین شده آیدین و گرمیان و قره مان به تبلیغ و سیر و سفر پرداخته بود.^۳

۱- این همان فرهنگ قبیله‌یی و بیابانی است که هنوز هم دولتمردان ترکیه را رها نکرده است، و هنوز هم به کردهای ایرانی نژاد زیر سلطه خویش را چونکه زبانشان ترکی نیست به عنوان واقعیت غیر ترک نمی‌نگرند بلکه کردها را «ترکان کوهی» می‌نامند و می‌کوشند که آنها را تبدیل به ترک کنند. کردها نیز سده‌ها است که در برابر سیاست خشن ترک‌سازی دولتهای عثمانی و ترکیه مقاومت کرده هويت خویش را حفظ کرده‌اند و هنوز هم در راه دفاع از هويت خویش قربانیها می‌دهند.

۲- اسکندرون که در زمان هخامنشی ایسوس نامیده می‌شد آخرین حدود جنوبی سرزمین آریایی نشین کیلیکیه را تشکیل می‌داد. اسکندرون در شمالغرب شام در زاویه شرقی شمالی دریای مدیترانه قرار دارد، و اکنون در قلمرو ترکیه است و ساکنانش مخلوطی از ترکان و بازماندگان بومیان ترک‌زبان شده هستند.

۳- اسماعیل حقی اوزون، تاریخ عثمانی، ترجمه ایرج نوبخت، ۱/ ۴۰۷-۴۰۸.

شیخ بدرالدین در خلال جنگهای داخلی پسران بایزید اول به خدمت موسای چلبی درآمد و در ادرنه سیمت قاضی عسکر را احراز کرد. پس از کشته شدن موسای چلبی به دستور سلطان محمد از مقامش معزول و به شهر ازنیک در غرب اناتولی تبعید شد و زیر اقامت اجباری قرار گرفت (۷۹۲خ). سلطان محمد برای او و خانواده اش مستمری در خور توجه مقرر کرد، و او را در برقراری ارتباط با مریدانش آزاد گذاشت.

شیخ بدرالدین زمانی که در میان اهل حق به سر می برد دو شخصیت نومسلمان که از پیروان مذهب بکتاشی بودند با او همکاری می کردند. این دو که از شیعیان افراطی اناتولی بودند یکی «طورلاق کمال» و دیگری بورکلیجه مصطفا نام داشت و ملقب به «دده مصطفا» بود. شیخ بدرالدین وقتی به مقام قاضی عسکری ارتش موسای چلبی رسید این دو تن را به عنوان دستیاران خویش منصوب کرد. وقتی شیخ بدرالدین معزول و تبعید شد، طورلاق کمال به منطقه مانیه در غرب اناتولی منتقل شد، و دده مصطفا به قره بورن در غرب اناتولی رفت. هر کدام از این دو تن در منطقه خویش به تبلیغ برای رهبری شیخ بدرالدین ادامه داد، و ارتباط با شیخ بدرالدین را حفظ کرد.^۱

شیخ بدرالدین در تبعید ازنیک به تدوین عقائدش پرداخت و کتابی به نام «واردات» تألیف کرد. طریقت تصوف شیخ بدرالدین که از بکتاشیه و غلات شیعه (اهل حق) سرچشمه می گرفت آمیزه‌ئی بود از «وحدت وجود» ابن عربی، «مسیح پرستی» مسیحیان، «علی پرستی» اهل حق، و «نیاپرستی» تاتارها. او عقیده داشت که شیخ حامل روح خدا است و ذات معصوم و منزّه و واجب الوجود و واجب الطاعه است که تمام کائنات بر مدار اراده وی می چرخد و نظم امر جهان در دست او است، و بر مردم جهان دارای «ولایت مطلقه» است. او با ابداع این عقیده، مذهب بکتاشی را وارد مرحله نوینی کرد. او با تفسیر باطنی (تأویل)

احکام مندرج در متون اسلامی، اطاعت از شیخ را نقطه محوری دین قرار داد، و وجوب برگزاری عبادتهای شرعی چون نماز و روزه و حج را با تأویلاتی که از دین می‌کرد از دوش پیروانش انداخت. چونکه مریدانش عموماً ترکان نومسلمانی بودند که توجهی به احکام اسلامی نداشتند و مسلمان شده بودند تا از برکت «جهاد با کافران» به نان و نوا برسند، او محرّمات شرعی چون خمر و زنا و حتی لواط را بر اساس تأویلهایش برای مریدانش مباح گردانید. تنها امر واجب در طریقت او «حب علی»، «اطاعت مطلق از شیخ»، و «جهاد برای نشر دین» بود. چونکه جنبه‌های اباحی و انحلال اخلاقی مذهب شیخ بدرالدین باب طبع ترکان نومسلمان بود گروههای انبوهی از آنها را به او جذب کرد. وقتی کسانی به طریقت او می‌پیوستند تا در سلک مریدان او درآیند، خلیفه‌اش از آنها می‌خواست که از عقائد گذشته‌شان به کلی دست بکشند، از همه کارهایی که در گذشته انجام داده‌اند توبه کنند، «محبت علی» و «محبت شیخ» را اساس اعتقادشان قرار دهند، با او بیعت کنند که هیچ‌گاه از اطاعت شیخ بیرون نشوند، در برابر فرمانهای شیخ چون و چرا نشان ندهند، با جان و دل در اجرای فرمانهای او کوشا باشند، برای خشنودی شیخ از جان خودشان مایه بگذارند و از هیچ خطری روگردان نشوند. یعنی آنچه او از مریدانش می‌خواست آن بود که «ذوب‌شده در ولی» باشند. صفتی که او به مریدانش داد، صفت «تائبِ مُحِب» بود. یک معنای این صفت، «تَبْرایی و تَوَلایی» بود که بخشی از همینها چند دهه بعد که به‌درون ایران خزیده سپاه قزلباشان صفوی را ایجاد کرده قدرت سیاسی را قبضه کردند، در ایران متداول ساختند.

شیخ بدرالدین در مدت اقامت اجباریش در ازنیک، با همکاری دو خلیفه‌اش دده مصطفا و طورلاق کمال برنامه قیام بکتاشی‌ها برای کسب قدرت سیاسی را پی‌ریزی کرد. او در آخرین سال سده هشتم هجری به‌بهانه سفر حج با کسب اجازه از سلطان عثمانی از شهر ازنیک بیرون رفته به‌جائی در بخش اروپایی عثمانی موسوم به روملی شرقی که به پایتخت عثمانی نزدیک بود رفته در آنجا

مستقر شد تا شورش مورد نظرش را از آنجا آغاز کند. جماعات بزرگی از شیعیان بکتاشی (مریدان شیخ بدرالدین) در اینجا جاگیر بودند.

شیخ بدرالدین و دده مصطفا و طورلاق کمال، طبق برنامه‌ئی که مدت‌ها رویش کار کرده بودند، به‌طور همزمان در سه منطقه قیام کردند. دده مصطفا فرماندار از میر را در جنگ کشت و نیروی دیگر عثمانی را که زیر فرمان حاکم صاروخان بود شکست داد و در منطقه دست به غارت و کشتار زد. طورلاق کمال در مانیه پیروزی‌هایی به دست آورد و مثل دده مصطفا سنیان را کشتار کرد و دست غارت برگشود. سلطان محمد یک سپاه عظیم به فرماندهی بیگلربیگ و وزیر اعظم و شاهزاده مراد به مقابله شورشیان فرستاد. این سپاه با دادن تلفات بسیار سنگینی توانست که شورش دده مصطفا و طورلاق کمال را یکی پس از دیگری درهم شکند. دده مصطفا و طورلاق کمال دستگیر و اعدام شدند. پس از آنها شیخ بدرالدین شکست یافته دستگیر شد. ولی چونکه در ارتش عثمانی مریدان بسیار داشت، دادگاه ویژه شرعی متشکل از فقهای طراز اول عثمانی به ریاست یک فقیه ایرانی به نام مولانا هراتی برای محاکمه علنی شیخ تشکیل شد (دادگاه ویژه روحانیت). شیخ بدرالدین در این دادگاه متهم به ارتداد، فریب و تضلیل مسلمین، و شورش برای برهم زدن امنیت مسلمانان گردید و به جرم «محاربه» محکوم به مرگ شده در سال ۷۹۹ خ به دار آویخته شد.

در نهضت شیخ بدرالدین، که حالت عصیان عمومی شیعیان بکتاشی برضد دولت عثمانی به خود گرفته بود، بسیاری از بومیان مسیحی نیز شرکت داشتند. علت شرکت اینها در نهضت خشمی بود که از ستمهای بی حد و حصر جهادگران عثمانی برچیده شود و دوران جهاد و کشتارها و ویرانگریها و اسیرکردنهای زنان و دختران بومیان اناتولی به پایان برسد و مسیحیان اناتولی از درد ورنجهائی که توسط جهادگران ترک بر آنها می‌رفت برهند. دامنه نهضت شیخ بدرالدین چندان گسترده و امیدوارکننده بود که چندین تن از کشیشان و همچنین رهبران یهودان نیز

در آن شرکت داشتند.^۱

مریدان ترک و تاتار شیخ بدرالدین چنان خلوصی نسبت به او داشتند که پس از کشته شدن او و دده مصطفی و طورلاق کمال تصریح می کردند که آنها نمرده اند بلکه در غیبت اند و به زودی باز خواهند گشت.

خلیفه های شیخ بدرالدین پس از او مورد تعقیب و آزار قرار گرفتند و بسیاری از آنها به دار آویخته شدند. بسیاری نیز متواری شده در میان قبایل تاتار به تبلیغ مخفیانه پرداختند. آنها چون معتقد به جاودانگی شیخ بودند در میان تاتارها تبلیغ می کردند که شیخ به زودی ظهور خواهد کرد و قیام خویش را به سرانجام خواهد رساند. سرکوب و خفقانی که مریدان شیخ بدرالدین با آن مواجه شدند آنها را به سوی یک عداوت آشتی ناپذیر با کل دستگاه دینی دولت عثمانی، و به عبارت دیگر به سوی عداوتی ابدی نسبت به سنیان سوق داد. پیروان شیخ بدرالدین از آنجا که در سراسر خاک عثمانی مورد تعقیب بودند عقائدشان را مخفی می داشتند و همواره در «تَقِیَّه» (مخفی کاری مذهبی) به سر می بردند، و تقیه را اصل اساسی اعتقاد خویش قرار دادند.

به این ترتیب، شیخ بدرالدین که خود و مریدانش روزگاری در خدمت اهداف جهادگرانه سلطان سنی عثمانی بود، به دنبال رخدادهای بالا، یک مذهب خشم اندیشِ خشونت پرور را در میان ترکان اناتولی بنیاد نهاد که اساسش بر ضدیت آشتی ناپذیر با سنیان نهاده شده بود. پس از اعدام او و دو خلیفه اش مریدانش بیش از پیش کین سنیان را به دل گرفتند و منتظر فرصتی بودند تا خشم خویش را بر سر سنیان خالی کنند.

شیخ جنید در اناتولی و رهبری بکتاشیهها

دیدیم که جنید در نبرد قدرت خانقاه اردبیل شکست یافت و به اناتولی

گریخت. در این سفر، گروهی از مریدان خانقاه شیخ صفی - همان تاتارهایی که امیرتیمور از اناتولی آورده تقدیم خانقاه اردبیل کرده بود - همراه او بودند. او از سلطان عثمانی تقاضا کرد که قطعه زمینی در اختیارش بگذارد تا با مریدانش در آن جاگیر شوند. چونکه او نوادهٔ «شیخ بزرگوار»ی چون شیخ صفی الدین اردبیلی بود، سلطان به او التفات نمود، و او و مریدانش مدتی در زمین اهدایی سلطان اقامت گرفتند. در همین زمان بود که خلیفه‌ها و مریدان شیخ بدرالدین شنیدند که یک شیخ بزرگوار از تبریز آمده و مریدانش تاتارها هستند. بعضی از این خلیفه‌ها برای آشنایی با او و افکارش به دیدارش رفتند. او با وضعیت مریدان شیخ بدرالدین و قدرت خلیفه‌هایش آشنا شد و به فکر در دست گرفتن رهبری این فرقه افتاد.

از وقتی که شیخ بدرالدین به دار آویخته شد تا وقتی که شیخ جنید وارد خاک اناتولی شد ۲۷ سال فاصله بود. در این فاصلهٔ زمانی هیچ شخصیتی که بتواند بکتاشی‌ها را دوباره سازماندهی کند در اناتولی پیدا نشد. بکتاشی‌ها چشم در راه ظهور «رهبر»ی بودند که جای شیخ بدرالدین را پر کند. شیخ جنید با هدف به‌راه‌انداختن دار و دستگاهی شبیه دارودستگاه پدرش به اناتولی آمده بود، و همین‌که با برخی از مریدان شیخ بدرالدین تماس یافت، دانست که همهٔ زمینه‌ها برای آنکه آنها را پیرامون خودش گرد آورد فراهم است؛ و بی‌درنگ دست به کار جذب مریدان شیخ بدرالدین شد.

مریدان شیخ بدرالدین تحت تعقیب حکام عثمانی بودند، لذا فعالیت‌های شیخ جنید برای جذب آنها با مخالفت عثمانیان مواجه شد؛ و او مجبور شد که به کیلیکیه برود و در قونیه اقامت بگیرد. در قونیه نیز چونکه دست به کارهای خلاف می‌زد (مجبور بودند که برای ادامهٔ زندگی‌شان راهزنی کنند) اقامتش با مخالفت فقها مواجه شد، و او کیلیکیه را ترک کرده به جنوب اناتولی رفت و در میان تاتارهای ورساق اقامت گزید. در اینجا نیز شماری از مریدان شیخ بدرالدین به او پیوستند. باز هم به عللی که برای ما روشن نیست، این منطقه را ترک گفته به

اسکندرون رفت. اسکندرون و همسایه‌اش انتاکیه مرکز تاریخی شیعیان اهل حق (معتقدان به خدایی علی) بودند. مردم این دو شهر که از مسیحیت عیساپرست رومی به اسلام رسیده بودند پس از مسلمان شدنشان امام علی را هم‌طراز عیسا مسیح کرده همان صفات خدایی که پیشترها به عیسا داده بودند اکنون به علی می‌دادند. آنها عقیده داشتند که یک خدا در آسمان است که الله است و یک خدا هم در زمین است که علی است؛ و آیه قرآن را نیز گواه می‌آوردند و می‌گفتند که الله در قرآن گفته: «وَهُوَ فِي السَّمَاءِ الْعُلْيَا وَفِي الْأَرْضِ الْوَسْطَى». این آیه که معنای حقیقیش «او در آسمان خدا است و در زمین خدا است» را آنها چنین تعبیر می‌کردند: «او در آسمان خدا است، و در زمین هم یک خدائی هست»؛ و می‌گفتند که خدای زمینی علی است.^۱

او در اسکندرون خانقاهی بنا کرد و به فعالیت‌های تبلیغی پرداخت، و خلیفه‌هایش را به میان ترکان بیابانی مناطق مختلف اناتولی برای جذب مرید گسیل کرد. متشرعان شام از او به حاکم حلب شکایت بردند، و شیخ جنید از اسکندرون اخراج شد تا به فعالیت‌هایش در نواحی دیگر در میان ترکان ادامه دهد (سال ۸۳۵ خ).

۱- این آیه را در زبان عربی می‌توان به هردو شکل تعبیر کرد. نخستین بار پیروان عبدالله ابن سبا این تعبیر را از این آیه کردند و معتقد به خدایی علی شدند، که داستانی دارند. معتقدان به خدایی علی نخستین بار در کوفه در میان طوایفی از عرب‌های یمنی تبار سابقاً نیمه بت‌پرست نیمه یهودی پدید آمدند که داستان‌شان دراز است و در کتاب‌های تاریخی آمده است. سپس در پایان سده سوم هجری یک عرب یمنی تبار عراقی به نام اسحاق نخعی (از قبیله مالک اشتر) که شیعه دوازده امامی بود این عقیده را در عراق تئوریزه کرد و کتاب‌هایی در این زمینه نوشته انتشار داد. احادیثی که اینها برای اثبات مقام ملکوتی و مافوق بشری برای علی و امامان اولاد او ساختند و تفسیرهایی که از برخی آیات قرآن در این زمینه کردند را اکنون نیز در برخی از متون حدیثی و تفسیری معتبر شیعیان اثناعشری می‌توان خواند.

شیخ جنید در هشت سالی که در اناتولی و اسکندرون اقامت داشت بطور کامل تحت تأثیر عقاید بکتاشی‌ها و اهل حق قرار گرفته از مذهب آبائیش که سنی شافعی بودند دست کشید، و به رهبر بلامنازع بکتاشیهای اناتولی تبدیل شد. در این زمان بود که او لقب «سلطان المشایخ» را بر خودش نهاد، و این به آن مفهوم بود که او داعیه رهبری دینی و سیاسی را در سر داشت. اینک همه خلفای شیخ بدرالدین وی را به رهبری خویش قبول داشتند.

به هر حال، در هشت سال اقامت در اناتولی دو تغییر عمده در شخصیت شیخ جنید رخ داد: یکی آنکه چون در میان تاتارهای ترک زبان می زیست و عموم مریدانش تاتار بودند، به خاطر خوشامد مریدانش زبان آذری که زبان نژادیش بود را رها کرده ترک زبان شد. دیگر آنکه مذهب شافعی را که مذهب پدر و نیاکانش بود را رها کرده مذهب اهل حق را که به الوهیت امام علی قائل بودند اتخاذ کرد. تغییر مورد اول، او را از نظر ظواهر شخصیتی به یکی از تاتارها تبدیل کرد؛ و تغییر مورد دوم، وی را رهبری بخشید و تا مقام الوهیت بالا برد؛ و مریدانش عملاً در سلک بندگان او درآمدند که چشم و گوش بسته در فرمانش بودند. او در پایان این هشت سال مردی بود که از همه احکام دینی دست شسته به طور کامل اباحی مذهب شده خود و مریدانش را از انجام فرایض دینی معاف داشته و به نسخه دوم شیخ بدرالدین تبدیل شده بود. اما مهترین تحولی که در شخصیت شیخ جنید رخ داد آن بود که به مریدانش گفت سید از نسل امام علی و از نوادگان موسا ابن جعفر (امام کاظم) است. از این زمان بود که نسب سیادت شیخ جنید در اناتولی بر سر زبان مریدانش افتاد تا آنگاه که نواده اش شاه اسماعیل صفوی به طور رسمی ادعای سیادت و حتی عصمت کرد (اسماعیل الصفوی الموسوی).

جنید وقتی از اسکندرون اخراج شد با گروهی از مریدانش به شمالی ترین نقطه اناتولی منتقل شد و در بندر سابقاً مسیحی نشین جانیق بر کرانه جنوبی دریای سیاه که ترکان عثمانی ویران کرده بودند رحل اقامت افکند. این بندر در همسایگی کشور کوچک مسیحی نشین تراپیزونت بود که حاکمانش از خاندان

کهن یونانی تبارِ موسوم به «کمنی» بودند. تراپیزونت را ترکها تراپزون نامیدند؛ و عربها پیش از ترکان آن را طرابزُنده نامیده بودند.^۱ در آن هنگام نیروهای تراپیزونت درگیر مقاومت در برابر گسترش طلبی سلطان محمد فاتح عثمانی بودند. سلطان محمد فاتح که با تصرف کنستانتیناپول^۲ - پایتخت امپراتوری روم شرقی - در سال ۸۳۲ خ دولت روم شرقی را برانداخته در اروپای شرقی پیشرفتهای بسیار کرده بود، و در شرق نیز بخش اعظم اناتولی را تا کنار مرزهای غربی ایران در غرب دریاچه وان به تصرف در آورده بود، درصدد بود که با الحاق تراپیزونت سراسر اناتولی را یکدست کند و هیچ جماعت غیر مسلمان و غیر ترک را در آن سرزمین باقی نگذارد.

جنید و مریدانش که تمایلات جهادی (غار تگرانه) داشتند، با استفاده از گرفتاریهای دولت تراپیزونت به روستاهای آن کشور دستبرد زده غارت و کشتار کردند و غنائم بسیاری به دست آوردند. در این اثناء سلطان عثمانی به وساطت اوزون حسن (سلطان حسن بایندر) با شاه تراپیزونت وارد صلح شد، و جنید با مریدانش از جانیق اخراج گشتند.

این اوزون حسن رئیس قبیله آق قویونلو بود که در خزشهای دوران مغول به اناتولی رسیده بودند؛ سپس در لشکرکشی امیر تیمور به اناتولی به خدمت سپاه او درآمدند. تیمور به پاس خدماتشان مناطقی از شرق اناتولی را به آنها واگذار کرد، و آنها در منطقه باستانی ایرانی نشین آمیدا در جنوب دریاچه وان - که پس از فتوحات اسلامی نام دیار بکر گرفته بود - جاگیر شده زیر حمایت تیمور تشکیل

۱- تراپیزونت در زمان هخامنشی یک سرزمین یونانی نشین درون شاهنشاهی ایران بود. در تراپیزونت پس از حمله اسکندر مقدونی و برافتادن شاهنشاهی هخامنشی سلطنت مستقل تشکیل شد، و این سلطنت تا این زمان تداوم یافته بود.

۲- ترکان چونکه زبانشان برای تلفظ کنستانتیناپول نمی گشت «استانبول» گفتند. سربانیها در زمان امپراتوری روم آن را قسطنطنیه می نامیدند و این نام را عربها از آنها گرفتند؛ لذا در کتابهای تاریخی و ادبی قسطنطنیه نوشته اند.

امارتی دادند. حسن بیک معروف به اوزون حسن نیرومندترین امیر بایندری در سال ۸۳۲ خ در شهر آمد (آمیدای باستان) به حکومت رسید،^۱ و پس از پیروزی بر رقیبان خاندانش بر سرزمین ارمنی‌نشین ارزنگان در شمال دریایچه وان دست یافت و قلمروش با کشور تراپیزونت همسایه شد. پادشاه تراپیزونت که از ناحیه عثمانی در معرض خطر بود با اوزون حسن پیمان دوستی و حمایت بست و دخترش - دسپینا کاترینا - را به زنی به اوزون حسن داد. تراپیزونت را این اتحاد برای مدتی در مقابل دست اندازی عثمانیان مصون داشت، و شاه تراپیزونت با برخورداری از حمایت اوزون حسن در مقابل عثمانی پایداری ورزید، و اوزون حسن برای برقراری صلح میان سلطان عثمانی و شاه تراپیزونت پادرمیانی کرد و سلطان مجبور شد که یکچند موجودیت آن کشور باستانی را به رسمیت بشناسد.^۲

شیخ جنید با مریدانش پس از رانده شدن از جانیق راهی دیار بکر شدند. شیخ جنید را اوزون حسن زیر حمایت گرفت و او را در پایتخت اقامت داد؛ و بر آن شد که او را با خانواده خود پیوند دهد، و با این هدف خواهرش خدیجه بیگم را به زنی به او داد. این واقعه بر قدرت و شوکت شیخ جنید افزود، و او از دیار بکر خلیفه‌هایش را به اطراف و اکناف اناتولی گسیل داشت، و مریدان بیشتری را جذب خویش کرد. اوزون حسن نیز دست شیخ جنید را برای جذب مرید باز

۱- در آغاز خلافت اموی، بنی شیبان از قبایل بنی بکر از شرق عربستان در لشکرکشی جهادی به این منطقه رسیدند و منطقه آمیدا را گرفته به نام خودشان «دیار بکر» کردند (یعنی سرزمین بومی بنی بکر). نام شهر آمیدا نیز «آمد» شد. این سرزمینها از زمان مادها تا زمان شاه اسماعیل صفوی جزو ایران بود، و اکنون اوزون حسن که خودش را شاه ایران و جانشین تیمور می دانست آن را پایتخت خویش کرد.

۲- البته این وضع دیری نپائید و تراپیزونت در سال ۸۳۹ خ به تصرف سلطان محمد فاتح درآمد، خاندان سلطنتی و بسیاری از مردم تراپیزونت کشتار شدند، و بقایای مردم تراپیزونت مجبور شدند که مسلمان شوند تا از کشتن برهند. دیری نگذشت که کشور یونانی‌نشین تراپیزونت یک ایالت کاملاً ترک‌نشین عثمانی بود.

گذاشت، زیرا مریدان شیخ می‌توانستند به وقت ضرورت به عنوان سرباز در سپاه او خدمت کنند؛ و چونکه زندگی‌شان از راه تاراج و راهزنی می‌گذشت جنگ‌آوران کار دیده‌ئی هم بودند. به علاوه کینه‌ئی که نسبت به عثمانیان به دل داشتند نیز می‌توانست به هنگام ضرورت مورد بهره‌ اوزون حسن قرار گیرد.

شیخ جنید در سال ۸۳۸ از اوزون حسن اجازه گرفت که با مریدانش به جهاد چرکسان برود. چرکسان قومی مسیحی بودند که در منطقه‌ئی در شرق دریای سیاه در همسایگی گرجستان و غرب داغستان می‌زیستند، و همواره از سده‌ها باز در معرض دست‌اندازیهای مداوم گروههای جهادگر مسلمان بودند که برای ربودن فرزندان آنها به آن ناحیه حمله می‌کردند. چونکه آنها سفیدپوست و زیبا اندام بودند، غلامان و کنیزان چرکس در سرزمینهای اسلامی خریدار بسیار داشت و به نرخ بالائی به فروش می‌رفتند. علت اصلی حملات گروههای جهادگر مسلمان به این قوم بیچاره این بود که فرزندانشان را در بازارها به فروش برسانند. به همین سبب ما در تاریخ دوران اسلامی درباره‌ غلامان و کنیزان چرکس داستانهای بسیاری می‌خوانیم.

جنید برای حمله جهادی و تاراجگرانه به سرزمین چرکسان همه‌گونه احتیاط را به کار برد، و با اعلام اینکه قصد زیارت مرقد جدش را دارد با مریدانش از دیار بکروارد آذربایجان شده از آنجا راهی شروان شد تا از راه داغستان به سرزمین چرکسان حمله ببرد. شروان یک کشور کوچکی بود در شمال رود ارس در غرب دریای خزر که یک خاندان ایرانی با لقب شروانشاه از دیرباز بر آن حکومت می‌کردند. شروانشاه در آن زمان همپیمان و زیر حمایت جهانشاه قره قویون‌لو بود. این جهانشاه در دهه ۸۲۰ خ متصرفات جانشینان تیمور در ایران مرکزی و غربی را به تصرف درآورد، و تا سال ۸۳۶ بر عراق و بقیه نواحی ایران تا کرانه‌های کویر دست یافت و سلطنتی شبه سراسری تشکیل داد. تلاش او برای پیشروی در اناتولی توسط اوزون حسن متوقف شد، و چون همزمان با گسترش قلمرو او اوزون حسن نیز در صدد دستیابی بر ارمنستان بود، میان او و اوزون حسن بر سر ارمنستان

نزاع افتاد. این بود که وقتی شیخ جنید از اوزون حسن اجازه طلبید که برای جهاد با چرکسان برود، اوزون حسن بی میل نبود که او برای جهانشاه دردسر درست کند و با او درافتاده او را تضعیف سازد.

چون شیخ جنید وارد شروان شد، شروانشاه از جهانشاه مدد طلبید تا جلو پیشروی او به داغستان را بگیرد. نیروی مشترک جهانشاه و شروانشاه در تبرسران با جنید مقابله کردند، و در جنگی که در پائیز سال ۸۳۸ میان دوطرف درگرفت، جنید کشته شد و مریدانش متواری شده به اناتولی برگشتند.

شیخ حیدر و بکتاشیه‌های اناتولی

جنید پسر دوساله‌ئی به نام حیدر از خواهر اوزون حسن داشت که با مادرش در کاخ اوزون حسن می‌زیستند. این کودک را مریدان جنید پس از او شیخ نامیدند و پیرامونش گرد آمدند. سعی اوزون حسن برای نگاه داشتن مریدان شیخ جنید نیز در این میان کارگر بود، زیرا او همین کودک شیرخواره را لقب شیخ داد و مریدان جنید را تشویق کرد که از این کودک اطاعت نشان دهند، و می‌گفت که انوار الاهی را از جبین او ساطع می‌بیند و شایسته است که مقام شیخ را تحویل بگیرد. بی شک خود اوزون حسن به رهبری این کودک عقیده‌مند بود، و هدف عوامفریبانه نداشت. او هم مثل همه سلاطین ترک دارای عقاید پیرپرستانه مبتنی بر نیاپرستی کهن بود، و به علاوه در کشورش به وجود یک پیرطریقت که مطاع باشد احتیاج داشت تا از نظر معنوی ترکان را بسیج کند و سلطنت خود را بیش از پیش تقویت کند. پذیرش رهبری کودک از نظر شرعی نیز می‌شد توجیه کرد؛ زیرا در قرآن گفته شده بود که عیسا و یحیا در روز تولدشان پیامبر بودند و الله به آنها کتاب داده بود. نزد شیعیان امامی نیز امام از روز تولدش امام بالقوه بود، و هرگاه امام قبلی از دنیا می‌رفت او حتی اگر کودک بود نیز امام می‌شد؛ چنانکه امام نهم در هفت سالگی به‌جانشینی پدر متوفایش - امام رضا - رسیده بود، امام دهم در پنج سالگی پس از درگذشت پدرش امام شده بود، و امام دوازدهم غائب در چهار

سالگی^۱ در حال غیبت^۲ جانشین پدر متوفایش - امام حسن عسکری - شده بود. در غیاب پیر طریقت^۳ بالغ و عاقل، این کودک می توانست خواسته^۴ اوزون حسن را برآورده سازد؛ بویژه که از خانواده^۵ خود اوزون حسن نیز بود، و به خاندان اوزون حسن یک معنویت والا می بخشید. از این گذشته شیخ جنید در اناتولی مریدان بسیار داشت و اوزون حسن می توانست که با عَلم کردن این پیر دو ساله از مریدان شیخ جنید در جهت مقاصد سیاسی و نظامی استفاده کند.

در سال ۸۴۶ میان جهانشاه و اوزون حسن جنگ در گرفت. مریدان شیخ حیدر به خدمت اوزون حسن درآمدند و در جنگهای او با جهانشاه شرکت نمودند تا انتقام خون شیخشان را از جهانشاه بگیرند. جهانشاه شکست یافت و به قتل رسید و با کشته شدن او سلطنت قره قویون لوها به سر آمد. از آن پس قلمرو جهانشاه به تصرف اوزون حسن درآمد و او خود را شاه ایران نامید. او در بهار سال بعد پایتخت را از آمد^۶ به تبریز منتقل کرد. در آن هنگام خراسان در دست ابوسعید - آخرین سلطان تیموری - بود که هرات را پایتخت قرار داده بود. او نیز خودش را شاه ایران می نامید. اوزون حسن را سلطان ابوسعید غاصب تاج و تخت ایران، و خودش را وارث امیر تیمور می دانست. او به قصد از میان برداشتن اوزون حسن به آذربایجان لشکر کشید؛ ولی در دشت مغان شکست یافته اسیر و کشته شد. پس از آن سلطان حسین بای قرا که در آن هنگام امیر گرگان بود با استفاده از خلای^۷ که مرگ ابوسعید در شرق ایران ایجاد کرده بود بر خراسان دست یافته در هرات مستقر شد و خود را شاه ایران نامید. این مرد نخستین شاه شیعه در ایران مرکزی و شمالی و شرقی است. او شیعه^۸ زیدی بود که از نوعی مذهب معتزله^۹ تعدیل شده پیروی می کردند و در فروع مذهب به سنیان آن روزگار نزدیک بودند (زیدیه در فقه از مذهب حنفی پیروی می کردند) و مذهبشان با تشیع امامی (دوازده امامیها) که عمدتاً در عراق و بخشی هم در قم و کاشان بودند اختلاف داشت. شیعیان زیدی امامانشان اولاد امام حسن بودند و امامان شیعیان اثناعشری - جز علی و حسن و حسین - را قبول نداشتند. شیعیان امامی همه^{۱۰} امامان شیعیان زیدی از اولاد

امام حسن را تکفیر می کردند. در اصول کافی از زبان امام صادق می خوانیم که هر کس امام نباشد و به ناحق ادعای امامت کند کافر است حتی اگر از اولاد علی و فاطمه باشد.^۱ روی این سخن متوجه امامان زیدیه (اولاد امام حسن) است.

چون شیخ جعفر صفوی (عموی شیخ جنید) مورد حمایت جهانشاه بود، اوزون حسن وقتی در تبریز مستقر شد به شیخ جعفر دستور داد که ریاست خانقاه اردبیل و املاک موقوفه خانقاه را به شیخ حیدر تحویل داده از منصب خویش کناره بگیرد. برای اجرای این دستور، شیخ حیدر را توسط مریدانش به اردبیل فرستاده برمسند رهبری خانقاه شیخ صفی الدین اردبیلی نشانند. از این زمان به بعد از شیخ جعفر و فرزندانش و دیگر افراد خاندان صفوی ذکری به میان نیست، و ما نمی دانیم که چه بر سرشان آمده است. به نظر می رسد که همه آنها از خرد و بزرگ و زن و مرد و کودک به دست مریدان شیخ حیدر قتل عام شده باشند. زیرا اگر یکی از این خاندان زنده مانده بود، می بایست که در جایی از ایران سر درمی آورد و نامی از او به میان می آمد.

جالب است بدانیم که از این پس کسی از ایرانیان به سلک مریدان شیخ حیدر درنیامد، و مریدان او را منحصراً تاتارهایی تشکیل دادند که از اناتولی به همراه او وارد ایران شده بودند، و عموماً نوعی مذهب اباحی و ولی پرست داشتند که در ایران به کلی ناشناخته بود.

شیخ حیدر از کودکی زیر تربیت خلیفگان برجسته پدرش که خلیفه های سابق شیخ بدرالدین بودند قرار داشت؛ و آنها به دور از چشمان اوزون حسن، او را با عقاید افراطی خودشان تعلیم می دادند. آنها وقتی در اردبیل با او جاگیر شدند وی را مثل خودشان و بنا بر تعالیم شیخ بدرالدین زیر تمرینهای سخت نظامی و جهادی قرار دادند، و با انواع فنون جنگ و گریز که لازمه زندگی غارتگرانه تاتارها بود آشنا کردند. اوزون حسن به پاس خدمات خلیفه های شیخ حیدر که

۱- اصول کافی، باب ۱۴۱- احادیث ۱-۴.

باعث پیروزیش بر جهان‌شاه شده بودند چندان به آنها آزادی عمل داد که در اردبیل کارگاه اسلحه‌سازی خاص خودشان را دائر کردند و خانقاه اردبیل را به نوعی حکومت در حکومت مبدل ساختند.

از زمانی که شیخ حیدر وارد اردبیل شد تا سال ۸۵۶ خ که اوزون حسن در گذشت ۹ سال وقت مبتنی بر استقلال عمل در اختیار خلیفگان تاتار شیخ حیدر بود تا در اردبیل برای خودشان نوعی دستگاه سلطنتی به مقیاس کوچک تشکیل بدهند. خانقاه اردبیل مالک حدود ۲۰ روستای موقوفه بود که مغولان در اختیارش گذاشته بودند، و بخش عظیمی از ثمره کار و تلاش روستائیان بی‌چاره ایرانی به خانقاه می‌رسید. درآمد سرشار این روستاها هزینه‌های لازم را در اختیار آنها قرار می‌داد تا در راه تهیه ساز و برگ جنگی مورد استفاده قرار دهند و در اردبیل برای خودشان کارگاه اسلحه‌سازی دائر کنند و انبارهایشان با انواع اسلحه روز انباشته کنند تا در لشکرکشیهای جهادگرانه به سرزمینهای مثل گرجستان و چرکسان و ناحیه قفقاز بتوانند شمار هرچه بیشتری از مریدان را همراه خودشان ببرند و غنایم و سبایای بسیار کسب کنند.^۱

چونکه خلیفگان شیخ حیدر و به تبع آنها شخص او از شیوه تقیه بسیار منضبطی پیروی می‌کردند و باورهایشان را از غیرخودها مخفی می‌داشتند، اوزون حسن نیز اطلاعی از عقائد شیخ حیدر نداشت، و او را بر عقیده نیاکانش می‌پنداشت. وقتی شیخ حیدر به سن نوجوانی رسید، اوزون حسن دختر خویش - مارتا که از کاترینای مسیحی مذهب تراپیژونتی بود - را به‌زنی به او داده او را داماد خویش کرد. طبیعی بود که این وصلت می‌توانست وضع سیاسی شیخ حیدر

۱. غنایم: اموالی که جهادگران از کافران تاراج می‌کردند. سبایا: دختران و پسرانی که جهادگران از خانه‌های مغلوبین بیرون کشیده می‌بردند تا مورد کامجویی قرار دهند یا در بازارها به فروش برسانند. احکام غنایم و سبایا را قرآن کریم و سنت پیامبر مکرّم ما مقرر کرده بود.

را به عنوان خواهرزاده و داماد شاه بسیار مستحکمتر سازد و دست او را در اجرای برنامه‌ها برای دستیابی به مقاصد پنهانی و درازمدتی که سرپرستان تاتارش در در سر داشتند بیش از پیش باز بگذارد. فضل الله روزبهان خُنْجی که معاصر این رخدادها و در تبریز بوده دربارهٔ فعالیت‌های شیخ حیدر در اردبیل چنین می‌نویسد:

اکثر اوقاتش در تهیهٔ مقدمات لشکرکشی از نیزه ساختن و تیغ پرداختن مصروف بود... در ساختن اسباب حرب و تهیهٔ آلات طعن و ضرب یگانهٔ زمان بود. شنیده‌ام که چند هزار سرنیزه و جوشن و شمشیر و سپر مهیا کرد بی آنکه به دستیارِ صانعان محتاج گردد؛ چه به نفس خویش تمام آن‌را تکفل نمودی و مریدان را به حُسنِ ارشاد در ساختنِ آنها تعلیم فرمودی.^۱

تشکیل سپاه قزلباش توسط شیخ حیدر

اوزون حسن در زمستان سال ۸۵۶ درگذشت و برسر جانشینی او میان پسرانش خلیل و مقصود و یعقوب نزاع افتاد. ابتدا خلیل که حاکم پارس بود خود را شاه خوانده از شیراز لشکر به تبریز برد و تبریز را گرفت، مقصود را که مادرش کاترینا بود دستگیر و خفه کرد، و یعقوب را به خود نزدیک ساخته حاکمیت دیار بکر را به او داد. شش ماه بعد یعقوب بر او شوریده به تبریز لشکر کشید و او را از میان برداشت و خود در تبریز به سلطنت نشست.

سلطان یعقوب پاشاهی تحصیلکرده و ایرانی شده و پارسی‌زبان شده و ادب دوست بود، و به تاریخ و فرهنگ ایران علاقهٔ بسیار داشت.^۲ او ادیبان و هنرمندان و دانشوران ایران را در تبریز گرد آورد و زیر چتر حمایت گرفت. مؤلف مَجْمَعُ الْفُصَحَاءِ دربارهٔ سلطان یعقوب می‌نویسد:

او سلطانی دانشمند و با کمال بوده. از او است:
دنیا که در آن ثبات کم می‌بینم در هر فرحش هزار غم می‌بینم

۱- منوچهر پارسادوست، ۱۴۷، به نقل از عالم‌آرای امینی.

۲- احسن التواریخ، ۶۲۷.

چون کهنه‌رباطیست که از هر طرفش راهی به بیابان عدم می‌بینم
 مولانا جامی (عارف نامدار تاریخ ایران) با سلطان یعقوب تعلقات دوستانه
 داشت، و پس از درگذشت او در مرثیه‌ئی چنین سرود:

عمری دل من ز شوقِ یعقوب تپید یعقوب برفت و روی یعقوب ندید
 رنجی که به من از غمِ یعقوب رسید هرگز یعقوب از غمِ یوسف نکشید

سلطان یعقوب به ترویج دین اسلام و فرهنگ ایرانی علاقه بسیار نشان
 می‌داد. او مدارس متعددی را در نقاط مختلف کشور تأسیس کرد؛ و اقدامات
 عمرانی گوناگونی انجام داد. در اجرای احکام دینی بسیار سخت گیر بود و
 نوشیدن شراب در سراسر کشور برای مسلمین ممنوع کرد. او در تبریز اعلان نمود
 که هر مسلمانی که شراب بنوشد سرب مذاب در گلویش ریخته خواهد شد.^۱
 او همچنین پادشاهی صلح دوست بود؛ و برآن شد که با برقرار کردن روابط
 مسالمت‌آمیز با همسایگان غربی - یعنی دولت عثمانی در اناتولی و دولت مملوکی
 در شام - راههای تجارت بین‌المللی ایران با غرب را باز نگاه دارد و به بازرگانی
 کشور رونق بخشد. در آن زمان در کشور عثمانی بایزید دوم پسر سلطان محمد فاتح
 سلطنت می‌کرد. بایزید دوم برخلاف پدرش صلح‌جو بود و اندیشه کشورگشایی
 نداشت. در اثر سیاست مسالمت‌جویانه سلطان یعقوب، بازرگانی خارجی ایران
 شکوفا شد، و بندرگاههای کرانه‌های شمالی دریای پارس از جمله هرموز و بصره
 به صورت بزرگترین بنادر بازرگانی خاورمیانه درآمد. راههای زمینی تجارت
 خارجی ایران که از زرنگ و بلخ و هرات به ری و اسپهان می‌رسید، از یک سو به
 تبریز و از آنجا به سرزمین اناتولی و اروپا وصل می‌شد، و از سوی دیگر به بغداد و
 موصل و از آنجا به شام و مصر می‌رسید. کاروانهای ایرانی کالاهای هند و چین و
 ماوراءالنهر را به درون ایران آورده به اناتولی و شام و مصر انتقال می‌دادند، و
 کالاهای آن سرزمینها را به هند و چین می‌بردند. کشتیهای ایران که از بنادر بصره

۱ - پارسادوست، ۲۱۵، به نقل از عالم‌آرای امینی.

و هرروز حرکت می‌کردند، کالاهای شرق آفریقا و جنوب هند را به بندرگاه‌های ایران حمل می‌کردند، و متقابلاً کالاهائی که توسط کاروان‌داران ایرانی به این بندرگاه‌ها رسیده بود به هند و شرق آفریقا باز می‌گردانند. رونق تجارت به رشد صنایع داخلی کشور نیز کمک کرد، و ایران در زمان سلطان یعقوب بایندر به سوی راه ترقی و شکوفایی برگشت. سلطان یعقوب در شهرهای ایران نیز دست به یک سلسله اقدامات عمرانی زد. بسیاری از ساخته‌های او در اسپهان که پایتختش بود تا امروز بر سر پا است و شاهان صفوی از شاه عباس اول به بعد آنها را بازتعمیر و زیباسازی و به نام خودشان یا به نام برخی از بزرگان دولتشان کردند.^۱

گسترش مدارس و آموزشگاهها در کشور به احیای فکر دینی انجامید، و در اثر فعالیتهای تبلیغی علما و فقهای کشور، خانقاهها از رونق افتاد و کار و بار شیوخ صوفیه کساد شد. نزاع مدرسه و خانقاه که در زمان مغولان و تیموریان و ایلخانان به بهای او جگگیری قدرت خانقاههای زیر حمایت خانها و کاهش نفوذ مدارس تمام شده بود، در زمان سلطان یعقوب تغییر جهت داد، و فقها و متشرعان^۲ مورد حمایت دولت قرار گرفتند. در این رهگذر خانقاه اردبیل مثل دیگر خانقاههای کشور از سیاست شرع‌گرایی سلطان یعقوب متأثر شد. تاتارهای مرید خانقاه اردبیل که هزینه زندگی‌شان را از راه حملات غارتگرانه به آبادیهای اطراف آذربایجان به‌ویژه حمله به سرزمین چرکسان و گرجستان تأمین می‌کردند از سیاست صلح‌طلبی سلطان یعقوب متضرر شدند و راه درآمدشان بسته شد. در اثر

---

۱. شاید خواننده کتاب ما نداند که انتساب بسیاری از آثار تاریخی اسپهان به شاهان یا سران دولت صفوی شبیه انتساب مدرسه سپهسالار به مرتضی مطهری و مسجد شاه به امام خمینی و دیگر نمونه‌های آن است که در دهه‌های پس از انقلاب اسلامی به نامهای بزرگان زنده انقلاب اسلامی به‌ثبت داده شد و از جمله آنها بیمارستانهای متعدد است. آیندگان ما نخواهند دانست که این مؤسسات اجتماعی بزرگ را خیراندیشان بزرگ ایران ساخته بوده‌اند و کسانی که نامهایشان بر روی اینها هیچ ربطی با آنها ندارند.

نزاع خانقاه و مدرسه، خانقاه اردبیل بسیاری از موقوفات خود را به نفع مدارس دینی از دست داد و درآمدش کاهش یافت، و شیخ حیدر از این راه متضرر گردید و از سلطه‌اش کاسته شد.

شیخ حیدر در سال ۸۵۸ خ برآن شد که به هر بهائی شده باشد از موقعیت خانقاه اردبیل در مقابل متشرعان و فقیهان آذربایجان حفاظت کند. او برای این منظور، به شیوه بسیار پیچیده و مخفیانه‌ئی راههای مبارزاتی شیخ بدرالدین را احیاء کرده مقرر کرد که مریدانش لباس یک شکل بپوشند و کلاه نمدی سرخ‌رنگ دوازده ترک بر سر بگذارند. در این زمان عموم خلیفه‌زادگان شیخ بدرالدین در اناتولی خلیفه‌های شیخ حیدر بودند، و در میان ترکان اناتولی فعالیت می‌کردند. اینها در اناتولی به فرمان شیخ حیدر کلاه سرخ دوازده ترک بر سر نهادند. از آنجا که مردم آذربایجان در آن زمان سنی بودند، شیخ حیدر در این سال به بهانه سرکوب مخالفان سلطان یعقوب جهاد با فقیهان را آغاز نموده ضمن یک فتوای بسیار مخفیانه به خلیفه‌هایش اعلام داشت که سنیان در حکم کفارند، و فقیهان سنی دشمنان خدایند و هر که از آنها تبعیت کند از دین خارج شده به کافران ملحق می‌شود و قتلش واجب می‌گردد. او در این فتوای محرمانه به خلیفه‌هایش گفت که جهاد با سنیان واجب شرعی است و غارت اموال و اسیر کردن و فروختن زنان و فرزندان آنها ثواب عظیم دارد. او عقائد شیخ بدرالدین را موبه‌موا اجرا کرد و همان عقیده افراطی بکتاشیهی اناتولی را که امام علی را تا مقام خدایی بالا برده‌وی را مورد پرستش قرار می‌دادند تبلیغ کرد؛ و کلیه واجبات شرعی را از نماز و روزه و حج را تأویل کرده از گردن مریدانش انداخت. مریدان او که از این زمان بطور رسمی لقب قزلباش (یعنی سرخ‌سر) یافتند در دسته‌جات مسلح و منضبط جهادی متشکل شدند، و آبادیهی شروان و داغستان و مناطقی از جنوب قفقاز را که عموماً سنی مذهب بودند، زیر بهانه جهاد با مخالفان سلطان یعقوب مورد حملات غارتگرانه قرار دادند.

قزلباشان در اردبیل و روستاهای اطراف نیز دست به غارت و تاراج زدند و

شیوه‌های ارباب‌آمیز همراه با خشونت‌های شدید درپیش گرفتند تا مخالفانشان در ارباب دائم نگاه دارند و از فکر هرگونه مقابله با آنها بازدارند. آنها تمام اقدامات اربابی‌شان که در حقیقت برای تحکیم قدرت خودشان و به‌خاطر اخاذی از مردم اردبیل و آبادی‌های اطراف انجام می‌دادند را برای سلطان یعقوب به‌صورت تلاش برای سرکوب مخالفان سلطان وانمود می‌کردند تا همواره حمایت او را با خود داشته باشند. آنها برای ارباب فقیهان و مردم اردبیل چنان شیوه‌های خشنی به‌کار بردند که شنیدن آنها مورا بر اندام انسان راست می‌کند. فضل‌الله روزبهان خنجی که رخدادهای اردبیل را از نزدیک پی‌گیری می‌کرده در ذکر یک مورد از این شیوه‌های رُعب‌انگیز می‌نویسد:

او در اردبیل برای آسیب رساندن به مخالفانش به‌هر وسیله‌ئی متشبت می‌شد. از جمله سگ زنده را آلوده به‌نفت می‌کرد و شب هنگام که همه در خواب بودند به‌آتش می‌کشید و در سرای مخالفش رها می‌کرد. سگ که زنده زنده در میان شعله‌های آتش می‌سوخت از شدت سوزش به‌هرطرف خانه می‌دوید و خانه را شعله‌های آن آتش به‌کام خود می‌کشید و هستی فرد مخالف را به‌نابودی می‌کشاند.^۱

چون شیخ حیدر پسر عمه و شوهرخواهر سلطان یعقوب بود، سلطان با او به مدارا رفتار می‌کرد. هر بار که سلطان می‌خواست که او را از رفتارهای ناروا منع کند مادر حیدر به تبریز می‌رفت و از پسرش نزد سلطان شفاعت می‌نمود، و سلطان به پاس احترام عمه‌اش او را مورد بخشایش قرار می‌داد. یک بار که تجاوزهای قزلباشان شیخ حیدر دست استغاثهٔ روستائیان شمال آذربایجان را به درگاه سلطان یعقوب بلند کرده بود، سلطان یعقوب وی را به تبریز فراخواند. شیخ حیدر که به همهٔ راه‌های مظلوم‌نمایی و فریبکاری آشنائی داشت، و «تقیه اساس دین خودش و دین پدرش» بود، لباسی مندرس و ژنده بر تن کرد و در هیأت یک درویش

---

۱ - پارسادوست، ۱۴۸، به‌نقل از عالم‌آرای امینی.

تهی دست به تبریز رفت. او با استفاده از اصل «تَوْرِيَه»^۱ برای سلطان یعقوب به قرآن سوگند یاد کرد که مریدانش به جان و مال هیچ مسلمانی تعدی نکرده‌اند و از آن پس هم نخواهند کرد، و هرچه درباره‌اش گفته‌اند شایعاتی است که دشمنان خاندان او (یعنی فقیهان) رواج داده‌اند و اساس و بنیادی ندارد. ولی او گفت که جهاد با چرکسان وظیفه شرعی مریدان او است و او نمی‌تواند که حکم خدا را رها سازد. و چون سلطان وی را از این گونه جهاد نیز منع کرد، او برای سلطان سوگند

۱- توریه یعنی بیان موضوعی که منظور اصلی گوینده را مخفی بدارد و شنونده را به غلط‌فهمی اندازد و گوینده را به هدفی که از سخنش دارد برساند. مثلاً «سَلَامٌ عَلَیْكُمْ» که به معنای «آشتی بر شما باد» است را در توریه به معنای «آشتی بر ضد شما باد» منظور می‌کنند. شنونده شاد می‌شود که دشمن به او سلام کرده و دست دوستی به او دراز کرده است، ولی گوینده می‌داند که از نظر شرعی به او اعلان جنگ داده و حق دارد که هر رفتار دشمنانه‌ئی درباره او انجام دهد. فقهای شیعه دو اصل تقیه و توریه را از ابداعات امام صادق می‌دانند و دهها حدیث در این باره آورده‌اند. مثلاً، نوشته‌اند که روزی در مجلس نظر امام صادق را درباره ابوبکر و عمر پرسیدند: امام صادق گفت: «کانا إمامین قاسطین عادلین، کانا علی الحق وماتا علیه، فرحمة الله علیهما یوم القیامة» (دو امام عدالت‌پیشه دادگر بودند، بر حق بودند و بر حق مردند، رحمت خدا بر آنها باد در روز قیامت). وقتی مجلس خالی شد یکی از شیعیان پرسید: «ای فرزند رسول الله! چرا چنان گفتی؟» گفت: اینکه گفتم «دو امام بودند» منظورم این آیه قرآن بود که الله گفته «وجعلناهم أئمة یدعون إلی النار» (آنها را امامانی کردیم که مردم را به جهنم دعوت می‌کنند)؛ اینکه گفتم «قاسط بودند» منظورم این آیه قرآن بود که الله گفته «وأما القاسطون فکانوا لجهنم حطبا» (قاسطین هیمة جهنم‌اند)؛ اینکه گفتم «عادل بودند» منظورم این آیه قرآن بود که الله گفته «الذین کفروا برهم یدعلون» (کافران برای الله همتا قائل می‌شوند)؛ اینکه گفتم «برحق بودند» نظرم آن بود که علی بر حق بود و ایشان برضد او بودند؛ اینکه گفتم «بر آن مردند» منظورم آن بود که بر گمراهی‌شان مردند و توبه نکردند. اینکه گفتم «رحمت خدا بر آنها باد در روز قیامت» منظورم آن بود که پیامبر که رحمت خدا است در روز قیامت خصم آنها خواهد بود و از آنها انتقام خواهد گرفت. [بحار الانوار، ۳۰/۲۸۶]

قرآن یاد کرد که از آن پس مریدانش را به جهاد نخواهد فرستاد، و در گوشهٔ زاویهٔ شیخ صفی به عبادت خواهد پرداخت، و از اردبیل پا بیرون نخواهد نهاد، و به درآمدهای نذوراتی که زائران برایش می‌آورند قناعت خواهد ورزید.

گرچه او چنین قولی به سلطان داده بود، چون به اردبیل برگشت مادرش را به تبریز فرستاد و از سلطان تقاضا کرد که اجازه دهد دسته‌ئی از مریدانش را برای جهاد با چرکسان اعزام دارد؛ زیرا او و مریدانش تنگدست شده‌اند و به مال نیاز دارند، و باید به هر وسیله به جهاد بروند تا اموالی را به غنیمت بگیرند و گروهی از دختران و پسران چرکسان را گرفته در بازارها بفروشند و درآمدی کسب کنند. سلطان یعقوب به این درخواست پاسخ مساعد نداد و در عین حال با جهاد کردن مریدان شیخ حیدر نیز مخالفت ننمود. اما شیخ حیدر با عنوان کردن این مسئله هدف دیگری در سر داشت. او که اینک خود را به حد کافی نیرومند می‌یافت در نظر داشت که به بهانهٔ جهاد با چرکسان به شروان حمله کند و قصاص خون پدرش شیخ جنید را از شروانشاه بگیرد. او در این زمان در اناتولی هزاران مرید تاتار داشت که آماده بودند در موقع لازم و فرصت مناسب به او بپیوندند و فرمانهایش را به اجرا نهند.

شیخ حیدر در اواخر بهار ۸۶۷ با دسته‌ئی از مریدانش از اردبیل خارج شد و در شمال آذربایجان در کنار رود کر به بهانهٔ گردش و تفریح اقامت گرفت. او از آنجا خلیفه‌هایش را به اناتولی فرستاد تا جهادگران قزلباشان را گردآوری کرده به نزد او بفرستند. در خلال دو ماه بیش از شش هزار قزلباش از اطراف و اکناف اناتولی به آذربایجان رفته به او پیوستند. در اواسط تابستان شیخ حیدر با این عده از رود کر عبور کرد و به آبادیه‌های بردع و محمودآباد که عموماً سنی بودند یورش برده روستاها را به باد غارت داد و شمار بسیاری از ساکنان این روستاها را به‌ویژه فقیهان را کشتار کرد. او سپس متوجه شماخی شد، و شروانشاه را که برای دفاع از شماخی لشکر آراسته بود شکست و فراری داده وارد شهر شماخی شد. او به قصاص آنکه برخی از موقوفات خانقاه اردبیل را سلطان یعقوب به نفع مدارس

دینی آذربایجان مصادره کرده بود، تمامی فقیهان و مدرسان و ائمه مساجد شماخی را کشتار کرد، و اموال شهر را به تاراج قزلباشان داد و شهر را به آتش کشید. او در نظر داشت که با همه شهرهای شروان چنین کند. او پس از شماخی به دربند حمله برد، و با آن شهر نیز مثل شماخی رفتار کرد، و فقها و علما و مردم را کشتار و اموال را غارت کرد و شهر را به آتش کشید.

شروانشاه پس از شکست و فرار از برابر قزلباشان در دژ گلستان موضع گرفت و از سلطان یعقوب استمداد کرد. سلطان یعقوب بی درنگ لشکری به منطقه گسیل کرد. در ناحیه تبرسران - همان جائی که شیخ جنید به قتل رسیده بود - دو نیروی شروانشاه و سلطان یعقوب به هم پیوستند. جنگ بزرگ قزلباشان با نیروی متحد سلطان یعقوب و شروانشاه در تیرماه ۸۶۷ خ رخ داد. قزلباشان در آغاز تلفات سنگینی بر نیروهای مشترک سلطان یعقوب و شروانشاه وارد آوردند، ولی در حینی که نیروی مشترک در آستانه شکست قرار داشت، شیخ حیدر تیر خورد و کشته شد، و مریدان تاتارش که بی فرمانده شده بودند سرآسیمه پا به فرار نهادند و بسیاری از آنها در حین فرار به کشتن رفتند. فرمانده سپاه سلطان یعقوب سر شیخ حیدر را از تن جدا کرده به تبریز برد. قزلباشان نیز به بیابانهای اناتولی و میان قبایل خودشان رفتند.

شیخ حیدر در سالهای اخیر جنایتهای بزرگی در آذربایجان کرده بود، و در لشکرکشی اخیر نیز شمار بسیاری از بزرگان دین را در شروان به قتل رسانده چندین مسجد و مدرسه را به آتش کشیده یا منهدم کرده بود و مردم آذربایجان از او در خشم بودند؛ و چون شیخ حیدر را وابسته به سلطان یعقوب می دانستند طبیعی بود که نارضایتی شان متوجه سلطان یعقوب شود. سلطان یعقوب برای فرونشاندن خشم مردم آذربایجان دستور داد سر شیخ حیدر را در خیابانهای تبریز گردانده در معرض تماشا نهادند، سپس آن را در پیش سگان انداختند.

پس از این قضایا خانقاه اردبیل که سالها بود به مرکز ارباب و وحشت و ترور تبدیل شده بود به فرمان سلطان یعقوب تعطیل شد. زن شیخ حیدر - یعنی

مارتا، خواهر نامادری سلطان یعقوب - با سه پسرش علی و ابراهیم و اسماعیل به تبریز برده شدند. برای اینکه این پسران از ناتولی - مرکز قزلباشان - به دور باشند، سلطان یعقوب آنها را با مادرشان به شیراز فرستاد و به حاکم پارس دستور نوشت که آنها را در دژ استخر اقامت دهد.

سلطان علی و قزلباشانش

سلطان یعقوب در وبای همه گیر سال ۸۶۹ و باگیر شد و در بهمن ماه آن سال درگذشت. پس از او جنگ خانگی مدعیان سلطنت در خاندان او آغاز شد و ده سال تمام نیمه غربی ایران را در آشوب و ناامنی فرو برد. ابتدا بای سنقر پسر ارشد سلطان یعقوب در تبریز بر تخت نشست. مسیح میرزا بایندر که برای تصاحب مقام سلطنت برخاسته بود در برابر او شکست خورده به کشتن رفت. محمود بیک - برادرزاده سلطان یعقوب - که از پارس به قصد تبریز بیرون شده بود نیز در نزدیکی همدان در جنگ کشته شد. سلیمان بیک بایندر - حاکم ماردین و کردستان - مدعی دیگر سلطنت بود که بایسنقر را در آذربایجان شکست و فراری داد و تبریز را گرفت و خود را شاه ایران خواند. رستم بیک پسر مقصود و نواده اوزون حسن یکی دیگر از مدعیان سلطنت بود. سلیمان بیک به جنگ او شتافت؛ ولی شکست یافته کشته شد. در این میان بایسنقر که به شروان گریخته بود تدارک سپاه دید و قصد تبریز کرد و در جنگ با رستم بیک شکست یافته باز به شروان گریخت و رستم بیک بر تبریز دست یافته خود را شاه ایران نامید (بهار ۸۷۱).

رستم بیک نیز با چند مدعی سلطنت روبرو بود که هر کدام به نوبه خود از حمایت بخشی از ترکان برای مواجهه با او برخوردار بودند. احمد بیک نواده اوزون حسن که پیش از این هوادار مسیح میرزا بود پس از کشته شدن مسیح میرزا به کشور عثمانی گریخت و در صدد تهیه سپاه برای بازگشت به ایران و تصاحب تاج و تخت برآمد. مراد بیک برادر بایسنقر به شروان گریخته به برادرش پیوست و با او دست به کار جمع آوری سپاه برای حمله به تبریز شد. محمدی بیک و

الوندبیک - نوادگان دیگر اوزون حسن - نیز هر کدام بدون ارتباط با دیگری به نوبه خود از پستی بانی بخشی از ترکان و امرای بایندری برخوردار بودند و سپاه گرد می آوردند تا سلطنت را قبضه کنند. در میان این اوضاع آشفته سراسر ایران غربی را ناامنی و بی ثباتی فراگرفت، و هر یک از مدعیان سلطنت با هوادارانش در نقطه‌ئی از ایران غربی با گرفتن مالیاتهای سنگین از مردم به جمع مال برای تأمین هزینه نزعاشان مشغول بودند و ثروتهای کشور را برباد می دادند.

جنگهای مدعیان سلطنت بایندری علاوه بر آنکه ویرانیهای بسیار در کشور به دنبال آورد، جاده‌های کاروان‌رو را ناامن کرد و بازرگانی و کشاورزی را از رونق افکند و در نتیجه به صنعت کشور لطمه‌ئی شدید وارد آورد. مالیاتهای سنگین و اجحاف آمیزی که مدعیان سطنت به خاطر تأمین هزینه‌های جنگهای قدرتشان بر مردم می بستند کشور را در فقر و تهی دستی فرو برد.

بزرگترین ستمی که در نتیجه این جنگهای خانگی به ایران رسید بازگشت قزلباشان تاتارِ اناتولی به ایران بود. رستم بیک پس از آنکه در تبریز مستقر شد، به هدف آنکه از نفوذ فرزندان شیخ حیدر در میان قزلباشان به نفع خودش استفاده کند، و نیروی قزلباشان را به خدمت گرفته در جنگ قدرت داخلی از آنها در برابر رقبایش استفاده کند، دستور داد عمه‌اش مارتارا با فرزنداناش از شیراز به تبریز ببرند. او علی - پسر ارشد حیدر - را با لقب سلطان علی بر مسند ریاست خانقاه اردبیل نشاند و دستور اعادهٔ املاک مصادره شدهٔ خانقاه را صادر کرد.

قزلباشان که در این زمان در مناطق مختلف اناتولی در میان قبایل خودشان پراکنده بودند به محض شنیدن خبر آزاد شدن اولاد شیخ حیدر و بازگشایی خانقاه اردبیل به دور خلیفه‌های شیخ حیدر گرد آمده به سوی آذربایجان به راه افتادند و پیرامون سلطان علی جمع شدند. رستم بیک این نیرو را برای مقابله با دشمنانش به کار گرفت. او سلطان علی را با گروهی از مریدانش که تازه به آذربایجان آمده بودند برای مقابله با بایسنقر به شروان گسیل کرد؛ و گروه دیگری از آنها را بر سر یکی از هواداران بایسنقر که در همدان مستقر بود فرستاد. بایسنقر در جنگ با

قزلباشان کشته شد و هوادارانش نیز در نزدیکی همدان شکست یافتند. این پیشامد بر اهمیت قزلباشان نزد رستم بیک افزود و دست آنها را در اردبیل باز گذاشت تا همان شیوه‌های دیرینه را از سر گیرند. از آن پس قزلباشان در اردبیل و روستاهای اطراف دست تعدی به جان و مال مردم گشودند، و جهاد با سنیان را سرلوحه کار خویش قرار داده علمای آذربایجان را به شیوه‌های گوناگون ترور کردند، و بسیاری از مساجد و مدارس را به آتش کشیدند. این شیوه‌ها سبب شد که علی و برادرانش به فرمان رستم بیک به تبریز برده شده زیر اقامت اجباری قرار گیرند، و از تماس خلیفه‌ها با آنها جلوگیری شود. لیکن پس از مدت کوتاهی علی و دو برادرش را شبانه چند تن از فدائیان قزلباش از محل اقامتشان ربوده از تبریز گریزان‌اندند (۸۷۳خ). روز بعد رستم بیک یک گروه ۵۰۰ مردی را به تعقیبشان فرستاد. اینها در روستای شماسبی نزدیک اردبیل به قزلباشان رسیدند؛ ولی قزلباشان که اینک حدود ۳۰۰ تن بودند در دفاع از علی و برادرانش با این گروه جنگیدند و چند تن را کشته بقیه را فراری دادند. در این میانه علی به نحو اسرارآمیزی سربه نیست شد، و گفته شد که در حین درگیری در اثر سقوط اسبش در رودخانه کشته شده است. پس از او ابراهیم و اسماعیل را قزلباشان به اردبیل برده در خانه امنی پنهان کردند. ولی چونکه مأموران رستم بیک در جستجوی آنها بودند، چند روز بعد آنها را مخفیانه از اردبیل بیرون برده به رشت رساندند. این دو برادر چند هفته در رشت در یک مسجد نزد یک پیرزن و سپس در منزل یک زرگر به نام «نجم» نهان شدند. پس از آن قزلباشان آنها را برداشته به لاهیجان رفتند، و اسماعیل را به «کارکیا میرزا علی» - حاکم شیعه زیدی مذهب لاهیجان - سپردند که از مریدان خانقاه شیخ زاهد گیلانی بود و به نوادگان شیخ صفی که نوادگان شیخ زاهد شمرده می‌شدند ارادت می‌ورزید؛ و در عین حال به علت دور بودن از آذربایجان هیچ‌گونه اطلاعی از عقیده و مذهب قزلباشان نداشت. از این هنگام به بعد از ابراهیم و دیگر برادران اسماعیل نیز خبری به دست داده نشده است. برای اسماعیل نامهای چهار برادر دیگر در این زمان آورده و نوشته‌اند که

«سید حسن میرزا و سید سلیمان میرزا و سید داوود میرزا و سید محمود میرزا» در سفر رشت همراه اسماعیل بودند، و «خاقان اسکندرشان به رفاقت برادران در رشت نزول اجلال فرمودند». ^۱ ولی آنها از هنگام بیرون برده شدن اسماعیل از رشت در تاریخ صفوی گم می شوند. وقتی اسماعیل به لاهیجان برده شده هیچ کدام از برادرانش همراهش نبوده اند.

به نظر می رسد که این چهار برادر از مادر یا مادرانی سوای مادر اسماعیل بوده اند. اینکه همه برادران اسماعیل و خویشاوندانش و کلیه نوادگان شیخ صفی الدین اردبیلی در تاریخ گم شده اند از موضوعات اسرار آمیز تاریخ پیدایش قزلباشان صفوی است که با هیچ تلاشی نمی توان به حقیقت آن پی برد و رد پائی را از برادران شاه اسماعیل در تاریخ یافت.

بخش دوم

تشکیل سلطنت قزلباشی

گفتار نخست

شاه اسماعیل صفوی

کودکی و نوجوانی شاه اسماعیل

اسماعیل پسر شیخ حیدر در سال ۸۶۶ خ در اردبیل به دنیا آمد. مادرش مارتا دختر اوزون حسن و کاترینای تراپیزونتی بود. مادر بزرگش کاترینا با این شرط با اوزون حسن ازدواج کرده بود که دین خودش را نگاه دارد و تا آخر عمرش از آزادی کامل دینی برخوردار باشد. او وقتی به عنوان ملکهٔ اوزون حسن وارد شهر آمد شد، یک کشیش و چند موعظه‌گر و ندیم و چاکر و کلفت مسیحی را همراه آورد. او در شهر آمد یک کلیسا بنا کرد تا روزهای یکشنبه در آن نماز بگزارد و به موعظهٔ کشیش گوش فرادهد.

پس از آنکه اوزون حسن بر بخش اعظم ایران دست یافته شاه ایران شد و تبریز را پایتخت قرار داد کاترینا در تبریز نیز برای خودش کلیسای باشکوهی ساخت و کشیشان و تبلیغ‌گران مسیحی را به تبریز برد. در ارزنجان که در آن زمان عمدتاً ارمنی‌نشین بود نیز دو کلیسا به نامهای «سیمون» و «یحیا» بنا کرد. بنای این کلیساها به اوزون حسن نسبت داده شد. اوزون حسن سه مسجد بزرگ نیز در تبریز و ابهر و ترجان ساخت.^۱

کاترینا زنی مذهبی و متعصب و زیرک بود. او وقتی پسری به دنیا آورد یک اسم بامسمیٰ برایش برگزید و او را «مقصود» نامید. او امیدوار بود که این پسر روزی شاه ایران شود. او روزهای یکشنبه که به کلیسا می‌رفت و دخترش مارتا را نیز با خودش می‌برد تا او را از راه شنیدن موعظه‌های کشیشان با تعالیم دین

آبایی‌اش آشنا سازد.

مارتا - مادر اسماعیل - کودک بود که عثمانیان سنی مذهب کشور پدر بزرگ مادریش (تراپیزونت) را تصرف کردند و خانواده مادریش را قتل عام و قومش را کشتار و تاراج و متواری کردند. پس از چند سال برادران پدریش خلیل و یعقوب برادر پدر و مادریش مقصود را خفه کرده از بین بردند. سپس سلطان یعقوب شوهرش حیدر را به کشتن داد و سرش را به فتوای فقهای سنی جلو سگان تبریز افکند، و او و فرزندان‌ش را به شیراز تبعید کرد. پس از آن نیز پسر بزرگش علی به هنگام فرار از برابر مأموران رستم بیک بایندری کشته شد، و او با دو پسر دیگر خویش متواری و در لاهیجان پنهان شدند. طبیعی بود که این رخداد‌های تلخ بر این زن اثر بگذارد و روحیه‌ی کینه‌جو و انتقام طلب نسبت به همه کسانی که با خاندان‌ش این چنین دشمنی ورزیده بودند و همه‌شان سنی بودند را در او پرورش دهد. هر دو دولت عثمانی و ایران دشمنان آشتی ناپذیر خانواده او به شمرده می شدند، و همه قزلباشان تاتار - که مریدان شوهرش بودند - دوستان طبیعی او و خاندان‌ش محسوب می شدند. او با چنین روحیه‌ی اسماعیل را در دام‌نش پرورد.

اسماعیل هفت ساله را هفت صوفی تاتار انا تولی از سران برجسته قزلباش که خلیفه‌های شیخ حیدر بودند به لاهیجان بردند و در منزل کارکیا میرزا علی مخفی کردند. کارکیا از بقایای حاکمان شیعه زیدی مذهب طبرستان بود که خاندان‌ش از دیرباز در لاهیجان قدرت را در دست داشتند. او اسماعیل را از آن نظر در خانه خویش پنهان کرد که نواده شیخ صفی الدین و شیخ زاهد بود و مأموران رستم بیک بایندر در تعقیبش بودند. او خودش نیز از رستم بیک دل خوشی نداشت. علاوه بر این او شیعه بود، و قزلباشان نیز خودشان و اسماعیل را شیعه می نامیدند. گرچه میان مذهب کارکیا با مذهب قزلباشان هیچ گونه همسانی‌ئی وجود نداشت، ولی تقیه شدیدی که خلیفه‌های شیخ حیدر نشان می دادند مانع از آن می شد که غیر خودیها از دین آنها اطلاعی به دست آورند.

اسماعیل را مریدان‌ش از همان کودکی لقب «شاه» داده بودند. شاه در

فرهنگ صوفیه به معنای شیخ بود. آنها پس از شیخ بدرالدین به هر کدام از شیوخ خودشان «شاه» و «سلطان» لقب داده بودند. از این القاب مفهوم سیاسی در مد نظر نبود. بعدها نیز آنها برای همه شیوخ طریقت، اعم از زنده و مرده، لقب «شاه» به کار بردند. چنانکه وقتی شیخ نعمه الله ماهانی در اثر تبلیغ یکی از نوادگانش (که در زمان صفوی از کارگزاران قزلباشان شد) از ایرانی بودن و سنی بودن خارج کرده شد و شیعه لبنانی گردید، صفت «شاه» به اول اسمش افزوده گشت و از آن پس وی را «شاه نعمه الله ولی» خواندند. آنها برای امام رضا نیز همین لقب را به کار بردند و او را «شاه غریبان» خواندند. به نام امام علی نیز این صفت اضافه شد، و او را «شاه ولایت» لقب دادند.

هفت تنی که «شاه اسماعیل» را به لاهیجان بردند عبارت بودند از:

۱) حسین بیک لکه شاملو، پدر روحی و مربی خاص اسماعیل؛

۲) خادم بیک، خلیفه خاص شیخ جنید و شیخ حیدر؛

۳) قره پیری قاجار، فرمانده مجاهدان قزلباش؛

۴) رستم بیک قره مانلو؛

۵) بایرام بیک قره مانلو؛

۶) ابدال علی بیک دده، مربی خاص شیخ حیدر؛

۷) الیاس بیک ایغوت اوغلی.

عموم اینها از تاتارهای درون اناتولی بودند، و قبیله و خانواده شان هیچ گاه در درون یا نزدیکی مرزهای ایران نزیسته بودند، و طبیعی بود که به فرهنگ و زبان ایرانی کاملاً نا آشنا باشند. اینها - به خصیصه نژادی شان که ترک تازی بود - حالت یک دسته را داشتند که تنها تلقی شان از ایران آن بود که کشور ثروتمندی است و باید راهی برای تاراج کردن آن پیدا شود.

کارکیا بخشی از سرای خویش را در اختیار اینها نهاد و آنان با اسماعیل در آن قسمت جاگیر شدند. رستم بیک به زودی اطلاع یافت که اینها در لاهیجان اند؛ لذا هیأتی را به نزد کارکیا فرستاد تا پسران حیدر را با خود ببرند. کارکیا اسماعیل را

در زنبیلی نهاده بر شاخهٔ درخت آویخت و برای فرستادگان رستم بیک سوگند جلاله خورد که پای پسران حیدر بر روی زمین لاهیجان و هیچ نقطه از قلمرو او نیست. این گونه اسماعیل از خطر رهید.^۱ به زودی جنگ قدرت بایندریان پیش آمد، نیمهٔ غربی ایران را آشوب فراگرفت، و اسماعیل در لاهیجان از آزادی کامل برخوردار و از زندگی مخفی بیرون آورده شد.

هفت خلیفهٔ پرورندهٔ اسماعیل که لقب «اهل اختصاص» بر خودشان نهاده بودند پس از اقامت در لاهیجان با خلیفه‌هایشان در اناتولی در ارتباط بودند، برای رهبری اسماعیل که او را از همان کودکی «شاه اسماعیل» لقب داده بودند فعالیت و تبلیغ می‌کردند، و از همان زمان در تدارک زمینه‌سازی برای کسب قدرت به منظور کینه‌کشی از دشمنان خانوادهٔ اسماعیل برآمدند. اینها اسماعیل را از نظر عقیدتی و سیاسی و حتی نظامی برای رهبری قیام آینده‌شان پرورش داده آماده ساختند. برای آنکه اسماعیل سواد بیاموزد یک ملای مکتبی به نام ملاشمس را کرایه کردند تا در منزل کارکیا به او آموزش دهد. اسکندر بیک دربارهٔ کودکی شاه اسماعیل در لاهیجان چنین می‌نویسد:

در آن وقت سن شریف آن حضرت زیاده از هفت سال نبود، اما در فهم و فراست آیتی و در عقل و جوهر دانش علامتی بود. در مبادی حال آئین جهاننداری از ناصیهٔ همایونش ظاهر و فرایزدی از جبینش مَبَاهِر. ملازمان موبک عالی که آن نونهال چمن آرای خلافت را به زلال حسن اعتقاد پرورش می‌دادند، با الهام غیبی به سِمَتِ والای شاهی موسوم ساخته با وجود صِغَرِ سِنِ به عقیدهٔ راست و ارادهٔ شامل، «مرشد کامل» و پادشاه می‌خواندند.^۲

اسماعیل در آن عالم کودکیش شاه ولایت دلهای قزلباشان تاتار اناتولی بود. خلیفه‌هایش از او یک خدای مطاع ساخته بودند و او را همچون بت می‌پرستیدند.

۱- احسن التواریخ، ۹.

۲- اسکندر بیک، تاریخ عالم آرای عباسی (امیرکبیر، تهران، ۱۳۵۰) ۲۵.

او جای بت قبیله‌یی این تاتارهای بیابانگرد را گرفته بود و به تمام معنی خدا شده بود. قزلباشانی که از اناتولی - مخفیانه - برای زیارت مرشدشان وارد ایران می‌شدند نذر و نیازهایشان را به او نثار می‌کردند، سر بر قدمش می‌سائیدند، در پیشگاهش سجده می‌کردند، و از او برکت می‌گرفتند. اسماعیل کم‌سن و سال نیز در اثر این رفتار مریدانش باورش شده بود که یک ذات قدسی و آسمانی و خداگونه و مافوق بشری است.

او زیر تأثیر سخنان مادرش و زیر تلقین شبانه‌روزی خلیفه‌های تاتارش باور کرده بود که پدر و جدش ذاتهای مقدسی بوده‌اند که به دست دشمنان سنی‌مذهب که مخالفان خدا و پیامبر و اسلام‌اند و دین و ایمانی ندارند و تقدس پیامبر و امامان را باور نمی‌کنند به قتل رسیده‌اند. داستان ستمهایی که به دست حکومتگران سنی بر خانواده‌اش رفته بود را مادرش مارتا شبها با آب و تاب برایش تعریف می‌کرد. اکنون در لاهیجان داستان کربلا و مظلومیت امامان شیعه و ستمگریهای سنیان را خلیفه‌هایش برایش تعریف می‌کردند، و او آنها را با داستان قتل پدر و جدش مقایسه می‌کرد تا یک خط طویل تاریخی را در ذهن کودکان خویشتن مجسم کند که عموم سنیان در آن در برابر پیامبر و شخصیت‌های برجسته‌ئی چون امام علی و امام حسین و شیخ جنید و شیخ حیدر قرار می‌گرفتند و با آنها در جنگ بودند. به این ترتیب، از سنی در ذهن او یک موجود خطرناک و ضد بشر تصویر می‌شد که کاری جز تباهی و مرگ آفرینی نداشت و در خور نابودی کامل بود. تصویری که از سنی در ذهن کودکان اسماعیل ایجاد شد تصویر درنده‌بی‌رحم خون‌آشامی بود که هیچ شباهتی به انسان نداشت، و حتی اگر شکلش انسان بود در زیر لباسش هیأتی را نهان می‌داشت که به شکل یک درنده وحشی بود؛ و حتی می‌پنداشت که هرکس سنی است دُم و چنگال دارد و دُمش در زیر لباسش نهان است.^۱

---

۱ - عبارت «سَنی دُم دارد» که یادگار قزلباشان صفوی است هنوز هم در میان بسیاری از شیعه‌شدگان روستایی ایران بر سر زبان است و در قم هنوز عمومیت دارد.

شنیدن مکرر چنین داستانها و تلقینهای از اسماعیل یک موجود دارای جنون مذهبی و پرخاشگر و حیات‌ستیز ساخته بود. او در همان سنین کودکی چشم دید هیچ موجود زنده‌ئی نداشت، در لاهیجان تیر و کمان به دست به این سو و آن سو می‌رفت و ماکیان (مرغ و خروس و غاز) و هر جانوری که در برابرش ظاهر می‌شد را به تیر می‌زد. کارکیا نیز به خاطر احترامی که به شیخ زاهد و شیخ صفی‌الدین داشت دست او را در این بازیها باز گذاشته بود، و هر ماکیانی که او می‌کشت دستور داده بود که بهایش را به صاحبش بپردازند. ستایشگرانش دربارهٔ علاقهٔ او به کشتار موجودات زنده چنین نوشته‌اند:

چون همه وقت شاه اسماعیل تیر و کمان به دست می‌گردید و از مرغ و غاز و اردک خانگی به تیر می‌زد [کارکیا میرزا علی] مقرر کرد که کسی فریاد و غوغا نکند، و هر چند که او هر روز به تیر زند و کلابها دهند.^۱
در آن صِغَر سن، همگی (یعنی همواره) تیر و کمان در دست به صید مرغ و جانور مشغول بودند و لحظه‌ئی نمی‌آرمیدند. و خواری عادات بسیار از آن منظور نظر پروردگار ظاهر می‌شد.^۲

او در همان دوران کودکی میل شدیدی به خون‌ریزی داشت، و قزلباشان این میل را در او تقویت می‌کردند و کین شدید به سنیان را در او به بدترین وجهی پرورش می‌دادند. هرگاه یک قزلباش در برابر او می‌نشست به یاد امام حسین و شیخ جنید و شیخ حیدر به گریه می‌افتاد و قربان صدقهٔ اسماعیل می‌رفت و به سنیانی که آنها را کشته بودند لعنت و نفرین می‌فرستاد، و آرزو می‌کرد که خدا به آنها فرصت بدهد تا انتقام خون ایشان را از سنیان بگیرند. این رفتار همواره احساس اسماعیل را برای انتقام‌جوئی تحریک می‌کرد و حس درندگی را در او برمی‌انگیخت. داستانهای که شبها مادرش برایش بازمی‌گفت و تلقینهای

---

۱ - پارسادوست، ۲۴۷ به نقل از جواهر الاخبار بوداق قزوینی.

۲ - اسکندربیک، ۴۷.

ضدسنی که در او ایجاد می‌کرد مزید بر کینهٔ او نسبت به سنی می‌شد و آرزوی او را برای سنی‌کشی افزون می‌ساخت.

دربارهٔ این هفت خلیفه که اسماعیل را در لاهیجان می‌پروردند، دکتر پارسادوست می‌نویسد:

آنان معتقد به حلول ذات خداوندی در وجود انسان و بی‌اعتقاد نسبت به اجرای فریضه‌های مذهبی بودند. آنان، مانند سایر مریدان شیخ حیدر، او را (اسماعیل را) خدای زنده می‌دانستند و اجرای دستورها و جلب رضایت مرشد کامل را بر خود واجب می‌شمردند. این هفت نفر، با داشتن پیشینهٔ فرماندهی سپاه، شرکت در جنگها، و تندرو بودن در مذهب خود، مریدان و مشاوران دائمی اسماعیل در سالهای اقامت او در لاهیجان بودند.^۱

هم اینها بودند که او را با فنون تیراندازی و نبرد و برای برنامه‌هایی که تهیه دیده بودند آماده می‌کردند. مؤلف جهانگشای خاقان می‌نویسد:

گاهی به نشاط شکار و سیر مُتَزّهات (گردش در تفریح‌گاههای) آن دیار مشغول بوده، پیوسته نقش جهانگیری و خیال‌کشورگشایی در لوح خاطر مبارک می‌نگاشت.^۲

زمانی که اسماعیل در چنین شرایطی همچون موجودی خدازاده و ملکوتی و مافوق بشری، و با تمایل افراطی در کشتن موجودات زنده، توسط خلیفه‌ها پرورش می‌یافت مدعیان سلطنت در خاندان بایندری درگیر جنگهای خانگی بودند و کشور را به سوی تباهی سوق می‌دادند. احمدبیک بایندر که در جنگ قدرت شکست یافته به عثمانی گریخته بود در سال ۸۷۶ پس از هماهنگی با ترکان هوادار خویش در ایران و به همراه گروه بزرگی از جنگاوران آق‌قویون‌لو به سوی آذربایجان حرکت کرد. در نبردی که در تابستان آن سال در کنار رود ارس میان او

۱- پارسادوست، ۲۴۶.

۲- پارسادوست، ۲۴۹ به نقل از جهانگشای خاقان.

و رستم بیک درگرفت، برخی از سران سپاه رستم بیک به احمدبیک پیوستند، و در نتیجه رستم بیک شکست یافته دستگیر و کشته شد. پس از آن تبریز به دست احمد بیک افتاد و او خود را شاه خواند. ایبه سلطان یکی از امرای سپاه رستم بیک بود که در جنگ رستم بیک و احمد بیک به احمد بیک پیوسته بود. چونکه احمد بیک به وعده‌هایی که به ایبه سلطان داده بود عمل نکرد، ایبه سلطان از او ناراضی شده با افرادش به پارس رفت و به قاسم بیک پُرناک پیوست و در شورش پُرناک برضد احمد بیک همکاری کرد. در جنگی که در نزدیکی اسپهان میان احمد بیک و اینها در گرفت، احمد بیک شکست یافته کشته شد. آنها سپس - حيله گرانه - از مرادبیک که در شروان می‌زیست دعوت کردند که به تبریز رفته سلطنت را به دست گیرد. اما همین که مرادبیک به تبریز نزدیک شد ایبه سلطان وی را طی دسیسه‌ئی بازداشت کرده به زندان افکند. در این اثناء محمدی بیک سر به شورش برداشته بر پارس و اسپهان وری دست یافت و آذربایجان را گرفته خود را شاه خواند. الوندبیک نیز دیار بکر را گرفت و خودش را شاه نامید و از آنجا به آذربایجان لشکر کشیده محمدی بیک را در جنگ شکست و فراری داد و خود به سلطنت نشست. محمدی بیک پس از این شکست روانه اسپهان شد، ولی ایبه سلطان خواهان اسپهان برای خودش بود و مانع نزدیک شدن او به اسپهان شد. پیکار میان این دو به شکست و کشته شدن ایبه سلطان انجامید. چون ایبه سلطان کشته شد، مرادبیک که تا آن زمان در زندان او بود گریخت و با دسته‌ئی از هوادارانش شیراز را گرفت و خود را شاه خواند (زمستان ۸۷۸ خ). او سپس شیراز را به قاسم بیک پُرناک سپرد و خودش به اسپهان لشکر کشیده محمدی بیک را شکست داده کشت و به قصد تصرف تبریز حرکت کرد. در اوائل سال ۸۷۹ الوند بیک در میان سلطانیه و ابهر با مرادبیک روبرو شد. ولی جنگ‌های چندین ساله بیشینه سران بایندری را درو کرده بود، و خطر آن می‌رفت که ادامه این جنگ‌ها به نابودی بقایای آنها انجامد. پیش از آنکه جنگی در بگیرد پیران قبیله پادر میانی کردند، و میان دورقیب مذاکره آغاز شد. به دنبال این مذاکرات قرار بر این

رفت که مغان و اران و آذربایجان و دیار بکر (آذربایجان تاریخی) در دست الوندبیک باشد که پایتختش تبریز بود. بقیه قلمرو بایندیان - از جمله عراق - نیز قلمرو مرادبیک شناخته شد که شیراز را پایتخت قرار داده بود. هر کدام از این دو تن لقب شاه ایران را بر خود داشتند. قرار شد که رودخانه قزل اوزون مرز میان قلمرو این دو شاه باشد.^۱

انتقام از شروانشاه و تخریب اران و شروان

در میان جنگهای رقیبان قدرت بایندی، هفت قزلباش اهل اختصاص در لاهیجان دست به کار تهیه مقدمات حرکتشان شدند. آنها به بهانه زیارت مرقد شیخ صفی، مارتا و اسماعیل را با کسب اجازه از کارکیا به اردبیل بردند (شهریورماه ۸۷۸ خ). هیچ کس جز این هفت تن در این سفر با او همراه نبود. اسماعیل در مردادماه ۸۶۶ خ به دنیا آمده بود و در این هنگام ۱۲ سال و یک ماه سن داشت، و پنج سال از اقامتش در لاهیجان می گذشت. هدف قزلباشان از طرح مسئله زیارت بقعه اردبیل خروج از حیطه سلطه کارکیا بود. آنها مارتا را به اردبیل فرستادند تا در زاویه شیخ صفی معتکف گردد؛ و خود با اسماعیل به ناحیه خلخال رفتند، و نزدیک سه ماه در روستاهای اطراف خلخال ماندند و از آنجا به خلیفه هایشان در اناتولی برای گردآوری قزلباش و فرستادنشان به ایران فرمان فرستادند. بی درنگ گروههای قزلباش از اناتولی به طرق گوناگون به آذربایجان وارد شدند و به اردوی اسماعیل پیوستند. پس از سه ماه که حدود دو هزار قزلباش در پیرامون اسماعیل گرد آمدند اسماعیل را اهل اختصاص به بهانه زیارت مرقد شیخ صفی به اردبیل بردند. در این سفر حدود ۳۰۰ تن از قزلباشان اناتولی با او همراه بودند. اینها چند روز در اردبیل ماندند، ولی حاکم اردبیل به آنها اخطار کرد که شهر را ترک کنند. قزلباشان به بهانه صید ماهی به ناحیه تالش رفتند، و چند ماهی را در کنار روستای

ارجوان ماندند، و به ظاهر به صید ماهی و فروش آن مشغول شدند. مورخان دربار صفوی درباره پیوستن قزلباشان اناتولی به شاه اسماعیل نوشته‌اند:

آوازه درافتاد که شیخ اوغلی شاه اسماعیل عزم خروج (یعنی قیام) و جهانگیری دارد؛ چهار هزار تن از مریدان سلسله صفویه از حدود شام و دیار بکر و سیواس به عسکر نصرت مماس پیوستند.^۱

حرکت اینها در این ماهها شکل حرکت یک شیخ طریقت با مریدانش در مناطق مختلف داشت که «سیر» (جهانگردی) نامیده می‌شد. لذا حرکتشان هیچ شک و شبهه‌ئی نزد حاکمان محلی آذربایجان بر نمی‌انگیخت، و حتی به هر جا که می‌رفتند از جانب حاکم محل مهمان می‌شدند و مورد پذیرایی قرار می‌گرفتند. در این سفرها کسی از ایرانیان با آنها همراه نبود، و همگی شان از قزلباشان آمده از اناتولی بودند. در بهار سال ۸۷۹ قزلباشان از راه موغان عازم قره باغ شدند، و سرانجام به بهانه صید ماهی، در کنار دریاچه گوگچه واقع در شمال نخجوان رحل اقامت افکندند. سپس در تابستان وارد منطقه ارزنجان شدند که نزدیکترین نقطه ایران به مرز عثمانی بود. در ارزنجان باز هم گروهی از قزلباشان اناتولی به این اردو پیوستند، و شمارشان به هفت هزار رسید. از وقتی که اسماعیل را از لاهیجان بیرون بردند تا وقتی که در ارزنجان اردو زدند خلیفه‌ها پیوسته در اناتولی فعالانه مشغول جذب قزلباش بودند؛ و ترکان بیابانی که آوازه عزم خروج «شیخ اوغلی شاه اسماعیل» را شنیده بودند به امید اینکه به زودی حرکت جهادی تاراجرانه بزرگی در پیش خواهد بود و غنایم بسیار نصیبشان خواهد شد به اردوی اسماعیل می‌پیوستند. قزلباشان اردوی هفت هزار نفری شاه اسماعیل عموماً افراد ۹ قبیله ترکان اناتولی بودند:

(۱) شاملو از تاتارهای زاویه شمال‌شرق مدیترانه و شمال‌غرب شام.

(۲) تکه‌لو از قبایل تکه در ناحیه جنوبی اناتولی.

۳) قاجار از تاتارهای شرق اناتولی.

۴) روملو، تاتارهای اناتولی که امیر تیمور به خواجه علی هدیه کرده بود سپس همراه شیخ جنید به اناتولی برگشته بودند.

۵) قره‌مان از ناحیه کیلیکیه در جنوب اناتولی و اطراف قونیه.

۶) ورساق از جنوب کیلیکیه در شمال دریای مدیترانه.

۷) ذوالقدر از بخش علیای فرات بین سوریه و ترکیه کنونی.

۸) استاجلو از شرق اناتولی.

۹) بیات از شرق اناتولی.

علاوه بر اینها دسته‌جاتی از بقایای ترکان متنقل در نواحی تالش و سوادکوه نیز در اردوی قزلباش بودند که نسبت به تاتارها اندک بودند و نام قبیله‌یی نداشتند. اینها «صوفیان تالشی» نامیده شدند تا از دیگر قزلباشان متمایز باشند. اینها تنها گروه قزلباشان از ترکانی بودند که سابقه سکونت در ایران داشتند. از قبیله افشار نیز گروهی به آنان پیوسته بودند که زیستگاهشان برای ما مشخص نیست، و به نظر می‌رسد که در جایی از بیابانهای شرق اناتولی بوده‌اند. دکتر پارسادوست دو قبیله افشار و قاجار را از جمله قبایل اناتولی ذکر کرده که پس از قیام شاه اسماعیل وارد ایران شدند؛ ولی به سبب برداشت غلطی ترکان متنقل را منطقه تالش را آذری تبار و تالشی پنداشته است.^۱ باز در جای دیگر، قبیله افشار را با طایفه «اوشار» از قبایل اوغوز - که در زمان سلجوقیان در اطراف همدان جاگیر شده بوده‌اند و تا زمان صفوی در ایرانیان حل شده و پارسی‌زبان شده و نامشان نیز برافتاده بوده است - خلط نام کرده و یکی پنداشته و متذکر شده که قبیله افشار از زمان سلجوقیان به ایران کوچ کرده بوده‌اند.^۲ احمد کسروی نیز پیش

۱ - پارسادوست، ۳۴۷.

۲ - همان، ۳۴۸. دکتر پارسادوست حتی قبیله قشقایی که خودشان یادشان هست که در اوایل دوران قاجاریه‌ها به ایران آمده‌اند و در زمان زندیه‌ها در ایران نبوده‌اند را از ترکان

از پارسادوست همین اشتباه را کرده است.

هفت سران قزلباش که خلیفه‌های طراز اول شاه اسماعیل بودند و «اهل اختصاص» نامیده می‌شدند در پائیز سال ۸۷۹ در ارزنجان یک جلسه مشورتی با حضور شاه اسماعیل تشکیل دادند تا درباره حرکت جهادی‌شان تصمیم بگیرند. موضوعی که در این جلسه مطرح بود آن که برای جهاد به گرجستان حمله کنند یا ایروان را بگیرند (و منطقه مسیحی‌نشین که حاکمانشان از خاندانهای دیرین ایرانی و بازمانده از دوران پارتیان و ساسانیان بودند). پیشنهاد بعضی حمله به آبادی‌های آذربایجان (آبادی‌های سنی‌نشین) بود. کسانی نیز مشورت دادند که چندماه در ارزنجان بمانند تا شمار بیشتری از ترکان اناتولی به آنان بپیوندند، آنگاه به آذربایجان رفته آذربایجان را برای خودشان بگیرند. چونکه نتوانستند بر سر حمله به یک منطقه مشخص به توافق برسند، قرار بر این رفت که هرچه در آن شب از آسمان به «شیخ اوغلی اسماعیل ولی الله» وحی و الهام برسد از فردا به‌مورد اجرا نهاده شود. و اسماعیل به آنها گفت که شب با اجداد بزرگوارش حضرات امامان معصوم مشورت خواهد کرد و هرچه که نظر آنان باشد اجرا خواهد کرد، و به هر ناحیه که آنان ارشاد فرمایند خواهد رفت.

اسماعیل که سالها بود آرزوی انتقام‌گیری از کشندگان پدر و جدش را در سر داشت، آن شب در خواب دید که به شروان حمله کند و از شروانشاه انتقام خون پدر و پدر بزرگش را بگیرد. این رؤیا نزد سران قزلباش به‌مثابه وحی آسمانی تلقی شد. گروهی از قزلباشان برای گرفتن غنیمت به گرجستان فرستاده شدند و به زودی با اموال بسیار برگشتند که در میان قزلباشان تقسیم شد. قزلباشان سپس به‌راهشان ادامه دادند، و پس از تاراج کردن یک روستا به‌نام شوره‌گل به محل تلاقی دورود ارس و کر رسیدند، و سوار بر اسپانسان از رود کر گذشته به سوی شماخی پیش رفتند. پیش از آنکه به شماخی رسیده باشند مردم شماخی خبر

آمده به ایران در زمان سلجوقی پنداشته است.

یافتند که آنها با سلاح و جنگ ابزارند، و دانستند که گروه بزرگی از ترک تازان قصد تاراج دارند؛ لذا زن و فرزندان و اموال کم‌وزن و گرانبها را برداشته شهر را رها کرده به درون کوهستان گریختند. قزلباشان وارد شماخی شده آنچه در شهر مانده بود را تاراج کردند. شروانشاه در این زمان در مرغزاری واقع در میان روستای گلستان و روستای بیگرد بود. قزلباشان از این موضوع خبر یافتند، و تصمیم گرفتند که او را در همان مرغزار غافلگیر کنند. ولی پیش از آنکه اینها به منطقه رسیده باشند شروانشاه با شتاب به گلستان گریخت. پیش از آنکه به دژ گلستان رسیده باشد قزلباشان به او رسیدند. سپاهیان دژ گلستان به شروانشاه پیوستند. نبرد بسیار سختی میان دو طرف در گرفت، و شماری از قزلباشان به تیر سپاهیان پیاده نظام شروانشاه از پا درآمدند، و جناحهای راست و چپ قزلباشان در هم ریخته شد. شروانشاه برای آنکه کار را یکسره کند به سوارانش فرمان حمله دسته جمعی داد. اما قزلباشان در نبرد با شمشیر بسیار کارآمدتر از سپاهیان شروانشاه بودند، و شروانشاه در اینجا مرتکب اشتباه بزرگی شده بود؛ زیرا با حمله سوارانش پیادگان تیرانداز او کارآیی خویش را از دست دادند. قزلباشان که به تیرهای پیادگان شروانشاه در آستانه شکست و فرار قرار گرفته بود، اکنون با رشادتهای بی‌مانندی با سواران شروانشاه جنگیدند. نتیجه جنگ به بالادستی قزلباشان، شکست سپاه شروانشاه با تلفات بسیار و کشته شدن خود شروانشاه انجامید. جسد شروانشاه را به دستور شاه اسماعیل به آتش کشیده خاکستر کردند، و با برپا کردن کله مناره از کشتگان شروانی پیروزی خویش را جشن گرفتند (پائیز ۸۷۹ خ).

برای آنکه قزلباشان سبکبار باشند و احساس سیری از مال سبب نشود که احیاناً در فکر بازگشت به دیار خودشان بیفتند اسماعیل به آنها فرمود که هر کس هر چه «غنیمت» کرده است را به رودخانه بیندازد. معلوم نیست که چنین فکر باتدبیرانه‌ئی به ذهن خود اسماعیل رسیده بوده یا صوفیان اهل اختصاص به او القاء کرده بوده‌اند! یکی از قزلباشان بعدها درباره این فرمان چنین گفته است:

خاقان سکندرشان بفرمود که چون شروانی سنی اند مال ایشان نجس است، تمامی را در آب اندازید. صوفیان حتی اسپ و استران جماعت را در آب انداختند. مرا از خزانه پادشاه کیسه جوهری به دست افتاده بود و سر آن را دوجا مهر کرده بودند. یقین می دانستم که از نفیس (جواهرات گرانبها) است. چند مرتبه به خاطر م رسید که جوهر را در آب انداختن حیف است. باز نتوانستم که خلاف امر مرشد نمایم. کیسه جوهر را در آب انداختم.^۱

پسر شروانشاه با دسته‌ئی از سپاهیان پس از کشته شدن شروانشاه به «شهر نو» بر کرانه دریای مازندران گریخته بودند. شاه اسماعیل سه روز بعد گروهی از قزلباشان را بر سر او فرستاد، ولی پیش از آنکه اینها به شهر نورسیده باشند پسر شروانشاه و همراهانش با کشتی به گیلان گریختند. با کشته شدن شروانشاه سراسر منطقه شروان برای قزلباشان رها شد.

تصرف و تاراج شهر باکو (واقع در کناره غربی دریای مازندران) که خزانه شروانشاه در دژ مستحکم آن نگاهداری می شد جوهرات و اموال و کالاهای انبوهی را نصیب قزلباشان کرد. شاه اسماعیل در اینجا اموال غنیمت را مباح اعلام داشت و قزلباشان غنیمتها را در میان خودشان تقسیم کردند.

برای پاکسازی منطقه از بازماندگان خاندان شروانشاه و آثارشان هر که از آنها در هرجا یافت شد کشته و سوزانده گردید. گورهای مردگان دیرینه خاندان شروانشاه را شکافتند و اجسادشان را برآورده سوزاندند. همه کاخهای خاندان شروانشاه را با خاک یکسان و باغهایشان را به آتش کشیده تبدیل به خاکستر کردند. ولی خاندان شروانشاه ریشه کن نشد، زیرا شماری از آنها به کوهستانها گریختند و زنده ماندند و چند سال بعد که شاه اسماعیل سرگرم ایران گشایی بود سلطنتشان را بازیافتند؛ و این را در جای خود خواهیم دید.

قزلباشان پس از آن قصد محمودآباد کردند، و بر آن بودند که زمستان را در

محمودآباد بگذرانند. در این زمان قزلباشان در فکر حمله به آذربایجان نبودند و قصدشان آن بود که در بقیه آبادیهای شروان و اران به تاراجهایشان ادامه بدهند. شاید اگر به حال خود رها می شدند هیچ گاه به فکر لشکرکشی به درون آذربایجان نمی افتادند؛ زیرا می توانستند که در اران و شروان و ارمنستان و گرجستان غنایم بسیار به دست بیاورند؛ و حتی اگر قصد تشکیل حاکمیت هم داشتند در همان شروان تشکیل می دادند. ولی رخدادها به گونه‌ئی دیگر پیش رفت. در محمودآباد یکی از گریختگان نبرد قدرت دستگاه بایندری به نام امیر شمس الدین زکریا کججی تبریزی که روزگاری دبیر اوزون حسن و سلطان یعقوب بود خود را تسلیم شاه اسماعیل کرد. اسماعیل که آوازه این مرد و دشمنی او با الوندبیک بایندر را شنیده بود او را با احترام بسیار پذیرفت. اسماعیل قصد داشت که شهر گلستان را به قصد تاراج مورد حمله قرار دهد. زکریا کججی اوضاع تبریز و آذربایجان را برای او تشریح کرده او را تشویق کرد که وقت خود را صرف گرفتن گلستان نسازد و بهتر است که به تبریز برود و کار الوندبیک و سلطنت بایندری را یکسره کند.

تسخیر تبریز و آذربایجان

الوندبیک که در اوائل سال ۸۷۹ با مرادبیک به توافقی دست یافته شاه آذربایجان و دیار بکر شده بود وقتی خبر جنایتهای قزلباشان در اران و شروان را شنید به قصد سرکوب آنها به نخجوان رفت تا قزلباشان را از شروان بیرون کند. او یک لشکر پیشتاز را به گنجه و یک لشکر پیشتاز دیگر را به گرمارود فرستاده بود. قزلباشان با شتاب به سوی نخجوان به راه افتادند تا الوند بیک را غافلگیر کنند. الوندبیک نیز که تحرکات قزلباشان را رصد می کرد از نخجوان به قصد آنها بیرون آمد. در منطقه «شرو» جنگ سختی میان او و قزلباشان در گرفت. قزلباشان که به بانگ بلند به زبان خودشان شعار «قربان اولدقم، صدقه اولدقم» سر داده اعلام جانفشانی در راه مولایشان اسماعیل می کردند رشادهای وصف ناشدنی از خود بروز دادند. الوندبیک شکست یافته به ارزنجان گریخت.

شاه اسماعیل و قزلباشان روز پس از این پیروزی به سوی تبریز حرکت کردند. زکریا کججی در تسلیم تبریز به شاه اسماعیل نقش عمده ایفا کرد. او که به خاطر سابقه اش در دستگاه بایندیها نزد مردم تبریز دارای نام و احترامی بود با بزرگان و علمای شهر وارد مذاکره شده به آنها فهماند که اسماعیل نوادهٔ مرد بزرگواری همچون شیخ صفی الدین است، یک صوفی خیرخواه است که نیت بد ندارد و برای خدا کار می‌کند و هدفش نجات دادن آذربایجان از دست بایندیان است و می‌خواهد که به مردم تبریز کمک کند تا به آرامش و امنیت برسند. سران تبریز که از مصیبت‌های جنگ‌های داخلی چندسالهٔ بایندیان به ستوه آمده بودند و دربارهٔ قزلباشان هیچ‌گونه اطلاعی نداشتند جز آنکه یکی از اولاد شیخ صفی الدین اردبیلی رهبری‌شان را در دست دارد، شهر را داوطلبانه بدون هیچ‌گونه پیش شرطی به قزلباشان تحویل دادند (اوائل فروردین ۸۸۰خ).

در این هنگام در میان مجموع هشت هزار مردی قزلباشان فقط سه تن وجود داشتند که ترک نبودند؛ یکی زکریا کججی بود؛ دیگر ملاشمس لاهیجی که معلم اسماعیل بود و اخیراً از لاهیجان به آنها پیوسته بود؛ دیگر نجم زرگر رشتی که شاید به قصد خریدن اموال گرانبهای تاراجی همراه قزلباشان بود. در میان همهٔ قزلباشان فقط این سه تن بودند که زبان پارسی می‌دانستند. بقیهٔ قزلباشان چندان اطلاعی از زبان پارسی نداشتند و به لهجه‌های مختلف ترکی حرف می‌زدند. اسماعیل نیز چونکه مادرش ترک‌زبان بود و میردانش ترک‌زبان بودند و با او ترکی می‌گفتند و از کودکی در دامن ترکان تربیت شده بود به ترکی حرف می‌زد ولی پارسی را در گیلان آموخته بود.

قزلباشان پس از آنکه با توافق مردم تبریز وارد آن شهر شدند اسماعیل را یک‌راست به کاخ سلطنتی هشت بهشت بردند که از یادگارهای جهان‌شاه و اوزون حسن و سلطان یعقوب بود، و هرکدام از آنها به نوبهٔ خودشان بر شکوه این کاخ افزوده بودند. اکنون اسماعیل که سنش به ۱۳ سال و ۸ ماه رسیده بود با داشتن تبریز شاه ایران نامیده شد.

عرف معمولی جنگ‌های سیاسی که از هزاران سال قبل در جهان رواج داشت آن بود که اگر مردم شهری بدون مقاومت و داوطلبانه شهرشان را به یک فاتحی تسلیم می‌کردند می‌بایست که از هرگونه تعرض و تجاوزی در امان باشند، و فاتحان پس از ورود به شهر به همهٔ مردم شهر امان‌نامه بدهند تا به کار و زندگی روزمره‌شان بپردازند. این رسمی بود که حتی جنایتکارانی چون اسکندر مقدونی و چنگیز و هولاکو و امیر تیمور نیز به آن پابندی نموده بودند. تنها ترکان عثمانی چونکه به چیزی جز مسلمان کردن مغلوبان راضی نبودند در فتوحاتشان در اناتولی و شرق اروپا این رسم انسانی را دنبال نمی‌کردند.

جمعیت تبریز در آن زمان - چنانکه نوشته‌اند - بیش از دویست هزار بود. مردم تبریز و دیگر شهرهای آذربایجان مثل اردبیل و زنجان و خوی و مرند و باکو و جز آنها سنی و شافعی مذهب بودند، بخشی نیز شیعهٔ زیدی بودند، و عموم مردم به زبان آذری تکلم می‌کردند که از لهجه‌های کهن زبان ایرانی و شبیه کردی بود. حتی ترکان مهاجری که بازماندگان دوران سلجوقیان و مغولان در تبریز بودند به همین زبان آشنا شده با آن تکلم می‌کردند. در آن زمان هنوز رسم نشده بود که ترکان مهاجر به درون یک منطقه از ایران به زبان ترکی سخن بگویند؛ بلکه هر جماعت ترک که در منطقه‌ئی جاگیر می‌شد خیلی زود با زبان پارسی آشنا می‌شد تا هم‌رنگ مردم گردد و بیگانه به شمار نرود. این موضوعی بود که در تمام دوران سلجوقیان و سپس دوران مغولان و ایلخانان اعمال شده بود؛ و هرچند که جماعات بزرگی از ترکان مهاجر از زمان مغولان به بعد در آذربایجان جاگیر شده بودند، زبان محاورهٔ عموم مردم آذربایجان - از ترکان مهاجر و ایرانیان بومی - زبان آذری بود نه ترکی. سخن گفتن به زبان ترکی در مواردی در درون خانه‌های خود ترکان معمول بود و به کلی از آذربایجان برچیده نشده بود.

شاه اسماعیل که در اثر تلقین‌های چندین سالهٔ مادر و اطرافیانش کینهٔ بسیار شدیدی نسبت به سنیان در دل و آرزوی نابودگری همگانی آنها را داشت، پس از تحویل گرفتن تبریز تصمیم گرفت که مردم شهر را مجبور به تغییر مذهب کند. یکی

از مشاورانش - شاید زکریا کججی که هنوز شیعه حقیقی نشده بود - به او مشورت داد که چنین کاری نکند. او به شاه اسماعیل گفت که اگر چنین شود مردم تبریز ناراضی خواهند شد و خواهند گفت که شاه شیعه نمی‌خواهیم.^۱ ولی اسماعیل نوجوان که سنی را موجودی خطرناک می‌پنداشت تصمیم خودش را گرفته بود. او مصمم بود که مردم را از آنچه که گمراهی می‌پنداشت بیرون آورده به دین قزلباشان که به نظر او تنها «دین حق» بود وارد سازد. او در اثر سوابق تربیتیش احساس خدایی می‌کرد و خودش را پیامبرگونه می‌پنداشت و به خودش حق می‌داد که هر لحظه هر تصمیمی بگیرد بدون تأمل به مورد اجرا بگذارد. او نسبت به سنیان یک کینه آشتی‌ناپذیر داشت که از پستان مادرش تراویده با خون او عجین شده بود، و سالها بود که مترصد فرصتی بود تا انباشته این کینه‌ها را بر سر سنیان خالی کند. او چنان غرق اوهام کودکانه ناشی از تلقینهای قزلباشان بود که نمی‌توانست فاصله زمانی نه قرن‌ئی که میان امام علی و امام حسین با مردم آن زمان تبریز وجود داشت درک کند، و گمان می‌کرد که دشمن پیامبر و خاندانش و قاتلان امام علی و امام حسین همین مردم تبریزند که اکنون در شهر زندگی می‌کنند. او برآن بود که همه مردم شهر را یا وادار به توبه کند یا از دم تیغ کین بگذراند و خون علی و حسین را از آنها بازستاند. او همه سنیان در هر جا که بودند و هر نژادی که داشتند را بی‌دینان فاسد و خون‌ریز می‌پنداشت، و برنامه‌اش نابودگری آنها بود. او برای این برنامه یک مأموریت آسمانی برای خودش قائل بود. او به سبب آنکه از وقتی نام خودش را یاد گرفته بود در اطرافش قزلباشان شیعه دیده بود، خیال می‌کرد که مردم جهان مسلمان و شیعه‌اند و در میان آنها برخی هم بی‌دین و سنی‌اند که باید نابود شوند. او از خلیفه‌هایش شنیده بود که وقتی امام غائب ظهور کند چندان سنی خواهد کشت که خون مثل سیلاب جاری گردد و تا زانوان اسپ او برسد. او از خلیفه‌ها شنیده بود که وقتی امام ظهور کند

همهٔ خلفای عرب که به علی و فرزندان او ستم کرده بوده‌اند را زنده خواهد کرد و در میدان کوفه محاکمه خواهد کرد و همه را در آن میدان تازیانه خواهد زد و به دار خواهد بست و اعدام خواهد کرد و در آتش خواهد سوزاند. او این شنیده را به یقین قلبی باور داشت و خودش نیز در صدد بود که پیش از ظهور امام غائب زمین را از سنیان پاکسازی کند تا دشمن امام بر روی زمین باقی نماند. این بود که وقتی مردی به او مشورت داد که در صدد مجبور کردن مردم تبریز به تغییر دادن دینشان برنیاید، چنین پاسخ داد:

مرا به این کار واداشته‌اند. خدای عالم و همهٔ ائمهٔ معصومین همراه من‌اند. من از هیچ کس باک ندارم. به توفیق الله تعالی اگر رعیت حرفی بگویند شمشیر می‌کشم و یک‌تن را زنده نمی‌گذارم.^۱

او در شرائطی پرورش یافته بود که حقیقتاً باورش شده بود که «ولی الله» و برگزیده است و برای رهاسازی بشریت از دست سنیان مبعوث شده است. این احساس مأموریت آسمانی سبب شده بود که او خیال کند که وی را «به این کار واداشته‌اند». او چنان در رؤیای کودکانه‌اش غرق بود که به هیچ‌وجه قادر نبود که حقایق تاریخی و اجتماعی را درک کند. جهان در نظر او صحنهٔ پیکار خون‌آلود دو نیروی خیر و شر بود که یکی شیعه و رهرو راه خدا و امامان اهل بیت پیامبر بود، و دیگری سنی و پیرو راه شیطان و عمر و یزید. و او خود را مأمور می‌دانست که با رهروان راه شیطان بستیزد و همه را نابود کند. او یک قزلباش تمام‌عیار بود با بارگرانی از کینه و نفرت و حس انتقام از همه کس و همه چیز. فراتر از این او در سنینی از عمرش می‌زیست که چیزی جز رؤیا و احساسات بر شعورش حکومت نمی‌کرد، و قدرت تعقل صحیح را نداشت. او موجودی بود کینه‌گش که عقل نداشت و قدرت بسیار نیز داشت.

فردای روزی که قزلباشان شهر تبریز را تحویل گرفتند جمعه بود. روز جمعه

شاه اسماعیل وارد مسجد جامع تبریز شد، دستور داد که در میان هر دو نفر از حاضران در مسجد یک قزلباش شمشیر به دست بایستد؛ و وقتی او بر منبر رفت و از مردم خواست که از «مذهب منسوخ» تبرا کنند و به ابوبکر و عمرو عثمان لعنت بفرسند هر که ساکت ماند بی درنگ سرش را بزنند. او بر بالای منبر رفته ایستاد و بدون هیچ گونه مقدمه‌ئی خطاب به جمعیت حاضر در مسجد گفت: «از سنیان تبرا کنید! به ابوبکر و عمرو عثمان لعنت بفرستید!» قزلباشان که با شمشیرهای آخته در میان جمعیت ایستاده بودند لعنت فرستادند و «بیش باد و کم مباد» گفتند؛ ولی حاضران به اعتراض زبان گشودند و «غلغله از میان مردم برخاست». شاه دوباره لعنت فرستاد و به بانگ بلند گفت: «هر کدام که نمی گوئید کشته می شوید.»^۱

جمعیت نمازگزار با دیدن این رفتار و شنیدن این فرمان در حیرت شدند. آنها از خود می پرسیدند که چه گونه ممکن است یک نفر که خود را مسلمان می داند و از اولاد مرد بزرگواری چون شیخ صفی الدین اردبیلی است چنین اهانت بزرگی را نسبت به یاران و خلفای پیامبر روا بدارد؟ ولی شاه اسماعیل نه از تاریخ اسلام اطلاعی داشت و نه اصحاب پیامبر را می شناخت و نه می دانست که آنها چه کسانی بوده‌اند. او از خلیفه‌های بکتاشی شنیده بود که ابوبکر و عمرو عثمان و عائشه دین نداشتند و دشمنان پیامبر و اسلام بودند، و در همه عمرشان پیامبر را آزار دادند، و سرانجام هم علی را که ولی عهد منصوب پیامبر بود از ولایت‌عهدی برکنار کردند تا خودشان بر مسند خلافت تکیه بزنند و در جهان پادشاهی کنند. او شنیده بود که ابوبکر و عمر به ناحق به جای پیامبر نشستند و مردم را از دین بیرون بردند و دین سنی را که یک دین شیطانی و ساخته و پرداخته ابوسفیان بود رواج دادند و با اسلام و مسلمانان جنگیدند، و یزید که از آنها بود امام حسین - دخترزاده پیامبر - را که به خاطر دفاع از اسلام و دین جدش برخاسته بود به قتل رساند. او از خلیفه‌ها شنیده بود که عمر به خانه علی حمله کرد و فاطمه را زخمی

کرد و سبب شد که فاطمه سقط جنین کند و جنینش که در شکم مادرش محسن نام داشت به شهادت برسد و فاطمه نیز چند روز پس از این واقعه شهید شد. مجموعهٔ اطلاعاتی که او دربارهٔ اسلام داشت از این چند داستان تجاوز نمی‌کرد. و اینها را خلیفه‌ها چندان به تکرار و تفصیل برایش تعریف کرده بودند که همه را از بر بود، و آرزو می‌کرد که روزی بتواند انتقام آن مظلومان را از این ظالمان سنی بگیرد. اکنون وقت آن انتقامگیری فرارسیده بود و او قدرت کافی برای این انتقام را داشت و گمان می‌کرد که مردم تبریز همان سنیان‌اند که با پیامبر و امامان بدیها کردند. او می‌خواست که مردم تبریز را از جنایتهائی که در حق پیامبر و امامان کرده بودند توبه دهد و هر که توبه نکرد را بگشود تا دشمنان خاندان پیامبر در جهان نمانند.

مردم حاضر در مسجد وقتی پس از لحظاتی از حیرت بیرون آمدند، باز هم خودشان را مورد خطاب این جوانک یافتند که بر فراز منبر ایستاده بود و شمشیر می‌جنباند و با لحن تحکم‌آمیزی به زبانی نیمه‌ترکی نیمه‌پارسی خطاب به مردم می‌گفت: «به ابوبکر و عمر و عثمان لعنت بفرستید! از دشمنان خدا و پیامبر تبرا کنید!» مردم برای آنکه بیش از آن اهانت‌های این جوانک به مقدسات مسلمانان را نشنوند، و در اثر شنیدن این اهانت‌ها که قادر به ممانعت از آن نبودند مستوجب خشم خدا و عذاب دوزخ نگردند، انگشتانشان را در گوشه‌هایشان کردند و راه سمعشان را بستند. چندتنی از علما و رجال شهر تصمیم گرفتند که از مسجد بروند، و «رفتند که از جا حرکت کنند؛ ولی حضرت شاه شمشیر بلند کرد و گفت: تبرا کنید!»^۱ چونکه هیچ کس به دستور شاه پاسخی نداد، شاه از فراز منبر به قزلباشان شمشیر به دست که در میان صفهای نمازگزاران ایستاده منتظر صدور اذن خون‌ریزی بودند دستور داد که گردنهای همه را بزنند.

مسجد تبریز در آن روز به قتلگاه عظیمی تبدیل شد، و هیچ کس نتوانست که

از دست قزلباشان جان سالم ببرد.

از آن روز به بعد شهر تبریز صحنه کشتار دسته جمعی مکرر، آتش سوزی، غارت، و تجاوز ناموسی بود. همهٔ علما، فقیهان، مدرسان، پیش‌نمازان، مؤذنان، قاضیان، و مکتب‌داران را قزلباشان در روزهای آینده بازداشت کردند تا آنها را توبه دهند و مجبور کنند که از ابوبکر و عمر و عثمان تبراً جسته به آنها دشنام دهند؛ و چونکه کسی از مردم تبریز - از بیم کیفر اخروی - حاضر نمی‌شد که چنین اهانتی به مقدمات دین خودش بکند، لامحاله سرنوشت همه فجیع بود. بسیاری کشتار شدند، خانه‌هایشان به آتش کشیده شد، زن و فرزندانشان از خانه‌ها بیرون کشیده شده مورد تجاوزهای وحشیانه قرار گرفتند؛ و - به بیان امیر محمود خواندمیر - «مملکت آذربایجان از لوٲ وجود بسیاری از جهّال و متعصبان پاک شد.»^۱ «جهّال و متعصبان» فقها و علمای آذربایجانی بودند که به نظر نویسندگان صفوی «از شدت تعصب و نادانی» نمی‌خواستند که «دین شیطان‌نی سنیان» را رها کرده «دین حق» را بگیرند که قزلباشان آورده بودند. دسته‌جات مسلح قزلباشان تاتار با دشنه و تبر در کوچه‌های تبریز به راه افتاده شعار می‌دادند و از مردم می‌خواستند که از خانه‌ها بیرون آمده تبراً کنند. اهل هر خانه‌ئی که بیرون نمی‌آمدند تا با شعارهای قزلباشان همنوایی کنند مورد غضب واقع شده نابود می‌شدند. تجاوز جنسی به دختران و پسران تبریز و دریدن شکم زنان باردار و به آتش کشیدن اجساد کشتگان در روزهای آینده یک امر تکراری بود که در همهٔ ساعات شبانه‌روز در هر کوی و برزنی در برابر دیدگان همگان اتفاق می‌افتاد. زنان کسانی که به تبر و شمشیر قزلباشان کشته شده بودند را نیز کشتند و شکم‌های بسیاری از زنان آبستن را دریده جنین‌هایشان را بیرون کشیده بر زمین زده کشتند. بسیاری از سگان تبریز نیز چونکه از آن سنیان بودند اعدام شدند. قزلباشان تصمیم جدی داشتند که نسل سنیان را از جهان براندازند. چنان هراسی بر مردم تبریز مستولی شده بود که

۱ - امیر محمود خواندمیر، تاریخ شاه اسماعیل و شاه تهماسب، ۶۶.

نمونه‌اش را تاریخ ایران به یاد نداشت. از فقه‌ها و دانشمندان و ادیبان تبریز هر که پا و امکانی داشت گریخت و - به بیان خواندمیر - «روی به اطراف آفاق نهادند.»^۱ در این میان دسته‌جات بزهکاران شهری فرصت پیش آمده را غنیمت شمرده به قزلباشان پیوستند تا از آب گل آلودی که فراز آمده بود ماهی بگیرند و از این رهگذر به نان و نوائی برسند، یا عقده‌های بزهکارانه خودشان را بگشایند. این بزهکاران چون می‌دیدند که قزلباشان از هر که تبرا کند و مردم را به تبرا کردن وادارد خوششان می‌آید، در روزهای آینده دسته‌جات «تبرّایی» تشکیل دادند و تبرها و دشنه‌هایی بر سر دست گرفته در کوچه‌ها به راه افتادند تا با بهانه قراردادن اجبار مردم به تبرا کردن به جان و مال و ناموس مردم دست‌درازی کنند. یکی از بازرگانان اروپایی که در آن زمان به هدف خریدن اموال تراجی از قزلباشان در تبریز بوده در یادداشتش نوشته که زنان آبستن را از خانه‌ها بیرون کشیده شکمشان را می‌دریدند و جنینهایشان را می‌کشتند. یکی دیگر از اینها نوشته که در خلال چند روز بیست هزار تن از مردم تبریز کشتار شدند. و یکی دیگر از اینها نوشته که آنچه شاه اسماعیل با بی‌رحمی در تبریز کرد در تاریخ جهان بی سابقه است، و شاید بتوان فقط نرون را با او مقایسه کرد.^۲

فجایع تبریز چنان تکان‌دهنده بود که در مدت کوتاهی خبرش به اروپا رسید، و یک وقایع‌نگار اروپایی در وقایع زمستان ۸۸۰ خ خبر از ظهور یک پیامبر جدیدی در ایران داده چنین نوشت:

گزارشی به تاریخ دسامبر ۱۵۰۱ درباره پیغمبر جدید از قول مسافرینی که تازه از ایران برگشته‌اند داده شده که درباره صوفی ۱۴ ساله و ادعای پیامبری و خدایی او و ۴۰ خلیفه‌اش که اعمال مذهبی را از طرف او انجام می‌دهند

۱- بنگر سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ترجمه منوچهر امیری (انتشارات خوارزمی،

تهران، ۱۳۴۹): ۲۵۱، ۴۰۸-۴۰۹. حبیب السیر غیاث الدین خواندمیر، ۴۶۸.

۲- سفرنامه‌های ونیزیان، ۳۱۰ و ۴۰۹.

بحث می‌کند.^۱

قزلباشان در مدت کوتاهی همه بناهای دینی تبریز را از مساجد و مدارس منهدم یا نیمه تخریب کردند، یا بخشهایی از آنها که نامهای خلفای چهارگانه بر خود داشت را از بین بردند. بخشهای هنری مسجد جامع تبریز که از شاهکارهای هنر معماری ایران به شمار می‌رفت، چونکه بخشی از میراث بایندریان بود، را تخریب کرده صحن و شبستانش را به طویلۀ اسپ و استر مبدل کردند. آنچه مدارس و مقابر و گنبد و بارگاه در تبریز بود را منهدم کردند. استخوانهای کسانی که نام اولیا بر خود داشتند، چونکه سنی بودند، از گورها برآورده پراکندند تا آثارشان از بین برود. بسیاری از اجساد را به آتش کشیدند و خاکسترش را در کوچه‌ها پراکندند تا پامال رهگذران گردد، و به عقیده آنها، قصاص خونهای بناحق ریخته شده اهل بیت پیامبر در کوفه و کربلا و جاهای دیگر گرفته شود.

پس از تبریز نوبت به دیگر شهرهای آذربایجان رسید. انهدام مدارس و مساجد و گنبدها و مقابر آبادیهای آذربایجان به مدت یکسال به‌طور پی‌گیر و خستگی‌ناپذیری ادامه یافت. آنها با شهر اردبیل - که شهر شیخ صفی بود و همه مردمش سنی بودند - نیز همان کردند که با تبریز کرده بودند. در اردبیل فقها و مدرسان و مؤذنان و ائمه مساجد را گرفته به فجیع‌ترین نحوی به قتل رساندند، و خانه‌هایشان را تاراج کرده زنان و دختران و پسرانشان را مورد تجاوزهای شنیع جنسی قرار دادند. شاه اسماعیل مردم شهر اردبیل را مجبور کرد که هرکدام پشته‌ئی همزم در سرای خودشان گرد آورند. آنگاه دسته‌جات خنجر و شمشیر و تبر به دست قزلباشان و تبرائیان در کوچه‌های شهر به راه افتادند. اهل هرخانه‌ئی که برای همصدا شدن با شعارهای قزلباشان از خانه بیرون نمی‌آمدند خانه‌شان توسط قزلباشان به آتش کشیده می‌شد، و اهل خانه در آتش سوزانده می‌شدند.^۲

---

۱ - پارسادوست، ۷۰۲.

۲ - بنگر عالم آرای صفوی، ۵۴.

آذربایجان در خلال یک سال تلاش‌های پی‌گیر قزلباشان از رجال دین و ادب و فرهنگ (به بیان خواندمیر: جُهال و متعصبان) پاکسازی شد. هرکس از این‌گونه شخصیتها موفق نشد که از منطقه بگریزد شکار قزلباشان گردید،^۱ و برای زنده ماندن ناچار شد که مذهب خود را رها کرده خودش را پیرو مذهب قزلباشان اعلام دارد، به ابوبکر و عمرو عثمان دشنام دهد و لعنت بفرستد و زن و فرزندانش را از تجاوز مصون دارد.

در این میان در همه شهرهای آذربایجان دسته‌جات بزهکار شهری از فرصت استفاده کرده به دسته‌جات تَبْرایی تبر به دست پیوستند تا از خوان یغمائی که قزلباشان گسترده بودند نعمتها بچینند و اموال مردم فلکزده را تاراج کنند و زنان و دختران را مورد تجاوز قرار دهند. اینها از نظر قزلباشان «گروههای خودجوش نودین تبرائی» به شمار می‌رفتند که برای «نشر دین حق» در شهرها سر برآورده بودند، و با تبرهایشان تبلیغ دین می‌کردند. کافی بود که این دسته‌جات بزهکار شهری موسوم به تَبْرایی در خانه‌ئی زن یا دختر زیبائی را سراغ داشته باشند، یا گمان وجود ثروتی در خانه‌ئی ببرند تا خانه‌آن «سنی کافر» را مورد حمله قرار دهند و با جان و مال اهل آن خانه هرچه بخواهند بکنند.

در این میان، چونکه در قبایل بیابانهای اناتولی بانگ درافتاده بود که «شیخ اوغلی شاه اسماعیل خروج کرده» و در ایران چپاول افتاده است دسته دسته ترکان به سوی ایران روان می‌شدند تا به قزلباشان بپیوندند و از خوان تاراجی که شاه اسماعیل گسترده بود بهره خویش را برگیرند. یک بازرگانی و نیزی که در این ماهها برای خریدن اموال تاراجی در تبریز بوده است می‌نویسد:

در طی اقامت خود در تبریز می‌دیدم که دائم از اکناف و اطراف دسته دسته سپاهی به‌زیر درفش او می‌روند به‌خصوص از اناتولی و عثمانی و قره‌مان. و

۱- غیاث الدین خواندمیر از اینکه چنین شخصیت‌هایی از آذربایجان گریختند و «روی به اطراف آفاق نهادند» ابراز شادمانی می‌کند [حبیب السیر، ۴۶۸].

اسماعیل نیز به ایشان عطایائی درخور مقام و منصب هریک ارزانی داشت.^۱ هرچه بر شمار قزلباشان نورسیده از اناتولی افزده می‌گشت بر ستم به مردم آذربایجان افزوده می‌گردید. هر گروهی که از راه می‌رسید در تلاش بود که هرچه زودتر به کاروان ثروتمندشدگان پیش از خودش برسد. کاری که قزلباشان در خلال یک‌سال بر سر مردم شهرهای آذربایجان آوردند را نمی‌شود با جنایتهای چنگیزخان مقایسه کرد. چنگیزخان ویران می‌کرد، کشتار می‌کرد، ولی با دین و فرهنگ و ناموس مردم کاری نداشت؛ حتی تعدی به زنان و دختران و تجاوز جنسی در «یاسا»ی چنگیزی برای مغولان مجازات اعدام داشت. لذا مغولان اگر مردان را می‌کشتند به هیچ زن ایرانی تعدی نکردند و هیچ زن و دختر ایرانی مورد تجاوز جنسی مغولان قرار نمی‌گرفت. مغولان شکم هیچ زنی را ندریدند و هیچ جنینی را از شکم مادری بیرن نکشیده نکشتند. ولی این قزلباشان، گرچه از نژاد همان مغولان بودند، طبق فرمانی که شاه اسماعیل به آنها داده بود، به هیچ چیزی رحم نمی‌کردند. تبریز و اردبیل و زنجان و دیگر شهرهای آذربایجان - چنانکه از یادداشتهای ونیزیان و نوشته‌های وقایع‌نگاران دربار صفوی برمی‌آید - در سال اول حاکمیت قزلباشان به شهرهای مرگ و خاکستر و فقر و فحشاء تبدیل شدند.

قزلباشان که از بیرون مرزهای ایران وارد آذربایجان شده بودند و هیچ تعلق خاطری به ایران و ایرانی نداشتند، به هیچ اصول اخلاقی و انسانی جز به اصول غارتگری ترکانه (ترکتازی) و کشتار و تجاوز پابند نبودند. در تجاوزهای ناموسی که به دست آنها انجام می‌شد، بیشتر افرادی که مورد هدف آنها قرار داشتند پسران جوان آذربایجان بودند. لواط یک رسم پسندیده نزد قزلباشان بود. شاه اسماعیل نیز - چنانکه مداحانش نوشته‌اند - از لواط‌گران چیره‌دست بود که چنان نیروئی از جانب خدایش به او عطا شده بود که در یک روز قادر بود بیست پسر جوان را بگاید و بازهم اشتهايش فروکش نکند. یکی از کسانی که بازرگانان ونیزی

نامیده شده‌اند دربارهٔ چیره‌دستی شاه اسماعیل در عمل لواط، دربارهٔ به یک مورد که خودش شاهد بوده چنین نوشته است:

او دستور داد تا دوازده تن از زیباترین جوانان شهر را به کاخ هشت بهشت بردند. او با آنها عمل شنیع لواط انجام داد، سپس آنان را به همین نیت به امرای سپاه خود سپرد.^۱

قزلباشان زنان و دختران را از خانه‌ها بیرون کشیده مجبور به خودفروشی می‌کردند. آنها حتی پسران را نیز به چنین کاری وامی‌داشتند. آنها زنان و دختران و پسران را در اماکن مخصوصی نگاه داشته بودند و بر آنان مقرر کرده بودند که روزانه مبلغ معینی درآمد داشته باشند؛^۲ و اگر درآمدشان به حد مقرر نمی‌رسید آنها را زیر شدیدترین شکنجه‌ها قرار می‌دادند تا به همان‌گونه که به آنها دستور شده بود عمل کنند. خریداران اینها نیز خود قزلباشان و تبرائیان بودند، که معلوم نبود چه بهائی به آنها بپردازند. ولی هدف شاه اسماعیل از این دستور آن بود که مردم آذربایجان را تا سرحد غیر قابل تحملی تحقیر کند تا مجبور شوند که دین خودشان رها کرده پیرو «مذهب حق» شوند. اگر پسر یا دختری حاضر به خودفروشی نمی‌شد او را بر دیوار یا کندهٔ درختی میخ‌کوب می‌کردند و زنده زنده پوستش را می‌کنند، یا سرش را در دیگ جوشاب می‌گرفتند و آهسته آهسته می‌کشتند. این شکنجه‌های وحشتناک که در برابر دیدگان دیگران انجام گرفت سبب می‌شد که دیگران فکر سرپیچی از فرمان «ولی امر مسلمین جهان» را به ذهنشان راه ندهند. هر که خواهان زنده ماندن بود تن به هر خفتی داد ولی تبدیل به موجودی هراس‌زده و بیمار شد.

قزلباشان میگزاری را مستحب (پسندیده) می‌دانستند و کوشیدند که این رسم را در شهرها و روستاهای آذربایجان رواج دهند. آنها بر سر هر برزنی دکه‌ئی

۱- سفرنامهٔ ونیزیان، ۴۲۹.

۲- همان، ۳۸۶.

دائر کردند و خمهای باده برپا داشتند، و رهگذران را مجبور می‌کردند که باده را از این مراکز بخرند و همانجا بنوشند. هرکس حاضر به اجرای دستور نمی‌شد، به‌عنوان «سنی کافر و ضد‌دین» و «مخالف فرمان ولی امر» مجازات می‌شد. این یکی از شیوه‌های تفتیش عقاید قزلباشان بود که به وسیله آن معلومشان می‌شد که چه کسی هنوز بر دین سابق مانده و در اطاعت کامل «ولی مطلق» نیست، و چه کسی به دین قزلباشان درآمده است. طبیعی بود که اگر کسی حاضر نمی‌شد که از آنها باده بخرد و بیاشامد درجا کشته می‌گردید. قزلباشان که مُحَرّمات شرعی را مباح می‌دانستند (و این را شیخ بدرالدین و سپس شیخ جنید و اینک شاه اسماعیل برایشان مباح کرده بود)، گمان می‌کردند که باده را سنیان تحریم کرده‌اند تا با شیعیان مخالفت نشان داده باشند. به همین سبب مردم را وادار می‌کردند که دست از مخالفت بردارند و باده را مباح شمرده بنوشند تا مشابهت میان آنها و کسانی که قزلباشان به آنها «سنیان بی‌دین» لقب داده بودند از میان برود.

شخص شاه اسماعیل، علاوه بر آنکه لواطگر قهاری بود، از همان سنین نوجوانیش از میگساران قهار نیز به شمار می‌رفت. غیاث‌الدین خواندمیر که از مداحان استوار شاه اسماعیل است، بزمهای عیاشی و میگساری شاه اسماعیل را چنین ستوده است:

اقداح رقیق عقیق‌وش (جامهای شفاف سرخ‌گون) چون جام زرین آفتاب در
بزم فلک آغاز گردش کرده جامهای شراب رقیق بی‌غش به‌سان ساغر سیمین
هلال در دست ساقیان سیم‌اندام (دختران و پسران اسیر شده ایرانی) در
گردش بود.^۱

عموم قزلباشان، چنانکه گفته شد، عناصر سرگردان طوایف ترک و تاتار اناتولی بودند که ابتدا به شیخ بدرالدین و سپس به شیخ جنید پیوستند و سرانجام به امید غارتگری پیرامون شاه اسماعیل گرد آمدند. آنها هیچ‌گاه در ایران نزیسته

بودند، و با فرهنگ و دین و تمدن ایرانی هیچ‌گونه آشنایی نداشتند. در عرف آنها، که از سنن قبیله‌یی‌شان آمده بود، هرکس از آنها نبود بیگانه و دشمن تلقی می‌شد. آنها با این دیدگاه به ایرانیان به‌دیدهٔ دشمنِ درخورِ نابودی می‌نگریستند. آنها - بنابر بینشِ قبیله‌یی‌شان - مردمِ ایران را به «خودی» و «غیرخودی» تقسیم کرده بودند، و هرکس شیعهٔ صفوی می‌شد را خودی و هرکس سنی می‌ماند را غیرخودی می‌شمردند؛ و معتقد بودند که هرکه غیرِ خودی است دشمن است و دشمن را باید کشت و اموالش را تصاحب کرد. آنها وقتی بر آذربایجان و خیرات آن دست یافتند با بی‌رحمی و قساوتی که به هیچ‌وجه به وصف نتوان آورد دست تعدی و ستمگری گشودند و به ویران کردن شهرها و انهدام عناصر مادی تمدن ایرانی پرداختند، بدون آنکه هیچ ترحمی نسبت به ایران و ایرانی احساس کنند.

ذکر جنایتهای قزلباشان، که مداحانشان دربارهٔ بخشهایی از آن با آب و تاب قلم‌فرسایی کرده و ستوده‌اند، با بیان و قلم امکان‌پذیر نیست. انسان باید نوشته‌های مداحان شاه اسماعیل و قزلباشان را بخواند تا متوجه شود که آنها چه موجودات تمدن‌ستیزی بوده‌اند. تصورش را بکنیم که دسته‌ئی از تبر به‌دستان قزلباش به خانهٔ یکی از بزرگان تبریز یا اردبیل یا زنجان ریخته‌اند، صاحبخانه و زن و فرزندان‌ش را دستگیر کرده به خیابان آورده‌اند، خرمنی آتش افروخته‌اند، و این مرد بی‌چاره را در چنین حالتی تهدید می‌کنند که یا الله زود باش به ابوبکر و عمر و عثمان لعنت بفرست و تبرا کن. و تصورش را بکنیم که آنها در برابر لابه‌های عاجزانهٔ آن مرد و ضجه‌های زن و دخترش کودک کمسال او را زنده زنده به میان خرمن آتش پرتاب می‌کنند، و پدر و مادر و خواهر، در درماندگی کامل، شاهد زوزه‌های کودکان‌شان اند که در آتش جزغاله می‌شود.

قزلباشان با چنین رفتارهایی کسانی از علما و بزرگان که در آذربایجان مانده بودند و پای‌گریز نداشتند را به جمعی از بیماران روانی مبدل ساختند که شدیداً عصبی مزاج شده و از همه‌کس و همه‌چیز گریزان بودند، در گوشه‌های انزوا به حالت تحیر و گریه و تفکر و خموشی روزگار را سپری می‌کردند و منتظر مرگ

خود بودند. در این عالم درماندگی و نومیدی و سرخوردگی و خموشی مطلق، هیچ مرجعی وجود نداشت که از مردم ستمدیده حمایت کند. جان و مال و ناموس مردم بازیچه دست بزهکاران «خودجوش شهری» و دسته‌جات تبر به دست «تبرایی» شده بود. تصورش را بکنیم که یک تاجر بازار تبریز که مغازه و انبار و خانه‌اش به غارت رفته خانه‌نشین شده است ناگاه ببیند که یکدسته از این «تبرداران تبرایی» به خانه‌اش بریزند، او را گرفته ببندند، زن و دختر جوانش را از اطاقها بیرون بکشند و در بغل بفشارند، و از آن مرد هستی باخته بخواهند که هرچه مال در خانه‌اش نهان کرده را بیرون بیاورد و به آنها تحویل بدهد.

تصورش را بکنیم که زن و مردی دختر و پسر جوان و زیبارو دارند، و روزی چنین دسته‌ئی از اوباشان شهری سر برسند، دختر و پسرشان را گرفته با خود ببرند در حالیکه پدر و مادر فلکزده نیک می‌دانند که آنها را برای چه کاری می‌برند! تصورش را بکنیم پیرمرد دانشمند و محترمی که از سر خشم و عصبانیت و حمیت به دسته تبرایی پرخاش کرده و آنها از او به خشم آمده‌اند، وی را گرفته عریان کرده در سر چارکوچه و جلو چشم همگان، چند تن از قزلباشان پرزور به او تجاوز جنسی کرده‌اند، آنگاه به تنش شیره مالیده وی را در قفسی آهنین بند کرده‌اند و مشتی مورچه را در قفس رها ساخته‌اند، و این قفس را همچون فانوسی بر سر میله‌ئی در میدان شهر آویخته‌اند، تا این بیچاره در زیر شدیدترین شکنجه‌ها باشد؛ و مردمی که بنا به ضرورتی از آنجا عبور می‌کنند، روزها و شبهای متوالی شاهد ناله‌های جان‌خراش اویند و شکنجه روحی می‌شوند.

تصورش را بکنیم، دانش‌وری را قزلباشان گرفته برهنه کرده، به میدان شهر آورده، آتش افروخته‌اند، و سیخی از زیر پوست کمر او فروبرده از پشت گردنش بیرون آورده او را مثل لاشه آهو بر روی آتش داشته‌اند تا اندک اندک بریان شود؛ آنگاه قزلباشان به دستور شاه اسماعیل از گوشت کباب‌شده این مرد تغذیه کنند.

تصورش را بکنیم که آنها یکی از بزرگان تبریز یا اردبیل را که نخواستہ شیعه شود گرفته کف دستها و پاهایش را بر کُنده درختی میخکوب کرده‌اند و در این

حال، زنده زنده، پوستش را مثل پوست گوسفند برمی کشند. در نوشته‌های مداحان فتوحات قزلباشان صفوی چندان از موارد شکنجه بزرگان ایرانی آمده است که خواندن آنها موی را براندام هر انسان نیک سرشتی راست می‌کند و اعماق قلبش را چنگ می‌زند و جگرش را به حال ایرانیانی که در دست چنین درنده‌خویانی اسیر بوده‌اند کباب می‌کند. مطالبی که مداحان شاه اسماعیل و شاه تهماسب صفوی نوشته‌اند برای آن بوده است تا نشان بدهند که «شاه شریعت‌پناه» و «ولی امر مسلمین جهان» چه قدرتی برای نشر «دین حق» داشته و در راه خدایش چه زحمتهائی می‌کشیده و چه گونه مردم ایران را وادار می‌کرده که دست از «لجاجت و جهالت و تعصب» بردارند و به دین حق درآیند؛ و چه گونه کسانی که نمی‌خواست‌اند اطاعت از «ولی امر مسلمین جهان» را پذیرا باشند به کیفرهای سخت می‌رسانده و به جهنم می‌فرستاده‌اند.

تشکیل سلطنت صفوی

چونکه شاه اسماعیل و قزلباشانش دین خودشان را «مذهب حق»، و اسلام ایرانیان را «مذهب منسوخ» می‌نامیدند، ایرانیان در واکنش به این ادعا ماده تاریخ تشکیل سلطنت قزلباشان را «مذهب ناحق» نوشتند، که به حساب ابجد کبیر می‌شود سال ۹۰۶ هجری قمری.

زمانی که قزلباشان تبریز را گرفتند و شاه اسماعیل را در کاخ هشت‌بهشت بر تخت سلطنت نشاندند شاه ایران نامیدند او در آستانه چارده سالگی بود. او سالهای کودکی را درون چاردیواریهای دژ استخر و خانه کارکیای گیلانی گذرانده بود، و یکسال و چندماه پیش از تصرف تبریز را در اطراف روستاهای آذربایجان در میان قزلباشان سپری کرده بود. او از سن هفت سالگی که به گیلان برده شد فقط با خلیفه‌هایش که عموماً تاتارهای اناتولی بودند سروکار داشت، و در اطراف او کس دیگری نبود. تنها تماس او با جهان بیرون از خانه کارکیا زیارتگاهی بود که تاتارهای اناتولی از او به عمل می‌آوردند، و برای بوسیدن پای او صدها کیلومتر

راه را با پای پیاده طی کرده خود را به گیلان می‌رساندند، و پس از تعظیم‌های شایسته و تقدیم صدقات و نذوراتشان که از طریق راهزنی به دست آورده بودند به درون اناتولی بازمی‌گشتند. این کار را مریدان شاه اسماعیل حج می‌پنداشتند؛ و رسمی بود که از ورای قرون و اعصار و ژرفای بیابانهای خشک و خشکمغز پرور ترکستان با خودشان کشیده به اناتولی برده و اکنون تحت نام شیعه و مسلمان انجام می‌دادند. شاه اسماعیل دست پروردهٔ چنین عنصری بود، و در اثر رفتار بنده‌وار آنها خود را در آن عالم کودکانه متصرف امور کائنات می‌پنداشت، و با این تصرف وارد کاخ هشت بهشت شده بر مسند پادشاهی تکیه زده بود و بر سر منبر مسجد جامع تبریز اعلان کرد که مأموریتی آسمانی دارد و «ائمهٔ معصومین پشتی‌بان» اویند و او را «به این کار واداشته‌اند».

شاه اسماعیل در کاخ هشت بهشت به راهنمایی زکریا کججی و چند تن دیگر از چنین افراد دنیاخواهی که به او پیوسته بودند دست به کار ایجاد تشکیلات برای سلطنتش شد. حسین بیک لکه شاملو نمایندهٔ تام‌الاختیار شاه و فرمانده کل قزلباشان شد، و «وکیل نفس همایون» و «امیرالأمراء» لقب یافت. او که بر طبق سنتهای قبیله‌ی ترکان مقام پدر (به ترکی: آتا) نیز برای شاه اسماعیل داشت، در این منصب نخستین تصمیم‌گیر شئون نظامی و سیاسی کشور ایران شد که قرار بود در آینده توسط قزلباشان تسخیر شود.

برای در دست گرفتن حساب اموال شاه و نظارت بر تقسیم غنائمی که قزلباشان از مردم آذربایجان غارت می‌کردند نیاز به یک حسابدار باسواد بود. قزلباشان سواد نداشتند و خواندن و نوشتن نمی‌دانستند. این وظیفه به زکریا کججی سپرده شد که گفتیم از گریختگان دستگاه بایندری بود و سابقهٔ دبیری در دستگاه آنها داشت. او را «وزیر دیوان اعلیٰ» لقب دادند.

برای ریاست دستگاه قضایی قزلباشان ملاشمس لاهیجی انتخاب شد. گفتیم که این مرد پیش از آن در لاهیجان مکتبخانه داشت. دربارهٔ سوابق این مرد در نوشته‌های مورخان معاصر شاه اسماعیل و پس از او هیچ سخنی نرفته است.

تنها اشاره به سوابق او آن است که اسماعیل در کودکی نزد او سواد آموخته بوده است. جالب است بدانیم که این مرد وقتی با لقب «مولانا شمس‌الدین لاهیجی» و با سِمَتِ «صدر» (وزیر امور دینی) در رأس دستگاه قضایی و دینی قزلباشان قرار گرفت، حتی یک جلد کتاب مذهبی نداشت تا آن را مرجع خویش برای تعلیم دین قرار دهد.^۱ البته لازم هم نبود که او کتابی در اختیار داشته باشد، زیرا شاه اسماعیل و لیلی الله (نماینده تام الاختیارِ الله) مرجع همه احکام و فتواها بود، و قزلباشان به هیچ اصول عقیدتی و حکم شرعی پابندی نشان نمی‌دادند تا ضرورت وجود متن دینی پیش آید. ملاشمس در این مقام ناظر امور اوقاف بی‌سرپرست مانده مدارس و مساجد ویران شده و درآمدهای آن، مسئول عقیدتی و تبلیغات، و رئیس کل دسته‌های تبرائیان بود که عموماً بزهدکاران شهری بودند. مسئولیتهائی که ملاشمس برعهده گرفته بود هم نیازی به مراجعه به متون دینی نداشت. تبرداران کار خودشان را که گرفتن و کشتن انسانها و تاراج خانه‌های مردم بود خوب می‌دانستند. اوقاف هم معلوم بود و درآمدهایش نیاز به حسابدار داشت نه رجل دین. تبلیغ دین هم در فحاشی به اصحاب پیامبر و نوحه برای شهیدان کربلا و سینه‌زنی و قمه‌زنی به منظور رسیدن به نقطه اوج تهییج روحی برای سنی‌گشی خلاصه می‌شد که ضرورت متن دینی را ایجاب نمی‌کرد. اگر عالی‌ترین مرجع دینی قزلباشان پس از شاه اسماعیل حتی یک کتاب دینی هم نداشته است (که نشان کم‌سواد بودن او است)، هیچ‌گونه شگفتی ما را بر نمی‌انگیزد. ولی دل انسان به درد می‌آید وقتی می‌بیند که کار ایران و ایرانیان به جایی کشیده بود که کسانی به جای انوشه‌روان و بزرگمهر، یا حتی به جای کسانی چون ملک‌شاه و خواجه نظام‌الملک و غزالی تکیه زده بودند که تنها هنرشان تاراجگری و آدم‌گشی و لواطگری و میگساری بود. در اینجا است که انسان مجبور می‌شود گذشته‌ها را مرور کند تا دریابد که ایرانی را چه شده بوده که کارش به چنین جایی

کشیده بوده و اکنون (در زمان ما) او را چه شده که کارش به وضعیت فعلی کشیده و این همه از کاروان تمدن بشری عقب افتاده است.

دربارهٔ سال نخست سلطنت شاه اسماعیل که به آذربایجان محدود می‌شد، به جز گزارش تخریب و انهدام و شکنجه و کشتار و غارت و تجاوزهای جنسی به زنان و دختران و پسران، دربارهٔ هیچ فعالیت دیگری هیچ گزارشی به دست داده نشده است. بر پایهٔ وجود چنین گزارشها و عدم چنان گزارشهایی ما یقین می‌یابیم که ملاشمس تنها یکه‌تاز میدان دین و مذهب بعد از شاه اسماعیل بود، و حتمًا با داستانهای شیرینی که از کربلا و شهادت امام حسین و مضروب شدن فاطمه به دست عمر و شهید شدن محسن در شکم مادر و داستانهای ستمهای «خلفای کافرِ غاصب» به امام علی و اهل بیتش می‌ساخت قزلباشان را سرگرم می‌کرد، و با نوحه‌های جانگدازی که می‌دانست خوشایند قزلباشان خواهد بود و آنها را وادار خواهد کرد تا هرچه بیشتر به او بذل و بخشش کنند و وی را به سلطان مالی مبدل سازند، آنها را به گریه می‌افکند و «احسنت» شان را از دل برمی‌آورد. در خلال این مدت، تاتارهای بیابانگردِ اناتولی که شنیده بودند «در آذربایجان چپاول افتاده» و هرکس زودتر برسد بیشتر خواهد برد، دسته دسته به سوی آذربایجان روان بودند و به قزلباشان می‌پیوستند تا از خون بی‌دریغی که شاه اسماعیل گسترده بود بهره‌برگیرند. در نتیجه، خزش بزرگ جماعات ترکان بیابانهای اناتولی به درون آذربایجان پس از مغولان در زمان شاه اسماعیل رخ داد، و بخش بزرگی از مردم آذربایجان، در فرار از تعدیهای این بیگانگان نورسیده از زادبومهایشان به درون ایران نقل مکان کردند. اسکندر بیک ترکمان نام و نشان ۷۲ قبیلهٔ ترک و تاتار که از درون اناتولی به ایران آمدند را به دست می‌دهد.^۱ البته سخن او از این قبیله‌ها مربوط به پس از این رخدادها است؛ ولی این قبیله‌ها در دوران شاه اسماعیل و پسرش شاه تهماسب به قصد تاراج و غارتگری به درون ایران سرازیر شده بودند و

در کشور ما ماندگار شده یکه تاز میدان شدند، تا از ستم‌هایشان بر سر ایران و ایرانی بیاید آنچه آمد و ما را به این روز کشاند.

بنظر می‌رسد که قزلباشان با تسخیر تبریز و اردبیل و دیگر شهرهای آذربایجان و انتقام‌گیری از سنیان و شیعه کردن مردم آذربایجان هدفشان را تکمیل شده می‌پنداشتند. ولی گردش روزگار یک بازی خطرناکی برای ایران تهیه دیده بود که می‌بایست به دست این عناصر خشونت‌پیشه به اجرا درمی‌آمد. چنین به نظر می‌رسد که در پایان سده ششم هجری (در آستانه حمله مغول به ایران) تاریخ تصمیم گرفته بود که به نقش سازنده ایران در تمدن خاورمیانه پایان بخشد و ایران از آن پس قدم به قدم از صحنه تصمیم‌گیری در تمدن دور گردد و به سوی یک انزوای درازمدت سوق داده شود. ضربه مغولان برای پایان دادن همیشگی به نقش ایران کافی نبود. گرچه این ضربه سخت مراکز تمدنی زاینده و پربار ایران همچون سمرقند و بلخ و بخارا و مرو هرات و نیشابور و ری و اسپهان را ویران کرد، و سیر تند و تیز تمدن ایرانی را که از سده دوم هجری و پس از شانه راست کردن از زیر ضربات عرب از سر گرفته شده بود متوقف ساخت؛ ولی در دوران ایلخانی و تیموری باز ایران مثل سمندر افسانه‌های ایرانی^۱ از زیر آوارهای ناشی از زلزله مغولان سر برآورد و با آهنگی آهسته در راه بازگشت به شکوه دیرینه به حرکت در آمد، و در عهد حسین بای قرا و یعقوب بایندر این حرکت را تندتر کرد. این بار گردش روزگار یک عنصر نورسیده از همان ترکان به نام «قزلباش» را وارد عرصه ایران ستیزی کرد تا به دست او ضربه نهایی را بر پیکر تمدن ایرانی وارد سازد. با ورود این عنصر ویرانگر چنان ضربه‌ئی بر پیکر ایران وارد آمد که تا امروز نتوانسته است کمرش را راست کند؛ و هنوز درد آن ضربه را با همه وجودش

۱- سمندر یک پرنده اساطیری است که تصمیم گرفته هیچ‌گاه نمیرد. او در آتش می‌افتد و می‌سوزد، و باز خاکستش به هم برمی‌آید و او برمی‌خیزد و به زندگی ادامه می‌دهد، و این روند همواره تکرار می‌شود.

احساس می کند و رنج می کشد، و می کوشد که شاید از زمین برخیزد و باز به راه تمدن سازی افتد.

شاه اسماعیل و قزلباشانش بخشی از تاریخ ما بوده اند. ما در راه آشنایی با تاریخ خودمان باید همه کسانی که در تاریخمان نقش داشته اند را به همان سان که بوده اند بازنمایی کنیم. ما اکنون ملتی هستیم که از کاروان تمدن جهانی عقب مانده ایم، خیلی هم عقب مانده ایم؛ در حالی که به خوبی می دانیم که ما ملتی تمدن آفرین بوده ایم، و سده های درازی نه تنها پرچمدار تمدن جهانی بلکه سازنده تمدن بوده ایم. اکنون نیز ما آمادگی داریم که همان نقشی را ایفا کنیم که پیش از این ایفا کرده ایم. ولی چه چیزی ما را از ایفای این نقش بازداشته است؟ چه چیزی مانع شده که ما بتوانیم آن خدمت شایسته ای را که بایسته ما است به خودمان و به بشریت بکنیم. ما ذاتاً خادم تمدن و فرهنگ بوده ایم، ولی چه چیزی اکنون دستهای ما را بسته و از این خدمتگزاری بازداشته است؟ چرا ما، به جای آنکه به حکم خصیصه فرهنگ قومی و باستانی مان مشعل دار فرهنگ و تمدن باشیم، این همه از کاروان تمدن عقب نگاه داشته شده ایم؟ چه کسانی یا چه چیزهائی باعث این عقب ماندگی هستند؟ آیا می توان این علتها را شناخت و ریشه یابی کرد؟ آیا واقعاً رخدادهای تاریخی با ما چنان کرده اند که ما به حدی از خودمان بیگانه شده ایم که امکان بازگشت به خودمان وجود ندارد؟ یا برای بازگشت به خویشتنمان راهی هست که باید آن را بیابیم و بیمائیم؟

اینها پرسشهایی است که مطالعه تاریخی پاسخهایش را در اختیار ما می گذارد. فایده مطالعه تاریخ را از اینجا می توان معلوم داشت. مطالعه تاریخ در صورتی فایده مند خواهد بود که همه تاریخ سازان گذشته مان را به همان سان که بوده اند بازشناسی کنیم، و بر اساس این بازخوانی و بازشناسی به عملکردها و نتایج عملکردهایشان پی ببریم و علت عقب ماندگی تمدنی خویش را دریابیم. به همین خاطر است که من همواره در نوشته هایم می کوشم که جنبه های روانشناسی شخصیتی کسانی که در ساختن تاریخ ما سهمی داشته اند را بازخوانی کنم، حتی

اگر این بازخوانی به مذاق بسیار کسان ناگوار بیاید یا این حقایق را اهانت به خودشان تلقی کنند و برآشوبند که چرا این حقایق بازخوانی می‌شود! اینها می‌خواهند به زبان بی‌زبانی بگویند که کسی نباید با گذشته‌های ما کاری داشته باشد و آنها را کندوکاو کند و در معرض دید قرار دهد. بازنمایی حقایق تاریخی در نظر اینها جهت‌گیری نژادی و قومی تلقی می‌شود. بازنمایی خصایص والای فرهنگ و تمدن ایرانی در نظر اینها شووینیسیم تلقی می‌شود. بازنمایی جنایتهای تاریخی اقوام اشغالگر ایران در نظر اینها تعصب قومی نامیده می‌شود. بازنمایی علت‌های عقب‌ماندگی ایرن در سده‌های اخیر، و تلاش برای یافتن راه بازگشت به ریشه‌های فرهنگی تمدن‌ساز در نظر اینها باستان‌گرایی تلقی می‌شود. تلاش برای شناختن هویت اصیل ایرانی در نظر اینها یکجانبه‌نگری تلقی می‌شود. لذا از بازنمایی حقایق تاریخی برآشفته می‌شوند و به کسانی که اینها را بازنمایی کنند انواع تهمتها می‌زنند.

گفتار دوم

تسخیر ایران توسط قزلباشان

تصرف اسپهان

در زمستان سال ۸۸۰ سران قزلباش خبر یافتند که الوند بیک بایندر در ارزنجان لشکر آراسته و قصد حمله به تبریز را دارد. آنها بی‌درنگ شاه را با خیل عظیم قزلباش برداشته به سوی ارزنجان به راه افتادند. الوند بیک که یا تاب مقاومت در برابر سپاه قزلباش را نداشت و یا نقشه برای تصرف تبریز چیده بود ارزنجان را برای آنها رها کرده راه نخجوان درپیش گرفت. قزلباشان بر ارزنجان دست یافتند و دست به کشتار و تاراج گشودند. در این اثناء الوند بیک از راه نخجوان به سوی تبریز حرکت کرد، و مردم تبریز در غیاب شاه اسماعیل و قزلباشان با شادی از او استقبال نموده شهر را داوطلبانه به او تسلیم کردند. مردم تبریز به گمان آنکه دیگر دوران سیاه و کابوسی قزلباشان به سر رسیده است شهر را آذین بستند و چند روز به جشن و پایکوبی مشغول شدند. او با شان شهری و دسته‌های تبرّایی و بقایای قزلباشان از شهر گریختند.

ولی شادی مردم تبریز چندان دیرپا نبود. قزلباشان همین که از تسلیم تبریز به الوند بیک اطلاع یافتند ارزنجان را نیمه تاراج رها کردند و به سوی تبریز تاختن گرفتند. الوند بیک برای مقابله با آنها از شهر بیرون شد، ولی در برابر آنها شکست یافت و تبریز دوباره به دست قزلباشان افتاد. این بار قزلباشان بیش از پیش مردم فلک‌زده تبریز را نشانه تیرانتهام ساختند، و بخش عظیمی از بازماندگان شهر را به انتقام همکاری با الوند بیک سنی قتل عام کردند و هزاران خانه را به آتش کشیدند.

الوند نیز بیک پس از این شکست به همدان گریخت و از آنجا به بغداد و

سپس به دیار بکر و ارزنجان رفت؛ و حدود یکسال بعد در ارزنجان درگذشت. در این اثناء مرادبیک بایندر که در شیراز مستقر بود به قصد آذربایجان حرکت کرد و در همدان اردو زد. سران قزلباش شاه اسماعیل را برداشته در دوازده هزار مرد به مقابله مرادبیک شتافتند. در نبرد سختی که نزدیک همدان در گرفت مرادبیک شکست یافته به شیراز گریخت. همدان و توابعش به دست قزلباشان افتاد و در آن شهر و روستاهای تابعه دست تعدی و تخریب گشودند. سپس از آنجا راهی اسپهان شدند، و شهر را در محاصره گرفتند، و پس از مدت کوتاهی اسپهان را متصرف شدند. اسپهان از جمله شهرهای بزرگ ایران بود و همه مردمش سنی شافعی بودند. اسپهان در سده‌های پیش چندین بار پایتخت شده بود و در آن اواخر پایتخت سلطان یعقوب بایندر بود. بناهای تاریخی بسیاری از مسجد و مدرسه و کتابخانه و بیمارستان در آن وجود داشت؛ و چونکه اسپهان بر مسیر جاده ابریشم قرار داشت و شهر بازرگانی بین المللی و بسیار ثروتمند بود یکی از بزرگترین بازارهای ایران با چندین کاروانسرای بزرگ در شهر اسپهان بود. اسپهان در تاریخ پس از اسلام خویش چندین دانشمند بزرگ تحویل جامعه بشریت داده بود که تا امروز مایه فخر جهان موسوم به اسلامی اند. قزلباشان در اسپهان دست به چنان فجایعی زدند که جنایت‌هایشان در آذربایجان در مقابل آن اندک می نمود. هرچه مسجد و مدرسه و ابنیه تاریخی بازمانده از دوران طاهریان و دیلمیان و سلجوقیان و تیموریان در اسپهان وجود داشت به دست آنها آسیب دید. بخش اعظم علما و فقها و مدرسان و اهل دانش که نتوانسته بودند از شهر بگریزند به کشتن رفتند. کشتار مردم اسپهان چندین روز متوالی ادامه داشت و بخش بزرگی از مردم اسپهان کشتار شدند. در این میان اموال مردم به غارت رفت و مزارع و باغستانها به آتش کشیده شد.

شاه اسماعیل سپس اسپهان و کلیه زمینهای تابعه را به عنوان تیول (ملک شخصی) به یک قزلباش نوجوان اهل اناتولی بخشید که شوهر خواهرخوانده اش بود و دورمیش خان نام داشت و پسر عبدی بیک شاملو بود. در اسپهان نیز مثل

تبریز و اردبیل جماعات او باش و بزهدکاران شهری از فرصت استفاده به خدمت قزلباشان در آمدند. مردی به نام حسین بناً نیز با استفاده از فرصتی که پیش آمده بود به قزلباشان پیوست؛ و چونکه خواندن و نوشتن می دانست با لقب «میرزا حسین معمار» حسابدار اموال تاراجی دورمیش خان شد. دورمیش خان این مرد را نماینده تام‌الاختیار خود کرد و او را با منصب «وزیر دیوان» در کاخ فرمانداری اسپهان نشانند. وظیفه‌ئی که به حسین بنا محول شد آن بود که مالیاتهای اسپهان و توابع را گردآوری کرده برای دورمیش خان بفرستد. دورمیش خان همهٔ اختیارات خودش را که مالکیت تام اسپهان و آبادیهای تابعه بود به این مرد تفویض کرد، گروهی از قزلباشان را به او سپرد، و خود با اردوی شاه اسماعیل حرکت کرد. حسین بنا از آن پس صاحب اختیار جان و مال و ملک مردم منطقهٔ اسپهان شد، و به وسیلهٔ کارگزارانش که عموماً او باشان و بزهدکاران شهری (تبرائی‌ان) بودند دست تعدی به جان و مال مردم اسپهان گشودن گرفت. او با کسب اجازه از دورمیش خان چندین روستای حاصلخیز اسپهان را برای خودش مصادره و سند مالکیتشان را از شاه اسماعیل دریافت کرد و به یک بزرگ مالک تبدیل شد.

تصرف پارس و کرمان

قزلباشان پس از تصرف و تاراج اسپهان به قصد شیراز به راه افتادند. مرادبیک بایندر که نیروهایش اندک بودند و می دانست که از پس قزلباشان برنخواهد آمد در درون دیوارهای شهر موضع گرفت. قزلباشان شهر را محاصره کردند. سرانجام در مهرماه ۸۸۲ شیراز سقوط کرد و مرادبیک گریخت. شیراز در آن زمان یکی از مراکز مهم فرهنگی ایران بود، چندین مدرسه با صدها مدرس در آن وجود داشتند، و مردمش عموماً سنی بودند. شیراز علاوه بر آنکه یک شهر صنعتی و بازرگانی و مرکز وصل بندرهای جنوب کشور به درون کشور بود، یکی از شهرهای مقدس کشور نیز به شمار می رفت؛ زیرا از دیرباز مسکن بسیاری از رجال بزرگ دین و ادب و فرهنگ بود. مسجد عتیق شیراز که

توسط یعقوب لیث صفار در نیمه سده سوم ساخته شده و در زمان عضدالدوله که شیراز را پایتخت کرد به اوج شکوه رسیده بود یکی از بزرگترین حوزه‌های دینی ایران محسوب می‌شد. از این مدرسه بود که دهها دانشمند نامدار به نقاط مختلف ایران و حتی به مصر اعزام شده بودند. در این شهر بزرگانی آرمیده بودند که سعدی، حافظ، خواجه، شیخ روزبهان از جمله آنها بودند. بر فراز سردر دروازه شیراز قرآن بزرگی به عنوان تبرک نگهداری می‌شد که مردم شنیده بودند یکی از عرفای بزرگ پارس به نام شیخ عبدالسلام به دست خودش تحریر کرده بوده است. در مسجد عتیق شیراز هشت سنگاب بزرگ مزین به انواع زینتها و سنگ‌نوشته‌ها مخصوص وضو نصب بود که از یادگارهای هنری زمان عضدالدوله بود، و مردم عقیده داشتند که هر که در این سنگابها وضو بگیرد و در مسجد عتیق نماز بخواند ثواب یک حج خواهد برد. در میان صحن مسجد عتیق بنائی وجود داشت که آن را خداخانه می‌گفتند، و این نیز از یادگارهای دوران صفاری بود که دیلمیان بر شکوهش افزوده بودند. این بنا علاوه بر آنکه مرکز تعلیم حج به کسانی بود که قصد رفتن به مکه را داشتند، جایگاه نگهداری یک نسخه نفیس از قرآن بود که می‌گفتند شیخ روزبهان به دست خودش نوشته بوده است. اینها و دهها مورد مشابه دیگر، شهر شیراز را تقدسی عظیم بخشیده بود. شیراز قدسیت خویش را از عهد باستان حاصل می‌کرد، و به سبب نزدیکی با استخر از احترام خاصی نزد ایرانیان برخوردار بود. این تقدس به حدی بود که حتی کشورگشایان ایلخانی و تیموری به آن شهر به دیده احترام نگریسته بودند، و وقتی شهر را متصرف شده بودند به پاس احترام بزرگانی که در شیراز آرمیده بودند حرمت مردم آن شهر و بناهایش را حفظ کرده بودند.

ولی قزلباشان صفوی نه برای تاریخ و فرهنگ ایران ارزش قائل بودند، و نه حرمتی برای بزرگان تاریخ ایران می‌شناختند، و نه مفهوم نمادهای عظمت ایران را درک می‌کردند. در نظر آنها شهر شیراز با همه مردمش و با همه آثار تاریخی و با همه مساجد و مدارس و گنبدهایش یک شهر سنی بی‌دین و دشمن بود. آنچه که

آنها نسبت به شیراز در دل داشتند کینه‌ئی شدید بود که از کینه‌هایشان به سنیان ناشی می‌شد. برای آنها همه بقعه‌ها و مدرسه‌ها و مسجدها و کتابخانه‌ها مراکز فساد سنیان کافر دشمن اهل بیت پیامبر محسوب می‌شد که باید از روی زمین محو می‌گردید. هیچ چیزی بیش از نام ابوبکر و عمر آنها را تحریک نمی‌کرد، و این نامها در میان تزئینات دیواره‌ها و سردرهای همه مساجد و مدارس شیراز به چشم می‌خورد. آنها با هدف انهدام شیراز وارد آن شهر شده بودند، و این هدف را جانانه دنبال کردند. شیراز زیبا در خلال مدت کوتاهی به مخروبه‌ئی مبدل شد که اشباح مرعوب‌شده انسانهائی در آن سرگردان می‌زیستند که از دست تجاوزهای قزلباشان چنان درمانده شده بودند که حتی از سخن گفتن با خودشان نیز هراس داشتند. من از ذکر تجاوزهای جنسی قزلباشان به جوانان و زنان و دختران بزرگان شهر شیراز که در کتابها آمده است و تکراری و خسته کننده است درمی‌گذرم و فقط یک مورد آن را به عنوان نمونه می‌آورم. مولانا خفری در آن زمان بزرگترین فقیه پارس بود. این مرد را گرفتند، زن و دخترش را گرفته به میدان شهر آوردند و به مولانا خفری گفتند که یا الله زود باش به ابوبکر و عمر و عائشه دشنام بده. خفری بیچاره را جنون دست داد و فریاد برآورد که اگر بگوئید به خدا هم دشنام خواهم داد. چرا من به خاطر چند تا... و ن برهنه که هزار سال قبل با هم جنگیدند در این دنیا خودم را به عذاب دوزخ گرفتار کنم. من شیعه می‌شوم؛ فلان فلان بر... و... و... باشد که هزار سال پیشتر با هم جنگیدند و اکنون چنین مصیبتی را برای من آورده‌اند.

وقتی شاه اسماعیل و قزلباشانش در شیراز مشغول انهدام و غارتگری و تجاوزهای جنسی بودند، دسته‌ئی از قزلباشان به کرمان، دسته‌ئی به لار، دسته‌ئی به بصره، و دسته‌ئی به هرموز (بندر عباس بعدی) گسیل شدند، و از حکام این شهرها خواسته شد که به اطاعت شاه اسماعیل در آیند. مردم ایران خبر جنایت‌های قزلباشان در شهرهای بزرگ را شنیده بودند. کرمان پایداری نمود؛ لشکر قزلباش برای تسخیر کرمان گسیل شد و کرمان به قوه قهریه گشوده شده ویران گردید.

حاکمان لار و هرموز و بصره که چندان توانی برای مقابله با قزلباشان نداشتند با ارسال هیأت‌هایی با هدایای گرانبها به نزد شاه اسماعیل اعلان تسلیم کردند. مردم لارستان با شکردهای خاص خودشان دین خودشان را حفظ کردند تا زمان شاه عباس دوم و علامه مجلسی که لشکرکشی بزرگی به لارستان صورت گرفت؛ و مردم شهر لار و چند روستای اطرافش شیعه کرده شدند. لار که مرکز حاکمیت قزلباش بود شیعه ماند ولی دیگر شهرها و روستاهای لارستان خیلی زود به مذهب خودشان برگشتند. داستان این شیعه شدن و از تشیع برگشتن در نوشته‌های محلی بازمانده است؛ و نشانه شیعه کرده شدنشان هنوز بر کاشی‌کاریهای درگاههای برخی از مساجد بزرگ در برخی شهرها دیده می‌شود، آنجا که نامهای چار خلیفه را زدوده و نامهای دوازده امام را به جایش کاشی‌کاری کرده‌اند. در میان شهرهای لارستان شهری که بعدها نام بندر عباس گرفت و شهر لنگه وضعیت خاصی داشتند و قزلباش به آنجاها نرسید و مردمش هیچ‌گاه در زمان صفوی شیعه کرده نشدند.

شاه اسماعیل تیولداری شیراز و کل پارس را به الیاس بیک ذوالقدر (از قبیله دولگادور اهل جنوب اناتولی)، و کرمان را به حسین بیک لکه شاملو (از یک قبیله جنوب اناتولی) بخشید. این دو قزلباش نام والی پارس و والی کرمان گرفتند؛ و خودشان همراه شاه اسماعیل می‌رفتند و امورشان را و کیلان و صدرهایشان (مردمی شبیه حسین بنای اسپهان) برایشان انجام می‌دادند.

در میان شهرهای پارس، کازرون و فیروزآباد و کارزین و لاغر حاضر نبودند که دست از دین کشیده شیعه شوند. کازرون از دیرباز یک شهر نسبتاً مقدس به شمار می‌رفت، و بزرگانی همچون شیخ ابواسحاق کازرونی و علامه دوانی - هر دو از فقهای بزرگ شافعی - از آن شهر سر برآورده بودند. عموم مردم کازرون، همانند همه مردم پارس شافعی مذهب بودند، و از تشیع و مذهب قزلباشان چیزی نشنیده بودند. شاه اسماعیل وقتی بر کازرون دست یافت دستور کشتار و تخریب داد؛ و - آن‌گونه که مداحات فتوحات شاه اسماعیل نوشته‌اند، فرمود تا مساجد و مدارس و «بقاع و مزارات بی‌دینان» را تخریب کنند؛ و «در اندک زمانی آن‌همه عمارات

عالی را با خاک یکسان ساختند.»^۱ از مردم کازرون فقط آن عده زنده ماندند که توانستند از شهر بگریزند. بقیه مردم از دم تیغ گذشتند. مداحان «شاه شریعت پناه» با افتخار از این یاد کرده‌اند که سگها و گربه‌های کازرون را هم به اتهام ناصبی بودن قتل عام کردند. شهرهای فیروزآباد و کارزین و لاغر نیز همین سرنوشت را داشتند و به کلی ویران شدند. در فیروزآباد و لاغر نیز پس از کشتار مردم شهر از خرد و درشت، سگها و گربه‌ها را به جرم سنی بودن کشتند. شهر کارزین چنان ویران شد و مردمش چنان کشتار شدند که پس از آن دیگر هیچ‌گاه نتوانست که آبادی سابق را بازابد؛ و چندی بعد ترک نشین شد. شهر لاغر که نامش در میان بسیاری از کتابهای جغرافیایی کلاسیک به عنوان یک شهر مهم آمده است به کلی از صحنه روزگار محو شد، و در زمان قاجارها یک روستای ترک نشین به نام سیف‌آباد در محل آن ایجاد شد که تا کنون برپا است و مردمش پارسی‌زبان شده‌اند. در فیروزآباد نیز جماعتی از ترکان جاگیر شدند، و تا چند دهه پیش بیشترشان هنوز ترکی می‌گفتند و در این اواخر پارسی‌زبان شده‌اند.

جشن مردم قم و کاشان به مناسبت پیروزیهای قزلباشان

قزلباشان پس از پرداختن به امر پارس راهی قم و کاشان شدند. این دو شهر که بر کرانه غربی کویر قرار گرفته بودند از دیرباز مراکز تجمع بخشی از عربهای کوفه از تیره‌های قبایل یمنی تبار مذحج بود. سابقه اسکان قبایل عرب در آبادیهای قم کاشان به سال ۸۴ هجری قمری برمی‌گردد. در پایان سال ۸۰ هجری عبدالرحمان ابن محمد ابن اشعث کندی^۲ (رئیس بزرگ قبایل یمنی کوفه، پسر

۱- جهانگشای خاقان، ۱۱۸۸.

۲- خاندان اشعث ابن قیس کندی از نظر سنتی شیعه بودند. محمد ابن اشعث - پدر عبدالرحمان - دخترزاده ابوبکر و برادرزن امام حسن و شریفترین رئیس یمنی‌های کوفه بود، و در سال ۶۷ هجری در جنگ با مختار ثقفی و شیعیان کوفه (شیعیان محمد ابن حنفیه پسر امام علی) کشته شده بود. عبدالرحمان ابن محمد ابن اشعث نیز رئیس همه

برادرزین امام حسن) به هدف براندازی خلافت اموی شوريد، از يمني های کوفه و شيعيان بيعت گرفت تا خودش تشکيل خلافت و امامت بدهد، دو سال و نيم با حجاج ثقفی و سپاهيان اموی در عراق جنگيد، تا سرانجام در نيمه سال ۸۳ در دیرالجمام (نزدیکی کوفه) شکست يافت و به کابلستان گريخته به کابلشاه پناهنده شد، و داستانی دارد. بسياری از شيعيانش پس از او به درون بيابانها گريختند، و جمعی از آنها به کرانه غربی کوير ايران رسيدند. اينها که عمدتاً از هفت طايفه يمني کوفه (عمدتاً از قبایل اشعر و نخع) بودند آباديهای عرب نشين قم و کاشان را در جای هفت روستای ایرانی که مردمشان را آواره کرده بودند بنياد نهادند. در دوران اموی و عباسی جماعات ديگری از شيعيان يمني کوفه که از فشارهای سياسی حاکمان به اين ناحيه می گريختند در اين کناره کوير ماندگار شدند. طبيعی بود که اينها کينه های تسکين ناپذيري نسبت به سنين در دل نگاه دارند. ياقوت حموی نوشته که قم يک شهر عرب نشين است که در زمان حجاج ثقفی ايجاد شده است و هيچ آثاری مربوط به پيش از اسلام در آن وجود ندارد. و می افزايد که وقتی ابن اشعث در شورش ضد حجاج به سال ۸۳ شکست يافته به کابل گريخت، گروهی از عربهای قبایل مذحج که همراه او شوريده بودند به اين

قبایل يمني کوفه و از افسران بلندپايه ارتش اموی و شيعه بود (بسياری از افسران ارتش اموی در عراق از رؤسای قبایل شيعه بودند). زمانی که ابن اشعث قيام کرد هنوز نظريه امامت شيعه شکل نگرفته بود و هنوز کسی داستان انتصاب امام علی در غدیر خم را نشنیده بود و هنوز زمان درازی در پيش بود تا نظريه انحصار خلافت در نسل امام علی توسط شيعيان کوفه تدوين شود؛ لذا شيعيان کوفه با ابن اشعث به عنوان امام بيعت کردند و درصدد شدند که خلافت اموی را براندازند. کميل ابن زياد نخعی (پيرمرد قبيله نخع و از بازماندگان شيعيان زمان امام علی) يکی از فعال ترين افسران او و فرمانده شيعيان کوفه بود. محمد ابن سعد (برادر «عمر سعد» و از فقهای بزرگ کوفه) نیز از شيعيان او بود. داستان جالبی است داستان قيام ابن اشعث. همه شيعيان کوفه شيعيان او شدند و بسياری از سران شيعه از جمله کميل ابن زياد نخعی در راه او به شهادت رسيدند.

ناحیه گریخته هفت روستا را از ایرانیان گرفتند و در آنها اسکان یافتند. آنها منطقه را به نام یکی از این روستاها که گومندان نامیده می شد قم نامیدند و برخی از حروف نام را افکندند. دیگرانی نیز از این قبایل از کوفه به قم رفتند و اسکان یافتند؛ و چونکه اینها شیعه بودند، قم و کاشان شیعه نشین شدند، به گونه‌ئی که هیچ فردی از سنیان در آنها وجود ندارد. یاقوت در اینجا داستانی نیز آورده است؛ و نوشته که یک بار یک حاکمی برای قم فرستاده شد که سنی متعصب بود؛ و شنیده بود که قمی‌ها بغض اصحاب پیامبر دارند و نام فرزندانشان را ابوبکر و عمر نمی گذارند. او یک روز رؤسایشان را گرد آورد و گفت که باید یکی از مردم شهرتان را بیاورید که نامش ابوبکر یا عمر باشد و گرنه فلان و فلان با شما خواهم کرد. آنها سه روز مهلت خواستند، و در پایان سه روز مردی برهنه پا و ژنده پوش را آوردند که زشت‌ترین مردم جهان بود، و غریبی بود که پدرش به قم آمده بود. او به آنها دشنام داد که این زشت‌ترین مخلوق خدا را آورده‌اید تا مرا مسخره کنید؟ یکی از ظریفان قمی گفت: «ای امیر! هرچه دلت خواست با ما بکن، ولی بدان که هوای قم چنان است که هرکه نامش ابوبکر یا عمر باشد بهتر از این نمی شود». امیر را از این سخن خنده گرفت و آنها را به خود وا گذاشت.^۱

ابن حوقل نوشته که همه مردم قم بی استثناء شیعه‌اند و غیر از خودشان در قم وجود ندارد. اغلبشان عرب‌اند ولی زبانشان پارسی است.^۲

عموم شیعیان قم و کاشان مذهبی شبیه مذهب «عَلاتِ شیعه» داشتند؛ ولی با ولی پرستان دارای تفاوت‌هایی بودند، زیرا علی را شریکِ خدا نمی دانستند و به جای خدا نمی پرستیدند. در عین حال، علی و یازده امام پس از او را دارای معجزاتِ شبیه پیامبران و صاحبان دخل و تصرف در امور کائنات می پنداشتند؛ و این موضوع در کتابهای حدیث و تفسیر که بزرگانِ قم (ابن بابویه، شیخ صدوق،

۱- یاقوت حموی، معجم البلدان، ۴/ ۳۹۷- ۳۹۹.

۲- ابن حوقل، صوره الأرض، ۳۷۰.

علی ابن ابراهیم) در سدهٔ چهارم هجری تألیف کرده‌اند آمده است.

مؤلفان صفوی نوشته‌اند که شیعیان قم «قریب هفتصد هشتصد سال به محنتِ تقیه گرفتار بودند»؛^۱ ولی این یک سخن غیر واقعی است که به منظور مظلوم‌نمایی و برانگیختن احساسات ضد سنی گفته شده است. تاریخ ایران نشان می‌دهد که شیعیان قم و کاشان در همهٔ دروران زندگی‌شان از اواخر دوران اموی تا این زمان که مورد گفتگویمان است در آبادیهای خودشان آزادی کامل داشته‌اند.

مردم کاشان نیز مثل قم از عربهای یمنی تبار بودند. دربارهٔ شیعیان کاشان و باورهای خرافی‌شان، مؤلف آثار البلاد نوشته که ابن بابیه در کتاب *فِرَقُ الشَّیْعَةِ* چنین آورده است:

از شگفتیها آنکه قومی در دیار ما بر این مذهب‌اند و من آنها را دیده‌ام که هر بامداد انتظار ظهور قائم را می‌کشند، و به این انتظار بسنده نمی‌کنند بلکه سلاح پوشیده و با شمشیرهای آخته از خانه‌هایشان بیرون رفته سوار بر اسبانشان می‌شوند و به خارج شهر می‌روند تا از امام استقبال کنند انگاری که پیک آمده و رسیدن او را به آنها خبر داده است. و چون روز برمد با اندوه برمی‌گردند و می‌گویند: «امروز هم نیامد».^۲

مولوی در دفتر ششم مثنوی دربارهٔ شیعیان کاشان چنین نوشته است:

گر عمر نامی تو اندر شهر کاش	کس بنفروشد به صد دانگت لواش
چون به یک دکان بگفتی عمرم	و این عمر را نان فروشید از کرم
او بگوید: رو بدان دیگر دکان	ز آن یکی نان به کز این هفتاد نان
پس از آنجا گوید آن خباز را	ک «این عمر را نان فروش ای نانبا»
چون شنید این هم عمر، نان درکشید	پس فرستادت به دکان بعید
ک «این عمر را نان ده ای انباز من»	راز یعنی «فهم کن ز آواز من»

۱- خلاصة التواریخ قمی، ۸۰.

۲- آثار البلاد قزوینی، ذیل مادهٔ «قاشان».

او هم آن زن سو حواله می‌کند «هین عمر آمد که تا بر نان زند» چون به یک دکان عمر بودی برو در همه کاشان زنان محروم شو و به یک دکان علی گفستی بگیر نان از اینجا بی حواله و بی زحیر طبیعی بود که مردم قم و کاشان با شنیدن اینکه شاه اسماعیل و قزلباشانش شیعیان علی‌اند، مقدم آنها گرامی دارند. این دو شهر پیش از ورود شاه اسماعیل آذین بندی شدند، و مردمش به شادی فتوحات شیعیان جشن گرفتند و با شور و هلهله از قزلباشان استقبال کردند. در باغ فین کاشان جشن باشکوهی ترتیب داده شد، و در حضور شاه اسماعیل بزم باده و موسیقی و رقص برپا گردید. ملای بزرگ کاشان که نامش قاضی محمد بود در این باغ به حضور شاه اسماعیل رسید. شاه اسماعیل چندان از این مرد خوشش آمد که در عین حالی که ملاشمس لاهیجی در رأس دستگاه دینیش قرار داشت این مرد را نیز به ریاست این دستگاه منصوب کرد و او را شریک و همکار ملاشمس قرار داد. قاضی محمد از آن پس همراه اردوی شاه اسماعیل می‌رفت و در رأس دسته‌جات تبرّایی انجام وظیفه می‌کرد، و کسانی که در نظر او «سنی بی‌دین» بودند، را توسط تبرداران تبرّایی هدایت می‌کرد یا به جهان آخرت می‌فرستاد. درباره‌ی خشونت‌های بیمارگونه‌ی این قاضی محمد پائین تر سخنی خواهیم داشت و خواهیم دید که با تاراج اموال مردم ایران تبدیل به یک سلطان بزرگ مالی شد.

تصرف خوار و سمنان و فیروزکوه

شاه اسماعیل وقتی از شیراز به راه افتاد دسته‌ئی از قزلباشان را مأمور فتح سمنان و فیروزکوه کرد. مردم این منطقه از نیمه‌های سده چهارم هجری (از زمان دیلمیان) که مسلمان شده بودند شیعیان زیدی بودند و نوعی مذهب تعدیل شده معتزلی داشتند؛ و طبیعی بود که همان‌گونه که با شیعیان دوازده امامی مخالف بودند با ولی پرستی و افکار اباحی قزلباشان مخالف باشند. در آن زمان مردی مازندرانی ایرانی تبار به نام حسین کیا چلاوی که تبار خود را به شاهان باستانی

ایران می‌رساند و «خود را از اولاد کیان می‌شمرد»^۱ حاکمیت سمنان و خوار و فیروزکوه را در دست داشت. این مرد با قزلباشان مقابله کرده فرماندهشان را به قتل آورد و آنها را شکست و فراری داد. شاه اسماعیل پس از تحویل گرفتن قم و کاشان بقصد انتقامگیری از حسین کیا چلاوی حرکت کرد. او در آخرین روزهای سال ۸۸۲ دژ گلخندان را به تصرف درآورد و فرمان کشتار و تخریب داد. غیاث الدین خواندمیر نوشته که شاه اسماعیل دستور قتل عام زن و مرد و کودک صادر کرد، «و تمامی صغیر و کبیر و بُرنا و پیر عرصه تیغ تیز شدند و در آن دیار دَیّار نماند».^۲ اینها همه شیعه زیدی بودند که از صحنه روزگار محو شدند، و حتی یک تن از آنها نیز زنده نماند. نیز شاه اسماعیل فرمود داد تا مزارع و باغستانهای منطقه به آتش کشیده شود تا اثری از حیات در آن زمین باقی نماند. او سپس راهی فیروزکوه شد، دژ فیروزکوه را گشود و فرمان کشتار داد. همه مردم فیروزکوه از دم شمشیر گذشتند، و خانه‌های شهر با خاک یکسان شد. مردم فیروزکوه نیز شیعیان زیدی بودند. حسین کیای چلاوی در دژی کوهستانی بنام «دژ اُستا» موضع گرفت. شاه اسماعیل دژ را محاصره و مجرای آب را از دژ قطع کرد. حسین کیا یک ماه و نیم پایداری ورزید، و چون قحطی و بی‌آبی او و افرادش را در معرض تلف شدن حتمی نهاد تن به تسلیم داد (اردیبهشت ۸۸۳). شاه اسماعیل فرمان کشتار همگانی مردم شهر را صادر کرد. حسن روملو نوشته که «تمامی اهل استا و ارگ شربت مرگ چشیدند».^۳ اسکندر بیک نوشته که «سوی جمعی از اهل قلم کسی از آن طایفه (یعنی مردم شهر) نجات نیافت».^۴ مؤلف جهانگشای خاقان شمار مردانی که به دستور شاه اسماعیل کشتار شدند - سوی زنان و کودکان که در

۱- تاریخ روضه الصفا، ۱۶.

۲- حبیب السیر، ۴۷۶.

۳- احسن التواریخ، ۷۹.

۴- عالم آرای عباسی، ۳۰.

آتش سوزانده شدند - ده هزار مرد نوشته است.^۱ شاه اسماعیل سپس فرمان کشتار ساکنان روستاهای اطراف داد و باغستانها به آتش کشیده شد، و فرمود تا حسین کیا چلاوی را در قفس افکنده شکنجه کنند. صاحب روضة الصفا ضمن ذکر سوزانده شدن مردم در آتش، چنین نوشته است:

هر ماده و نرو خشک و تر و نادان و دانا و پیر و برنا بسوختند... و حسین کیا که خود را از اولاد کیان می شمرد در قفس کرده مُعَدَّب (زیر شکنجه) بداشتند تا آنکه او خود را بکشت و به امر خسرو پیروز او را با همان قفس چوبین آتش زدند.^۲

زن و فرزندان و وابستگان حسین کیا را در برابر دیدگان او زنده زنده در آتش افکندند. حسین کیا را به دستور شاه اسماعیل برهنه کردند، پوستش را با لبه هاش شمشیر و خنجر خراشیدند، بر بدنش شیره مالیدند، او را در قفسی چوبین افکندند، و قفس را پر از مورچه کردند. حسین کیا چندین روز در زیر چنین شکنجه‌ئی زیست، و چون پوستش عفونت کرد و کرم در آن ایجاد شد تاب مقاومت از دست داد، و شبی گردنش را به میله‌های قفس سایید تا رگهای گردنش پاره شد، ولی نگهبانان متوجه شدند و از خودکشی او جلوگیری کردند و او چند روز دیگر زیر شکنجه‌ها زنده بود. وقتی او در این حالت درگذشت، جسدش را سوزاندند و خاکسترش را بر باد دادند.^۳

وقتی شاه اسماعیل دژ اُستارا در محاصره داشت، مردی به نام مراد از نوادگان اوزون حسن که پیش از آن در نبرد قدرت بایندریان از عموزادگانش گریخته به حسین کیا پناهنده شده بود، در این دژ می‌زیست. این مرد با شاه اسماعیل مخالفتی نداشت و تسلیم شاه اسماعیل شده بود؛ ولی چونکه از

۱- جهانگشای خاقان، ۲۰۹.

۲- تاریخ روضة الصفا، ۱۶.

۳- خلاصة التواریخ، ۲۴۴-۲۴۵.

بایندیان و سنی بود شاه اسماعیل فرمود تا سیخی آهنین از زیر پوستش گذراندند به طوری که یک سرش از پوست روی آخرین نقطه ستون فقراتش می گذشت و یک سر دیگر از پشت گردنش بیرون می آمد. آنگاه آتشی افروختند و این بیچاره را که در این حالت در زیر شدیدترین شکنجه ها قرار داشت، بر فراز آتش گرفتند تا اندک اندک در میان زوزه های جان خراش بریان شد. سپس قزلباشان به دستور شاه اسماعیل گوشت بریان لاشهٔ این مرد را خوردند و استخوانهایش را به آتش کشیده خاکسترش را پراکندند.^۱

این نخستین گزارش از لاشه خواری قزلباشان در نوشته های تاریخ نگاران صفوی است که تکرار خواهد شد. در آینده شاهد چند مورد دیگرش خواهیم بود، و خواهیم دید که شاه اسماعیل یک دسته قزلباش داشت که نامشان «چگین» بود یعنی آدمخوار؛ و آدم را زنده زنده یا لاشهٔ مرده یا لاشهٔ بریان شدهٔ مرد اعدام شده را می خوردند.

در این اثناء مردم یزد از دست ستمها و سیاه کاریهای قزلباشان، از محمد کره - حاکم ایرانی تبار ابرکوه - استمداد طلبیدند. محمد کره به یزد لشکر کشیده شهر را از قزلباشان گرفت. در این واقعه دسته ای از قزلباشان کشته شدند و بقیه گریختند. وقتی خبر این واقعه به شاه اسماعیل رسید به قصد محمد کره به راه افتاد. در نبردی که میان محمد کره و شاه اسماعیل در گرفت محمد کره شکست یافته دستگیر شد. وی را به دستور شاه اسماعیل، مثل حسین کیا، با تن برهنه و پوست خراشیده که شیره بر رویش مالیده شده بود در قفس پراز مورچه افکندند «تا از نیش زنبوران به آن جاهل نادان آلم فراوان برسد»، و چندتا قزلباش را بر او گذاشتند تا مثل حسین کیا دست به خودکشی نزنند و روزهای درازی در زیر شکنجه بماند.^۲ فرجام این مرد را پائین تر خواهیم دید.

۱- همان، ۸۳. اسکندریبیک، ۳۰. پارسادوست، ۲۹۳.

۲- احسن التواریخ، ۸۴.

شهر یزد را شاه اسماعیل به قزلباشان سپرد تا هرگونه که مایل باشند برسر مردم درآورند، و از آن «سنی‌های بی‌دین» که با دشمنان اهلبیت همدست شده قزلباشان «شیعه‌اهل بیت» را از شهر رانده بودند انتقام بگیرند.

کشتار در شهر طبس

در میان این جریانها، و زمانی که هنوز شاه اسماعیل در یزد بود، سفیر سلطان حسین بای‌قرا - پادشاه ترک شیعه زیدی مذهب خراسان - با نامه و هدایا و تبریک فتوحات شاه اسماعیل به یزد رسید. بای‌قرا در نامه‌اش خود را سلطان و هم‌تراز شاه اسماعیل قلمداد کرده به او اظهار اطاعت زبردستانه ننموده او را «ولی امر مسلمین جهان» ننمیده بود، به «ولایت مطلقه» او و اذعان نکرده و اعتراف به «التزام عملی و نظری به ولی مطلق» نکرده بود، از مذهب باطل و از ابوبکر و عمر و عثمان تبرا ننموده و به آنها و عائشه دشنام نداده و اقرار نکرده بود که تنها دین برحق در جهان همان است که «خاقان مشرق و مغرب» برای مردم ایران آورده است. به نوشته حسن روملو، در نامه او «تعظیم خاقان مشرق و مغرب به عبارت مناسب تحریر نیافته بود».^۱

شاه اسماعیل از این امر در خشم شد و دستور حرکت قزلباشان به خراسان را صادر کرد تا بای‌قرا را تنبیه کند. او در اواخر بهمن ۸۸۴ به طبس رسید که آخرین شهر در غرب قلمرو بای‌قرا بر کرانه شرقی کویر بود. قزلباشان که همه سنتهای تاتاری را با خودشان می‌کشیدند خیال می‌کردند که رعایای بای‌قرا در هر جا که باشند در حکم مریدان اویند و در همه امور با او شریک‌اند. آنها روابط سلطان و رعایا را بر اساس روابط خودشان با شاه اسماعیل تفسیر می‌کردند، و هر شاهی را در هر جا که بود یک پیر طریقت برای مریدان خودش می‌پنداشتند، و هر شاه دیگر جز شاه اسماعیل - که سید اولاد پیامبر و جانشین برحق پیامبر و امامان

می‌نامیدند- را غاصب و بر باطل می‌انگاشتند، و پیروان هر شاه دیگر را گمراه و بی‌دین می‌شمردند. کل هدف لشکرکشی شاه اسماعیل به طبرستان را تاریخ‌نگاران صفوی در این عبارتها خلاصه کرده‌اند:

غازیان عظام از گرد راه نرسیده در شهر طبرستان تاختند و هر کس را در آن بلده یافتند از دم تیغ بی‌دریغ گذراندند، آنگاه سورتِ غضبِ پادشاه عرب و عجم تسکین یافت.^۱

بعد از آن که هفت هشت هزار کس کشته شدند و شهر را غازیان غارت نمودند، سورتِ غضبِ پادشاه کشورگیر تسکین یافت.^۲

شاه اسماعیل در این سفر همهٔ خشمی که از بای‌قرا در دل داشت را بر سر مردم شهر طبرستان خالی کرد، و هزاران تن را بی‌هیچ گناهی به شمشیر سپرد و تمامی اموال شهر را تاراج کردند، و نخلها و باغها را به آتش کشیدند.

شاه اسماعیل به قصد تصرفِ طبرستان نرفته بود، بلکه رفته بود تا کشتار و تخریبی انجام دهد و قدرتِ خویش را به رخ بای‌قرا بکشد. یکبار دیگر این گزارش را بخوانیم تا دریابیم که شاه اسماعیل و قزلباشان چه آگاهی و اطلاعی از سیاست و کشورداری داشتند، و فتوحاتی که در ایران نصیبشان می‌شد را به چه دیدی می‌نگریستند. پادشاه خراسان به رسم معمول زمانه که شاهان برای شاهان جدید تبریک و تهنیت می‌فرستند، نامه‌ئی محترمانه به شاه اسماعیل نگاشته است تا به او تهنیت بگوید. ولی او در نامه‌اش شاه اسماعیل را «رهبر معظم» و «مولا» و «مقتدا» خطاب نکرده و نسبت به او ابراز اطاعت ننموده است. شاه اسماعیل به جای آنکه به نامهٔ محترمانهٔ تهنیت او پاسخ درخور بدهد، تصمیم به ادب کردن او می‌گیرد، آن‌هم با کشتار مردم بی‌گناه یک شهر پرت‌افتاده در کنارهٔ کویر به نام طبرستان و تاراج و تخریب کردن آن. او قزلباشانش را برمی‌دارد، یکتاخت به طبرستان

۱- غیاث‌الدین خواندمیر، ۴۸۰.

۲- جهانگشای خاقان، ۲۲۰.

می تازد، مثل راهزنان وارد آن شهر بی دفاع می شود، و مردم شهر را که نه ارتشی بودند و نه پلیس و نه کارمند دستگاه بای قرا، آماج خشم کودکانه خویش قرار داده چندین هزار مرد و زن و کودک را - یعنی همه آنهائی که نتوانستند از شهر بگریزند - را کشتار می کند و آنگاه «سُورَتِ غُضَبِّش» فرومی نشیند. او برای فتح طَبَس نرفته، بلکه رفته است تا کسانی که مریدان بای قرا می پنداشت را کشتار کند. بعد هم شهر ویران شده را با هزاران کشته رها کرده برمی گردد. چنین بود نگرش شاه اسماعیل به ایران و ایرانی. همه کسانی که او کشتار کرد ایرانیانی بودند که هیچ دشمنی نئی با او نداشتند و شاید او را نمی شناختند و نامش را هم نشنیده بودند. ولی او با چشم تاتارهای تاراجگر به ایران و ایرانی می نگریست و بر اساس این نگرش برای خودش رسالتی آسمانی قائل بود و دست به جنایتهای فجیعی می زد که شنیدن آنها دل هر انسان نیک اندیشی را می لرزاند.

سلطان حسین بای قرا در این زمان بیمار بود، و یکی دو ماه بعد درگذشت، و کشورش پس از او بی صاحب ماند، و به دست شاه ازبکان افتاد که بخارا و سمرقند را اخیراً گرفته بود؛ و پائین تر او را خواهیم شناخت.

قزلباشان پس از کشتار و غارت و تخریب طَبَس به یزد برگشتند و پس از چند روز به سوی اسپهان شتافتند. آنها در راهشان علاوه بر شکار جانوران، مردم هر روستا که بر سر راهشان بودند را - همچون مردم طَبَس - شکار می کردند، و «شکارکنان» به اسپهان رسیدند. خواننده با خواندن همین یک گزارش درباره طَبَس می تواند درک کند که آنها در راه رسیدن به اسپهان در آبادی های سر راهشان چه جنایتها کردند. من برای آنکه خواننده را خسته نکنم از ذکر آنها درمی گذرم. خواننده کتاب من باید خودش فرصتی داشته باشد تا نوشته های خود تاریخ نگاران صفوی را بخواند تا بداند که دین قزلباشان چه گونه در ایران همه گیر شد و به عنوان میراث به ما رسید و ما را به اینجا رساند.

در اسپهان شماری از علما و بزرگان شهر که در نوبت قبلی گریخته و از تیغ رهیده و جان به در برده بودند سپس به شهر برگشته بودند را گرفته کشتند، و

اموالشان را غارت کردند. در اینجا شاه اسماعیل به یاد محمد کره افتاد که همراه اردوی او برده می‌شد و در قفس شکنجه می‌دید. او کسانی را به ابرکوه فرستاد تا زن و فرزندان و افراد خاندان او را از قزلباشان تحویل گرفته به اسپهان آوردند. او سپس فرمود تا در میدان شهر خرمنی آتش افروختند، و همه آنها را از زن و مرد و بزرگ و کوچک، زنده زنده در برابر چشمان محمد کره که از درون قفسش شاهد شکنجه‌های آنها بود، در آتش سوزاندند. محمد کره را نیز پس از آن با قفسش در آتش افکندند تا آهسته آهسته زیر شکنجه کباب شود.^۱ نوشته‌اند که قزلباشان به دستور شاه اسماعیل لاشهٔ بریان محمد کره را مثل لاشهٔ حسین کیای چلاوی خوردند، ولی این نیز تکرار همان داستان است.

اگر بخواهیم که اردوی خشم قزلباشان صفوی را - با بازخوانی گزارش‌های چشم‌دید از تاریخ‌نگاران صفوی - دنبال کنیم سخن دراز و دل‌آزار می‌شود. برخی از رفتارهای شاه اسماعیل و قزلباشانش با مردم ایران که در نوشته‌های مداحان شاه اسماعیل آمده است چنان است که خواندنش روح ما را می‌آزارد و به چندان می‌آورد، و من از ذکر آنها خودداری کرده‌ام. رفتارهایی که ذکر شد نمونه‌های اندکی از رفتار شاه اسماعیل و قزلباشانش با مردم ایران و با فرهنگ و تمدن ایرانی بود. قزلباشان که هیچ چیزی دربارهٔ ایران و ایرانی نمی‌دانستند با همه آنچه که ایرانی بود دشمنی می‌ورزیدند. آنها عقیده‌ئی را با خودشان از بیابانهای اناتولی آورده بودند که ریشه در باورهای کهن بیابانهای تاتارستان داشت، و می‌خواستند به هر قیمتی که باشد بر مردم ایران تحمیل کنند. رفتار و آداب و رسومشان که میگساری و لواطگری از جملهٔ آن بود نیز چنان بود که به نظر مردم ایران چندان آور می‌آمد، و مذهب ولی پرست آنان نیز چندان آورو غیر قابل پیروی تلقی می‌شد. ولی قزلباشان در نظر داشتند که این مذهب و آداب و رسوم را بر مردم ایران تحمیل کنند. مقاومت مردم ایران در مقابل آنها به جایی

۱- حبیب السیر، ۳/ ۴۸۰-۴۸۲. جهانگشای خاقان، ۲۲۵-۲۲۶.

نمی‌توانست رسید، زیرا قزلباشان از سیاهترین شکنجه‌ها استفاده می‌کردند. در نتیجه، بخش اعظم ایران در طی دههٔ اول سلطنت قزلباشان منهدم شد، و بخش بزرگی از مردم کشور در این میانه به کشتن رفتند یا در وبای همگانی یا قحطی ساختگی که توسط قزلباشان پراکنده می‌شد تلف شدند (شاید حدود یک‌چهارم از مردم ایران یا بیشتر). وبای همگانی چنین بود که قزلباشان برای ارباب آبادیها و مجبور کردنِ مردمشان به شیعه شدن آبهای رودها را بلاشه‌های کشتگان می‌انباشتند تا مردمی که می‌نوشیدند وبا بگیرند؛ و قحطی ساختگی آن بود که کشتزارها و باغستانها را به آتش می‌کشیدند تا مردم نتوانند به خواربار دست یابند و از گرسنگی تلف شوند. این رفتارها را با آبادیهائی می‌کردند که نمی‌خواستند داوطلبانه به اطاعت درآیند و مذهبشان را رها کنند و شیعهٔ صفوی شوند.

از آنجا که هرچه آثار اسلامی و مدرسه و مسجد در ایران وجود داشت - جز در قم و کاشان - همه بدون استثناء مربوط به سنیان بود، همهٔ آنها شامل نابودی می‌شدند. دربارهٔ مساجد شیراز و مسجد کبود تبریز سخن گفتیم. در اسپهان نیز دهها بنای عظیم وجود داشت که در سده‌های نخستینِ اسلامی و سپس در زمان دیلمیان و سلجوقیان و نیز بایندریان احداث شده بود. همهٔ آنها به دست قزلباشان آسیب دیدند. مسجد جامعی در ورامین وجود داشت که از شاهکارهای هنری خاورمیانه محسوب می‌شد و توسط شاهان دیلمی احداث شده سپس توسط شاهان سلجوقی به اوج زیبایی رسیده بود. چونکه نام چهار خلیفهٔ پیامبر در میان تزیینات و خطاطیهای این مسجد به نحو دل‌انگیزی نقش شده بود، شاه اسماعیل مردم ورامین را گرد آورد و آنها را مجبور کرد تا کاشیها و خشتهای این مسجد را - که به عقیدهٔ او مرکز فساد بود - یکی یکی برکنده پراکندند. او سپس فرمود تا آن عده از کاشیهای مسجد که نام خلفا بر آنها نقش بود را در دیوار ساختمان مستراح بزرگ اردوی قزلباشان نصب کردند، تا هرکس به مستراح برود به‌هنگام قضای حاجتش چشمش به نامهای سه خلیفه بیفتد که سنیان از آنها پیروی می‌کردند، و در آن حال بر آنها لعنت بفرستند، و صداهائی که از زیر او بیرون می‌آمد را نثار روح

آنها کند. ورامین چنان تخریب شد و مردمش چنان کشتار شدند که دیگر هیچ‌گاه نتوانست رونق سابقش را بازیابد.

به‌یاد داریم که شیخ حیدر پدر شاه اسماعیل در تبرسران کشته شد. شاه اسماعیل پس از این فتوحات یکی از سران قزلباش را با گروهی از آنها به تبرسران فرستاد، و به او فرمود که مردم تبرسران را کشتار کند تا قصاص خون شیخ از سنیان بازگرفته شده باشد. در نتیجه «جمع کثیری از مردم تبرسران» کشتار شدند.^۱ مردم تبرسران هیچ شرکتی در کشته شدن شیخ حیدر نداشتند، بلکه شیخ حیدر را سپاهیان ترک بایندری به دستور حاکم ترک بایندری کشته بودند؛ ولی چونکه مردم تبرسران سنی بودند قصاص خون شیخ حیدر از آنها گرفته شد؛ همان‌گونه که قصاص خون امام حسین از مردم ایران گرفته می‌شد.

خود شاه اسماعیل پس از آن به گیلان لشکر کشید. بزرگان رشت با التماس به نزد نجم زرگر (اکنون امیر نجم الدین رشتی) رفته از او خواستند که برای مردم شهر نزد شاه شفاعت کند تا از کشتار و تاراج و تخریب خودداری ورزد. شاه «التماس او را قبول فرموده از گناهان ایشان درگذشتند»؛ ولی گیلان چونکه مردمش حاضر به قبول مذهب حق نشده بودند تاراج و تخریب شد و مردم بسیاری کشتار شدند.^۲ از خاندان کارکیا که اسماعیل را از مرگ رهانید و با به‌خطر انداختن جان و موقعیت خودش از او حمایت کرد، از این پس خبری به‌دست داده نشده است. شاید آنان نیز چونکه آماده پذیرش مذهب حق نبودند کشتار شدند.

شاه اسماعیل یک سپاه بزرگ قزلباش به فرماندهی چهار تن از فرماندهان برجسته قزلباش را برای فتح کردستان گسیل کرد. پیکار در مناطق کوهستانی کردستان برای ترکان بیابانی دشوار بود. آنها در نخستین آبادیهای کردستان کشتار و تاراج بسیار کردند، ولی وقتی وارد خاک کردستان شدند با مقاومت

۱- احسن التواریخ، ۳۱. خلاصة التواریخ، ۸۸.

۲- غیاث الدین خواندمیر، ۴۸۴.

کردها روبه‌رو گشتند. قزلباشان تلفات بسیار دادند، از جمله دوتن از برجسته‌ترین فرماندهانشان به کشتن رفتند؛ و با شکست به‌نزد شاه اسماعیل برگشتند.^۱ از آن‌پس شاه اسماعیل هیچ‌گاه جرأت نکرد که به درون کردستان لشکر بکشد؛ و چند بار کوشید که با اعزام لشکرهاى به مناطق شرقی کردستان با پیام و نامه و تهدید و تشر مردم کردستان را از «مذهب منسوخ» بیرون آورده به «مذهب حق» رهنمون شود، ولی مذهب حق او باب طبع کردان نیفتاد و هیچ کردی شیعه نشد؛ اما بیم از شاه اسماعیل و قزلباشان و ضرورت دفاع از مذهب سبب شد که سران کردستان رخ به‌سوی سلطان عثمانی کنند، و زمینه‌های جدایی کردستان از ایران و پیوستن به‌کشور عثمانی فراهم گردد، که در جای خود خواهیم دید چه‌گونه فاجعه‌ی جدایی کردستان از ایران پیش آمد.

تصرف عراق

بالا‌تر اشاره شد که مرادبیک پس از فرار از شیراز به بغداد رفت. در این‌زمان حاکمیت عراق در دست مردی از دست‌نشانندگان سابق مرادبیک به‌نام باریک بیک پُرناک بود، و این مرادبیک وی را به حاکمیت منصوب کرده بود. عراق در تمام دوران هخامنشی، پارت، ساسانی، و سپس از زمان دیلمیان تا زمان قزلباشان بخشی از سرزمین درون مرزهای ایران به‌شمار می‌رفت، و مرزهای سنتی ایران در غرب کشور به فرات منتهی می‌شد، و در جاهائی تا ماورای فرات میانی و جنوبی امتداد می‌یافت و به ماورای حَرّان در نزدیکی حلب می‌رسید.^۲ از

۱- احسن التواریخ، ۹۰.

۲- نیمه‌ شمالی عراق از اربیل به‌بالا به‌سوی غرب تا نزدیکیهای حلب در سوریه از دیرگاهان تاریخ سرزمینهای آریایی‌نشین بوده است. بخش جنوبی این سرزمینها در سده‌های هشتم پیش از مسیح به‌بعد به‌اشغال آشوریان درآمد. در سال ۶۱۲ پیش از مسیح دولت آشور را شاهنشاه ماد برافکند و کشور آشور را ضمیمه‌ ایران کرد. ۶۰ سال بعد بقیه‌ عراق و نیز شام را کوروش بزرگ ضمیمه‌ ایران کرد. از آن‌زمان تا برافتادن

این نظر، عراق، مثل خراسان و پارس و خوزستان و مازندران و آذربایجان، بخشی از ایران بود که جدائیش از ایران برای خود مردم عراق نیز قابل تصور نبود. در این زمان نیز حاکم عراق تابع حاکم شیراز بود و از شیراز تعیین و اعزام شده بود؛ و او باریک بیک پرناک بود که در بغداد مستقر بود.

ظاهراً باریک بیک پس از شکست و فرار مرادبیک در صدد برآمد که عراق را برای خودش نگاه دارد و از فرمان مرادبیک بیرون شود. لذا وقتی مرادبیک به بغداد گریخت حمایتی از او ننمود؛ زیرا اگر مرادبیک در بغداد می ماند باریک بیک می بایست که در اطاعت او باشد. مرادبیک پس از آن به حلب رفته از سلطان مملوکی مصر و شام تقاضای کمک کرد، ولی پاسخ مساعد نشنید. از آنجا به نزد علاءالدوله ذوالقدر (از قبیله ترک دولگادور) رفت که در کشور کوچکی در جنوب اناتولی (میان دو کشور عثمانی و مملوکی) حکومت می کرد و پایتختش بستان نام داشت. علاءالدوله به مرادبیک قول مساعدت داد و دخترش را به عقد ازدواج او درآورد. ولی چونکه در این هنگام در اناتولی بانگ درافتاده بود که «در ایران چپاول افتاده است»، و مردان قادر به جنگ تاتار، از جمله بخش بزرگی از همین قبیله همین ذوالگادر برای چپوگری رو به ایران آورده به قزلباشان پیوسته بودند، علاءالدوله نمی توانست که نیروی کافی برای حمایت از مرادبیک فراهم کند، و مرادبیک در بستان به انتظار نشست. شاید علاءالدوله انتظار داشت که مردان

شاهنشاهی ساسانی عراق بخش جدایی ناپذیر ایران بود. با افتادن عراق و ایران به دست عربهای مسلمان در زمان عمر، مرکز حاکمیت ایران و عراق در کوفه و بصره تشکیل شد و ایران ضمیمه عراق شد. با برافتادن خلافت اموی و تشکیل خلافت عباسی پایتخت عباسی را ایرانیان در همان نقطه‌ئی تأسیس کردند که پیشترها پایتخت ایران بود، و نامش را «بغداد» کردند (یعنی عطیه خدایی). از زمان دیلمیان به بعد ایرانیان بر عراق مسلط شدند. از زمان مغول به بعد تا تشکیل سلطنت قزلباشان، عراق مثل دوران ساسانی تابع ایران بود. در بغداد و دیگر شهرهای عراق زبان پارسی دوش به دوش زبان عربی رسمیت داشت و زبان بازارها و اماکن عمومی پارسی بود.

قبیله‌اش با دست پر از اموال تاراجی از ایران برگردند؛ ولی افراد قبیله‌اش در ایران صاحب مقام شده بودند، و دیدیم که پارس را شاه اسماعیل به مردی از همین قبیله (الیاس بیک ذوالقدر) سپرد.

شاه اسماعیل وقتی شنید که مرادبیک در بستان پناه گرفته است در تابستان ۸۸۶ از طریق ارزنجان وارد خاک عثمانی شد تا قلمرو علاءالدوله را از شمال مورد حمله قرار دهد. ارزنجان در آن هنگام بخشی از ایران بود، و ایران در غرب ارزنجان با کشور عثمانی همسایه می‌شد. شاه اسماعیل بدون توجه به عرف بین المللی، و بدون اطلاع دولت عثمانی، با قزلباشانش وارد خاک عثمانی شد. البته او به قزلباشان فرموده بود که آبادیهای عثمانی سر راه را به هیچ‌وجه مورد تعدی قرار ندهند، و خوابار خورد نیاز خود را با پرداختن بها از مردم بخرند. ولی او چندان شعور سیاسی نداشت که بداند صرف وارد شدن به خاک یک کشوری تجاوز به مرزهای آن کشور محسوب می‌شود، و می‌تواند که دولت عثمانی را به جنگ او بکشاند. قزلباشان که خودشان اهل اناتولی بودند و تا پیش از آن آزادانه در اناتولی رفت و آمد می‌کردند، و قبیله‌هایشان عموماً در خاک اناتولی جاگیر بودند، می‌پنداشتند که این بار نیز مثل همیشه است، و با همان آزادی می‌توانند که خاک اناتولی را زیر پا نهند و وارد کشور ذوالقدر شوند. خوشبختی قزلباشان آن بود که آن هنگام در عثمانی بایزید دوم برسر قدرت بود که مردی مسالمت‌جو بود. بایزید وقتی خبر ورود قزلباشان به خاک کشورش را شنید به همین بسنده کرد که یک سپاه را به شرق اناتولی فرستاد، و هیأتی را به نزد شاه اسماعیل گسیل کرد و علت اینکه بدون اجازه دولت عثمانی وارد آن کشور شده است را جویا شد. شاه اسماعیل که تازه متوجه اشتباه سیاسیش شده بود توسط منشی پاریسی نویسنش پاسخی بسیار آرام‌بخش و خاضعانه به بایزید نوشت و در آن متذکر شد که «پادشاه در حکم پدر من است و من به سرزمین او چشم طمع ندارم».^۱ او در این نامه

موضوعهائی را مطرح کرده بود که به ظاهر به نظر بایزید قابل قبول می‌آمد. چون بایزید متوجه شد که شاه اسماعیل قصد حمله به بستان را دارد، بدش نمی‌آمد که علاءالدوله در این حمله از بین برود یا تضعیف شود، تا او در فرصتی سرزمین وی را ضمیمهٔ کشور عثمانی کند. شاه اسماعیل به سرعت وارد کشور ذوالقدر شد، و علاءالدوله که هیچ‌گاه فکر نکرده بود ممکن باشد که از راه خاک عثمانی به کشورش تعدی شود در برابر شاه اسماعیل شکست یافته به نواحی کوهستانی گریخت، و شاه اسماعیل بر بستان دست یافت و شهر را پس از تاراج به آتش کشید. شهرهای ترک‌نشین شدهٔ مرعش و خربوط نیز چونکه مردمشان سنی بودند به روال بستان تاراج و تخریب شدند. پس از آن شاه اسماعیل به شهرهای اخلاط و بدلیس در کردستان شمالی لشکر کشید، و حکام آن شهرها را به اطاعت کشاند. او پس از این فتوحات، آبادیهای منطقهٔ آمیدا (آمد) را که پیشترها جزو قلمرو اوزون حسن بود ضمیمهٔ دیار بکر و ارزنجان کرد. حاکمیت ارزنجان به یکی از قزلباشان اهل اناتولی به نام خان محمد استاجلو سپرده شده بود.

پس از برگشت شاه اسماعیل به آذربایجان، علاءالدوله به بستان برگشت و با خان محمد استاجلو وارد جنگ شد. ولی در دو جنگ طی یک سال دو پسرش را از دست داد و نیروهایش به تحلیل رفت، و ناامید شده دست از ادامهٔ جنگ کشید. پس از آن، کمک او به مرادبیک بایندر نیز منتفی شد.

شاه اسماعیل در تابستان ۸۸۷ هیأتی را با هدایا و خلعت و کلاه و کمر بند قزلباش به بغداد فرستاد و از باریک بیک پُرناک خواست که به اطاعت درآید. باریک بیک در این زمان هیچ راهی جز حفظ حاکمیتش را در پیش نمی‌دید، و بهترین راه در آن یافت که اطاعت از شاه اسماعیل را بپذیرد. او هیأت اعزامی شاه اسماعیل را با احترام پذیرفت، و خلعت‌هایی که شاه اسماعیل برایش فرستاده بود را قبول کرد و کلاه قزلباش بر سر نهاده به سلک دست‌نشانگان شاه اسماعیل درآمد. او همچنین هیأتی را با هدایای گرانبها همراه فرستادگان شاه اسماعیل به تبریز فرستاد تا مراتب اطاعت او را به شاه اسماعیل برسانند. شاه اسماعیل به

زودی وی را به تبریز طلبید. باریک بیک با خود اندیشید که شاه اسماعیل قصد بدی درباره او دارد، و می خواهد که وی را زیر فشار بگذارد تا دست از مذهبش بکشد و شیعه شود. لذا کلاه قزلباش را کنار نهاده بغداد را آماده دفاع در مقابل حمله احتمالی قزلباشان کرد.

شاه اسماعیل در مهر ماه ۸۸۷ به عراق لشکر کشید. همراه با حمله شاه اسماعیل به بغداد در سپاه باریک بیک شورش در گرفت، و باریک بیک که خود را در خطر می دید خانواده اش را برداشته به حلب گریخته به دولت مملوکی مصر و شام پناهنده شد. مردم بغداد - از شیعه و سنی - داوطلبانه تسلیم شاه اسماعیل شدند. قزلباشان پس از گرفتن بغداد بر سنیان آن شهر همان در آوردند که با مردم دیگر شهرهای ایران کرده بودند. علاوه بر آنکه همه افراد قبیله پرناک - از زن و مرد و کودک - قتل عام شدند و خانه هایشان تخریب شد کلیه فقها و مدرسان و علما و دانشوران سنی به دستور شاه اسماعیل دستگیر شدند و زیر فشار قرار گرفتند که تغییر مذهب دهند؛ و آن عده که می خواستند دینشان را نگاه دارند از دم تیغ گذشتند و اموال و املاکشان به تصرف قزلباشان درآمد و خانه هایشان تخریب شد. قزلباشان در بغداد چندین روز مشغول کشتار و تخریب بودند، و چندان مردم کشتند و به دجله افکندند که - به نوشته مداحات شاه اسماعیل - آب دجله به رنگ خون درآمد.^۱

از آنجا که بغداد از سده دوم هجری به بعد مهمترین مرکز تمدن اسلامی بود، در آن شهر صدها بنای مهم تاریخی از مسجد و مدرسه بیمارستان و گنبد و بارگاه وجود داشت که در طول سده ها ساخته شده بود. صدها تن از بزرگان تاریخ اسلام در آن شهر خفته بودند. قزلباشان بخش اعظم بناهای تاریخی شهر بغداد را منهدم کردند. یک نمونه از رفتار قزلباشان با بناهای تاریخی بغداد که مربوط به رفتار آنها با ساختمان آرامگاه ابوحنیفه (مؤسس مذهب حنفی) است را می آورم تا

۱ - خواندمیر، ۴۹۹. احسن التواریخ، ۱۰۳. لبّ التواریخ، ۲۴۹.

نمونه برای دیگر بناهای تاریخی بغداد باشد. این آرامگاه عبارت بود از یک مسجد و یک مدرسهٔ بزرگ با بنای مجللی که توسط ترکان سلجوقی بر گور ابوحنیفه ساخته شده بود. رفتار قزلباشان صفوی با این بنای عظیم تاریخی یک نمونه از رفتار آنها با عناصر مادی تمدن در بغداد و دیگر شهرهای عراق و ایران است. شاه اسماعیل فرمود تا مسجد و مدرسه و گنبد را منهدم و با خاک یکسان کردند، گور ابوحنیفه را شکافتند، استخوانهای ابوحنیفه را از گور برآوردند، و جای گورش چاهکی کنده لاشهٔ سگی را به جای او در ته چاهک افکندند؛ و در بغداد بانگ در داده شد که هرکس در این مستراح قضای حاجت کند ۲۵ دینار تبریزی پاداش خواهد گرفت.^۱ یکی از شعرای قمی همراه شاه اسماعیل به همین مناسبت قصیده‌ئی سرود که در یکی از ابیاتش چنین آمده بود:

شیعه در گور حنیفه رید و سنی سجده کرد | هست ریدن گاه شیعه سجده گاه سنیان
 با سقوط بغداد تصرف دیگر شهرهای عراق برای قزلباشان چندان مشکل نبود. تا این زمان نیمی از ایران تاریخی در درون قلمرو شاه اسماعیل قرار داشت. او در آستانهٔ ۲۲ سالگی و در عنفوان جوانی و غرور بود. پیروزیهای پیاپی از او شخصیتی ساخته بود که به هیچ چیز کمتر از خدایی کردن راضی نبود. عقده‌های دوران کودکی و پرورش بر دست قزلباشان و تلقینهای آنها، احساس قدرت فائقه، بی‌اطلاعی از جامعه و تاریخ و دین و مذهب، اطاعت بنده وارِ سران قزلباش و خلیفگان و فرمانبری بی‌چون و چرای مریدان از او... همهٔ اینها شاه اسماعیل را در میان تارهای عنکبوتی خردسوزِ توهم جاهلانهِ اسیر کرده بود. او با تمام وجودش باور کرده بود که تنها رهبر مسلمانان جهان و نمایندهٔ امامان شیعه است و در تمام لحظات زندگی‌اش توسط الهام آسمانی و رهنمودهای غیبی امامان هدایت می‌شود، و هر کاری که از او سر می‌زند خواست و مشیئت خدا و امامان است. او باورش شده بود که «ولی مطلق» و «رهبر معظم» است و رسالت نابودگری سنیان به او

محول شده است. شاید رؤیاهائی که بنا بر آرزوهایش می‌دید این باور را هرچه بیشتر تقویت می‌کرد.

قزلباشان که از برکت شاه اسماعیل از آوارگی در کوهستانها و بیابانهای اناتولی رهیده و از جامه‌های ژنده و پابرهنگی و گرسنگی بیرون آمده با تاراج اموال ایرانیان غرق ثروت شده بودند و همه دختران و پسران ایران را در اختیار داشتند تا هرچه دلشان بخواهد برسر آنها درآورند، وی را با صمیم قلبشان خدای خویش می‌دانستند، و عملاً هم به جای خدا می‌پرستیدند. آنها خدائی جز شاه اسماعیل را نمی‌شناختند. یک بازرگان ونیزی که با دیگر همکارانش همراه اردوی شاه اسماعیل به این سو و آن سو می‌رفته تا اموال غارت شده مردم ایران را با بهای دلخواهشان از قزلباشان بخرند و به اروپا بفرستند و با فروش آنها ثروت‌های افسانه‌یی بیندوزند در یادداشت‌هایش درباره عقیده ولی پرستانه قزلباشان صفوی چنین نوشته است:

نام خدا را مردم [یعنی قزلباشان] در سراسر ایران فراموش کرده و فقط نام اسماعیل را به خاطر سپرده‌اند. اگر کسی هنگام سواری از اسب بر زمین افتد یا از اسب پیاده شود، خدای دیگری را جز شیخ [یعنی اسماعیل] به یاری نمی‌طلبند... مسلمانان می‌گویند: لا اله الا الله محمد رسول الله؛ اما ایرانیان [یعنی قزلباشان] می‌گویند: لا اله الا الله، اسماعیل ولی الله.^۱

و یکی دیگر از همدریفان این بازرگان نوشته که اسماعیل برای قزلباشان، هم خدا است هم پیامبر است و هم ولی امر و شیخ طریقت.^۲

تصرف خراسان

زمانی که قزلباشان در ایران مشغول کشتار و تاراج و کشورگیری بودند سغد و

۱ - سفرنامه ونیزیان، ۳۸۶.

۲ - همان، ۳۲۳.

خوارزم و گرگان در دست یکی از امرای ازبک به نام محمدخان بود که لقب شاهبیک خان بر خود نهاده بود. قزلباشان چونکه نمی‌توانستند این لقب را درست تلفظ کنند او را شیبیک خان نامیدند. سراسر ایران شرقی (خراسان و زابلستان و سیستان و گرگان و خوارزم و سغد) به‌علاوه کابلستان نیز در دست سلطان حسین بای‌قرا بود که هرات را پایتخت خویش قرار داده بود. قلمرو او تا آخرین مرزهای تاجیکستان کنونی امتداد داشت. بای‌قرا در سال ۸۸۵خ درگذشت، و دو پسرش مشترکاً جانشین او شدند؛ ولی برای حفظ کشور پدرشان جانشینان شایسته‌ئی نبودند. شیبیکخان در سالهای ۸۷۹ و ۸۸۰ بر خوارزم و سغد دست یافت و فرغانه را نیز از بابر تیموری گرفت و طی سلسله لشکرکشیهای ناکام و کامیاب تا سال ۸۸۷ بلخ و مرو و هرات و نیشاپور و گرگان را از پسران بای‌قرا گرفت و دامنه متصرفاتش را به دامغان رسانده با متصرفان قزلباشان همسایه شد. او که خود را شاه ایران می‌نامید فضلا و دانشمندان فراری از قزلباشان را زیر چتر حمایت گرفت و برآن شد که به جنگ قزلباشان برخیزد و سلطه آنها را براندازد. او در نامه‌ئی که همراه یک هیأت از افرادش فرستاده بود به شاه اسماعیل اعلان جنگ داد؛ و متذکر شد که پس از تصرف سراسر ایران تا مکه و مدینه به‌پیش خواهد رفت. شاه اسماعیل به‌او پاسخ نوشت که هرکه غلام علی نباشد سراسر جهان را بگیرد نیز آدم محسوب نمی‌شود. نوشته‌اند که وقتی هیأت اعزامی شاه اسماعیل به‌نزد شیبیکخان رفت، نخستین سخنی که شیبیکخان آغاز کرد آن بود که چرا مذهب نوینی آورده است و به اصحاب پیامبر دشنام می‌دهد؟ هیأت اعزامی شاه اسماعیل نیز به‌او گفتند که اگر او خراسان را رها کند شاه اسماعیل قلمرو او در ماوراءالنهر (سغد و خوارزم) را به‌رسمیت خواهد شناخت. شیبیکخان این هیأت را بدون پاسخ بازفرستاد و درنامه تند و تیزی که به شاه اسماعیل نوشت او را «اسماعیل داروغه» خطاب کرده به‌او دستور داد که قصد زیارت مکه و مدینه را دارد و او باید جاده‌ها را امن بدارد و ترتیب خواربار لازم را برای کاروان او بدهد، و خودش نیز به‌دیدار او بشتابد. و افزود که اگر اسماعیل داروغه آماده فرمان‌بری نیست باید خود را برای جنگ

آماده کند و جنگ‌گاه (محل جنگ) نیز خودش تعیین نماید. شاه اسماعیل به او پاسخ فرستاد که پس از نوروز قصد زیارت آرامگاه امام رضا را دارد و به مشهد خواهد آمد (مشهد در درون قلمرو شیبکخان بود). به عبارت دیگر، شاه اسماعیل پاسخ داد که جنگ‌گاه من و تو در مشهد خواهد بود.

شیبکخان خود را برای لشکرکشی به درون ایران آماده کرد، و یک لشکر پیشتاز را نیز به درون ایران فرستاد، و این لشکر تا کرمان پیش روی کرد. ولی درست هنگامی که او با سپاه گرانی آماده حرکت بود قائم‌سلطان - پادشاه مغول دشت قبیچاق - به خوارزم لشکر کشید، و شیبکخان مجبور شد که به دفع این خطر بشتابد. وقتی او در تلاش عقب‌راندن قائم‌سلطان از خوارزم بود، قبایل هزاره در خراسان میانه (قبایلی که از نوعی تشیع اسماعیلی تعدیل شده پیروی می‌کردند) سر به شورش برداشتند، و شیبکخان مجبور شد که بخشی از نیروهایش را برای سرکوب هزاره‌ها گسیل کند. او از قائم‌سلطان شکست یافته به مرو عقب نشست و خوارزم به دست مغولان افتاد (سال ۸۸۹ خ). در جنگ با هزاره نیز به علت کوهستانی بودن سرزمین هزاره‌ها او تلفات سنگینی داد. این شکست‌ها روحیه سربازان او را در هم شکست و از توانایی‌های نظامیش کاست.

شاه اسماعیل که از شکست‌های شیبکخان اطلاع یافته بود، پس از نوروز با تمامی قزلباشانش به قصد مشهد به راه افتاد. او پس از عبور از ری شهرهای دامغان و استرآباد را بر سر راهش گرفت و از آنجا راهی مشهد شد. مردم مشهد در آن زمان سنی حنفی بودند. از تخریب و کشتار و تخریب قزلباشان در مشهد خبری نداده‌اند. شاه اسماعیل به سرخس رفت و از آنجا یک لشکر پیشتاز را روانه مرو کرد، و خود با بقیه قزلباشان به دنبالشان روان شد. شیبکخان که تازه از جنگ شکست‌آمیز با هزاره‌ها به مرو برگشته بود با سپاه خسته و روحیه‌باخته در دژ مرو موضع گرفت، و مأمورانی را به سمرقند و بخارا فرستاده نیروهای آن نواحی را به مدد فراخواند. او را قزلباشان در دژ مرو در محاصره گرفتند. او همه‌روزه سپاهیان را از دژ بیرون می‌فرستاد تا محاصره را در هم بشکنند، و مانع از آن شود

که قزلباشان با نزدیک شدن به دیوارهای دژ در صدد فروافکندن دیوارها و رخنه به درون دژ برآیند. سران قزلباش چون دیدند که دستیابی بر دژ امکان پذیر نیست حیلۀئی اندیشیدند تا شیبیکخان را از دژ به زیر بکشند و نبرد را به فضای باز بکشانند. طبق این حیلۀ، شاه اسماعیل به شیبیکخان نامه نوشته به او پیشنهاد آشتی داد و متذکر شد که چون در آذربایجان پیشامدهائی رخ داده است تصمیم دارد که به آذربایجان برگردد و جنگ با او را به وقت دیگری موکول کند. او به شیبیکخان نوشت که تو خودت از ما خواسته بودی که جنگ گاه را تعیین کنیم؛ ما به خراسان آمدیم ولی تو وعده را زیر پا نهادی. اکنون مشکلاتی در آذربایجان بروز یافته که ما را مجبور به بازگشت به آذربایجان کرده است؛ لذا محاصره را برداشته به آذربایجان می‌رویم.

شاه اسماعیل بدون آنکه منتظر پاسخ شیبیکخان شود مرورا ظاهراً بقصد آذربایجان ترک کرد. بنا بر حیلۀئی که سران قزلباش اندیشیده بودند، یک دستۀ ۳۰۰ مردی از قزلباشان در نزدیکی مرو مستقر شدند و فرمان یافتند که هرگاه شیبیکخان از دژ بیرون شود و در صدد حمله به آنها برآید در برابرش پا به گریز نهند تا شیبیکخان تعقیب شان کند. شاه اسماعیل و قزلباشانش مرورا رها کرده دور شدند و در کنار روستائی به نام محمودآباد اردو زدند. به قزلباشانی که قرار بود از برابر شیبیکخان بگریزند گفته شده بود که به محمودآباد بگریزند. گمان بر آن بود که شیبیکخان آنها را تعقیب کند و در کنار محمودآباد به دام افتد.

نقشۀ سران قزلباش کارگر افتاد، و شیبیکخان با یقین به آنکه شاه اسماعیل از جنگ با او ترسیده و عقب نشسته است، روز بعد از حرکت او از مرو بیرون آمد و گروهی از قزلباشان را در نزدیکی مرو یافت. اینها تا او را دیدند پا به فرار نهادند. او آنها را تعقیب کرد، ولی در محمودآباد خود را با شاه اسماعیل و قزلباشان مواجه دید. گروه اندکی اما ورزیده با او بودند و راهی جز جنگیدن برایش نمانده بود. او و یارانش با رشادت تمام قزلباشان را مورد حمله قرار دادند، و در دور اول نبرد شمار بسیاری از آنها را به خاک هلاکت افکندند. شاه اسماعیل عادتش آن بود که

وقتی جنگ آغاز می‌شد دور از میدان نبرد با دسته‌ئی از ندیمان‌ش سرگرم بازی می‌شد. اینجا نیز شاه اسماعیل - به همان عادت - دورتر از عرصهٔ نبرد سرگرم شکار بلدرچین بود. چون قزلباشان در آستانهٔ شکست قرار گرفتند سران قزلباش رفته‌رفته او را از میدان بازی به میدان نبرد کشاندند تا حضورش به قزلباشان روحیه‌باخته قوت قلب دهد و آنها را مطمئن سازد که به امداد آسمانی به پیروزی خواهند رسید. در دور دوم نبرد در نیروی شیبکخان شکست افتاد. شیبکخان پس از دادن چندین کشته با ۵۰۰ تن عقب‌نشسته به دره‌ئی در کوهستان پناه بردند. قزلباشان در این تنگنا بر سر شیبکخان ریختند. اما شیبکخان را خود یارانش در اینجا کشته بودند (نوشته‌اند که در آن تنگنا زیر دست و پای ازبکان خفه شده بود). بقیهٔ ازبکان به دست قزلباشان کشته شدند، و جسد شیبکخان را یافته سرش را بردند و برای شاه اسماعیل بردند. او فرمود تا برگردند و جسد را نیز برایش بیاورند. چون لاشه را آوردند دستهای شیبکخان را از لاشه جدا کرده کناری نهاد، و شکمش را با شمشیرش دریده امعا و احشایش را بیرون آورد، آنگاه به قزلباشان «حکم ولایی» داد تا گوشت لاشه را خام خام خوردند (آذرماه ۸۸۹ خ). مؤلفان صفوی خوردن این مردار توسط قزلباشان را از زبان شاهد عینی چنین آورده‌اند:

پادشاه کینه‌خواه سه ضربت از شمشیر خون‌ریز ذوالفقار آسا بر شکمش زدند، و دو دست او را قطع نمودند، و به لفظ گهربار ادا فرمودند که هر که سر مرا دوست دارد از گوشت دشمن من طعمه سازد...
 به مجرد استماع این فرمان کوشش و ازدحام جهت اکل گوشت میتة (خوردن گوشت مردار) شیبکخان به مرتبه‌ئی رسید که صوفیان تیغها کشیده قصد یکدیگر نمودند و آن گوشت متعفن با خاک و خون آغشته را به نحوی از یکدیگر ربودند که چرغان شکاری در حال گرسنگی آهورا بدان رغبت از یکدیگر بربایند.^۱

ثواب اجرای «حکم ولایی ولی امر مسلمین جهان» در خوردن گوشت مردار شیبکخان نزد قزلباشان چندان عظیم پنداشته می شد که امیر محمود خواندمیر نوشته که آنها بر سر دست یابی به پاره‌ئی از «گوشت خام و حرام با خاک و خون آغشته» از سر و کول یکدیگر بالا می رفتند، و چند تن از آنها زخمی شدند؛ و برخی که نتوانستند دست به لاشه برسانند و گوشتی از آن ببرند پاره گوشتی را از دیگرانی که توانسته بودند به لاشه دست یابند خریدند و خوردند.

به نوعی از دحام هجوم شد که چند کس مجروح و زخمی گشتند، و جمعی که دورتر بودند یک لقمه گوشت او را از جمعی که نزدیکتر بودند به مبلغ کلی می خریدند و می خوردند.^۱

قزلباشان پس از این پیروزی به مرو رفتند. مرو به روزگار اموی پایتخت شرقی ایران، و به روزگار ابومسلم خراسانی پایتخت ابومسلم بود؛ سپس چندی پایتخت شرقی ایران بود، تا آنکه طاهر ذوالیمینین آن را پیش از نیشابور پایتخت خویش کرد. در دوران اوغوزهای سلجوقی مرو نیمه ویران شد. در دوران مغول مرو به کلی ویران شد، و در آینده اندک اندک جان گرفت تا اکنون که دوباره پایتخت ایران شرقی شده بود. در مرو هنوز جماعت بزرگی از بومیان ایرانی تبار مانده بودند، و بخشی از جمعیت را هم را ترکان ازبک تشکیل می دادند که مخلوطی از ترکان اوغوز و مغول و تاتار بودند. قزلباشان مرو را گرفته سه روز خانه‌های مردم و بناهای تاریخی را سوزاندند و زنان و مردان را کشتار کردند و جوانان را مورد تجاوز جنسی قرار دادند. از آنجا که جمعیت پیشه‌ور و افزارمند و بازاری و مدرسان مدارس و امامان مساجد و علما و فقهای مرو عموماً از بومیان ایرانی تبار بودند، و ترکان مرو زندگی در چادرها در مرغزارهای پیرامون شهر را بر زندگی در شهر ترجیح می دادند، می توان پنداشت که عمده کشتگان مرو از ایرانیان بودند. از سرهای کشتگان مرو چندین کله مناره برپا گردید تا یادگار این فتح عظیم باشد

که نصیب «شاه دین پناه» شده بود. شاه اسماعیل همچنین فرمود تا کاسهٔ جمجمهٔ شیبکخان را پوست برکنده پاک کردند و در ظرفی نگاه داشتند تا از آن جامی بسازند و او باده در آن بنوشد. شاه اسماعیل یک دست شیبکخان را برای «نصیرالدین محمد بابر» - که اخیراً کابل را برای خودش گرفته بود - فرستاد، و به او نوشت که شیبکخان دست تو را از سمرقند کوتاه کرد؛ اینک ما دست او را برای تو فرستادیم. و دست دیگرش را برای ارباب «امیر رستم روزافزون» - فرمانروای شیعهٔ زیدی مذهب مازندران - به دست یکی از قزلباشان کُنده‌هور به ساری فرستاد، و به او نوشت که تو نخواستی که به اطاعت ما درآئی و دست به دامن شیبکخان شدی؛ «دست تو به دامن شیبکخان نرسید؛ اینک ما دست او را برای تو می‌فرستیم». پوست سر شیبکخان را نیز با کاه انباشتند و شاه اسماعیل آن را ضمن نامهٔ شامل شرح پیروزیهایش در خراسان به همراه یک هیأت دو نفره از سران قزلباش برای «بایزید دوم عثمانی» فرستاد.^۱ بقایای استخوانهای شیبکخان را در آتش سوزانده خاکسترش را زیر سم اسپان پراکندند.

پس از مرو نوبت هرات رسید. هرات پس از ویرانی زمان چنگیزخان دوباره جان گرفته بود، و در دوران تیموری حاکم‌نشین خراسان شده بود. سلطان ابوسعید تیموری و پس از او سلطان حسین بای قرا آن شهر را پایتخت قرار داده شکوه و جلالی به آن بخشیده بودند. هرات در آن زمان یکی از مراکز مهم فرهنگی ایران و پرجمعیت‌ترین شهر خراسان بود. در این شهر مدارس پررونقی دائر بود که علمای نامداری چون علامه تفتازانی در آنها تدریس می‌کردند، و دانشجویان بسیاری حتی از ماوراءالنهر و هندوستان و عثمانی در آنها به تحصیل اشتغال داشتند. اهمیت فرهنگی هرات در آن زمان از اینجا معلوم می‌شود که بدانیم بزرگانی چون

۱- جهانگشان خاقان، ۳۷۹-۳۸۳. عالم‌آرای عباسی، ۳۸. امیر محمود خواندمیر، ۷۲. حبیب‌السیر، ۳/ ۵۱۳. روضهٔ الصفا، ۲۸. لبُّ التواریخ، ۲۵۲. عالم‌آرای صفوی، ۳۳۲-۳۳۳.

استاد بهزاد در آن شهر تحصیل کرده بودند و هم در آن شهر به تربیت هنرمندان و آفرینش هنری اشتغال داشتند. جامی - عارف نامدار ایران - از همین شهر بود و در همین شهر تحصیل کرده بود، و چندسالی پیش از این رخدادها در این شهر در گذشته بود. به علاوه یکی از بزرگترین کتابخانه‌های ایران در هرات دائر بود که به همت امیر علی شیر نوائی - وزیر زیدی مذهب بای قرا - به شکوه رسیده بود، و دهها هزار جلد کتاب در آن نگهداری می‌شد. گرچه حاکمیت هرات در آن اواخر به دست ترکان زیدی مذهب افتاده بود، ولی عموم مردم هرات در آن زمان سنی و حنفی مذهب بودند؛ و چنانکه می‌دانیم، مذهب حنفی با مذهب زیدی نزدیکی بسیار داشته است. از اینکه کسی از اهالی هرات شیعه باشد خبری به دست داده نشده است. شاید خواننده این کتاب تعجب کند که اولین و آخرین ایرانی‌ئی که پیش از صفویه در مرثیه امام حسین و شهیدان کربلا شعر سرود یک ملای شاعر سنی حنفی مذهب از مردم همین شهر به نام ملاحسین بود که مرثیه‌هایش را «روضه الشهداء» (یعنی بهشت شهیدان) نامید. «روضه خوانی» که با روی کار آمدن صفویه برای نخستین بار توسط تبرائی‌ان و به تقلید از قزلباشان در ایران مرسوم شد، در آغازش خواندن مرثیه‌های همین کتاب «روضه» بود. عقیده همه سنیان ایران دربارهٔ اولاد پیامبر مثل ملاحسین بود؛ ولی قزلباشان و شاه اسماعیل با افسانه‌هایی که شنیده بودند می‌پنداشتند که سنیان دشمنان پیامبر و اهل بیت پیامبر و پیروان ابوبکر و عمر و یزیدند که دشمنان پیامبر و اسلام بوده‌اند.

یک گروه قزلباش زیر فرمان مردی به نام قلی جان از نوکران نجم زرگر (امیر نجم) به هرات گسیل شدند. مردم هرات که جنایت‌های قزلباشان در مرو را شنیده بودند راه چاره در آن دیدند که داوطلبانه تسلیم قزلباشان شوند شاید از تجاوز و کشتار برهند. قلی جان پس از آنکه شهر را تحویل گرفت بر آن شد که کارهای شاه اسماعیل در هنگام تصرف تبریز را تکرار کند. ماه رمضان بود و مردم شهر روزه‌دار بودند. او فقها و علما و کلانتران را به مسجد جامع فراخواند، سپس در مسجد به قاضی القضاة هرات فرمود که شیعه شود و برفراز منبر رفته تبراکند و به

ابوبکر و عمر و عثمان لعنت فرستد و فتوا بدهد که سنی‌ها کافرند. فقیه بیچاره که نمی‌توانست چنین فرمانی را اجابت کند در همانجا در کنار منبر به دست قزلباشان به قتل رسید (شکمش را دریدند و امعا و احشایش را به پای منبر ریختند). دومین فقیه‌ی که فرمان یافت به فراز منبر رفته ابوبکر و عمر را دشنام دهد و فتوای کفر سنیان بدهد حافظ زین‌الدین علی - مفتی اعظم هرات - بود. این فقیه پیرسال نیز از اجرای فرمان قلی‌جان سر باز زد. قلی‌جان به دست خودش شکم وی را درید و امعا و احشایش را بیرون کشیده به میان مردم حاضر در مسجد افکند، سپس سرش را از تن جدا کرد. سومین کسی که به این سان کشته گردید کلانتر بزرگ هرات بود. پس از آن قلی‌جان به قزلباشان فرمود تا همه حاضران در مسجد را از خرد و درشت کشتار کنند. جسدهای قاضی القضاة و حافظ زین‌الدین را با اجساد چندین تن دیگر از بزرگان و اعیان هرات در میدان شهر به آتش کشیدند. روزهای آینده بقایای بزرگان بازداشت و دربند کرده شدند تا شاه اسماعیل درباره آنها تصمیم بگیرد.^۱

شاه اسماعیل در آذرماه ۸۸۹ خ (رمضان ۹۱۶ هـ) وارد هرات شد و «حکم ولایی» برای کشتار و انهدام و تاراج صادر کرد. علامه تفتازانی که پیرمردی بالای هفتادساله و بزرگترین فقیه جهان اسلام در زمان خودش و مرجع مسلم دینی ایران و ماوراء النهر و ترکستان و سلطنتهای هندوستان و عثمانی بود که سلاطین هند و ترکستان و عثمانی در نامه‌هایشان او را «مولانا الاعظم» خطاب می‌کردند، در آن هنگام در حبس قلی‌جان بود. وقایع‌نگاران صفوی از او به عنوان بزرگترین فقیه زمانه و دارای تألیفات بسیار، و با صفت‌هایی همچون «علامه عرصه عالم، ملاذ علمای بنی آدم، به‌غایت دین‌داری موصوف، به‌نهایت پرهیزکاری معروف، در علم تفسیر و فقه بی‌شبیبه و بدیل، و در سایر فنون عقلی و نقلی از اکثر علمای زمان افضل» یاد کرده‌اند که «سی سال منصب شیخ الاسلامی» داشته و «در خطه

۱ - عالم‌آرای صفوی، ۳۴۶. جهانگشای خاقان، ۳۸۹. امیر محمود خواندمیر، ۷۲ - ۷۳.

خراسان لوازم تقویت شریعت به جا می آورده» است.^۱ و میرخواند نوشته که «مُصَنَّفَاتِ شَرِيفِش در جمیع علوم تا آخر الزمان منسوخ نخواهد شد.»^۲ تألیفاتی از تفتازانی که در بیرون هرات در دست بوده و مانده است هنوز به عنوان منبع در جهان اسلام غیر شیعی مورد استفاده است.

چنین شخصیتی را به علت آنکه «سنی متعصب بود» قزلباشان به فرمان شاه اسماعیل تکه پاره کردند تا «رسم مبتدعۀ اهل ضلال» از جهان برافتد و «مذهب حق قزلباشی» عالمگیر شود. نوشته اند که شاه اسماعیل فرمود تا علامه تفتازانی را با دهان روزه دار آوردند؛ و به او حکم کرد که تبرا کند و دست از «مذهب باطل» بکشد. چون علامه حاضر نبود به فرمان جوانکی گردن نهد که به نظر او از اسلام بیگانه بود، شاه اسماعیل فرمود تا وی را قطعه قطعه کردند. سپس پاره های جسدش را به آتش کشیدند و خاکسترش را در کوچه ها پراکندند تا لگدکوب عوام گردد. نوشته اند که گوشت او را قزلباشان خوردند!

کشتار مردم و انهدام مساجد و مدارس و بناهای تاریخی در هرات چندین روز ادامه داشت، و چنان شد که هرات به یک مخروبه تبدیل گردید. مقابر بزرگانی که در هرات خفته بودند شکافته گردید و اجسادشان از گورها بر آورده شده به آتش کشیده شد. لاشه های خواجه های بزرگ هرات را از گورها بر آورده پراکندند. مولانا نورالدین جامی (عارف بزرگ تاریخ ایران، متوفی سال ۸۷۲خ) نیز از جمله بزرگانی بود که گورش را شکافتند و جسدش را بیرون کشیدند و به جرم سنی بودن به او تازیانه زدند و استخوانهایش را پراکندند.

معلوم نیست که در آن روزهای ماه رمضان چه رفتارهایی از قزلباشان مست صادر شده بود، و چه درگیریهائی بر سر تاراجهای هرات با هم یافته بودند، که شاه اسماعیل دستور داد که کسی نباید شراب بنوشد؛ حتی نوشته اند که چندتا از

۱- بنگر روضة الصفای میرخواند، ۷/ ۲۸۲. احسن التواریخ، ۱۲۴.

۲- روضة الصفای میرخواند، ۵/ ۵۰۵.

۱۱۱
قزلباشان مست را سرنگون آویخت و به شمشیر زد.^۱

شاه اسماعیل چهار ماه در هرات ماند. در تمام این مدت زنان و دختران و پسران هرات مورد تعدی و تجاوز جنسی قزلباشان قرار می‌گرفتند، و اموالی که در خانه‌های زنده‌ماندگان هرات باقی مانده بود مصادره می‌شد. تنها دو شخصیت صاحب‌نام هرات از تیغ شاه اسماعیل رهی‌دند: یکی استاد بهزاد - هنرمند نگارگر نامدار تاریخ ایران -، و دیگر مردی به نام میر غیاث الدین از بقایای عربهای پارسی‌زبان شده خراسان که از شاگردان علامه تفتازانی بود و تا آن زمان در یکی از مدارس دینی هرات که به دستور شاه اسماعیل منهدم گردید تدریس فقه حنفی می‌کرد. هردوی اینها شیعه زیدی بودند. نوشته‌اند که میر غیاث الدین از تبار امام زین العابدین بود؛ ولی ما می‌دانیم که از نسل امام علی تا آن زمان کسی در جایی باقی نمانده بود. میر غیاث الدین نزد شاه اسماعیل ادعای سیادت کرد، و وقتی به شاه اسماعیل فهماند که شیعه بوده و تا کنون در نهایت مذلت در تقیه می‌زیسته است شاه اسماعیل از او خوشش آمد. شاید دلیل زنده ماندن استاد بهزاد آن بوده که او را در حالتی مست دیده‌اند و یقین یافته‌اند که او شیعه صفوی است؛ شاید هم خود استاد بهزاد به نزد شاه اسماعیل رفته و به او گفته که من نیز شیعه و مرید تو هستم، باده هم می‌نوشم؛ و شاه اسماعیل او را مورد لطف قرار داده زنده گذاشت تا به خدمت خودش در بیاورد. کاسه سر شیبک‌خان را شاه اسماعیل به زرگران هراتی سپرد و به آنها فرمود که از آن یک جام باده بسازند. این جام که موسوم به «کاسه جمجمه» شد از آن پس ندیم دائمی شاه اسماعیل بود، و او تا آخر عمرش در همه مجالس و محافل می‌گساریش باده در این جام می‌نوشید و یاد پیرویش بر شاه نیرومند سنی را همواره زنده نگاه می‌داشت.

در خور یادآوری است که در خراسان، از زمان اموی به بعد به همه عربها «سید» می‌گفتند (یعنی سرور) و به همه ایرانیان «مولی» می‌گفتند (یعنی آزاد کرده)

عربها). میر غیاث الدین از بقایای سادات (سیدهای) خراسان بود، و قزلباشان که شاه اسماعیل را «سیدِ اولادِ پیامبر» و از نوادگان علی می‌نامیدند این مرد را نیز از اولاد امام علی پنداشتند. در بلخ و هرات و برخی جاهای خراسان به عرب‌تبارها «خواجه» می‌گفتند که ترجمهٔ پارسی سید بود. این واژه از گویش سغدی و از بخارا وارد گویشهای دیگر ایرانی شده سپس به خود ایرانیان نیز تعمیم یافته بود. در اوائل سال ۸۹۰ شاه اسماعیل از هرات بیرون شده شکارکنان و غارتگران تا میهنه و فاریاب و بلخ در شرق خراسان پیش رفت، و در بلخ و دیگر شهرها کشتارها و تخریبها تکرار گردید. او سپس هرات و مرو را به عنوان تیول (ملک شخصی) به حسین بیک لکه شاملو بخشید، و بلخ و خراسان شرقی را به بیرام بیک قره‌مانی (تاتارِ اهل جنوب اناتولی) داد. او همچنین میر غیاث الدین را به ریاست دستگاه دینی خراسان منصوب کرد، و خراسان را به قصد ایران مرکزی ترک گفت تا بقایای آبادیهای ایران را که هنوز دستش به آن نرسیده بود به تاراج و تخریب بسپارد و دین حق را بگستراند.

از آنجا که نمونه‌های سیاهکاری قزلباشان در برخی از شهرها و آبادیهای ایران را بیان کرده‌ام نمی‌خواهم که با بازگویی موارد دیگری که در بازگشت شاه اسماعیل از هرات تکرار شد خواننده را خسته و دل‌آزرده کنم. شاه اسماعیل در اوایل فصل زمستان به قم رفت تا زمستان را در قم بگذراند. نوشته‌اند که او در قم بساط عیش و شراب گسترد، شبها به میگساری می‌نشست و روزها برای شکار بیرون می‌رفت. از هنرهای او و قزلباشانش در شکار در این روزها تمجیدها کرده‌اند و نوشته‌اند که از سرهای هزاران جانور که شکار کرده بود چندین مناره ساخت.^۱ شاه اسماعیل هرگاه به‌عللی فرصتی برای کشتار انسانها نداشت به کشتار جانوران می‌پرداخت. بزمهای شراب او در قم حکایت از آن می‌کند که بزرگان قم نیز مثل قزلباشان اهل باده بوده‌اند. پیش از این از بزم باده

۱- غیاث الدین خواندمیر، ۵۳۰. احسن التواریخ، ۱۲۵.

شیعیان کاشان در باغ فین برای شاه اسماعیل نیز یاد کردیم که قاضی محمد نیز در آن شرکت داشت.

جدایی ماوراءالنهر (سغد و خوارزم) از ایران

به دنبال کشته شدن شیبکخان ازبک، ظهیرالدین بابر تیموری که در کابل مستقر بود به سغد لشکر کشید و سمرقند را متصرف شد. بابر پسر میرزا عمر شیخ از نوادگان تیمور بود. پدرش حاکمیت فرغانه را داشت و قلمروش سمرقند را دربر می گرفت. بابر مردی تحصیل کرده، پارسی زبان شده و عارف مشرب بوده، اشعار عرفانی می گفته، و برخی از سروده هایش را امیر علی شیر نوایی در «مجالس التّقایس» آورده است. یکی از سروده هایش این است:

چون باده و جام را به هم پیوستی   می دان به یقین که رندِ بالادست ای
جام است شریعت، و حقیقت باده   چون جام شکستی به یقین پیوستی

شیبکخان قلمرو بابر را در سال ۸۸۰ از او گرفت. بابر چندی سرگردان ماند، و چون دستگاه سلطنت فرزندان بای قرا را ازبکان در هم پیچیدند او به کابل رفته آن شهر را گرفته تشکیل سلطنت داد و در صدد بازگرفتن سغد (ماوراءالنهر) برآمد، ولی ناکام ماند. چون شیبک خان کشته شد، او در میان آشفتگی ازبکان به سغد لشکر کشید و سمرقند و فرغانه را گرفت. عبیدالله خان برادرزاده شیبکخان به جای عمویش نشست و با برخورداری از حمایت امرای ازبک در بهار ۸۹۱ به جنگ بابر شتافت. بابر چونکه با شاه اسماعیل دست دوستی داده بود در سمرقند چندان مقبولیت نیافت؛ زیرا شاه اسماعیل در خراسان چندان جنایت کرده بود که همه مردم خراسان از او نفرت داشتند؛ و بابر نیز به علت رابطه با شاه اسماعیل مورد نفرت بود. او در جنگ با عبیدالله خان شکست یافته به «حصار شادمان» (دژی در نزدیکی بلخ) پناه برد، و از آنجا دست به دامن حاکم قزلباش بلخ شد. حاکم بلخ مراتب را به شاه اسماعیل گزارش فرستاد. شاه اسماعیل که در آن هنگام

در نواحی مرکزی ایران سرگرم شکار و عشرت بود یک لشکر قزلباش را به فرماندهی نائب السلطنه اش که اینک «امیر نجم ثانی» بود (و او را پائین تر خواهیم شناخت) به یاری او گسیل کرد و به حسین بیگ لکه و بیرام بیگ قره‌مانی فرمان فرستاد که به امیر نجم پیوندند.

قزلباشان در تیرماه ۸۹۱ از جیحون گذشته دژ خراز در نزدیکی بخارا را در محاصره گرفتند. خراز از زمان اموی که به اشغال عرب درآمده بود عرب‌نشین بود و مردمش از عربهای پارسی‌زبان شده بودند. عرب‌تبارهای خراز نیز مثل دیگر عرب‌تبارهای خراسان و ماوراءالنهر صفت «سادات» را برای خودشان حفظ کرده بودند. بابر با سپاهش همراه قزلباشان بود، و امید داشت که ماوراءالنهر را قزلباشان برایش بگیرند. بابر با حاکم خراز مذاکره کرد و دژ بدون مقاومتی تسلیم او شد. قزلباشان در اینجا نیز عرف سیاسی و نظامی را زیر پا گذاشتند و بدون توجه به نظر بابر، حاکم را دستگیر کرده به جرم سنی بودن کشتند و برافراش که در قلعه بودند تیغ گشوده همه را کشتار کردند. آنها سپس قلعه قرشی در منطقه خراز را محاصره کردند و پس از مدتی گشودند. امیر نجم دستور کشتار همگانی مردم خراز را صادر کرد. بابر نزد او پادرمیانی کرد که جمعیت خراز رعایای اویند و او نمی‌تواند که بر رعایای خودش تیغ بگشاید، بلکه وظیفه دارد که از آنها حمایت کند. ولی نجم قزلباش که تشنه خون‌ریزی بود و نمی‌توانست که هیچ انسان سنی‌ئی را زنده ببیند به تقاضای او توجهی نکرد. چندتن از سران خراز به نزد میرغیاث الدین (صدر قزلباشان در خراسان) رفته گفتند: تو از سادات‌ای و ما نیز از سادات‌ایم؛ ما و تو عموزادگان یکدیگریم؛ برایمان نزد امیر نجم شفاعت کن تا از خونمان درگذرد. وقتی غیاث الدین با امیر نجم درباره این سیدها سخن گفت، امیر نجم پاسخ داد که مگر می‌شود که یک نفر شیعه نباشد و ادعای سیادت کند؟ سنیان همه‌شان دشمن اولاد پیامبرند، و اینها که می‌گویند سیدند دروغ می‌گویند. چون غیاث الدین اصرار ورزید که اینها را همه کس می‌شناسند و می‌دانند که سادات اولاد پیامبرند و نزد مردم احترام دارند، امیر

نجم به او گفت: «ما سید سنی را سید نمی دانیم.» قزلباشان در خراز پانزده هزار تن را «بازن و فرزندان از صغیر و کبیر به قتل رساندند». کشتگان خاندانهای مدعی سیادت «قریب چهارصد سید و سیدزاده» بودند. جمعی به مسجدها پناه برده بودند. قزلباشان مسجدها را بر سر آنها به آتش کشیدند و همه را نابود کردند.^۱

جنایت‌هایی که قزلباشان در خراز کردند بابر را از درخواست حمایت پشیمان کرد و برآن داشت که از ادامه پیشرویهای قزلباشان در سغد جلوگیری کند. چون امیر نجم قصد پیشروی به سوی غجدوان داشت، بابر به او گفت که زمستان در پیش است و نبرد در زمستان در این بیابانها به صلاح نیست، و بهتر است که فعلاً به همین اندازه که فتح کرده ایم بسنده نمائیم. امیر نجم - که پیش از آن گفته بود «به سمرقند خواهم رفت، سمرقند را ویران خواهم کرد و در جای خانه‌هایش خربزه خواهم کاشت» - به نصایح بابر توجه نمود، و به غجدوان رفته دژ غجدوان را در محاصره گرفت. غجدوان با همه توانش در برابر قزلباشان پایداری ورزید و از عبیدالله خان یاوری خواست. عبیدالله خان به زودی به غجدوان رسید. در این میان، بابر که از جنایت‌های قزلباشان به ستوه آمده بود سپاهش را برداشته امیر نجم را رها کرد و رفت. میر غیاث الدین نیز که اکنون متوجه شده بود که مذهب قزلباشان نه تشیع بلکه یک مذهب خاص است، و از کشتار سادات خراز و قرشی نیز دل‌رنجه و از همکاری با دستگاه قزلباشان پشیمان بود قزلباشان را رها کرده به بابر پیوست. قزلباشان به سختی شکست یافتند؛ حسین بیک لکه با گروهی از قزلباشان به هرات گریختند؛ بایرام بیک کشته شد؛ امیر نجم دستگیر شد، و عبیدالله دستور داد سرش را بریدند.

رسم قزلباشان که از بیابانها با خود آورده بودند چمن بود که به هر جا

۱- عالم آرای صفوی، ۳۷۱-۳۷۲. جهانگشای خاقان، ۴۳۰-۴۳۲. امیر محمود خواندمیر، ۷۷-۷۸. احسن التواریخ، ۱۳۱.

می کوچیدند اموالشان را نیز همواره داشتند، و معمولاً کاروان وار می رفتند نه لشکروار. هیچ گروهی از آنها هنوز هیچ شهری از شهرهای ایران را برای نشیمن دایمی انتخاب نکرده بودند بلکه زندگی متنقل داشتند. آنها تا به غجدوان رسیده باشند بر سر راهشان اموال بسیاری نیز از ایرانیان خراسان تاراج کرده بودند که شامل زر و زیورها و اموال گرانبها بود. همه این اموال به دست ازبکان افتاد. چنانکه بعدها یکی از قزلباشان گفته است:

غنیمت بیرون از حد و حساب و شمار از اسپان راهوار و شتران باردار و ظروف زرین و اوانی نقره و طلا به دست افتاد (یعنی به دست ازبکان افتاد)؛ و ازبکان بی سر و پا همه توانگر شدند.^۱

عبیدالله خان به دنبال این پیروزی بر بلخ و سراسر خراسان دست یافت، و گروهی از ازبکان را به قصد تصرف هرات گسیل کرد. حسین بیک لّه و قزلباشان پیش از آنکه سپاهیان عبیدالله به هرات رسیده باشند از هرات گریختند و از راه بیابانهای سیستان و طبرستان راهی ایران مرکزی شدند و در یکی از شکارگاههای اطراف اسپهان به اردوی شاه اسماعیل پیوستند تا خبر شکست بزرگ قزلباشان را به او برسانند. عبیدالله خان در میان سرور و شادی مردم هرات وارد آن شهر شد. مردم هرات تبرائیان بزهکار را مورد تعقیب قرار دادند و بر هر که دست یافتند کشتند. عبیدالله خان که خودش را شاه ایران می دانست، به شکرانه این پیروزی راهی مشهد و زیارت امام رضا شد، و در جوار بارگاه امام رضا تاج شاهی را بر سر نهاد تا از امام رضا تبرک بگیرد (آذرماه ۸۹۱).

چون زمستان سپری شد شاه اسماعیل قزلباشانش را برای حرکت به خراسان آماده کرد. او ابتدا مراسم جشن بهار را برپا داشت و چندروزی را به عیش و عشرت گذراند، و قزلباشانش از دختران و پسران اسیرشده ایرانی کام دل ستانند و به شکرانه پیروزیها و نعمتهائی که خدایشان به آنها داده بود بادهها نوشیدند؛

آنگاه به قصد خراسان حرکت کردند. عبیدالله خان در مشهد بود، زیرا مشهد را پایتخت خویش کرده بود تا سلطنتش را به امام رضا متبرک کند. از آنجا که بخش اعظم نیروهایش در هرات و مرو بودند، وقتی قزلباشان به مشهد رسیدند او مشهد را رها کرده به ماوراءالنهر برگشت. قزلباشان وارد مشهد شدند و مردم مشهد را به خاطر آنکه از عبیدالله هواداری نموده بودند مورد انتقام قرار دادند و هزاران تن را از دم تیغ گذراندند.

شاه اسماعیل سپس به قصد هرات به راه افتاد و سپاه ازبک را در کنار هرات شکست داده برآن شهر دست یافت. او به انتقام خون تبرائیان که به دست مردم هرات کشته شده بودند دست به کشتار گشود و بخش اعظم مردم شهر را که در دور قبلی از تیغ قزلباشان رهیده بودند کشتار کرد، و هزاران خانه را در آتش سوزاند، و مزارع و باغستانهای روستاهای اطراف هرات را به آتش کشید تا بقایای مردم در قحطی تلف شوند.

پس از تخریب هرات به بادغیس (اکنون در شمال میانی افغانستان) رفت؛ و چونکه مردم بادغیس مثل مردم هرات تبرائیان را کشتار کرده بودند شاه اسماعیل دستور کشتار همگانی مردم بادغیس داد، و هزاران تن کشتار شدند. او سپس یکچند در نواحی مختلف خراسان به کشتار و تخریب ادامه داد تا انتقام خون بایرام بیگ و امیرنجم را از سنیانی که از عبیدالله خان سنی بی دین هواداری نموده بودند گرفته باشد.

پس از آنکه از کشتارها و تاراجها و تخریبها فراغت یافت و کینه اش فروکش کرد، هرات و مرو را به زینل بیگ شاملو (قزلباش اهل جنوب اناتولی) و بلخ و میهنه و فاریاب را به دیوسلطان روملو (قزلباش اهل اناتولی) بخشید، و خود با قزلباشان به سوی ایران مرکزی برگشت.

پس از این قضایا سراسر خوارزم و سغد و فرغانه و بخشی از سرزمین پارت و گرگان در دست عبیدالله خان ماند. عبیدالله خان تا زنده بود خودش را شاه ایران می نامید و از تلاش برای بیرون کشیدن بقیه ایران از دست قزلباشان دست

نکشید. او در ترویج فرهنگ و زبان ایرانی کوشید. او در ادبیات پارسی تحصیلات عالی داشت و به پارسی شعر می‌سرود، و در شعرهایش علاقه به ایران و ایرانی را ابراز می‌داشت. او در یکی از غزلهایش تصریح کرده که کشوری که در دست او است به مثابه جسمی است که جانش - یعنی ایران مرکزی - از آن جدا شده است:

بازِ جانم هوس ملک خراسان دارد   تن بی‌جان شده من هوس جان دارد
روحبخش است شمالش چو دم روح‌الله   مگر او نیز هوای پلِ مالان دارد!

شماری از فقها و ادبا و بزرگان سرزمینهای درونی ایران که از تیغ قزلباشان رهیده به خراسان و سغد گریخته بودند مورد حمایت عبیدالله خان قرار گرفتند. نامدارترین اینها فضل‌الله روزبهان خنجی است که کتاب معروف «سلوک الملوک» در فقه سیاسی، و «مهمان‌نامه بخارا» را برای عبیدالله خان به زبان پارسی به رشته تحریر درآورد. کتاب سلوک الملوک که از منابع بسیار بااهمیت در نظریه سیاسی اسلام است را او به عبیدالله خان تدریس می‌کرد؛ یعنی عبیدالله خان در همین زمان که پادشاه بود نزد فضل‌الله روزبهان خنجی فقه سیاسی و ادبیات پارسی می‌آموخت. داستان تلاشهای عبیدالله خان - که خودش را پادشاه حقیقی ایران می‌نامید - برای آزادسازی ایران از دست قزلباشان داستان درازی است. وقایع این جنگها را تاریخ‌نگاران صفوی با عنوان جنگهای ازبکان با شاه اسماعیل و شاه تهماسب به تفصیل آورده‌اند، که موضوع کتابچه ما نیست.

یک نسلی پس از عبیدالله خان، نفرتی که از تشیع صفوی در میان ترکان سنی جاگیر شده در سغد و خوارزم ایجاد شد به احساس نفرت از دولت ایران تبدیل گردید و ترکان خوارزم و سغد در طی دو نسل بعد زبان و ادب پارسی را کنار نهاده پیوندهای تاریخی با ایران را برای همیشه از خاطر زدودند. از آن پس تنها

رابطهٔ اینها با ایران رابطهٔ خصمانه و مبتنی بر نفرت از مذهب قزلباشان (مذهب رسمی دولت ایران) بود. به این ترتیب سغد و خوارزم که روزگاری زایشگاه و پرورشگاه و تبلیغ‌گاه زرتشت بود، و روزگار دیگری جایگاه امیران سامانی و خانهٔ رودکی و بوعلی سینا و فارابی و خوارزمی و دیگر تاریخ‌سازان ایران بود، و روزگار درازی پیش از این زمانها آرش کمانگیر (اشک اول پارتی) برای حفظ آن از جان خویش مایه گذاشته بود، به سبب جنون مذهبی شاه اسماعیل برای همیشه از دامن ایران بریده گردید تا در آینده ضدیت با قزلباشان به ضدیت با فرهنگ و زبان ایرانی تبدیل گردد و ایرانیان منطقه مجبور شوند که پس از هزاران سال زیستن در زیست‌بوم خودشان خوشتن را هم‌رنگ ترکان نشان داده ترک‌زبان شوند.

بخش سوم

تحریرات قزلباشان

در کشور عثمانی

وپی آمدهای فاجعه بار آن

گفتار نخست

جنگِ چالِ دیران

وازدست رفتن بخشی از غرب ایران

نخستین نتیجه ظهور قزلباشان در ایران جدایی همیشگی سغد و خوارزم و بخش بزرگی از گرگان از ایران بود که برای همیشه در قلمرو ازبکان ماند، و در آینده دو کشور ازبکستان و ترکمنستان از آنها ساخته شد. دومین نتیجه ظهور آنها جدایی پاره غربی آذربایجان و پاره نئی از غرب کشور شامل بخش اعظم کردستان و سراسر عراق از ایران بود. این رخدادها را با بررسی علل و اسباب جنگ معروف چال دیران پی می گیریم.

روابط سلطان بایزید عثمانی با شاه اسماعیل

زمانی که سلطنت قزلباشان تشکیل شد سلطنت عثمانی در دست بایزید دوم - پسر سلطان محمد فاتح - بود که پس از درگذشت پدرش در سال ۸۶۰خ به سلطنت رسیده بود. تنها برادر او «جَم» پس از درگذشت پدر بر سر دستیابی به مقام سلطنت با او به رقابت برخاست ولی شکست یافته به جزیره رودس گریخته به شوالیه های رودس پناه برد.

بایزید و جم در ادبیات پارسی تحصیلات عالی داشتند، به تاریخ و فرهنگ ایران دلبسته بودند، و هر دو به زبان پارسی شعر می سرودند. از آنها سروده های بسیاری به جا مانده است. بایزید با تخلص «عادلی» شعر می گفت، و تخلص جم نام خودش (جم) بود. بایزید دوم پادشاهی عارف مسلک و پابند احکام شرعی بود، با فقها و عارفان ایرانی ارتباط مکاتباتی داشت، چنانکه علامه دوانی (فقیه بزرگ پارس) رساله «اثبات واجب الوجود» را در پاسخ به پرسش او نوشت، و

مولانا جامی کتاب «سلسله الذهب» را به نام او انتشار داد. جامی در برخی از سروده‌هایش از بایزید - با عنوان سلطان روم - به نیکی یاد کرده است. بایزید با مولانا تفتازانی - نامدارترین فقیه زمان خویش - نیز روابط مکاتباتی داشت و در نامه‌هایش تفتازانی را «مولانا الأعظم» می‌نامید. شماری از فقهای دربار عثمانی از تحصیلکردگان در مدرسه هرات نزد مولانا تفتازانی بودند و چندتن از آنها ایرانی بودند که بایزید آنها را به عثمانی دعوت کرده بود.

اسماعیل حقی اوزون - مورخ ترک - نوشته که سفیر ونیز در دربار عثمانی در زمان سلطان بایزید دوم در یکی از گزارش‌هایش اخلاقیات بایزید را چنین بیان می‌دارد:

مطلقاً شراب نمی‌نوشد، غذا اندک می‌خورد، در اجرای هیچ‌یک از فرایض دینی اهمال نمی‌کند، و صدقه بسیار می‌دهد. از اینکه از فلسفه بهره و معلوماتی دارد به خودش می‌بالد، و زیاده از حد با هیأت و نجوم مشغول می‌شود.^۱

بایزید شاهنامه فردوسی را بسیار مطالعه می‌کرد و به همین سبب به شدت تحت تأثیر داستانهای شاهنامه بود و ایران را کشوری نیرومند و تسخیرناپذیر می‌پنداشت. او می‌گفت که ایرانیان ملت آزاده‌ئی هستند که هیچ‌گاه زیر بار حاکم غیر ایرانی نرفته‌اند، و تا پادشاه از میان خودشان نباشد در برابرش تسلیم نمی‌شوند و از حاکم بیگانه فرمان نمی‌برند.^۲

چون قزلباشان در ایران دست ستم گشودند و علما و فقها و ادبا و بزرگان را کشتار کردند، شماری از علما و فقهای ایران به عثمانی گریختند و از سلطان تقاضا کردند که برای متوقف کردن جنایتهای قزلباشان اقدامی انجام دهد. دادخواهی ایرانیان از ستمهای قزلباشان در شرق و غرب جهان پیچیده بود.

۱ - اسماعیل حقی اوزون، ۲/ ۲۶۴.

۲ - پارسادوست، ۸۱۵، از نامه سلطان بایزید دوم به شاه اسماعیل صفوی.

سلطان سالخورده مصر و شام (نامش قانصوه غوری) نیز که تحولات ایران را زیر نظر داشت و از گزارشهایی که از ایران دریافت کرده بود متوجه شده بود که قزلباشان چه بلاهائی بر سر مردم ایران درمی آورند، کوشید که سلطان عثمانی را برای انجام اقدامی به منظور جلوگیری از ستمهای قزلباشان بر ایرانیان تشویق کند. چندین نامه در این زمینه میان بایزید و سلطان مصر رد و بدل شده که صاحب «مُنشآت السلاطین» متن آنها را آورده است. در یکی از اینها قانصوه غوری به بایزید نوشته که قزلباشان بدعتی پلید در دین نهاده اند، ذرهئی رحمت و انسانیت در قلبشان نیست، طینتشان خبیث و پلید است، هتک ناموس مردان و زنان ایرانی می کنند، عالمان و سادات و بزرگان را می کشند، دارایی های مسلمین را تاراج می کنند، شهرها را ویران می کنند، و کارهایی از آنها سر می زند که حتی در زمان چنگیز و تیمور نیز نظیرش دیده نشده است. او در این نامه تأکید کرد که قزلباشان یک بلای جهان سوزند که دفع فتنه شان بر هر مسلمانی واجب و لازم است. و سلطان بایزید به او پاسخ نوشت که ما در پس هر نماز از نمازهای پنج گانه روزانه دست دعا و تضرع به درگاه الله بلند می کنیم و از او می خواهیم که آنچه به صلاح اسلام و مسلمین است پیش آید و آنچه باعث زحمت مسلمین است زائل گردد.^۱

بایزید کوشید که با مکاتبه های دوستانه با شاه اسماعیل رفتار قزلباشان را تعدیل کند؛ در نامه هایش به او نصیحت فرستاد؛ او را «فرزند گرامی» نامید؛ به او متذکر شد که کسی که شاه ایران است جانشین فریدون و جمشید و کیخسرو و کیقباد و دارا است و باید که شیوه آن بزرگان را در پیش گیرد و رعیت نوازی کند نه اینکه به کشتار مردم و تخریب شهرها پردازد؛ به او یادآور شد که همان گونه که رعیت نوازی باعث درازی عمر و نیک نامی ابدی است کشتار مردم و تخریب شهرها باعث کوتاهی عمر و بدنامی ابدی است. او در نامه هایش به شاه اسماعیل نصیحت می نوشت که مانع این همه کشتار مسلمین و این همه تخریب و انهدام

۱ - متن نامه ها در منشآت السلاطین فریدون بیک، ۳۶۱ - ۳۶۴.

شهرها و مساجد و مدارس به دست صوفیان نادان بشود؛ به او نصیحت کرد که جلو این همه جنایات صوفیان نادان را بگیرد تا این همه بزرگان از فقیه و دانش ور از ایران نگریزند و آواره نشوند. او حتی در یکی از نامه‌ها به شاه اسماعیل یادآور شد که اگر او و قزلباشان به همین راهی که در پیش گرفته‌اند ادامه دهند مسلمین جهان از ایرانیان رخ برخواهند تافت و ایران در جهان منزوی و کم‌توان خواهد شد. او شاهان باستانی ایران را به یاد شاه اسماعیل آورد که چونکه به عدل و داد سلطنت می‌کردند مردم شرق و غرب جهان کمر به اطاعت از آنها بستند، و سلطنت آنها عالمگیر شد.^۱

ولی بایزید در این راه توفیقی نیافت؛ و شاه اسماعیل در پاسخهایی که برای او می‌فرستاد پیروزیهایش در ایران را به رخ او می‌کشید و از او انتظار داشت که برایش تبریک پیروزی بفرستد. حتی یک بار که هیأت سفارتی حامل نامه بایزید به نزد شاه اسماعیل آمد، شاه اسماعیل در اسپهان بود و فرمود تا چندتا از بزرگان محبوس اهل اسپهان را آوردند و طی مراسمی در برابر هیأت عثمانی آنها را با کلیه اعضای خانواده شامل زن و فرزندان، زنده زنده، در میدان شهر در آتش افکنده سوزاندند، تا اینها متوجه شوند که شاه اسماعیل و قزلباشانش دارای چه قدرت خدادادی‌ئی هستند، و خبر قدرت شاه اسماعیل را برای سلطان عثمانی ببرند. نوشته‌اند که سفیر عثمانی وقتی این رفتارها را از شاه اسماعیل دید «در کمال خوف و هراس و اندیشه راه دیار خویش در پیش گرفت».^۲

شاه اسماعیل که خود را تنها نماینده خدا و پیامبر و امامان بر روی زمین می‌پنداشت و قزلباشانش او را خدای مُجَسَّم می‌پنداشتند، به جای آنکه نسبت به عثمانی رفتار سیاسی متقابل در پیش گیرد، خلیفه‌هایش را که عموماً از قبایل اناتولی بودند همواره به عثمانی می‌فرستاد و توسط آنها ترکان را به ایران جلب

۱- متن نامه‌های متقابل شاه اسماعیل و بایزید در منشآت السلاطین فریدون بیگ.

۲- غیاث الدین خواندمیر، ۴۸۱. جهانگشای خاقان، ۲۲۶.

می‌کرد تا ارتش قزلباش را نیرومند نگاه دارد. از اوایل سلطنت شاه اسماعیل تا سال ۸۹۰ خ چندده هزار خانوار از چهارده قبیله از نواحی مختلف اناتولی به ایران کوچانده شدند و دهها هزار تن از عناصر این قبایل به سپاه قزلباش پیوستند. شاه اسماعیل در عین حال توسط خلیفه‌هایش در خاک عثمانی برای خودش تبلیغ می‌کرد تا بر شمار مریدانش در میان ترکان افزوده سازد و باز هم شمار بیشتری از ترکان را به ایران بکوشاند. چونکه همه ملت ایران با شاه اسماعیل و قزلباشانش دشمن بودند، او می‌کوشید که با وارد کردن عناصر ترک به ایران نیرویش را افزایش دهد و سلطنتش را نیرومند سازد.

بایزید چون متوجه شد که قزلباشان شاه اسماعیل ترکانی‌اند که از عثمانی به ایران رفته‌اند و می‌روند کوشید که مانع کوچ ترکان بیشتری از عثمان به درون ایران شود. او به حاکمان ولایات شرقی فرمان فرستاد که از کوچ کردن ترکان به درون ایران جلوگیری کنند. والیان این فرمان را اجرا کردند؛ و حتی جماعتی از ترکان که در برابر ممانعتشان ایستادند دستگیر شدند و به فرمان سلطان به متصرفات اروپایی عثمانی در یونان تبعید گشتند. شاه اسماعیل وقتی متوجه این فرمان سلطان شد به سلطان نامه‌ئی نوشته از او خواست که مانع آمد و شد مریدان خاندان صفوی به ایران نشوند؛ و تأکید کرد که اینها برای زیارت «متوجه این خاندان هدایت آشیان و حظایر مقدسه مشایخ جنت مکان - قَدَسَ اللهُ ارواحهم - می‌شده‌اند»، و شایسته نیست که سلطان جلو انجام این زیارت‌های مقدس را بگیرد و مریدان پاکباز ما را دلشکسته کند؛ بلکه بهتر است که به حکام ولایات دستور دهد که «مطلقاً مانع آن گروه نگردند». بایزید نیز که می‌دانست با آن همه مرزهای وسیع بیابانی و کوهستانی در شرق اناتولی امکان اجرای فرمان او برای ممانعت از رفتن ترکان به ایران نیست و او نخواهد توانست که همه گذرگاههای کوهستانی را بر روی عبور و مرور ترکان بر بندد، در پاسخ به شاه اسماعیل نوشت که «اکثر رعایای ما از غازیان و مجاهدان به بهانه زیارت این سرزمین را ترک کرده‌اند» و این امر سبب کاهش در شمار سپاهیان ما شده است؛ با این حال، از این پس کسی

از والیان عثمانی مانع سفر رعایای ما به ایران به قصد زیارت اولیاء الله نمی شود. گرچه بایزید خواهان روابط نیک با شاه اسماعیل بود، ولی شاه اسماعیل که او را «سنی بی دین» می دانست علاقه‌ئی به روابط دوستانه با سلطان نداشت. غرور ناشی از پیروزی او بر شیبک خان آغاز بر هم خوردن روابط ایران و عثمانی بود. چنانکه گفتیم، شاه اسماعیل پوست سر شیبک خان را با گاه انباشت و برای سلطان فرستاد تا سلطان را متوجه عظمت و قدرت خویش کند. او در نامهٔ پراز باد بروتی که همراه پوست سر شیبک خان برای سلطان بایزید فرستاده بود، آنگونه که مؤلف جهانگشای خاقان به ما می گوید، به سلطان نوشت که شنیده شده که در مجلس تو سخن از آن می رفته که شیبک خان هوای بلند در سر دارد. اینک سری که تو پراز هوای بلند می پنداشتی را ما پراز گاه کرده برای تو فرستادیم.^۱

سلطان بایزید نیرومندترین پادشاه زمان خود بود، از مقتدرترین ارتش زمانه و پیشرفته‌ترین جنگ ابزار روز برخوردار بود، و مردم اروپا با شنیدن نامش به لرزه در می آمدند. او بارها در نامه نگاریهایش به شاه اسماعیل کوشیده بود تا شاید با مدارا و اندرز پدران رفتارهای خشونت آمیز قزلباشان در ایران را تعدیل کند و همواره در نامه هایش به شاه اسماعیل او را با ملاطفت و محبت مورد خطاب قرار داده بود. اینک با دریافت نامهٔ شاه اسماعیل و پوست سر شیبک خان که به مثابهٔ تهدید بود، او چنان از گستاخی آن جوانک خیره سر به خشم شد که دستور داد اعضای هیأت اعزامی او را که از ترکان قبایل اناتولی بودند و رعایای او شمرده می شدند بازداشت و زندانی کردند؛ ولی نامهٔ اندرز آمیزی به شاه اسماعیل نوشت. او در نامه اش شاه اسماعیل را جوان کم تجربه نامید، و تلویحاً او را به خاطر مسلمان کشیهائی که در ایران کرده بود تکفیر کرده این آیهٔ قرآن را در نامه اش آورد که «هر که یک مؤمنی را به عمد بکشد کیفرش جهنم است و در آن جاویدان خواهد ماند» (وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا). و باز هم

به او اندرز نوشت که از کشتار مسلمین دست بردارد و خود را مستوجب خشم خدا نکند. بار دیگر او در نامه اش شاه اسماعیل را متوجه شکوه دیرینه ایران کرد، و به یاد او آورد که نوادهٔ مرد بزرگواری چون شیخ صفی الدین اردبیلی و جانشین شاهنشاهان باستانی ایران است و باید که رفتار آنها را سرمشق قرار دهد و به جای مردم‌گُشی به مردم‌داری و به جای ویرانگری به آبادسازی بپردازد. اما شاه اسماعیل در این زمان به علت غروری که از پیروزیهایش در خراسان دچارش شده بود، به شرحی که پائین تر خواهیم خواند، به خلیفه اش شاهقلی (رهبر بکتاشیهایی اناتولی) اشاره فرستاد که قزلباشان اناتولی را برای براندازی سلطنت عثمانیان سنی به حرکت درآورد. او امیدوار بود که دهها هزار مریدی که در اناتولی داشت بتوانند که در مدت کوتاهی کار سلطنت سنیان را یکسره کنند، و به روال کاری که او با ایران و ایرانی کرده بود، «مذهب حق» قزلباشی را بر سنیان اناتولی تحمیل کنند. بخش بزرگی از سپاهیان عثمانی از بکتاشیهها بودند. اینها همان ترکانی بودند که سلطان بایزید در نامه اش به شاه اسماعیل آنان را «مجاهدان» و «غازیان» نامیده بود، و در توجیه ممانعت از کوچ آنها به ایران متذکر شده بود که کوچ کردن آنها از عثمانی به ایران سبب تضعیف ارتش عثمانی می‌شود.^۱

شاید شاه اسماعیل بنا بر گزارشهایی که از خلیفه‌هایش دریافت می‌داشته و خبرهایی که قزلباشان تازه‌وارد به ایران برایش می‌برده‌اند، اطلاع داشته که چه نسبت از سپاهیان عثمانی از شیعیان بکتاشی‌اند؛ و شاید امید او به پیروزی قزلباشان در اناتولی در حد یقین بوده است. با تلقینهایی که خلیفه‌هایش به او کرده بودند و با خود تلقینی‌هایی که او در رؤیاهایش بر روی خودش انجام داده بود به یقین بچگانه‌ئی می‌پنداشت که هنگام نابودی کامل و شامل مذهب سنیان در سراسر گیتی فرارسیده است. پیش از این دیدیم که او در تبریز به صراحت گفت که دارای یک رسالت آسمانی است و گفت که «مرا به این کار واداشته‌اند»؛

یعنی من مبعوث شده‌ام تا سنیان را به مذهب حق درآورم؛ و گفت که هر که با فرمان من برای تغییر مذهبش مخالفت کند باید کشته گردد؛ و اگر رعیت سخنی بگوید شمشیر می‌کشم و یک تن را زنده نمی‌گذارم.

آشفستگی اوضاع سیاسی در کشور عثمانی

بایزید که پیر شده بود در آغاز سال ۸۹۰ خ بر بستر بیماری افتاد. چهار پسر از هشت پسر او در این سال زنده بودند، و هر کدام در منطقه‌ئی از اناتولی حکومت می‌کرد. بزرگترین پسرش «شهنشاه» نام داشت که حاکم قونیه بود. احمد دومین پسرش بود و بر آماسیه در شرق اناتولی - در همسایگی ایران - حاکم بود. قورقود حاکم مانیسه در غرب اناتولی بود. و کوچکترین پسرش سلیم حاکمیت تراپیزونت اشغالی را در دست داشت که از جهت جنوب شرق در شمال غرب ارزنجان با ایران همسایه بود. همه پسران بایزید نزد معلمان ایرانی تحصیل کرده بودند و به زبان پارسی آشنایی کامل داشتند. بایزید به علت علاقه‌اش به تمدن و فرهنگ ایرانی، برای تعلیم فرزندانش معلمان و مدرسان ایرانی استخدام کرده بود تا زبان پارسی را خوب بیاموزند و با فرهنگ ایرانی آراسته شوند. شهنشاه و احمد و سلیم چنان در ادبیات پارسی تبحر داشتند که زبان ادبی‌شان بطور کلی زبان پارسی بود و عموماً در کتابهای پارسی مطالعه می‌کردند. نوشته‌اند که سلیم در دوران حاکمیتش همه شب متون ادبی و تاریخی پارسی را مطالعه می‌کرد، و به دست خودش بر این متون به پارسی تفسیر و حاشیه نگاشته است (برخی از این کتابها که با حاشیه نویسی سلیم است اکنون در موزه استانبول نگهداری می‌شود).

سلیم که کهترین پسر بایزید بود از همه‌شان بلندپروازتر و با تدبیرتر بود، و از نظر شخصیتی شباهت بسیار به جدش سلطان محمد فاتح داشت، و مردی سخت خون‌ریز و خشن بود. او در زمان حاکمیتش بر تراپیزونت اشغالی همه بومیان آن کشور را پاکسازی کرده تراپیزونت را تبدیل به یک سرزمین ترک‌نشین کرده بود. احمد - مثل خود بایزید - مسالمتجو بود. بایزید علاقه داشت که احمد را

ولی عهد سازد. ولی سه پسر دیگرش هر کدام به نوبه خود سلطنت را برای خودشان می خواستند. چونکه مانیهسه مرکز حاکمیت قورقود به پایتخت (یعنی استانبول) نزدیک بود، سلطان برآن شد که قورقود را از آن محل دور سازد، تا هرگاه احمد را به عنوان ولی عهد اعلام کند این برادر مشکلی برای احمد ایجاد نکند. او حاکمیت انتالیه در جنوب مرکزی اناتولی را به او داد و از او خواست که از مانیهسه به انتالیه نقل مکان کند. قورقود از این تصمیم ناراضی شد و به بهانه سفر عمره با یک کشتی و شماری خدم و حشم راهی مصر شد. بایزید چند ماه بعد و سائلی انگیخت و رضایت او را جلب کرده به اناتولی باز آورد، و با وعده اینکه به زودی مانیهسه را به او باز خواهد داد او را روانه انتالیه کرد.

بایزید با جلب موافقت وزیر اعظم و دیگر بلندپایگان کشوری و لشکری، احمد را رسماً ولی عهد کرد. سلیم که سلطنت را برای خودش می خواست از این اقدام پدرش به خشم شد و شماری از افسران ارشد را با خود هم‌نوا ساخته لشکری آراست و از تراپیزونت به قصد پایتخت حرکت کرد تا پدرش را به انصراف از این تصمیم وادارد. او با این برنامه در روملی شرقی (شرق بالکان) مستقر شد. در همین وقت «شهنشاه» بیمار شد و پس از چند روزی درگذشت. قورقود که در انتالیه بود به بهانه در دست گرفتن حاکمیت مانیهسه از انتالیه حرکت کرد و در مانیهسه مستقر شد. احمد نیز برای تحویل گرفتن حکم ولی عهدی از آماسیه به قصد استانبول به راه افتاد. پیش از آنکه احمد به استانبول برسد سلطان بایزید با وجود پیری و بیماری در رأس یک سپاه بزرگ به مقابله سلیم شتافت و با او وارد مذاکره شده وعده داد که تا زنده است هیچ کدام از پسرانش را ولی عهد نکند. او از سلیم خواست که به تراپیزونت برگردد. سلیم به پدرش اعتماد نداشت، و چون خبر حرکت احمد به استانبول را نیز شنیده بود در روملی ماند، و پدرش به ادرنه برگشت و همین که احمد وارد استانبول شد حکم ولایتعهدی را برایش فرستاد. سلیم به محض شنیدن این خبر با همه سپاهیان زیر فرمانش به سوی اردوگاه پدرش به راه افتاد و آماده جنگ با پدرش شد.

در تیرماه ۸۹۰ میان پسر و پدر جنگ درگرفت ولی سلیم شکست یافته به سواحل غربی دریای سیاه گریخت. چون احمد در استانبول مستقر شد امرای هوادار سلیم ارتش را به شورش کشاندند و با تصمیم سلطان دایر بر اعلان ولایت‌هدی احمد مخالفت نمودند. احمد به مشورت پدرش به آماسیه برگشت و بایزید کوشید که شورش ارتش (ینی‌چری) را با تدبیر فرونشاند. در این زمان امرای هوادار قورقود وی را به استانبول فراخواندند، و این امر به شکاف بیشتر ارتش کمک کرد و دامنه شورش ینی‌چری بالا گرفته شیرازه امور سیاسی را در معرض از هم پاشیدن قرار داد. آشوب چند ماه ادامه یافت. سرانجام بایزید تسلیم تصمیم افسران شورشی شده سلیم را به پایتخت فراخواند و سلطنت را به او واگذار کرده خودش کناره گرفت تا بقیه عمرش را دور از پایتخت بگذراند. او با عده‌ئی از خدمتکاران و ندیمانش راهی زادگاهش دیمه‌توقه در بالکان شد؛ ولی پیش از آنکه به تبعیدگاهش برسد، در اثر تشدید بیماری یا در اثر زهری که به اشاره سلیم به او خورانده شد درگذشت. سلیم وقتی به سلطنت نشست ۴۵ ساله بود (اردی‌بهشت ۸۹۱ خ).

فتنه‌های شیعیان بکتاشی در کشور عثمانی

خلیفه‌های شاه اسماعیل در زمان بایزید دوم به‌عنوان گوناگون در اناتولی فعالیت می‌کردند و قزلباشان را به ایران کوچ می‌دادند. یکی از قزلباشان به نام نورعلی خلیفه حاکم ارزنجان و از خلفای برجسته شاه اسماعیل بود و این فعالیتها را رهبری می‌کرد. زمانی که سلیم حاکم تراپیزونت بود، چونکه ارزنجان در همسایگی تراپیزونت قرار داشت، اقدامات تحریک‌انگیز نورعلی خلیفه باعث خشم سلیم شد. سلیم به ارزنجان لشکر کشید، نورعلی خلیفه گریخت، سلیم ارزنجان را گرفت، و قزلباشان از منطقه تارانده شدند. ولی بایزید دوم به‌خاطر علاقه‌ئی که به روابط دوستانه با ایران داشت به سلیم فرمان فرستاد که زمینهای

ایران را تخلیه کند.^۱ اینک نورعلی خلیفه به سبب شکستی که در آن زمان از سلیم خورده بود نسبت به سلیم کینه در دل داشت.

حسن خلیفه - شیخ خانقاه بکتاشی انتالیه در جنوب اناتولی - از خلفای شیخ حیدر و شاه اسماعیل بود و در روستائی نزدیک انتالیه می زیست. او رهبری بکتاشیهای اناتولی را داشت. او شیوه صوفیگری بکتاشیان درپیش گرفته بود و بیشتر اوقاتش را در غاری در نزدیکی روستایش می گذراند. این غار خانه اسرار و محل تجمع مریدان شاه اسماعیل بود. از همینجا خلیفه‌ها مخفیانه به نواحی غربی اناتولی روانه می شدند تا بکتاشیهای تشویق به رفتن به ایرن و پیوستن به قزلباشان کنند. زهد و ریاضت ظاهری حسن خلیفه توجه بایزید دوم را به خود جلب کرد و باعث شد که برایش مقرری چشم گیر تعیین کند تا او نیز برای دوام سلطنت سلطان دعا کند. حسن خلیفه در اناتولی خلیفه‌های بسیار داشت که در میان قبایل تاتار برایش تبلیغ می کردند و در عمل برای شاه اسماعیل پیرو و مرید به دست می آوردند. او پسری داشت که نامش قرابیق بود و او را غلام شاه اسماعیل کرده بود و شاهقُلی می نامید. شاهقُلی همیشه در کنار پدرش بود و منصب خلیفه اول را داشت. چون حسن خلیفه درگذشت شاهقُلی جانشین او شده رهبری بکتاشیهای اناتولی را به دست گرفت.

در فروردین ماه سال ۸۹۰ و در اوج رقابت سیاسی پسران بایزید دوم که قورقود از انتالیه خارج شد، شاهقُلی مریدانش را به انتالیه فراخواند و به روال کار قزلباشان صفوی قیام کرد. او در حرکت بسیار سریعی انتالیه را گرفت و همانگونه که قزلباشان در ایران می کردند، علما و بزرگان شهر را گرفته کشتار کرد و مساجد و بسیاری از خانه‌ها را به آتش کشید و دست به تاراج اموال مردم گشود. او همچنین کاروان حامل خزائن و اموال قورقود را که از انتالیه به مانیسه فرستاده شده بود مورد دستبرد قرار داد و کلیه اموال قورقود را تاراج کرده میان مریدانش تقسیم کرد

۱- اسماعیل حقی اوزون، ۲۷۹.

و کاروانیان را کشت. او سپس راهی کوتاهیه در غرب اناتولی شد و آبادیهای سر راه را مورد تعرض و تجاوز قرار داده دست به چپاول و کشتار و انهدام گشود. یک لشکر عثمانی در نزدیکی کوتاهیه به مقابله او شتافت، ولی از او شکست یافت و فرماندهش با بسیاری از سپاهیان به دست شاهقلی کشته شدند. شاهقلی در اردیبهشت ۸۹۰ کوتاهیه را به محاصره گرفت، ولی متوجه شد که دفاع شهر مستحکم است و او ابزار برای شهرگشایی در اختیار ندارد؛ لذا از محاصره دست کشید و راهی بوسا در آخرین حد غرب اناتولی شد. لشکر دیگری که برای متوقف ساختن او گسیل شده بود نیز مغلوب و متواری گردید. خطر شاهقلی چندان بزرگ بود که صدر اعظم (وزیر بزرگ) عثمانی شخصاً در رأس سپاه بزرگی به مقابله شاهقلی شتافت. شاهقلی از برابر این سپاه عقب نشسته به کوتاهیه برگشت و از آنجا روانه قره‌مان شد، و حاکم قونیه را که با نیروئی به مقابله وی بیرون شده بود شکست داده کشت و قونیه را تاراج و مردم شهر را کشتار کرد و دست به تخریب و آتش سوزی زد. او سپس راهی سیواس شد و بسیاری از آبادیهای شرق اناتولی که بر سر راهش بودند را تخریب کرد و شمار بسیاری از کارگزاران دولت عثمانی را کشت. در تیرماه ۸۹۰ وزیر اعظم در نقطه‌ئی در میان قیصریه و سیواس با شاهقلی درگیر شد. در نبرد سختی که میان دوطرف در گرفت تلفات سنگینی بر سپاه عثمانی وارد شد، ولی سرانجام در قزلباشان شکست افتاد، و شاهقلی با افرادش گریختند. وزیر اعظم به هنگام تعقیب قزلباشان به دام آنها افتاد و کشته شد. شاهقلی نیز کشته شد. ولی قزلباشان به فرارشان ادامه داده وارد ایران شدند. آنان در نزدیکی ارزنجان به یک کاروان تجارتي برخوردند که از تبریز راهی اناتولی بود (شاید حامل اموال تاراج شده ایران توسط قزلباشان شاه اسماعیل بود که بازرگانان و نیزی خریده به اروپا می بردند). آنها این کاروان را مورد حمله قرار داده تاراج کردند، و بازرگانان را که پانصد تن بودند با تمامی بارکشها و نوکرها کشتند.

این قزلباشان می خواستند که به خدمت شاه اسماعیل برسند. در آن هنگام

شاه اسماعیل هنوز در خراسان بود. اینها چندی در آذربایجان سرگردان ماندند تا شاه اسماعیل از خراسان برگشت؛ و در شهریار (نزدیک شهرری) به حضور او رسیدند. شاه اسماعیل که پیش از این امیدوار بود که خلیفه‌هایش در اناتولی کار سلطنت عثمانی را یکسره کنند، وقتی از آنها شنید که از برابر دشمن «سنی» شکست یافته گریخته‌اند، با آنها به خشونت رفتار کرد؛ دوتا از رهبران‌شان به دستور او در دیگِ جوشابه افکنده شده به شکنجه کشته شدند و چند تن را نیز به شمشیر گردن زدند. او بقیهٔ اینها را که چند هزار تن بودند در میان امرای قزلباش تقسیم کرد تا سربازان زیر فرمان آن امیران باشند.

شاه اسماعیل سپس به نورعلی خلیفه - والی ارزنجان - فرمان فرستاد که قزلباشان اناتولی را بشوراند و اناتولی را بگیرد. نورعلی خلیفه یکی از خلفای شاه اسماعیل به نام عیسا خلیفه را برای رهبری شورش مورد نظر انتخاب کرد. این شورش در اوج اختلاف سلیم با پدرش به نحو دامنه‌داری با شرکت شمار بسیاری از قزلباشان قبایل اناتولی (افشار، وارساق، قره‌مان، تکه‌لو، حمیدلو، بوزوقلو، و طورقود) در مناطق سیواس و چوروم و طوقات آغاز شد.

در میان این رخدادها سلیم به سلطنت رسید و برادرش احمد دو پسر خویش - مراد و قاسم - را به ایران فرستاد و از شاه اسماعیل تقاضای کمک کرد تا سلطنت را از سلیم بستاند. شاه اسماعیل در پاسخ به درخواست احمد به نورعلی خلیفه فرمان فرستاد که از مراد پسر احمد حمایت کند و او را به عنوان سلطان عثمانی به رسمیت بشناسد. مراد که به یاور شاه اسماعیل گرم‌پُشت بود همین که به اناتولی برگشت خودش را سلطان خواند و پدرش را تشویق کرد که به ملاطیه منتقل شود. عیسا خلیفه با قزلباشانش به دستور شاه اسماعیل به مراد پیوستند، و در شهرهای شرق اناتولی دست به کشتار و تاراج زدند. اسماعیل حقی اوزون به نقل از یک سند آرشیو توپ قاپی (در ترکیه) می‌نویسد که در این هنگام بیش از ده هزار تن به دور ملحدی به نام صوفی عیسا خلیفه گرد آمدند...، چندین روستا را تاراج کردند، مردم بسیاری را کشتند و اسپان و اموال مردم را به یغما بردند؛ مراد در

میان این فتنه تاج بر سر نهاد، و اینها را که قزلباش نامیده می‌شدند وارد ارتش خود کرد. به زودی بیست هزار صوفی در آماسیه گرد آمدند و مسلمانان بسیاری را کشتند و سلطان مراد را با خود به گولدوگون بردند و در آنجا فساد عظیم به راه انداختند، علما و بزرگان را فراری دادند و وارد شهر شده نوشیروان قاضی چوروم را کشتند، و مردم از برابرشان گریخته شهر را به آنها واگذاشتند.^۱

شاه اسماعیل چونکه یقین داشت که خلیفه‌هایش در اناتولی به پیروزی دست خواهند یافت تا «مذهب حق» را برقرار بدارند، وقتی سلیم به سلطنت نشست نه پیام تبریک برای سلطان سلیم فرستاد نه سلطنت او را به رسمیت شناخت. تنها کسی که در این زمان از طرف شاه اسماعیل به رسمیت شناخته می‌شد سلطان مراد - رقیب سلطان سلیم - بود. شرق اناتولی ۹ ماه در دست سلطان مراد بود. سلطان سلیم که می‌دانست مراد بدون حمایت والیان دیار بکرو و ارزنجان (خان محمد استاجلو و نورعلی خلیفه) قادر به ادامه سلطنتش نخواهد بود، پیوسته به این دو تن پیغام می‌داد که از تحریک و ایجاد آشوب در کشور عثمانی دست بردارند و در خاک عثمانی فتنه و فساد به راه نیندازند. ولی اینها که قزلباشان اناتولی را با خودشان داشتند متقابلاً نامه‌های توهین آمیز به سلطان سلیم می‌نوشتند و با یقین به اینکه او را شکست توانند داد می‌کوشیدند که او را به جنگ بکشانند. حتی یکبار برای او رخت زنانه فرستادند و او را به جنگ دعوت کردند و تهدید نمودند که به زودی او را شکست خواهند داد و از سلطنت برکنار خواهند کرد.^۲ همچنین نور علی خلیفه با یک سپاه که متشکل از چهار هزار سوار بود به توقات حمله کرده آن شهر را گرفته خطبه به نام شاه اسماعیل خواند؛ و این به معنای اشغال این بخش از خاک عثمانی و الحاق آن به ایران بود. همینکه او به ارزنجان برگشت مردم توقات شوریدند و قزلباشان را بیرون کردند. نورعلی

۱- اسماعیل حقی اوزون، ۲/۲۷۶، زیر نویس ۶.

۲- احسن التواریخ، ۱۳۹ و ۱۴۲-۱۴۳.

خلیفه این بار با سپاه بزرگتری به توقات حمله کرد، یک لشکر عثمانی که برای حمایت توقات آمده بود را شکست داده ۱۵۰۰ تن از آنها را کشتار کرد، توقات را پس از مقاومتی گشود، در شهر آتش افکند، هر که به دستش افتاد را کشت، اموال خانه‌ها را غارت و شهر را با خاک یکسان کرد، و با اموال بسیار به ارزنجان برگشت. پس از آن حدود چهار هزار سوار بکتاشی که در جنگهای او شرکت کرده بودند را با خانواده و زن و فرزندان‌شان به ایران کوچاند تا به قزلباشان صفوی بپیوندند.^۱

اقدامات نورعلی خلیفه در کشور عثمانی جنگ اعلان شده ضمنی از جانب شاه اسماعیل بر ضد دولت عثمانی بود. اشغال و ویران سازی توقات به مثابه آن بود که شاه اسماعیل رسماً سلطان سلیم را به جنگ با خودش فراخوانده است.

سرکوب شیعیان بکتاشی توسط سلطان سلیم

آشوبهایی که قزلباشان در اناتولی به راه افکنده بودند مستلزم اقدام جدی و سرکوبگرانه بود که دولت عثمانی می‌بایست به هر بهائی انجام دهد. بکتاشیها رعایای دولت عثمانی بودند، ولی خلیفه‌های شاه اسماعیل آنها را تبدیل به قزلباشان مرید و رعایای شاه اسماعیل کرده به جنگ با سلطنت عثمانی می‌کشاندند. بقا و دوام سلطنت عثمانی رهین سرکوب قزلباشان اناتولی بود. سلطان سلیم تا وقتی که گرفتار رقابت برادرانش بود نتوانست که برای فرونشاندن فتنه قزلباشان اناتولی اقدامی انجام دهد. او در اواسط سال ۸۹۱ خ برادرش قورقود را در مانیه شکست داد. قورقود با رخت مبدل گریخته در غاری پنهان شد. به زودی جاسوسان سلطان سلیم او را یافتند و دستگیر و خفه کردند. سلطان سلیم برای از میان برداشتن برادرش احمد و پسران او نیز تدبیری اندیشید. او به چند تن از امرای ارتش رهنمود داد که خود را حامی احمد وانمود کنند و احمد را به

۱- احسن التواریخ، ۱۳۴-۱۳۵. جهانگشای خاقان، ۴۷۵. پارسادوست، ۳۹۱-۳۹۲.

بورسا دعوت کنند و به او قول بفرستند که برای تصرف پایتخت به او کمک خواهند کرد. احمد فریب آنها را خورده از ملاطیه به آماسیه رفته سپاهش را برداشته از راه قونیه به سوی بورسا به راه افتاد. او در راه بورسا به دام سپاه آماده سلطان سلیم افتاد و دستگیر و کشته شد. پس از آن سپاه سلطان سلیم به آماسیه گسیل گردید و مراد و قاسم - پسران احمد - را شکست داد. قاسم به مصر و احمد به ایران گریخت (زمستان ۸۹۱). قزلباشان بکتاشی که در سپاه مراد بودند نیز پس از این قضایا به میان قبایل خودشان در نواحی مختلف اناتولی برگشتند.

این رخدادها زمانی اتفاق می افتاد که شاه اسماعیل بخشی از قزلباشانش را با نجم ثانی به جنگ عبیدالله خان به خراسان فرستاده بود، و آنان شکست یافته بودند و نجم ثانی و شماری از سران قزلباشان کشته شده بودند. وقتی سپاه سلطان سلیم به جنگ مراد و قاسم فرستاده شد شاه اسماعیل در وضعی نبود که بتواند نیرو به یاری آنها بفرستد و به وعده‌هایی که به آنها داده بود عمل کند. سپس وقتی مراد به ایران گریخت شاه اسماعیل در صدد آمادگی برای لشکرکشی به خراسان برای گرفتن انتقام خون نجم ثانی از عبیدالله خان و گرفتن مشهد از دست او بود. او مراد را مورد احترام قرار داده به او قول داد که به جای ملک پدرش که از دست داده است پارس را به او خواهد بخشید. او به این وعده وفا کرد و مراد به عنوان تیولدار پارس که شاه اسماعیل به او بخشیده بود حرکت کرد، ولی دیگر تیولداران قزلباش که از این شریک تازه وارد خوششان نمی آمد و وی را در نزدیکی اسپهان سربسته‌نیست کردند.

سلطان سلیم پس از پرداختن به امر رقیبانش برآن شد که قزلباشان بکتاشی را سرکوب کند و برای همیشه به فتنه‌هایشان خاتمه دهد. او یک هیأت بازرسی ویژه که ریاستش را خودش در دست داشت به شرق اناتولی فرستاد و به آن مأموریت داد تا در منطقه از قزلباشان آمارگیری دقیق به عمل آورد. او به حکام منطقه فرمان فرستاد که با این هیأت همکاری لازم را انجام دهند و هرگونه وسائل که لازم داشته باشد در اختیارش بگذارند. این هیأت مأموریت داشت که نامهای

کلیه قزلباشان را از هفت ساله تا هفتاد ساله در دفاتر ویژه‌ئی ثبت کند. هدف او از این اقدام آن بود که سران فتنه‌های اخیر را به درستی شناسایی کرده از میان بردارد. در پی این آمارگیری، حدود چهل هزار تن از قزلباشان در شرق اناتولی بازداشت شدند؛ چندین هزارشان که فعالین فتنه‌ها بودند کشتار شدند و بقیه با خانواده‌هایشان به نواحی اروپایی کشور عثمانی کوچانده شدند تا از مناطق نفوذ خلیفه‌های شاه اسماعیل به دور باشند.^۱

در تألیفات تاریخ نگاران دربارهای صفوی اشاره‌ئی به این موضوع مهم نرفته است. علت سکوت آنها آن بوده که چنین رخدادی را پیش آمدی معمولی می‌دانسته‌اند. بر همین مبنا از کنار بسیاری از جنایتهای قزلباشان و تبرائیان درباره مردم ایران نیز خاموشانه گذشته‌اند یا اشاره مختصری به آنها کرده‌اند. تاریخ نگاران معاصر ایرانی تصفیه قزلباشان اناتولی را تصفیه شیعیان در کشور عثمانی دانسته‌اند؛ زیرا آنها دوست دارند که سلطان سلیم را با شاه اسماعیل مقایسه کنند و همان گونه که شاه اسماعیل سنی ستیز بود سلطان سلیم را شیعه ستیز بنامند. آنها تعمداً از یاد می‌برند که سلطان سلیم نه تنها شیعه ستیز نبود بلکه شمار بسیاری از افسران ارتش او و حدود نیمی از سپاهیان از ترکان شیعه بودند، و اتفاقاً قاضی عسکرهاى شیعیان نیز از بکتاشی‌ها بودند. آن چهل هزار تنی که به فرمان او بازداشت و جمعی از آنها اعدام و بقیه به بالکان کوچانده شدند از شورشیان بکتاشی بودند که اساس سلطنت عثمانی را هدف نابودگری قرار داده بودند. حقیقتاً بی‌انصافی است اگر سلطان سلیم را با شاه اسماعیل مقایسه کرده او را در نقطه مقابل شاه اسماعیل نشانده شیعه ستیز ببینیم. آن عده از هم‌میهنان ما که نوشته‌اند فقیهان عثمانی به فرمان سلطان سلیم رساله‌هائی در رد بر مذهب شیعه نوشتند حتی به یک نمونه از این رساله‌ها که مربوط به آن دوران باشد اشاره نکرده‌اند؛ لذا ادعایشان را نمی‌توان بیش از یک توهم متعصبانه شمرد. آنها آنچه

که یک نسل بعد در کشور عثمانی پیش آمد را به رخدادهای این دوران سرایت می‌دهند و مصادره به مطلوب می‌کنند. پیش از این دیدیم که بکتاشیه‌ها نام شیعه را یدک می‌کشیدند ولی مذهب خاصی داشتند که به هیچ عنوان نمی‌توان آن را یکی از مذاهب اسلامی شمرد. به مذهب آنها هر نامی می‌توان داد ولی آن را به اسلام نتوان منسوب کرد. کاری که سلطان سلیم با کشتار و تبعید قزلباشان بکتاشی کرد جنایت ضد بشری‌ئی بود که هیچ انسان نیک‌اندیشی آن را توجیه نتواند کرد؛ ولی کارش شیعه‌ستیزی نبود. جنایاتی بسیار بزرگتر از این را عثمانیان در سراسر اناتولی و بالکان با صاحبان هزاران ساله سرزمینهای اشغالی انجام داده بودند که یک نمونه‌اش دربارهٔ صدها هزار تن در قسطنطنیه و بالکان بود که در زمان سلطان محمد فاتح نابود یا تارانده شدند، و نمونهٔ دیگرش دربارهٔ دهها هزار تن از مردم تراپیزونت. کشتار قزلباشان بکتاشی به فرمان سلیم یک نمونه از آن جنایتها بود که او این بار با همجنسان خودش - ترکان - کرد. آن جنایتها تصفیة سرزمینهای مفتوحه از بومیان، و این جنایت تصفیة کشور از جماعات آشوبگر بود. البته که جنایت به هر حال جنایت است؛ و عثمانیان نیز همچون نیاکانشان اوغوزها به همان اندازه جنایتگر بودند که بکتاشیه‌های اناتولی و قزلباشان صفوی و نیاکانشان چنگیز و هولاکو و تیمور. تفاوتی که جنایت عثمانیان و قزلباشان با جنایتهای نیاکانشان داشت آن بود که اینها بر جنایتشان نام مقدس نهاده به‌بهانهٔ جهاد برای نشر دین انجام می‌دادند؛ عثمانیان به نام الله جنایت می‌کردند و قزلباشان صفوی به نام علی. عثمانیان همهٔ بومیان اناتولی و بخش بزرگی از شرق بالکان را نابود کردند، ولی قزلباشان صفوی نتوانستند که با مردم ایران چنین کنند.

وقتی سلطان سلیم اقدامات بالا را انجام می‌داد شاه اسماعیل پیروزمندانه از خراسان برگشت و به نورعلی خلیفه فرمان فرستاد که کار عثمانیان سنی را یکسره کنند. اکنون قدرت سلطان سلیم در اناتولی تثبیت شده بود و آن عده از قزلباشان بکتاشی که از تیغ و تبعید رهیده بودند سخت مرعوب شده در مناطق کوهستانی و بیابانها پراکنده شده بودند؛ و خلیفه‌های شاه اسماعیل جرأت نداشتند که در

منطقه دست به فعالیت جدی بزنند. نورعلی خلیفه به دنبال دریافت فرمان شاه اسماعیل چندده هزار خانوار قزلباشان بیابانه‌های اناتولی را به ایران کوچاند تا به خیل عظیم قزلباشان درون ایران بپیوندند.

تصمیم سلطان سلیم به جنگ با شاه اسماعیل

سلطان سلیم که می‌دید دخالت‌ها و تحریکات شاه اسماعیل در خاک عثمانی متوقف‌شدنی نیست، برای آنکه به این دخالت‌ها پایان دهد هیچ راهی جز جنگ با شاه اسماعیل را در جلو خود نمی‌دید. او برای اینکه شاه اسماعیل را از اقداماتش برای سرکوب قزلباشان اناتولی آگاه سازد، یکی از خلیفه‌های شاه اسماعیل را که در پاکسازی اخیر دستگیر و زندانی کرده بود با یک نامه به ایران فرستاده به او گفت: «برو و آنچه را دیدی بازگو کن».^۱ او امیدوار بود که شاه اسماعیل به مجرد دریافت پیام او به سوی مرزهای غربی ایران به‌راه خواهد افتاد و آماده جنگ خواهد شد. او در اواخر اسفند ماه ۸۹۲ امرای ارتش و بلندپایگان کشوری را به شهر ادرنه فراخواند و یک جلسه مشورتی با حضور آنها تشکیل داد. در این جلسه ضمن یک سخنرانی مفصل درباره خطر شاه اسماعیل و قزلباشان و توضیح جنایت‌هایی که در ایران کرده و مسلمان‌کشی‌هایی که به‌راه انداخته بودند، از جمله آنکه زنان شوهردار را از خانه‌های ایرانیان بیرون کشیده در میان خودشان تقسیم می‌کنند و با دختران ایرانیان نیز چنین می‌کنند، موافقت امرای ارتش را به جنگ با ایران جلب کرد و از فقهای طراز اول کشورش فتوای جهاد گرفت و به امرای ارتش فرمان داد که ارتش را برای حرکت آماده کنند. او همچنین نامه مفصلی به عیدالله خان ازبک نوشت و به او پیشنهاد فرستاد که برای از میان برداشتن شاه اسماعیل با او متحد شود.^۲ ولی عیدالله خان در آن زمان درگیر شورش‌های خوارزم

۱- همان، ۲۷۸.

۲- متن کامل نامه در منشآت السلاطین فریدون بیگ، ج ۱.

و شرق خراسان بود، و برای جنگ دیگری با قزلباشان آمادگی نداشت، و نتوانست که پاسخ مساعدی به سلطان سلیم بفرستد.

سلطان سلیم سه روز پس از «شورای ادرنه» و در روز نوروز سال ۸۹۳خ از ادرنه به استانبول رفت و چند روز بعد با ارتش عثمانی وارد اناتولی شد. او در اوائل اردیبهشت ۸۹۳ نامه دیگری توسط یک خلیفه محبوس شاه اسماعیل - به نام قلیچ خلیفه - که این نیز از ترکان اناتولی بود برای شاه اسماعیل فرستاد و رسماً به او اعلان جنگ داد. او در این نامه به شاه اسماعیل نوشت که فقهای اسلام فتوای ارتداد وی و مریدانش را صادر کرده حکم به قتل آنها داده‌اند و اینک او در رأس ارتش عثمانی به سوی ایران در حرکت است و تصمیم دارد که ریشه قزلباشان را از ایران براندازد و آتش فتنه و فسادشان را فرو نشاند.^۱

شاه اسماعیل با گروه بزرگی از قزلباشان در مرغزاری در منطقه اسپهان مشغول عشرت و بازی و شکار بود که نامه سلطان سلیم را دریافت کرد. او اعلان جنگ سلطان را با ناباوری تلقی کرد و قلیچ را به جرم آنکه به اسارت یک شاه سنی افتاده بود و حامل نامه اعلان جنگ برای او بود گردن زد، و بدون آنکه واکنشی به اعلان جنگ سلطان سلیم نشان دهد به شکار و عشرتش ادامه داد. شاید او نزد خودش گمان می‌کرد که چون به حمایت ائمه اطهار مستظهر است هیچ قدرتی در جهان وجود ندارد که یارای مخالفت با او را داشته باشد. شاید هم به راستی ابلهی می‌کرد و وقت را به بطالت می‌گذراند. این احتمال را نیز نمی‌توان از نظر دور داشت که او به خلیفه‌هایش در ارزنجان و دیار بکر فرمان فرستاده بوده که جلو سلطان سلیم را بگیرند و او را از میان بردارند؛ و اطمینان داشت که قزلباشان اناتولی به نمایندگی از او کار سلطان سلیم را یکسره خواهند کرد و نخواهند گذاشت که او به مرزهای ایران نزدیک شود. او مردی نبود که از جنگ بهراسد، ولی بی تفاوتی او در قبال اعلان جنگ سلطان سلیم هرچه بود، یک عمل ناشیانه و

کودکانه بود که از یک مغز ناسالم و خودشیفته برمی آمد. او براساس باور موهومی که به حقانیت خویش و رسالت آسمانیش داشت حتماً نزد خود می اندیشید که سلیم سنی «هیچ غلطی نمی تواند بکند».

سلطان سلیم پس از ورود به اناتولی یک لشکر بیست هزار نفری را روانه سیواس کرد، و نامه تند و تیز دیگری برای شاه اسماعیل فرستاد. او در این نامه خودش را «قاتلُ الکفرَةِ الفجره» (کشنده کافران تبهار) لقب داد، و شاه اسماعیل را «سرور شرور و سردار اشرار و ضحاک روزگار» نامید که زنان شوهردار مسلمانان را در اختیار قزلباشان قرار داده و مساجد را ویران کرده و «ابواب ظلم و بیداد را بر روی مسلمانان گشوده و زندقه و الحاد را با یکدیگر ازدواج و امتزاج داده و اشاعه فتنه و فساد را شعار و دثار خود ساخته» و خون مسلمین را به ناحق ریخته و گورهای بزرگان مسلمین را شکافته و اجساد آنها را به آتش کشیده، و همه گونه اهانت را به علماء روا داشته است، و اینها جنایاتی است که به فتوای علمای اسلام کیفرش اعدام است. و او را تهدید کرد که از ستمگریهایش دست بردارد و مذهب ابداعیش را رها کرده به مذهب آبائیش برگردد یا کفن بردوش گرفته آماده مقابله با ارتش عثمانی شود که هم اکنون به سوی مرزهای ایران در حرکت است.^۱

شاه اسماعیل در عین دریافت دو اعلان جنگ رسمی و با اطلاع به اینکه ارتش عثمانی در راه رسیدن به مرزهای غربی آذربایجان است هنوز مسئله را جدی نمی گرفت و مشغول عیاشی و خوشگذرانی بود. ولی به این نامه پاسخ فرستاد. او در پاسخ به نامه سلطان سلیم تصریح کرد که باورش نمی شود که سلطان قصد حمله به ایران را داشته باشد؛ زیرا به نظر او هر قدر هم که سلطان با او مخالف باشد نباید به ایران لشکر بکشد. او به سلطان گوشزد تشرامیز کرد که اکثریت جمعیت اناتولی مریدان و پیروان او و پدران اویند، و او مایل نیست که با سلطان

۱- متن کامل دو نامه سلطان سلیم به شاه اسماعیل در پارسادوست، ۸۱۲-۸۲۳.

عثمانی وارد جنگ شود و کاری که امیر تیمور با جد او - بایزید اول - کرد با او (با سلطان سلیم) بشود. او به سلطان سلیم توصیه کرد که کاری نکند که پشیمانی بخورد. او در این نامه تقدس خویش را به رخ سلطان کشیده نوشت که دشمنی با او که از نوادگان مقدس امام علی است عاقبتی شوم دربر خواهد داشت. و در پایان به سلطان سلیم نوشت:

بس تجربه کردیم در این دار مکافات با آل علی هر که در افتاد و افتاد. او این نامه را برای سلطان سلیم فرستاد و خود به عیاشیهایش ادامه داد، بدون آنکه در صدد برآید که نیروئی به مرز آذربایجان بفرستد و اقدام احتیاطی را برای مقابله با سلطان سلیم و خطر ارتش عثمانی انجام دهد. او خواب بسیار می دید، و شاید در خواب دیده بود که سلطان سلیم و همه سپاهیان را نیروی آسمانی و امداد غیبی و قدرت امامان نابود خواهند کرد.

لشکرکشی سلطان سلیم به ایران

سلطان سلیم در خردادماه ۸۹۳ با ۱۴۰ هزار سپاهی در سیواس مستقر شد. سیواس نزدیکترین نقطه به مرزهای ایران در غرب ارزنجان بود. شاه اسماعیل خبر استقرار سلطان با این سپاه عظیم در سیواس را با بی تفاوتی کامل تلقی کرد و به شکار و عشرت در مرغزارهای اطراف همدان ادامه داد. شاید خیال می کرد که هیچ اتفاقی نخواهد افتاد. او از وقتی که از خراسان برگشته بود مدام با زنان و فرزندان و دوازده هزار قزلباش و زن و فرزندان ایشان در مرغزارهای نواحی خوش آب و هوای ایران، به رسم دیرینه ترکان، در نقل و انتقال و شکار و خوش گذرانی بود، و در هر منزلی که اردو می زد با جگیرانش همچون بلای ناگهانی بر سر مردم آبادیها نازل می شدند تا هزینه عیاشیهایشان را از مردم فلکزده اخاذی کنند. آنها برای فرونشاندن هوسهایشان دختران و زنان و پسران را به بهانه های مختلف گرفته

می‌بردند و پس از تجاوز رها می‌کردند. «ولیّ امر مسلمین جهان» جان و مال و ناموس مردم ایران را برای سپاهش مباح اعلام داشته بود و قزلباشان و دسته‌جاتِ تبرایی آزاد بودند که هرچه مایل باشند بر سر مردم بی‌دفاع ایران درآورند. از روزی که نخستین اعلان جنگ سلطان سلیم به شاه اسماعیل رسید تا روزی که سلطان در سیواس اردو زد حدود سه ماه فاصله بود. «ولیّ امر مسلمین» در این مدت به جای آنکه به فکر چاره‌گری برای دفاع از مرزهای کشور باشد به عیاشی ادامه می‌داد. شاید نورعلی خلیفه و محمدخان استاجلو به او اطمینان داده بودند که در اناطولی به حد کافی قزلباش دارند که بتوانند با «مرد بی‌دینی چون سلیم» مقابله کنند. شاه اسماعیل در اوهم جاهلانه غرق بود، و خیال می‌کرد که در لحظهٔ مناسب امداد غیبی از آسمان فرابرسد و دشمن را تار و مار کند. دکتر پارسادوست می‌نویسد:

شاه اسماعیل چنان در اندیشه‌های مذهبی و رسالت‌مورد ادعای خود غرق بود که توان فکری برای درک مفاهیم سادهٔ واقعیتها و پیش‌بینی پیامدهای آنها را از دست داده بود. او شاید گمان می‌کرد همانطور که مریدانش از او پیروی می‌کنند و در حدِ پرستش به او احترام می‌گذارند دیگران نیز در هر مقام و موقعیتی که باشند به مقام مذهبی او که عنوانِ مرشدِ کامل داشت اهمیت می‌دهند و از تجاوز به چنین مقامی خودداری می‌کنند. به همین جهت، با آنکه خبر لشکرکشی سلطان سلیم به اطلاع او رسید «به آن اعتماد نکرد» و «به‌سمع قبول مسموع» نیفتاد. او باور داشت که اگر جنگی نیز روی دهد او شکست‌ناپذیر است و همیشه پیروز خواهد بود.^۱

سلطان سلیم در سیواس سپاهیان را به دو بخش کرد: یک لشکر چهل هزاری را در شرق عثمانی مستقر کرد تا اگر شاه اسماعیل به فکر آن باشد که از راه کردستان شمالی و دیارِ بکر به خاک عثمانی حملهٔ متقابل کند و در نظر داشته

باشد که وقتی او وارد خاک ایران شود از پشت سر به او حمله کند با این نیروی دفاعی مواجه گردد. او سپس با یک سپاه صد هزاری و با سیصد عراده توپ سبک و سنگین در تیرماه ۸۹۳ از رودخانه مرزی چای سو عبور کرده وارد خاک ایران شد بدون آنکه با هیچ گونه مقاومتی روبرو شود. پس از آن نیز او به آرامی به سوی ارزنجان به راهش ادامه داد و در کنار شهر لشکرگاه زد.

نورعلی خلیفه و خان محمد استاجلو که آن همه تلاش کرده بودند تا سلطان سلیم را به جنگ با خودشان بکشانند اکنون متوجه خطر شدند و بدون آنکه هیچ گونه اقدامی برای ممانعت از سلطان سلیم به ادامه پیشروی در ایران انجام دهند یا با او مذاکراتی کنند شاید بتوانند به وسیله‌ئی مانع از جنگ شوند، بی‌درنگ قزلباشان را برداشته منطقه را رها کرده به درون آذربایجان گریختند و در عشرتگاه مرغزاری در نزدیک همدان به اردوی شاه اسماعیل پیوستند تا خبر سقوط ارزنجان را به گوش او برسانند. کاری که آنها کردند همان کاری بود که از دیرزمان تاریخ هر کدام از قبایل ترک در منزلگاههای بیابانی خویش می‌کردند؛ یعنی وقتی یک دشمن نیرومند به منزلگاه قبیله نزدیک می‌شد سران قبیله اعضای قبیله را برداشته به دور دست تر می‌گریختند و در نقطه دیگری منزلگاه می‌ساختند و به نوبه خودشان با قبایل ناتوان تر همان می‌کردند که قبایل نیرومندتر با خود آنها کرده بودند. برای نورعلی خلیفه و خان محمد استاجلو و قزلباشان دياربکرو ارزنجان یک منزلگاه بود که در آن فرود آمده بودند، و اکنون که دشمن نیرومند آمده بود آن را رها کرده گریختند.

از آنجا که هنوز هیچ نشانی از تحرکات شاه اسماعیل برای رویارویی با سلطان سلیم دیده نمی‌شد، سلطان سلیم باز هم نامه اهانت آمیزی از ارزنجان برای شاه اسماعیل فرستاد تا او را تحریک به آمادگی برای جنگ کند. او در این نامه به شاه اسماعیل چنین نوشت:

مملکت برای سلاطین در حکم ناموس ایشان است و هر سلطانی وظیفه دارد که از این ناموس پاسداری کند و نگذارد که مورد تجاوز دشمن قرار گیرد.

حال آنکه مدت زمانی است که سربازان من وارد خاک کشور تو شده و در آن به جلو می‌تازند و از تو هیچ خبری نیست... مرد بی‌غیرتی همچون تو حق ندارد که ادعای مردانگی کند، بلکه بهتر است که به جای مغفّر و زره‌چارقد و چادر بر سر و تن کند و سودای شاهی و سرداری را از سر بنهد.^۱

سلطان سلیم در نظر نداشت که وارد خاک اصلی ایران شود یا به زمینها و آبادیهای ایران آسیبی برساند. او همه تلاش خویش را به کار برده بود تا شاید شاه اسماعیل را در کنار مرزهای عثمانی به‌جنگ با خود بکشاند؛ ولی این تلاش او ناکام ماند. او برای ایران و ایرانی احترام و عزت قائل بود. او بارها و بارها شاهنامه فردوسی را خوانده بود و ایران را کشوری مقدس می‌دانست، و علاقه داشت که ایران در امنیت و آبادانی و سربلندی باشد. اگر به ایران لشکر کشیده بود علتش تحریکات شاه اسماعیل و قزلباشان بود که در ایران مسلمان‌کشی و در خاک عثمانی فتنه و فساد و آشوب به‌راه افکنده بودند. هدف اصلی او نابود کردن شاه اسماعیل و برافکندن سلطنت قزلباشان از ایران بود؛ و پائین‌تر خواهیم دید که به‌کلی نقشه اشغال ایران را در سر نداشت. او پس از آنکه وارد خاک ایران شد، از کنار دژ مرزی کماخ که آخرین دژ ایرانی در شرق اناتولی بود گذشت، و نخواست که به آن دژ تعرضی بکند. او با توپخانه پرقدرتی که همراه داشت قادر بود که دژ را بگیرد و سپاهیان را کشتار کند. ولی این کار را نکرد و آن را دور زده به‌راهش در خاک ایران ادامه داد؛ و این نخستین نشانه آن است که او در نظر نداشت که هیچ نقطه از خاک ایران را اشغال کند.

گرچه چند روز بود که سلطان سلیم در خاک ایران پیشروی می‌کرد، شاه اسماعیل هیچ حرکتی از خود نشان نمی‌داد. او پیوسته خبر پیشرویهای سلطان سلیم در خاک ایران را دریافت می‌کرد و باز هم از این مرغزار به آن مرغزار می‌رفت و همچنان مشغول بازی بود. انگار هیچ اتفاقی در حال رخ دادن نبود.

گرچه سلطان سلیم به نزدیکها تبریز رسیده بود که اسمش پایتخت بود ولی شاه اسماعیل حتی تصمیم نگرفت که به تبریز برود تا اگر سلطان سلیم درصدد اشغال تبریز باشد او از آن دفاع کند. شاید هم فکر می‌کرد که همان عده از قزلباشان که در ارگ تبریز نشسته‌اند تا مردم شهر را بپایند که به دین خودشان برنگردند به امداد غیبی امامان توان دفاع از تبریز را دارند.

بی‌تفاوتی و بی‌حرکتی شاه اسماعیل پس از چندین بار دریافت اعلان جنگ سلطان سلیم را بیش از پیش به خشم می‌آورد. تا آن وقت شنیده نشده بود و در هیچ کتابی نخوانده بود که شاه یک کشوری چندان بی‌غیرت باشد که در مقابل پیشروی سپاه دشمن در خاک کشورش هیچ واکنشی از خود نشان ندهد. او یقین یافته بود که شاه اسماعیل از رویارویی با او می‌هراسد؛ لذا بر آن شد که به وسیله‌ئی هراس شاه اسماعیل را کاهش دهد و او را به میدان جنگ بکشاند. برای این منظور او مردی به نام شیخ احمد که از بقایای سیاست‌مردان دوران بایندریان بود را با پیامی فریبا به نزد شاه اسماعیل فرستاد. شیخ احمد پیش از آن یکبار پیش از سقوط تبریز در «اوجان» به حضور شاه اسماعیل رسیده مراتب اطاعتش را نسبت به او ابراز داشته بود؛ و بعد که جنایتهای قزلباشان را دیده بود گریخته به عثمانی پناهنده شده بود. شاه اسماعیل او را می‌شناخت، و بدون آنکه از پناهنده شدن او به عثمانی اطلاع داشته باشد او را از اتباع خویش می‌پنداشت. شیخ احمد در مرغزاری نزدیک همدان به اردوی شاه اسماعیل وارد شد و به او اطلاع داد که بسیاری از امرای شیعه ارتش سلطان سلیم هواخواه اویند و آماده‌اند که اگر جنگی در بگیرد از سلطان کنار کشیده به او بپیوندند. او به شاه اسماعیل خبر داد که این امرای ارتش به او مأموریت داده‌اند تا مراتب را به عرض شاه برساند و به شاه اطمینان دهد که وقتی جنگ آغاز شود آنها به ضد سلطان برخوانند گشت و به او خواهند پیوست و سلطان را به شکست خواهند کشاند.

حیله سلطان سلیم برای به میدان کشاندن شاه اسماعیل و قزلباشان کارگر افتاد. شاه اسماعیل پس از شنیدن این پیام ساختگی خام شد و بدون فوت وقت به

قزلباشانش فرمان حرکت به آذربایجان را صادر کرد. او از آنجا با یک عدهٔ دوازده هزاری قزلباشان که در اردوی عشرتش بودند به راه افتاد و در «خوی» لشکرگاه زد تا بقیهٔ قزلباشان به او پیوندند. او چنان به پیروزی یقین داشت که خود و قزلباشانش زن و فرزندانشان که همراهشان بودند و صندوقهای زرو جواهرات که با خود داشتند نیز با خود بردند. او همچنین مأموران را به ولایات مختلف ایران فرستاده سران قزلباش را «به احضار لشکرهای فراوان فرمان دادند» تا همگی در خوی به او پیوندند. و به خان محمد استاجلو نیز فرمان فرستاد «که با لشکرهای دیار بکر و آذربایجان به اردوی گردون شکوه ملحق گردند.»^۱ مشخص نیست که خان محمد در این زمان در آذربایجان بوده یا جای دیگری از ایران. به شیخ احمد نیز مأموریت داد که برود و به افسران شیعه و مرید شاه اسماعیل در ارتش عثمانی پیام بدهد که شاه در چال دیران با سلطان سلیم مقابله خواهد کرد؛ و «فرمود: اگر قیصر روم مرد است بیاید که با او کارزاری کنم که در دهر ضرب المثل شود».^۲

کلیهٔ قزلباشان سراسر ایران به فرمان شاه اسماعیل در خوی به او پیوستند و همراه او به دشت چال دیران رفته منتظر رسیدن سلطان سلیم شدند.^۳

۱- لب التواریخ، ۲۵۵-۲۵۶.

۲- عالم آرای صفوی، ۴۷۷.

۳- چال دیران که از توابع شهرستان ماکو در غرب آذربایجان است در زمان ساسانی جزو کشور خودمختار ارمنستان بود و مردمش در نیمه‌های سدهٔ پنجم مسیحی دین میتراپی را رها کرده به دین مسیح درآمدند. در اینجا چهار کلیسای باستانی وجود دارد که مهمترینشان نام ترکی «قره کلیسا» دارد (یعنی سیاه‌رنگ). مسیحیان ادعا می‌کنند که این کلیسا در نیمهٔ دوم سدهٔ نخست مسیحی ساخته شده است، ولی تاریخ می‌داند که دین مسیح در سدهٔ نخست مسیحی هنوز شکل نگرفته بوده است، و ما می‌دانیم که تا نیمه‌های سدهٔ پنجم مسیحی دین مسیح وارد این منطقه نشده بوده است. اما البته قره کلیسا و سه کلیسای دیگر چال دیران متعلق به دوران ساسانی است. چال دیران به معنای «زمین پست دارای چهار دیر» است. با توجه به نام «دیر» به نظر می‌رسد که

شکست قزلباشان در جنگ چال‌دیران

سلطان سلیم در مردادماه از ارزنجان به راه افتاد و در کنار رود «الشگرد» اردو زد. در اثر تخریبهای قزلباشان در این منطقه همه زمینها از سکنه و گیاه تهی شده بود. سپاه سلطان سلیم در طی راه پیمائیش روزهای متمادی از زمینهای سوخته و آبادیهای ویران مانده می‌گذشت و در سر راهش نه خوارباری به دست می‌آمد و نه علفی یافت می‌شد. گرچه خواربار مورد نیاز سپاه او پیوسته از بندر تراپیزونت می‌رسید، ولی چندان نبود که کفاف لشکر صد هزاری او را بدهد. سپاهیان سلطان اجازه نداشتند که به رسم ارتش متجاوز و دشمن، آذوقه مورد نیازشان را از آبادیهای قحطی‌زده ایران بگیرند. آنها بیم داشتند که دچار کمبود خواربار و قحطی شوند و توانشان را از دست بدهند و وقتی با شاه اسماعیل مواجه گردند شکست یابند. از این رو وقتی سلطان سلیم در «الشگرد» اردو زد زمزمه مخالفت با پیشروی در خاک ایران آغاز شد، و یکروز سربازان سر به شورش برداشتند و چادرهایشان را برکنند و دیگهایشان را به نشانه نبودن غذا واژگون کردند. سلطان سلیم سوار بر اسب شد و برای سربازان سخنرانی کرده آنها را قوت قلب داد و آرام کرد. در این اثناء شیخ احمد از خوی به اردوی سلطان رسید و گزارش مأموریتش را به سلطان داده به اطلاع او رساند که شاه اسماعیل در چال‌دیران اردو زده منتظر رسیدن او است.

سلطان سلیم بی‌درنگ فرمان حرکت به سوی چال‌دیران داد. او در پایان روز اول شهریور ۸۹۳خ در آن سوی دشت چال‌دیران در پائین تپه‌ئی که قزلباشان بر

بنیانگذاران این کلیساها تبلیغ‌گران سریانی بوده‌اند. کسانی پنداشته‌اند که شکل اصلی چال‌دیران می‌بایست چاردیران بوده باشد. ولی این گمان نمی‌تواند درست باشد، زیرا در زبان ایرانی هیچ‌گاه و در هیچ‌جا چهار را چال نگفته‌اند؛ ولی زمین پست را چال می‌گویند. دیگر آنکه تلفظ چالدیران در زبان ایرانی سنگین ولی تلفظ چاردیران آسان است؛ لذا خردپذیر نیست که چاردیران به چالدیران تبدیل شده باشد.

فرازش مستقر بودند فرود آمد. چونکه سربازان سلطان سلیم در اثر راهپیمایی درازمدت خسته بودند نظر برخی از سران سپاه او بر آن بود که یک روز به آنها مرخصی داده شود تا رفع خستگی کنند. ولی با توجه به آنکه بخش عظیمی از سواره نظام سبک اسلحه سپاه عثمانی شیعیان بکتاشی بودند، و سلطان بیم داشت که تماسهای نهانی میان اینها و جاسوسان شاه اسماعیل برقرار شود، نظرش آن بود که بامداد روز دیگر جنگ آغاز شود.

صبح روز بعد دو لشکر در برابر یکدیگر صف آراستند. در یک سو سپاه صد هزاری سلطان سلیم بود که به آخرین جنگ ابزار روز مسلح بودند و سیصد عراده توپ و ده هزار تفنگدار همراه داشت. ارتش عثمانی در آن روزگار نیرومندترین و مجهزترین ارتش در غرب آسیا و کل اروپا بود. در سوی دیگر، لشکر قزلباشان مسلح به شمشیر و تیرو کمان و کلاهخود و زره و شش پر و تبر اردو زده بودند که پس از ماهها خوشگذرانی و عیش و نوش و آمادگی کامل وارد چال دیران شده بودند. همه قزلباشان سوار اسپ بودند. وقایع نگاران صفوی شمار قزلباشان در چال دیران را بیست هزار مرد نوشته اند، تا شکست خفت باری که بر آنها وارد آمد را کم اهمیت جلوه دهند؛ ولی در گزارشهای دیگرشان گفته شده که کلیه قزلباشان از سراسر ایران به چال دیران رفتند.

شب آن روز را قزلباشان به عادت همیشگی شان به امید فرار سیدن دست غیبی و پیروزی حتمی فردا جشن گرفتند و باده گساری کردند. آنها عادتشان چنان بود که پیش از هر نبردی باده گساری می کردند و در حال مستی به دشمن حمله می بردند؛ زیرا این امر بر جسارتشان می افزود. چونکه آنها در مستی از حالت طبیعی بیرون می رفتند، این توهم به آنها دست داده بود که وقتی مست می شوند به یک نیروی غیبی و آسمانی مستظهر می گردند که همه ترس و بیم آنها را از بین می برد و آنها را در برابر خطرها در امان نگاه می دارد. اینکه آنها میگساری را از مستحبات دینی و یک سنت پسندیده می دانستند از اینجا ناشی شده بود که گمان می کردند در باده یک نیروی مرموز و غیبی آسمانی هست که مؤمنین را نیرومند و

بی‌باک می‌سازد.

شاه تهماسب (جانشین شاه اسماعیل) چندسال بعد در نامه‌ئی به سلطان سلیمان (جانشین سلطان سلیم)، میگساری شاه اسماعیل و قزلباشانش در شب نبرد چال‌دیران را چنین توضیح داد:

پدر من در آن روز که با پدر شما جنگ کرد، دورمیش خان و سایر امرا بلکه تمامی لشکر او مست بودند. شب تا صبح شراب خورده آهنگ بر جنگ نموده بودند.^۱

سلطان سلیم و سپاهیاننش پس از نماز صبح که در پشت سر فقیه بزرگ عثمانی به جماعت برگزار کرده برای پیروزی دعا کردند در برابر قزلباشان صف آراستند. در لحظاتی که دوسپاه آمادهٔ مقابله شدند شاه اسماعیل به رسم همیشگیش با چندصد تن از ندیماننش دورتر از میدان نبرد مشغول بازی و شکار بلدرچین شد، و انتظار داشت که در حین بازی مژدهٔ نصرت را دریافت کند. آغازگران حمله سواران پیشتاز و نیم‌مست قزلباش بودند. آنها در یک حملهٔ برق‌آسا به قلب سپاه سلطان زدند و با شمشیرهایشان شماری از سربازان عثمانی را از پای افکندند؛ و تفنگداران عثمانی شماری از آنها را بر زمین انداختند و بقیه را عقب زدند. امرای قزلباش با مشاهدهٔ این امر شاه اسماعیل را به عرصهٔ نبرد فراخواندند تا روحیهٔ سواران با حضور او تقویت شود.

سخن گفتن از شرح وقایع نبردها در این روز خسته کننده می‌شود. حمله‌های بسیار متهورانهٔ شاه اسماعیل و قزلباشان به سپاهیان عثمانی در همهٔ گزارشهای ایرانیان و عثمانیان و نیز یادداشتهای ونیزیان به نحو تحسین آمیزی آمده است.^۲ قزلباشان در ساعت نخستین نبرد با حمله‌هایی که سوار بر اسپان تیزتکشان به سپاهیان عثمانی کردند شمار بسیاری از عثمانیان را کشتار کردند. آنها که این

۱- پارسادوست، ۴۲۴، به نقل از تذکرهٔ شاه تهماسب.

۲- برای شرح جنگ چال‌دیران، بنگر: پارسادوست، ۴۲۰-۴۵۵.

جنگ را نبرد «اسلام» خودشان و «کفر» سنیان می دانستند یقین داشتند که به نیروی امداد غیبی به پیروزی خواهند رسید و سپاه عثمانی تارومار خواهد شد و سلطان به کشتن خواهد رفت. آنها با رشادت زاید الوصفی که ناشی از نیم‌مستی بود به سپاه عثمانی حمله می بردند و در هر یورش شماری از سربازان عثمانی را بر زمین می افکندند و به چالاک‌گی به میان صفوف خودشان برمی گشتند. از رشادتها و زور بازوی شاه اسماعیل در گزارشهای عثمانیان و ایرانیان و ونیزیان تحسین‌ها آمده است؛ از جمله اینکه او چندبار به توپها حمله کرد و زنجیر توپها را به شمشیر از هم درید؛ یا یکی از پهلوانان نامدار عثمانی را به شمشیر زده به دو نیم کرد. عثمانیان بعدها رشادتهای مستانه شاه اسماعیل و قزلباشان را چنین به یاد می آوردند:

به تأثیر مستی، هر یکی مشابه یک پهلوان به نام شده بودند. پرده مستی بصر بصیرت آنها را طوری گرفته بود که نه راه می دانستند نه چاه.^۱

هدف سلطان سلیم آن بود که قزلباشان را به نزدیکترین نقطه سپاه عثمانی بکشاند تا کاملاً در تیررس قرار گیرند. از این رو به آنها فرصت داد تا به سپاهش حمله کنند. تلفاتی که قزلباشان در حمله‌های جهشی‌شان از سپاهیان او می گرفتند، و تلفات سنگینی هم بود، شاید به نظر او بهای پیروزی‌ئی بود که او انتظارش را داشت.

وقتی همه قزلباشان کاملاً در تیررس توپ قرار گرفتند سلطان فرمان شلیک داد. شلیک توپ و تفنگ در خلال چند دقیقه آرایش قزلباشان را برهم زد و صدها تن از آنها را به خاک هلاکت افکند. نبرد چال‌دیران بیش از چند ساعت طول نکشید (بامداد تا ساعتی بعد از ظهر). شاه اسماعیل و قزلباشان رشادتهای بی‌مانندی از خود نشان دادند؛ ولی این رشادتها در مقابل سپاه مجهز و جنگ‌افزار نیرومند سلطان عثمانی بی‌اثر بود. امرای برجسته قزلباش بر خاک و خون

۱- همان، به نقل از انقلاب اسلام.

غلتیدند. شاه اسماعیل که کشته شدن خویش را حتمی می دید خود را در گودالی افکنده نهان شده خودش را به مردگی زد تا اگر چشم کسی به او بیفتد وی را مرده پندارد. زنده ماندگان قزلباش راه فرار به کوهستانها در پیش گرفتند. بسیاری از آنها دستگیر شده به قتل آمدند. بقیه خود را در غارها پنهان داشتند. اردوی شاه اسماعیل با افراد خانواده های امرای قزلباش، از جمله یکی از زنان شاه اسماعیل، با اموال و اثاث آنها به تصرف سلطان سلیم درآمد. در این حین یکی از قزلباشان طایفه افشار که هم شکل اسماعیل بود رخت شاه اسماعیل را بر تن کرده خود را تسلیم سلطان سلیم کرد. سلطان سلیم که شاه اسماعیل را نمی شناخت وی را شاه اسماعیل پنداشته دربند کرد و فرمان جنگ بس داد. شاید شاه اسماعیل به این قزلباش فدایی حکم ولایی داده بود که جانش را فدای او کند، و این قزلباش فداکار جان خویش را فدای ولی الله کرد تا بهشت را بها بگیرد.

شاه اسماعیل تا پایان روز در آن گودال ماند؛ سپس با استفاده از تاریکی شب به یاری چند تن از مریدان خاصش خودش را بر پشت اسبی افکند و از آنجا یکتاخت تا درگزین همدان رفت. او چنان از سلطان سلیم ترسیده بود که فاصله میان دشت چال دیران تا درگزین را بدون هیچ گونه توقفی طی کرد. او جرأت نکرده بود که به تبریز برگردد، زیرا بیم داشت که سلطان سلیم بر تبریز دست یابد و او را دستگیر کرده بکشد. علاوه بر آن مردم تبریز عموماً دشمن او و قزلباشان بودند، و او این احتمال را از نظر دور نمی داشت که در تبریز توسط مردم به قتل برسد، یا مردم تبریز وی را گرفته تحویل سلطان بدهند. او گرچه خود را ولی الله اعظم می نامید ولی یقین داشت که کسی از ایرانیان خواهان زنده ماندن او نیست. او جز قزلباشان که از بیایانهای اناتولی به درون ایران کوچیده بودند هیچ دوست و یاور را برای خودش سراغ نداشت. آن چند ایرانی که به طمع دنیا به او پیوسته بودند نیز در این میان متواری شده بودند و جان خود آنها نیز از جانب ایرانیان در خطر بود؛ زیرا آنها نیز از نظر ایرانیان تبدیل به قزلباش شده بودند و در همه جنایتهای قزلباشان شریک بودند. او در میان ایرانیان هیچ دوستی نداشت تا

پناهی بیابد. او از ایرانیان به شدت در وا همه بود و جرأت نداشت که خودش را به هیچ آبادی نئی برساند. او در کوهستان درگزین در غاری نهان شد و روزهای متمادی کسی از او خبر نداشت. قزلباشان فراری و متواری پنداشتند که او کشته شده است. از قزلباشان نیز هیچ کدامشان به تبریز نرفتند؛ زیرا بیم داشتند که توسط مردم تبریز کشته شوند.

شاید این نخستین و آخرین بار در تاریخ یک کشوری بود که شاه و سپاه یک کشوری در معرکه‌ئی از دشمنی شکست بخورند و پس از فرارشان در صدد نباشند که خود را به پایتختشان برسانند تا از پایتخت در برابر دشمن دفاع کنند. چنین بی‌غیرتی بزرگی جز نزد شاه اسماعیل و قزلباشانش نزد هیچ قومی در تاریخ جهان دیده نشده است. دست کم من که تاریخ جنگهای جهان قدیم را بسیار خوانده‌ام مشابه چنین موردی را در جائی ندیده‌ام.

شاه اسماعیل و آن چند قزلباشی که همراهش بودند روزهای درازی در غار کوهستان درگزین خزیده بودند و شاید از گیاهان تغذیه می‌کردند، ولی جرأت ظاهر شدن در نزدیکی آبادی نداشتند؛ زیرا وحشت داشتند که چنانچه یک ایرانی نئی آنها را ببیند مردم را جمع کند تا آنها را بکشند. می‌توانیم تصور کنیم که شاه اسماعیل در آن عالم تنهایی که جز چند تنی به همراه نداشت نزد خودش خیال می‌کرد که آن سلطنت و آن هاپ و هوپ و آن بگیر و ببند و بگش و بریان کن و به آتش بکش و منهدم کن به سر رسیده است، و آن عشرت کردن‌ها و از نوجوانان ایرانی کام گرفتن‌ها و آن میگساریها و آن شکارهای انسانی و حیوانی و آن صادر کردن «احکام ولایی» برای خوردن گوشت لاشه انسانهای مرده و زنده دیگر هیچ‌گاه تکرار نخواهد شد. در همهٔ ۱۴ سال گذشته او خودش را مالک مطلق ایران و ایرانی پنداشته بود، و جز نام شاه اسماعیل هیچ اثری را در ایران برسر پا نگذاشته بود. او بخش اعظم آثار تاریخی ایران از جمله کتابخانه‌ها و مساجد و مدارس را تخریب یا نیمه‌تخریب کرده بخش اعظم رجال علمی و ادبی ایران را کشتار کرده یا تاراند، و بخش بزرگی از ملت ایران را از بین برده بود تا ایران

برای خودش و قزلباشانش بماند. اکنون به یاد آن سالها در گوشه غاری در تنهایی رنج می برد، ایران را افتاده به دست سلطان عثمانی می پنداشت، و هیچ آینده ئی را فراروی خود نمی دید. او در آن عالم تنهایی هیچ جائی را برای پناه گرفتن سراغ نداشت و از همه کس و همه چیز می ترسید. او در چال دیران بهترین یاران و حامیان و مربیانش را از دست داده بود. حسین بیک لکه پرورنده و خالق شخصیت او؛ خان محمد استاجلو دلیرترین قهرمان سپاه او؛ میرعبدالباقی و کیل و نایب السلطنه او؛ میر سید شریف صدر بالاترین مقام دینی و قضایی او؛ سید محمد کمونه متولی جمع آوری درآمدهای گنبدهای کربلا و نجف و اوقاف این دو گنبد؛ و چندین تن دیگر از برجستگان قزلباش در چال دیران به کشتن رفته بودند. او خبر نداشت که بر سر زنان و فرزندانش چه آمده است، و دیده بود که سپاه سلطان سلیم چندان نیرومند است که به آسانی می تواند ایران را تسخیر کند؛ به ویژه که می دانست قزلباشان او منفور عموم ایرانیان اند و اکنون بی فرمانده و سرگردان مانده اند. شکی نیست که او از همه اینها رنج می برد و چند روزی که در آن غار پنهان بود بر خودش می گریست؛ زیرا این چند روز چنان بر روحیه او اثر نهاد که از آن پس به نوعی وارفنگی دچار شد، و این حالت تا دهسال آینده (تا آخرین روز عمرش) شب و روز با او بود و او را به موجودی مفلوج و مفلوک و منزوی و انسان گریز و خویشش گریز مبدل ساخت؛ و این را - پائین تر - از گزارش وقایع نگاران صفوی خواهیم خواند.

شادمانی مردم تبریز از شکست قزلباشان

مرادبیک بایندر که تا آن هنگام مدعی سلطنت ایران بود و به ذوالقدر پناه برده در بستان می زیست، درست در زمانی که سلطان سلیم در چال دیران اردو زد تصمیم گرفت که دیار بکر را از دست قزلباشان بگیرد، و به این منظور به دیاربکر حمله برد ولی در جنگ کشته گردید. شاید اگر او زنده می ماند سلطان سلیم به او کمک می کرد تا به سلطنت ایران برگردد و ایران را به روال گذشته بازگرداند.

سلطان سلیم در نظر داشت که چنین کاری بکند، و عملاً هم در همان روزی که در چال‌دیران پیروز شد نامه‌ئی برای او به بستان فرستاد و از او دعوت کرد که هرچه زودتر خودش را به تبریز برساند. ولی هیچ‌گاه به این نامه پاسخ داده نشد.

از دیگر بازیهای روزگار آنکه در آن اوضاع و احوال عبیدالله خان که خود را شاه ایران می‌نامید و سلطان سلیم به او پیشنهاد فرستاده بود که همزمان با او سپاهیان را برداشته به سوی مرکز ایران حرکت کند، درگیر مشکلات داخلی بود که شورشهای قبایل هزاره در مرکز خراسان برایش درست کرده بود.

مردم لرستان تا این زمان مذهب قزلباشان را نپذیرفته بودند و همچنان سنی مانده بودند. حاکم لرستان که نامش ملک رستم بود پس از آنکه شاه اسماعیل بغداد را گرفت نسبت به شاه اسماعیل ابراز اطاعت کرده و قول داده بود که شیعه شود و لرها نیز شیعه شوند. ولی او به شاه اسماعیل دروغ گفته بود و با سلطان سلیم روابط نهانی داشت. سلطان سلیم پس از پیروزی در چال‌دیران نامه‌ئی به ملک رستم نوشته ضمن گزارش این پیروزی به او پیشنهاد فرستاد که اگر کسانی از قزلباشان به لرستان بگریزند شما از دادن خواربار و کمک به آنها خودداری کنید و به هر قزلباشی که دست یافتید درجا بکشید، زیرا سرانشان در جنگ کشته شده‌اند و هر که تن به اسارت داده نیز کشته گردیده است، و بر مؤمنان لازم است که تا می‌توانند به آنها اهانت نماید.^۱

مردم تبریز با شنیدن خبر شکست قزلباشان در چال‌دیران و سربه نیست شدن شاه اسماعیل جشن شادی برپا داشتند و شهر را چراغان کرده به سور و سرور پرداختند. جوانان دسته‌جات مقاومت تشکیل دادند و شبها خانه‌های تیرائی‌ان را مورد حمله قرار داده به آتش می‌کشیدند. به نوشته تاریخ‌نگاران صفوی، «او باشان و شب‌روان شبها وارد خانه‌های قزلباشان می‌شدند و آنان را می‌کشتند.»^۲ شورش

۱- متن کامل نامه در منشآت السلاطین، ۳۹۳.

۲- پارسادوست، ۴۹۶ به نقل از جهانگشای خاقان.

سراسر تبریز را فرا گرفت. قزلباشان نگهبان شهر مجبور شدند که در درون ارگ تبریز موضع بگیرند. مردم آذربایجان برای شاه اسماعیل و قزلباشانش متلکها ساختند و پراکندند؛ مثلاً در یک رباعی که مردم تبریز ساختند چنین می خوانیم:

شاهی که به خلق ظلم افزون می کرد   از بی خردی دمی دو صد خون می کرد
گر از شه روم خود نمی کرد فرار   مغز از سر او تفنگ بیرون می کرد

سلطان دو هفته در چال دیران ماند. او وزیر اعظمش هرسک زاده روانه تبریز کرد. بخشی از تبرائیان و قزلباشان در شورش مردمی به قتل رسیده یا از شهر گریخته بودند، و بخشی در درون ارگ (پادگان تبریز) موضع گرفته در محاصره مردم تبریز بودند. مردم تبریز با شادی از هرسک زاده استقبال کرده شهر را به او تسلیم کردند. قزلباشان محصور در ارگ تبریز که موضوع «ولی امر مسلمین» و «مرشد کامل» را پایان یافته تلقی می کردند از بیم آنکه به دست مردم تبریز کشتار شوند داوطلبانه تسلیم هرسک زاده شدند. شاید انتظار داشتند که سلطان آنها را مورد بخشایش قرار داده وارد ارتش خودش کند. هرسک زاده آنها را به دو گروه کرد و به اردوی سلطان فرستاد. اینها چونکه از قزلباشان اناتولی بودند رعایای گریخته سلطان به شمار می رفتند. سلطان دستور داد همه شان را گردن زدند.

سلطان سلیم در چاردهمین روز پیروزی چال دیران راهی تبریز شد. مردم تبریز - شادمانه - مسیر سلطان را در خیابانها و کوچه های شهر آذین بستند و زمینها را با فرشهای خانه هایشان پوشاندند و موکب او را با هلهله و تکبیر گلباران کردند. او وارد کاخ هشت بهشت شد، و روز بعد که جمعه بود برای ادای نماز جمعه به مسجد جامع نیمه ویران شهر رفت. این مسجد سالها بود که طویله اسپان و استران قزلباشان بود و سالها بود که مردم تبریز از برگزار کردن نماز جمعه ممنوع شده بودند. به دستور او زباله ها را از مسجد روفتند، زمینها و دیوارهای مسجد را شستشو دادند، کاشیها و آجرهای مسجد را که هنوز در اطراف مسجد پراکنده بود جمع آوردند؛ و هزینه ئی تهیه کرده فرمان داد تا مسجد به همانگونه که پیشترها بوده تعمیر شود (این همان مسجد کبود کنونی است). او دستور داد که مساجد

دیگر تبریز نیز که به دست قزلباشان تخریب شده بود تعمیر گردد.

تبریزیان با ورود سلطان به شهرشان نفس راحتی کشیدند و گمان کردند که آن سالهای سیاه کابوس و وحشت به سرآمده است. سالها بود که مقدسات و ناموس مردم شهر بازیچه دست قزلباشان و اوباشان تبرایی بود، و آنها هیچ فریادرسی را برای خودشان نمی یافتند. آنها حتی نمی توانستند که در راه دفاع از ناموسشان خود را به کشتن دهند؛ زیرا در چنین صورتی قزلباشان بقایای افراد خانواده شان را اسیر می کردند و زیر شکنجه قرار می دادند و به روسپی خانه های مردانه و زنانه که در تبریز دایر کرده بودند تحویل می دادند. مردم تبریز خودشان را مجبور می دیدند که بدون مقاومتی تماشاگر ستمهای بی حد و حصر قزلباشان باشند، و برای آنکه ستم بیشتری بر خانواده هایشان نرود زنده بمانند. ورود سلطان سلیم به تبریز بارقه امید بود که مردم تبریز را به آینده امیدوار می کرد.

سلطان سلیم قصد ماندن در ایران نداشت بلکه برای نجات ایران از دست قزلباشان به ایران لشکر کشیده بود؛ و با یقین به اینکه قزلباشان به این زودیها جان نخواهند گرفت تا خطری برای کشور عثمانی ایجاد کنند وظیفه خود را پایان یافته تلقی می کرد. شاه اسماعیل متواری شده بود و هیچ خبری از او نبود. تا دو هفته بعد که او در چال دیران بود نیز خبری از حرکت قزلباشان نشد، و او اطمینان یافت که دیگر کار قزلباشان تمام شده است. او پیش از آن در نظر داشت که سلطنت ایران را به مرادبیک بایندر بسپارد؛ ولی پس از گذشتن دو سه هفته که خبری از پاسخ نامه ای که به او نوشته بود به دست نیامد از او نیز ناامید شد، و کس دیگری را که شایسته تحویل گرفتن سلطنت ایران باشد نیز سراغ نداشت. اگر سلطان سلیم در اندیشه تصرف ایران بود، در آن هنگام هیچ نیروئی وجود نداشت که جلو او را بگیرد، و او به آسانی می توانست که ایران را اشغال کند. ولی او نه به قصد اشغال ایران بلکه به هدف پایان دادن به جنایتهای قزلباشان به ایران لشکر کشیده بود؛ و اکنون وظیفه خویش را پایان یافته تلقی می کرد. او با خیال آنکه مردم ایران رشید و عاقل اند گمان می کرد که در آن شرایط این ملت خواهد توانست که شاه مورد

نظر خویش را بیابد؛ و با این خیال بدون آنکه هیچ تصمیمی دربارهٔ آیندهٔ ایران بگیرد، تبریز را در هفتهٔ آخر شهریورماه به حال خود رها کرده سپاهیان را برداشته از راه ارمنستان به خاک عثمانی برگشته وارد آماسیه شد و در آن شهر اردو زد. شمار بسیاری از بازماندگان بزرگان تبریز که تا کنون برای زنده ماندنشان تظاهر به شیعی گری کرده بودند با او به عثمانی رفتند. سلطان کلیهٔ اموال موجود در خزانهٔ سلطنتی شاه اسماعیل که بخش اندکی از فرآوردهٔ چندین سال تاراج اموال ایرانیان توسط قزلباشان بود را با خود برد. او بر سر راهش شهر ایروان را چونکه مردمش مسیحی بودند به تاراج سپاهیان داد. سلاطین عثمانی نسبت به مسیحیان همان نظری داشتند که شاه اسماعیل و قزلباشان به سنیان داشتند؛ زیرا از آغاز قدرت گرفتشان کار را با کشتار و تاراج شهرها و روستاهای مسیحی نشین در اناتولی شروع کرده و در بالکان ادامه داده بودند. عثمانیان عادت کرده بودند که هرکه مسیحی است مال و جانش برایشان مباح است. در گزارشها گفته نشده که آنها در راه بازگشت به عثمانی چه شمار از زنان و دختران مردم ارمنستان را از خانه‌ها بیرون کشیده با خود بردند؛ ولی این یک کار تکراری بود که آنها همواره برای خشونت کردن خدائی که می شناختند و او را دشمن مسیحیان می پنداشتند، در همه جای اناتولی و بالکان انجام می دادند و چندان معمولی پنداشته می شد که نیازی نبود در گزارشها آورده شود.

تشکیل مجدد سلطنت قزلباشان

ایران پس از بازگشت سلطان سلیم عملاً به یک کشور بی صاحب تبدیل شد که اگر نیروی دیگری وجود می داشت می توانست که قدرت را در کشور به دست گیرد. قزلباشان چنان دست و پایشان را باخته بودند که از هر نیروی دیگری در هراس بودند و همهٔ آرزویشان آن بود که مورد تعقیب واقع نشوند و بتوانند به زندگی عادی ادامه دهند. ولی آنها تا آن هنگام با ایران و ایرانی کاری کرده بودند که هیچ سری در کشور باقی نمانده بود تا در چنین موقعی حرکتی بروز دهد

و به نجات مردم برخیزد و کشور را به جادهٔ درست برگرداند. آنها در خلال سالهای گذشته هرچه سر و شخصیت در ایران وجود داشت را نابود کرده یا از ایران تاراندند و بودند و ایران را به یک کشور تهی از مرد مبدل ساخته بودند تا خودشان یکه‌تاز میدان غارتگری و چپاول باشند. این بود که وقتی سلطان سلیم کشور را به حال خود رها کرده به اناتولی برگشت هیچ حرکتی از جانب هیچ مدعی‌ئی برای تشکیل سلطنت بروز نکرد و کشور همچنان رها ماند تا قزلباشان دوباره بر آن دست یابند.

شاه اسماعیل وقتی در غار درگزین پنهان شده بود یکی از مریدانش را به تبریز فرستاد تا از اوضاع آذربایجان برایش خبر باز آورد. او همین که خبر یافت که سلطان سلیم از ایران رفته است، بدون معطلی، چند مریدی که همراهش بودند را به اطراف فرستاد تا زنده بودن او را به اطلاع قزلباشان پراکنده در بیابانها برسانند و از آنها بخواهند که به تبریز برگردند و مردم را آرام کنند تا او نیز به تبریز برگردد. با وجود تلاشی که این مأموران به کار می‌بردند هیچ کدام از سران قزلباش علاقه‌ئی به بازگشت به تبریز نشان نمی‌داد، و همه‌شان گمان می‌کردند که شاه اسماعیل کشته شده است. شاه اسماعیل وقتی اطمینان یافت که سلطان سلیم قصد بازگشت به آذربایجان را ندارد از مخفی‌گاه خارج شد و با آن چند نفری که همراهش بودند محرمانه به سوی تبریز به راه افتاد. در راه هزاران تن از قزلباشان به او پیوستند. شاه اسماعیل در میان ناباوری و رُعب زاید الوصف مردم تبریز وارد آن شهر شد و همهٔ خشم و کینه‌ئی که از سلطان سلیم در دل داشت را بر سر مردم بی‌دفاع تبریز خالی کرد. مردم تبریز در غیاب قزلباشان به دین خودشان برگشته بودند، و این عمل به نظر او «ارتداد» و گناه نابخشودنی به شمار می‌رفت. او دوباره جان گرفته بود و بر آن بود که از مردم تبریز انتقام بگیرد. قزلباشان به مجرد شنیدن خبر زنده بودن و بازگشتن شاه اسماعیل از همه‌سو به سوی تبریز به راه افتادند.

حسین بنای اسپهانی پس از فرار شاه اسماعیل و رها شدن اردویش یکی از زنان حرم او را با مقداری اثاث و اسباب از اردوگاه فراری داده در جائی پنهان

کرده بود. او وقتی خبر زنده ماندن شاه اسماعیل را شنید این زن را با اثاث و اسبابش به تبریز برده به شاه تحویل داد. حسین بنا مردی بسیار زیرک بود، و در اثر این پیشامد به یکی از نزدیکترین کسان شاه اسماعیل تبدیل شد، و چونکه نایب السلطنه در جنگ چال‌دیران به کشتن رفته بود، شاه اسماعیل وی را به مقام نیابت سلطنت خویش منصوب کرد.

قبلاً گفتیم که این مرد در اسپهان بنایی می‌کرد؛ و وقتی اسپهان به دست قزلباشان افتاد همراه دیگر عناصر فرصت‌طلب و بزهکاران شهری به قزلباشان نزدیک شد، و دورمیش خان وی را به مقام وزارت دیوان خودش تعیین کرد تا حسابدار تاراجهای قزلباشان برای او باشد. سپس اداره امور اسپهان را به وی سپرده کلیه اختیارات خودش را به او تفویض کرد. حسین بنا از آن زمان با لقب «میرزا حسین اسپهانی» حاکم مطلق العنان ناحیه اسپهان گردید. یقیناً این مرد حلقه‌ئی از سلسله اسپهانی «نجم زرگر» بوده و چه بسا که پیشترها نجم زرگر از او نزد شاه اسماعیل تمجیدهایی کرده و توجه شاه اسماعیل را به او معطوف داشته بوده که اینک شاه اسماعیل او را وکیل السلطنه خویش کرد.

زمانی میرزا حسین به نیابت سلطنت رسید که شخصیت‌های پر قدرت قزلباش و تبرایی همچون حسین بیگ لله، خان محمد استاجلو، میر سید شریف و میر عبدالباقی و بسیاری دیگر در جنگ چال‌دیران به خاک هلاکت افتاده بودند. خلیل سلطان ذوالقدر که نام والی پارس داشت در جنگ چال‌دیران پیش از فرار شاه اسماعیل گریخته و زنده مانده بود. این مرد را نیز فرستاده خاص شاه اسماعیل به حيله در شیراز کشت. پس از او یکی دیگر از همین قبیله ترکان آمده از اناتولی که نامش علی بیگ ذوالقدر بود به حاکمیت بر مردم پارس رسید.

حسین بنا در مقام نیابت سلطنت شاه اسماعیل لقب «میرزا شاه حسین اصفهانی» گرفت، و طبق فرمانی که شاه اسماعیل به او داد در دهسال آخر عمر شاه اسماعیل فرمان‌روای سراسر کشور شد و با استقلال کامل و بدون مراجعه به شاه فرمان می‌راند و عزل و نصب می‌کرد و همه امور کشور را انحصاراً در دست

داشت. «ولی امر مسلمین جهان» در این دوره از عمرش - چنانکه پائین تر خواهیم دید - به یک موجود مفلوک و بی اراده تبدیل شده بود که جز میگساری و لواطگری هیچ کاری نداشت و شب و روزش را در کامگیری از جوانانی می گذراند که به زور برایش از خانه های مردم سنی مانده ایران بیرون کشیده می شدند یا در کوی و برزنها شکار می شدند.

غیاث الدین خواندمیر نوشته که شاه اسماعیل وقتی منصب «وکالت نفس همایون» را به میرزا شاه حسین داد به همه امرا و وزرا و بزرگان قزلباش فرمان نوشت که از آن به بعد همه کاره امور سلطنت «میرزا شاه حسین اصفهانی» است و او «من حیث الإستقلال و الإنفراد متعهد به انجام امور سلطنت و جهان بانی خواهد بود و همگان در کشور باید که طریق متابعتش را ببینند و غاشیه مطاوعتش بردوش گرفته بی وقوف و مشورتش در هیچ مهم از مهمات جزئی و کلی مدخل نمایند (یعنی بدون اطلاع و مشورت حسین بنا در هیچ امری از امور کشوری و لشکری اعم از جزئی و کلی دخالت نورزند)»^۱.

با چنین فرمانی، حسین بنای دیروز و میرزا شاه حسین امروز حاکم مطلق کل کشور می شد، و هیچ تصمیمی بدون اراده او گرفته نمی شد.

شاه اسماعیل پس از جنگ چال دیران روحیه اش را باخته و شخصیتی نوین یافته بود که به کلی با شخصیت سابقش تفاوت داشت. از آن پس آن خودشیفتگی و نخوت گذشته را در سر نداشت، و همواره می کوشید که با پناه بردن به مستی و هماغوشی با پسران زیبا هراسی که از سلطان در دل داشت را فرو نماند. او در چال دیران متوجه شده بود که نه خدا است و نه نماینده خدا و نه مورد حمایت ائمه اطهار قزلباشان، بلکه یک موجود ناتوان و حقیر است که مجبور است برای نجات جاننش در گودالی نهان شود تا دست سربازان عثمانی به او نرسد و وی را به سر چوبه اعدام نفرستند. او در این جنگ سلطان عثمانی را چنان نیرومند یافته بود

که می‌توانست با ابزار و آلات پیشرفته‌ئی که در اختیار داشت او و همه قزلباشانش را به دیار عدم بفرستد و ایران را تصاحب کند. اینک او از آن می‌ترسید که سلطان دوباره تصمیم به بازگشت بگیرد. لذا پس از آنکه در تبریز استقرار یافت نامه‌ئی سراسر عجز و التماس و زاری به سلطان سلیم نگاشت و از سلطان تقاضا کرد که گذشته‌ها را کنار بگذارد و دست دوستی و مودت را به سوی وی دراز کند. سلطان سلیم در سیواس این نامه را دریافت کرد، و تنها پاسخش آن بود که فرستاده شاه اسماعیل را به زندان افکند (زیرا قزلباشی از رعایای فراری خودش بود).^۱

الحاق ارزنجان و دیار بکر به کشور عثمانی

سلطان سلیم در عین حالیکه چشم طمع به ایران نداشت، ولی وقتی متوجه شد که ایران دوباره به دست قزلباشان افتاده است صلاح کشورش را در آن دانست که مرزهای شرق عثمانی را با تصرف پاره‌هائی از ایران در اطراف دریاچه وان گسترش دهد. او از سیواس لشکری را به قصد تسخیر ارزنجان و کیفی و آمد و ماردین فرستاد، و دژ کماخ که مستحکمترین پادگان ایرانی در غرب بود را تصرف و ویران کرد و آبادیهای اطراف آن را متصرف گردیده همه را ضمیمه خاک کشورش کرد. به این ترتیب در نیمه اول سال ۸۹۴ سرزمین ارزنجان و دیار بکر، که در تمام تاریخ و از زمان تشکیل سلطنت مادها در سده هفتم پیش از مسیح بخش جدایی ناپذیر ایران به شمار می‌رفت، از ایران سلب شده ضمیمه کشور عثمانی شد. این بخش از ایران پاره‌ئی از غرب آذربایجان و بخشی از ارمنستان کهن^۲ و شرق کاپادوکیه کهن به شمار می‌رفت، و آمد (آمیدا) مهمترین شهرش

۱- اسماعیل حقی اوزون، ۲/ ۲۹۰.

۲- ارزنجان همان سرزمینی است که آخرین کشتار همگانی و میلیونی ارمنیان توسط دولت عثمانی در آخرین سالهای عمرش در آن انجام گرفت؛ رخدادی که ارمنیان جهان خاطره تلخش را زنده نگاه داشته‌اند و ترکان عثمانی انکار می‌کنند زیرا می‌پندارند که با انکار این جنایت عظیم ضد بشری که در سده بیستم مسیحی انجام

بود. نیم‌سده پیشتر از این قضایا آمد پایتخت ایران در سلطنت اوزون حسن بود. اگر تاریخ جنگهای چندین صد ساله ایران و روم در زمان پارتیان و ساسانیان را به یاد بیاوریم متوجه خواهیم شد که همه آن جنگها در اثر تلاشهای رومیان برای دستیابی به همین سرزمینی بود که اکنون سلطان سلیم به راحتی متصرف گردید. بزرگترین جنگ شاپور دوم ساسانی که موضوع کتاب یکی از مورخان رومی به نام آمیانوس مارسلینوس بوده در همین منطقه اتفاق افتاد؛ و شاپور دوم با رشادتهائی که همراه با تهور و جان برکفی بود و در کتاب مارسلین توضیح داده شده است، از این بخش ایران دفاع کرد و شکست بسیار سختی بر رومیان وارد آورد. سپس بزرگترین جنگ انوشه‌روان دادگر با رومیان بر سر همین منطقه بود که ایرن در آن پیروز درآمد و از این سرزمینهای ایرانی نگهبانی کرد.

شاه اسماعیل و قزلباشانش نه تاریخ می دانستند و نه از گذشته‌های ایران خبر داشتند و نه نسبت به ایران هیچ گونه احساس دلبستگی در خود می یافتند. آنها یقین داشتند که در درون ایران به حد کافی ثروت برای تاراج کردن وجود دارد. برای آنها اصلاً مهم نبود که این نقطه از خاک ایران از دست برود. آنچه که برای آنها مهم بود آنکه قدرتشان در درون ایران محفوظ باشد تا بتوانند با استفاده از مملکات و ثروت‌های ایرانیان به زندگی ادامه داده خوش بگذرانند و «مذهب حق» خودشان را بر مردم تحمیل و «مذهب منسوخ» را نابود کنند. سرزمینی که اکنون ترکان عثمانی اشغال کرده بودند نه میراث پدران قزلباشان بود نه نیاکان آنها برای نگهداری آن خون داده بودند، و نه انگیزه‌ئی نزد آنها وجود داشت تا برای از دست رفتن اینها دل بسوزانند.

قزلباشان مردمی بودند که از ژرفای بیابانها و از دره‌های کوهستانهای اناتولی با پای برهنه و دست خالی و شکم گرسنه به ایران سرازیر شده و همه نعمتهای ایران را در اختیار گرفته بودند؛ بیش از آن هم چیزی نمی خواستند.

دادند می توان آن را از یاد‌های مردم جهان برد.

اصلاً برای آن ترکان بیابانی مفاهیمی چون وطن و شرف و تاریخ و مقوله‌هایی از این قبیل معنا نمی‌داد تا در صدد حفظ مرزهای کشور ایران باشند. آنها مردمی بودند بی تاریخ که گذشته‌ئی نداشتند و آینده‌ئی را نیز نمی‌توانستند تصور کنند، و تنها فکرشان لذت بردن از زمان حالشان بود. به همین سبب هم در صفحات گذشته دیدیم که آنها یا سرگرم تاراجگری بودند یا عیش و عشرت.

جدا شدن سرزمین ارزنجان و دیار بکر از ایران و ضمیمه شدن آن به خاک کشور عثمانی بلائی بود که شعار ابلهانه شاه اسماعیل صفوی (جنگ تا نابودی سنیان جهان) و تحریکات کودکانه او (شورانندن قزلباشان کشور عثمانی به هدف امحای سنیان اناتولی) بر سر ایران آورده بود. چند سال پیش از این، در شرق کشور سرزمینهای سغد و خوارزم و شمال خراسان از ایران بریده شده بود تا برای همیشه از ایران بریده بماند، و در نسلهای بعدی ایرانیان سمرقند و بخارا و خوارزم و مرو به جرم ایرانی بودن مورد تعدی ترکان واقع شوند که در اثر سیاستهای انسان ستیزانه قزلباشان صفوی به قومی ضد ایرانی تبدیل شده بودند. تا عبیدالله خان زنده بود، به سبب علاقه‌ئی که به تاریخ و فرهنگ ایران داشت این فاجعه پیش نیامد، ولی یک نسلی پس از او سیاست ایرانی ستیزی در ازبکان پدیدار گشت و چیزی نگذشت که ایرانیان خوارزم و سغد و مرو به خاطر زنده ماندن و از تعدی ترکان مصون ماندن چاره جز آن نداشتند که خودشان را هم‌رنگ ترکان کنند و زبان ترکی بیاموزند و زبان قومی خودشان را رها کنند و در خلال دوسه نسل به کلی «ترک» شوند و ایرانی بودنشان را برای همیشه از خاطر بزدایند.

شاه اسماعیل و قزلباشانش به جای آنکه در صدد چاره‌گری برای ممانعت از الحاق زمینهای ایران به کشور عثمانی باشند در صدد فراموش کردن خطر عثمانی برآمدند و به عیش و نوش پرداختند. وقتی سلطان سلیم ارزنجان و دیار بکر را رسماً ضمیمه کشورش می‌کرد شاه اسماعیل و قزلباشانش در دشت اوجان نزدیکی بستان آباد سرگرم شکار و عشرت بودند، و چون از اینجا سیر شدند به ناحیه اردبیل رفتند تا به عشرت‌هایشان ادامه دهند، و چندی بعد که تابستان فرارسید به

سهند رفتند تا فصل گرما را در آن منطقه خوش آب و هوا بگذرانند.^۱ آنها کوچکترین اندوهی از آن همه فجایع که بر ایران رفته بود در دل نداشتند زیرا بیگانگانی از ایران بودند که به ایران و ایرانی هیچ تعلق خاطری نداشتند.

سلطان سلیم در نیمه‌های تابستان از سیواس به استانبول برگشت؛ ولی شاه اسماعیل در فکر نبود یا می‌ترسید که از فرصت دور شدن او از منطقه استفاده کرده زمینهای اشغالی را بازپس گیرد. او بازهم در منطقه خوش آب و هوای سهند به بازی و عشرت ادامه داد و تا اواخر پائیز که هوا رو به سردی نهاد در آن ناحیه ماند. او در سهند بود که خبر کشته شدن خلیفه برجسته‌اش نورعلی خلیفه به دست سپاهیان سلطان سلیم را شنید، و خبر را با بی‌تفاوتی کامل برگزار کرد. عشرتهای او در هر فصلی در مرغزاری بود؛ گاه در منطقه اسپهان، گاه در منطقه همدان، گاه در آذربایجان، گاه در شهریارری و گاه در جای دیگر. قزلباشان به این نقل و انتقالات تابستانه و بهاره و زمستانه و پائیزه به زبان خودشان «بیلاق قشلاق» می‌گفتند؛^۲ لذا در گزارشهای تاریخ‌نگاران صفوی می‌خوانیم که مثلاً شاه اسماعیل و قزلباشانش در نوروز در بیلاق سورتق بودند، سپس به رودخانه تلوار رفتند و یکماه در آنجا به صید ماهی مشغول بودند؛ سپس به شکار گاه‌ها رفت و شکار کتا می‌رفت تا به قم رسید. زندگی شاه اسماعیل و قزلباشانش پس از جنگ چال‌دیران این‌گونه می‌گذشت. آنها در هیچ شهری مستقر نمی‌شدند؛ زیرا زندگی بیابانی سنتی‌شان به آنها یاد داده بود که همیشه در گشت و گذار باشند. اینکه آنها به هیچ سرزمینی وابستگی و دلبستگی نداشتند از همین سنت آمده بود.

پس از مراجعت سلطان سلیم به استانبول، چند تن از امرای کردستان به سرکردگی شیخ ادریس بدلیسی به حضور سلطان رسیدند و از او تقاضا کردند که برای نجات مردم کردستان از خطر قزلباشان اقدامی انجام دهد. وقتی شاه

۱- غیاث‌الدین خواندمیر، ۵۵۰.

۲- این دو واژه در زبان ایرانی معادل ندارد.

اسماعیل از این قضیه اطلاع یافت، شوهران دو خواهرخوانده‌اش قره‌بیک استاجلو و دورمیش خان را به شمال کردستان گسیل کرد.^۱ مردم منطقه که تابعیت سلطان عثمانی را بر تابعیت شاه اسماعیل ترجیح می‌دادند مانع ورود اینها شدند. شیخ ادریس بدلیسی با حمایت عثمانیان به جنگ دورمیش خان و قره‌بیک رفت. قره‌بیک کشته شد و دورمیش خان گریخته خود را به اردوی عشرت شاه اسماعیل در مرغزاری که نام ترکی بیلاقِ سورلوق به آن داده بودند رساند تا خبر واقعه را به او برساند (فروردین ۱۸۹۵). شاه اسماعیل با شنیدن این خبر به وحشت افتاد که مبادا سلطان باز به فکر جنگ دیگر و براندازی قزلباشان بیفتد. او باز درصدد دلجویی از سلطان سلیم برآمد، و هیأتی را با هدایای گرانبها و یک نامه خاضعانه و ملتمسانه به استانبول فرستاد. او در نامه‌اش سلطان سلیم را «برافزندهٔ پرچم مُلک و دین»، «حامی اسلام و مسلمین» و «تأییدشدهٔ درگاه باری تعالی» خطاب کرده از سلطان تقاضا کرد که دست صلح و آشتی به طرف او دراز کند و کینه‌های گذشته را به فراموشی بسپارد تا آرامش در میان ایران و عثمانی برقرار شود. او همچنین به سلطان نوشت که هیچ مخالفتی با سلطان ندارد زیرا می‌داند که مخالفت با او به اسلام گزنده‌های جبران‌ناپذیر وارد خواهد کرد و باعث جسارت دشمنان اسلام خواهد گردید. او برای سلطان تأکید کرد که خواهان دوستی با سلطان است و امید دارد که سلطان نیز به این درخواست پاسخ مساعد دهد.^۲

۱- کسانی که با نام خواهر یا برادر شاه اسماعیل از آنها یاد شده است خواهرخوانده و برادرخواندهٔ او بودند که بر طبق رسم کهن قبیله‌ی ترکان خواهر یا برادر او شده بوده‌اند. شاه اسماعیل زمانی که به سلطنت رسید از پدر و مادرش نه خواهر داشت نه برادر. به نظر می‌رسد که اینها دختران و پسران سران خلیفه‌های کشته‌شدهٔ شاه اسماعیل بوده‌اند. مثلاً از یک برادر شاه اسماعیل به نام سلیمان نام برده شده که بر او شوریده و توسط قزلباشانش کشته شده است. اما معلوم نیست که پدر حقیقی این سلیمان کدام خلیفهٔ شاه اسماعیل بوده و چرا او برضد شاه اسماعیل شوریده است.

۲- متن کامل نامه در پارسادوست، ۸۳۲-۸۳۵.

بسیاری از عبارتهای نامه شاه اسماعیل به سلطان سلیم از یکی از نامه‌ها وام گرفته شده بود که سلطان بایزید دوم در آغاز جنایتهای قزلباشان در ایران به عنوان اندرز پدران به شاه اسماعیل نوشته بود؛ به‌ویژه در عبارتهائی که اشاره می‌کرد اگر ایران و عثمانی با هم اختلاف داشته باشند مسلمین صدمه خواهند دید و اسلام تضعیف خواهد شد و دشمنان دین طمع در سرزمینهای اسلام خواهند کرد.

ولی سلطان سلیم خیال نداشت که سلطنت قزلباشان را به رسمیت بشناسد و هیأت‌های اعزامی‌شان را به حضور بپذیرد. او که هیأت سفارتی قبلی شاه اسماعیل را بازداشت کرده بود، اعضای این هیأت را نیز به زندان کرد و هیچ پاسخی به نامه نداد. ولی از آنجا که در آن هنگام نقشه حمله به غرب اروپا و آزادسازی سرزمین اندلس را در سر می‌پروراند در صدد جنگ دیگری با قزلباشان نبود، و با یقین به اینکه قزلباشان در آینده هیچ خطری برای عثمانی ایجاد نخواهند کرد به الحاق سرزمینهای دیار بکر و ارزنجان اکتفا کرد و ایران را همچنان به حال خود واگذاشت.

گفتار دوم

گسترش سلطه عثمانی در خاورمیانه

سلاطین عثمانی تا پیش از جنگ چال‌دیران همه توجهشان را معطوف به اروپا می‌داشتند، و به بهانه نشر اسلام در اروپای شرقی به کشورگشایی ادامه می‌دادند و کشتارها می‌کردند تا ترکان جای بومیان را بگیرند. زمانی که سلطنت قزلباشان در ایران تشکیل شد، گرچه بسیاری از بزرگان ایران از ستمهای قزلباشان گریخته به عثمانی پناه بردند و از سلطان عثمانی تقاضای مداخله کردند، سلطان واکنشی نشان نداد، و اموری که در ایران می‌گذشت را مربوط به خود ایرانیان می‌دانست. ولی تحریکاتی که قزلباشان در خاک عثمانی انجام می‌دادند سرانجام به جنگ چال‌دیران و به دنبال آن به الحاق سرزمینهای ایرانی ارزنجان و دیار بکرو بخشی از کردستان به خاک عثمانی انجامید. پس از آن نیز سلطان توجه خویش را به اروپا برگرداند. نقشه سلطان سلیم آن بود که ونیز و جنوارا به تصرف در آورد و از آنجا به اندلس (اسپانیا) لشکر بکشد.

سلطنت اسلامی غرناطه در اندلس که روزگاری بزرگانی همچون ابن رشد به جهان بشریت داده بود ۲۲ سال پیش از جنگ چال‌دیران توسط جهادگران مسیحی اروپا منقرض شده، سلطه مسلمانان در اندلس برچیده شده بود و کلیه مسلمانان اندلس توسط جهادگران مسیحی قتل عام شده یا به شمال آفریقا تاراند شده بودند.^۱ سقوط اندلس همه مسلمین جهان را در سوگ فروبرده بود. سلطان

---

۱ - جنایت‌هایی که جهادگران مسیحی در اندلس کردند چنان وحشیانه و چندش‌انگیز بود که پشت هر انسان نیک‌اندیشی را می‌لرزاند. آنچه آنها در اندلس کردند شبیه جنایت‌هایی بود که سلاطین عثمانی در اناتولی و سلطان محمد فاتح عثمانی در قسطنطنیه و دیگر شهرهای بالکان کردند. همانگونه که ترکان عثمانی کسی از بومیان

سلیم از آغاز سلطنتش در اندیشه بود که اندلس را بازپس گیرد و دوباره در اندلس دولت اسلامی تشکیل دهد. در تعقیب همین هدف او به نیروی دریایی عثمانی فرمان داده بود که صد فروند کشتی جنگی بسازد و آنها را با جدیدترین و کارآمدترین ساز و برگ نظامی مجهز سازد. در این میان موضوع لشکرکشی او به ایران پیش آمد. بی‌درنگ پس از جنگ چال‌دیران نیز مسائل پیچیده و پرراز و رمزی در خاورمیانه بروز کرد که توجه او را از برنامه اروپاگشایی برگردانده او را متوجه تصرف کشورهای عربی کرد.

ارتباط دادن حضور اروپائیان در میان قزلباشان صفوی به عنوان بازرگان با بروز مسائلی که توجه سلطان سلیم را معطوف به ایران و کشورهای عربی ساخت برای نگارنده تاریخ یک کار بسیار دشوار است؛ و درغیاب اسناد تاریخی نمی‌توان در این باره نظر قطعی ابراز داشت. ولی برخی نشانه‌ها این گمان را تأیید می‌کند. مثلاً متن نامه‌های متقابل شارل پنجم - امپراتور اسپانیا و آلمان و هلند و بخشی از ایتالیا - و شاه اسماعیل به یکدیگر که هر دو به یکدیگر پیشنهاد داده‌اند که با هم متحد شوند و از شرق و غرب به کشور عثمانی حمله کنند،^۱ خبر از حضور جاسوسان فعال اروپایی در میان قزلباشان می‌دهد. شاه اسماعیل در نامه‌اش به شارل متذکر شده که نامه‌ئی نیز برای پادشاه پرتغال فرستاده و منتظر پاسخ است؛ و نامه‌ئی نیز به پادشاه مجارستان فرستاده است. او در پاسخ به یک

و غیر مسلمانان را در منطقه قسطنطنیه که پایتخت امپراتوری روم و مرکز مسیحیت جهانی در آنجا واقع شده بود باقی نگذاشتند به همان‌گونه جهادگران اروپایی در اندلس با مسلمین کردند. آزارهایی که بشریت از دین و از جهادگران دینها و مذهبها دیده است بیش از همه آزارهایی است که آفات طبیعی از قبیل وبا و آتش‌فشان و زلزله و سیل به بشریت وارد آورده است. جهاد دینی پیروان ادیان سامی بزرگترین و دردناکترین و فاجعه‌آمیزترین آفتی بوده که بشریت از دورترین زمانها در تاریخ خویش دیده است.

۱- نصرالله فلسفی، سیاست خارجی ایران در دره صفویه، ۲۸۸-۲۹۳.

نامه شارل پنجم تأکید می‌کند که «چنانکه شما می‌گوئید، می‌خواهم در سعادت و بدبختی با شما یار باشم و هرکه متحد خویش را تنها گذارد و به او خیانت کند مستوجب جزای خدای قهار است. بنابراین لازم است که زودتر به تهیه سپاه اقدام کنید». متن نامه شاه اسماعیل به سیاقی است که معلوم می‌شود او دیکته کرده و یک اروپایی آن را به انشاء و عبارتهای خودش نوشته است. این امر به تقویت گمان ما بر حضور فعال جاسوسان اروپایی در دربار شاه اسماعیل کمک می‌کند. حامل نامه شاه اسماعیل، آن گونه که در نامه شارل تصریح شده، یک «کشیش مارونی اهل جبل عامل لبنان» به نام بطرس بوده. معلوم می‌شود که این لبنانی جبل عاملی به فرمان خود شارل به ایران رفته و به شاه اسماعیل نزدیک شده بوده است. نقش شماری از آمدگان از جبل عامل لبنان به ایران در سلطنت صفوی را پس از این به تفصیل خواهیم خواند.

برخی از تاریخ‌نگاران علاقه دارند که جنگ چالدران که آغازگر جنگهای درازمدت عثمانی و ایران شد و اروپاگیری را از یاد عثمانیان برد را به تحریکات نهانی جاسوسان اروپایی در ایران و عثمانی مرتبط سازند. آنچه می‌توان گفت، و درست هم هست، آنکه آغاز شدن جنگ ایران و عثمانی و به دنبال آن توجه عثمانی به کشورهای عربی و ایران، نظر آن دولت را که برنامه‌های دور و درازی برای اروپا در سر داشت به کلی از اروپا منصرف کرد، و اروپا را از خطر حتمی نجات داد. اینکه تاریخ‌نگاران غربی این همه اهمیت به پیدایش قزلباشان در ایران داده‌اند و این همه از شاه اسماعیل تمجید کرده‌اند از آن رو است که با روی کار آمدن آنها در ایران و تحریکاتشان در عثمانی جنگهای درازمدت عثمانی و ایران را به راه افکند و توجه عثمانیان را از اروپا دور کرده اروپا را از خطر حتمی اشغال عثمانیان رهایی بخشید. قزلباشان همچون هدیه‌ئی آسمانی بودند که سبب نجات اروپا از افتادنش به دست عثمانیان (مسلمین) شدند.

لفظ «اگر» در مطالعات تاریخی جائی ندارد؛ ولی اگر قزلباشان در ایران ظهور نکرده بودند و جنگهای ایران و عثمانی آغاز نشده بود، با شناختی که ما از

وضع اروپای آن روز و وضع ارتش عثمانی داریم می‌توانیم ادعا کنیم که یقیناً جریان تاریخ در اروپا، و بالمآل تاریخ جهان، به نحو دیگری به پیش می‌رفت. به یقین می‌توان ادعا کرد که تنها چیزی که توجه عثمانیان را از اروپا دور کرده به سوی شرق کشاند ظهور قزلباشان در ایران و خطر آفرینیهایشان در کشور عثمانی بود. به عبارت دیگر، عاملی که مانع ادامه گسترش اسلام در غرب و در نتیجه نجات تمدن غربی شد تا بشریت به وضعیت کنونی برسد ظهور قزلباشان صفوی بود که توجه عثمانیان را از اروپا به شرق برگرداند.

تصرف شام و مصر توسط سلطان سلیم

زمانی که جنگ چال‌دیران اتفاق افتاد سلطنت مصر و شام در دست یک شاه پیرمرد بود که نام ترکی او را با تلفظ مصری «قانسوَه غوری» نوشته‌اند. قاهره پایتخت این سلطنت پهناور و تسبّتاً مقتدر بود. این سلطنت را «سلطنت ممالیک» می‌نامیدند.^۱

۱- برای آنکه بدانیم سلطنت ممالیک چه گونه شکل گرفت اشاره می‌کنم که صلیبیان (جهادگران مسیحی اروپا) از سال ۴۷۵ خ لشکرکشی‌های پیوسته‌ئی به خاورمیانهٔ عربی (سرزمین شام) کردند و تا پایان سده پنجم هجری در شام چند امارت نسبتاً نیرومند صلیبی (امارت‌های رها، انطاکیه، طرابلس، اورشلیم) تشکیل دادند. در اوائل سدهٔ ششم هجری دمشق در دست خاندان ترک بوری از همپیمانان صلیبیان، و منطقهٔ حلب در دست عمادالدین زنگی از سرداران سلجوقی بود که موصل را مرکز حاکمیت خویش قرار داده بود. نورالدین پسر عمادالدین که حاکمیت حلب را داشت از سال ۵۲۵ خ یک سلسله لشکرکشی‌های ضد صلیبی به راه انداخت، و تا سال ۵۳۲ رها و انطاکیه و طرابلس را از دست صلیبیان بیرون کشید و دمشق را نیز از بوری‌های همپیمان آنها گرفت. صلیبیان اشغالگر اورشلیم که سلطنت داوود اسرائیلی را بر روی لاشه‌های دهها هزار مسلمان فلسطینی احیاء کرده بودند و منتظر بودند که خدایشان مسیح هرچه زودتر ظهور کرده از آسمان بیاید و «سلطنت جهانی صالحان» تشکیل دهد، با استفاده از ضعف خلافت فاطمی مصر را زیر حملات مکرر قرار داده در صدد تسخیر آن کشور

قلمرو سلطنت ممالیک در زمان تشکیل سلطنت قزلباشان در غرب ایران به فرات می‌رسید، و در جنوب اناطولی تا کیلیکیه و نزدیکی قونیه گسترده بود؛

برآمدند. در سال ۵۳۲ عسقلان در فلسطین که دروازهٔ مصر بود به دست صلیبیان افتاد. چونکه مسیحیان مصر با صلیبیان همدلی داشتند خطر صلیبیان برای مصر جدی بود. نورالدین زنگی پس از تلاشهای نافرجام برای دستیابی بر اورشلیم برآن شد که مصر را بگیرد سپس اورشلیم را از شمال و جنوب مورد حمله قرار دهد. او در سال ۵۴۲ فرمانده کردتبار سپاهش اسدالدین شیرکوه را مأمور لشکرکشی به مصر کرد. شیرکوه که عمدهٔ سپاهیانش گردان بودند پس از چند حملهٔ خستگی‌ناپذیر و مکرر، قاهره را در زمستان سال ۵۴۷ گرفت، ولی دو ماه بعد درگذشت و برادرزاده‌اش صلاح‌الدین به فرماندهی سپاهیان او رسید و در شهریورماه ۵۵۰ خ پایان عمر خلافت فاطمی و تشکیل سلطنت ایوبی (منسوب به خاندان خودش) را در مصر اعلام داشت. او در سالهای آینده حملات گسترده‌ئی از مصر به صلیبیان در فلسطین برد و سرانجام اورشلیم و نیمهٔ شرقی لبنان را از دست آنها بیرون کشید. او اقدام به خریدن بردگان نوجوان ترک و چرکس و وارد کردن آنها به ارتش کرد، زیرا اشغالگری بود که به مصریان اطمینان نداشت تا آنها را در امور کشور خودشان شریک کند. در بخش نخست این دفتر به گروههای جهادی مسلمان که برای بیرون کشیدن دختر و پسر از خانه‌ها به منطقهٔ قفقاز حملات مکرر داشتند اشاره کردیم، و دیدیم که پدران شاه اسماعیل نیز کارشان این بود. مملوکانی که توسط صلاح‌الدین و جانشینانش خریداری شده وارد ارتش شده بودند در آینده به مراتب بالای ارتش رسیدند، و در سال ۶۲۹ با کشتن توران‌شاه سلطنت ایوبیان را برانداختند و تشکیل سلطنت مملوکان داده زمام سلطنت را به شجرهٔ الدر - زن ارمنی توران‌شاه - سپردند. (از قضای روزگار در همین زمان سلطنت اسلامی هند نیز در دست یک زن باتدبیر به نام سلطانه رَضِیّه بود. سلاطین هند ممالیکِ شبیه ممالیکِ مصر بودند. زبان رسمی ممالیک هند پارسی بود. سلطان التمش پدر سلطان رضیه شاعر پارسی‌سرا بود.) سه‌تا از سلاطین مملوکی مصر در آینده انتاکیه و فلسطین و لبنان را تا سال ۶۳۰ خ از صلیبیان پاکسازی کردند و امپراتوری پهناوری تشکیل دادند. ممالیک مصر تنها نیروئی در جهان اسلام بودند که جلومغولان ایستادند، و در سال ۶۳۹ خ مغولان را در شام به‌سختی شکست داده مصر را از خراب شدن به‌دست مغولان نجات دادند.

کشورهای امروزیین سودان و مصر و فلسطین و اسرائیل و لبنان و سوریه و اردن را در بر می گرفت؛ و حجاز نیز بخشی از متصرفات آن دولت به شمار می رفت.

روابط دو سلطان عثمانی و مصر تا اندکی پس از جنگ چال دیران بسیار نیک بود. سلطان سلیم گزارش پیروزی در چال دیران را برای سلطان مصر فرستاد، سپس وقتی شرق اناتولی را از ایران جدا کرده ضمیمه عثمانی کرد گزارش آن را برای سلطان مصر فرستاد، نیز وقتی بستان و خربوط و مرعش را گرفت و علاء الدوله ذوالقدر را کشت سرش را به همراه نامه برای سلطان فرستاد و گزارش این فتح بزرگ را به اطلاع او رساند. او نامه هایش را به زبان عربی برای سلطان مصر می نوشت و او را با القاب احترام آمیز «ظہیر الاسلام والمسلمین، حامی خدام الحرمین الشریفین، اُسوة الملوک والخواقین» خطاب می کرد. قاسم پسر احمد (برادرزاده سلطان سلیم) پس از آنکه پدرش احمد را سلطان سلیم به نیرنگ کشت به شام گریخت و از آنجا به قاهره رفت و به سلطان مصر پناهنده شد. ولی پذیرش قاسم در قاهره هیچ خللی در روابط نیک دو سلطان مصر و عثمانی را باعث نشد. سلطان مصر نیز در پاسخ به نامه گزارش گونه سلطان سلیم پس از الحاق شرق اناتولی به عثمانی او را «اُسوة الملوک والسلاطین، معین الإسلام والمسلمین، ابوالنصر والفتح» خطاب کرد، و والی قزلباش دیار بکر را «لعین» و قزلباشان را «ملحدین» نامید؛ و یادآور شد که از شادی آنکه سلطان سلیم بر قزلباشان ملحد پیروز شده است بازارهای قاهره را آذین بندی کرده و از پیروزی او بر قزلباشان دلشاد شده است؛ و هدایای گرانبهائی از جمله یک فیل را به همراه هیئت اعزامی سلطان سلیم فرستاده به او نوشت که پادشاه هند چهار فیل برای وی فرستاده بوده که دو تایش به سلامت به قاهره رسیده است و اکنون یکی از آن دو را برای سلطان می فرستد. ضمناً از سلطان سلیم تقاضا کرد که اجازه دهد دریا سالار مصر چوبهای لازم برای کشتی سازی را در کشور عثمانی (از بالکان) خریداری کند، و نیز تقاضا کرد که سلطان چند استاد کشتی سازی به مصر بفرستد. سلطان سلیم در قونیه این هدایا را دریافت کرد و نامه بسیار محبت آمیزی برای سلطان

بازفرستاده او را «پدر» خطاب کرد، و متذکر شد که دریا سالار می‌تواند هرچه دلش بخواهد چوب برای کشتی‌سازی از عثمانی بخرد، ولی استادان کشتی‌سازی مشغول ساختن صد فروند کشتی‌اند زیرا او قصد دارد که با مسیحیان اروپا وارد جنگ شود؛ لذا برایش مقدور نیست که استادان کشتی‌سازی به مصر بفرستد.^۱

شاه اسماعیل که تلاش‌های خودش پس از جنگ چال‌دیران برای به‌مصلحه کشاندن سلطان سلیم را بی‌نتیجه دید برآن شد که با فرستادن هیأتی به مصر از سلطان مصر تقاضای وساطت برای برقراری صلح کند. سلطان مصر پس از دریافت نامه شاه اسماعیل هیأتی را با نامه‌ئی به استانبول فرستاد و به سلطان اندرز نوشت که دست از دشمنی با یک کشور مسلمان بردارد و با شاه اسماعیل در آشتی درآید. او به سلطان سلیم نوشت که از ایرانیانی که به قصد زیارت به مکه و مدینه می‌آیند خبرهای صحیح گرفته است که شاه اسماعیل ملحد پس از شکست از شما چنان در هراس است که به هیچ‌وجه قصد جنگ با شما را نخواهد کرد؛ ولی چنانچه شما با او وارد جنگ شوید او شما را در کوه‌ها و دره‌ها به دنبال خود خواهد کشید و با شما همان کاری خواهد کرد که اوزون حسن با ابوسعید تیموری کرد؛ و شما جز آنکه به مردم ایران گزندهای بسیار وارد گردد نتیجه‌ئی نخواهید گرفت. او به یاد سلطان سلیم آورد که همه دانشمندان نامدار اسلام از ایرانیان بوده‌اند، ایرانیان از دست چنگیز و تیمور ملعون و فرزندان و نوادگان ملعونشان گزندهای بسیار دیدند و تحمل گزندهای دیگری ندارند. او به سلطان سلیم مشورت داد که با شاه اسماعیل آشتی کند و به جنگ مسیحیان اروپا برود، و پیش از هر کاری جزیره رودس را بگیرد.^۲

اسماعیل حقی اوزون می‌نویسد که سلطان سلیم به سلطان مصر پاسخ فرستاد که به هیچ‌وجه با شاه اسماعیل آشتی نخواهد کرد؛ و مؤدبانه به او نوشت که

۱- متن نامه‌ها در منشآت السلاطین، ۴۱۹-۴۲۳.

۲- همانجا، ۴۲۳-۴۲۴.

«سلطان در حکم پدر من است. من از او طلب دعای خیر دارم. لیکن توقع دارم که بین من و شاه اسماعیل میانجی‌گری نکند».^۱

در این زمان دستهای مرموزی در قاهره و حلب و استانبول در کار ایجاد بدبینی در میان دو سلطان مملوکی و عثمانی بودند. سلطان عثمانی خود را برای لشکرکشی بزرگ زمینی و دریایی به جنوب اروپا آماده می‌کرد، و اگر میان دو نیروی بزرگ عثمانی و ممالیک جنگ می‌افتاد این برنامه متوقف می‌گردید و اروپا نجات می‌یافت. در استانبول این شایعه قوت گرفت که سلطان مصر و شاه اسماعیل دست اتحاد به هم داده در صددند که همدستانه به کشور عثمانی لشکر بکشند. در قاهره نیز شایع شد که «خیربیک» حاکم حلب در اندیشه جدا کردن سوریه از مصر است و با سلطان سلیم روابط برقرار کرده است. سلطان مصر تصمیم گرفت که خیربیک را از حاکمیت حلب بردارد. خیربیک از سلطان سلیم تقاضا کرد که میان او و سلطان مصر واسطه شود تا بدبینی سلطان نسبت به او برطرف گردد. این امر بر شایعه تلاش حکومتگران شام برای جدا شدن از مصر و پیوستن به عثمانی در قاهره قوت بخشید و روابط مصر و عثمانی را به سوی تیرگی برد. سلطان سلیم یک سپاه چهل هزاری را به فرماندهی نامدارترین افسرش - سنان پاشا وزیر اعظم - راهی نواحی شرقی اناتولی کرد و شایع نمود که قصد لشکرکشی به ایران دارد. در قاهره کسانی به سلطان مصر اطلاع دادند که خبر دقیق دارند که سلطان عثمانی با خیربیک تبانی کرده است و قصدش از این لشکرکشی گرفتن سوریه است. در این اثناء چند عرب‌زبان تازه‌وارد که در کشور عثمانی رفتارهای شبه‌انگیز از خود نشان می‌دادند دستگیر شدند، و پس از یک محاکمه مقدماتی اعتراف کردند که مأموران سلطان مصر هستند. آنها فاش ساختند که سلطان مصر و شاه اسماعیل متحد شده و قرار گذاشته‌اند که همدستانه از شرق و جنوب به کشور عثمانی حمله کنند.

۱- اسماعیل حقی اوزون، ۲/۳۰۱.

به این گونه، رخداد‌های بسیار مرموزی باعث تیره شدن روابط سلطان سالخورده و مسالمت جوی مصر و سلطان مغرور عثمانی شد و زمینه را فراهم می‌آورد که دو گاو نیرومند سنی‌مذهب را شاخ به شاخ کند. سلطان مصر همین که از حرکت سپاه عثمانی به قصد شرق اناطولی مطلع شد از بیم آنکه قصد سلطان سلیم گرفتن حلب باشد با یک سپاه پنجاه هزاری از قاهره به شام رفت، و ضمن فرستادن نامه‌ئی به اطلاع سلطان سلیم رساند که چون شنیده است که ارتش عثمانی قصد حمله به ایران دارد با این سپاه از مصر بیرون آمده است تا میان دو دولت ایران و عثمانی وساطت کند و مانع بروز جنگ شود؛ و علمای بزرگ مکه و مدینه نیز برخاسته‌اند تا برای برقراری صلح میان ایران و عثمانی تلاش کنند. در همین هنگام در استانبول شایع شد که سلطان مصر به قصد لشکرکشی به عثمانی از مصر بیرون آمده است. سلطان سلیم به جای آنکه به نامه سلطان مصر پاسخ دهد جلسه مشورتی با شرکت امرا و فقها و بلندپایگان کشوری تشکیل داد، و ضمن بزرگ جلوه دادن خطر مصر و ایران و طرح این موضوع که سلطان مصر با شاه اسماعیل متحد شده و برای جنگ با عثمانی آماده شده است، درباره تصمیم به جنگ با سلطان مصر به مشورت نشست. او در این جلسه از فقهای بلندپایه عثمانی فتوای جواز جنگ با سلطان مصر را گرفت و فرمان داد که نیروهای زمینی و دریایی عثمانی به سوی مرزهای شام به حرکت درآیند. چند نفر را نیز مأمور کرد تا به حلب رفته به اطلاع خیربیک برسانند که به قصد اخراج نیروهای مصری از شام در حرکت است؛ و از خیربیک خواست که سپاهیان خویش را برای پیوستن به وی آماده سازد. خیربیک چرکس بود، قانصوه غوری نیز چرکس بود، ولی خیربیک از بیم آنکه قانصوه به او بدبین شده و قصد برکنار کردن او را دارد تصمیم گرفت که خودش را زیر حمایت سلطان عثمانی قرار دهد، و محرمانه موافقت خویش با پیشنهاد را برای سلطان سلیم فرستاد. سلطان سلیم پس از این اقدامات نامه اهانت آمیزی به زبان ترکی برای قانصوه فرستاده به او نوشت که ما جاسوسان تو را که برای فتنه‌گری به عثمانی فرستاده بودی دستگیر کردیم و

اینک آنها را به نزد تو باز می‌فرستیم تا آنچه را دیده‌اند برایت بیان کنند. ما به کنار مرزهای کشور آن قزلباش ملحد رسیده بودیم و قصد داشتیم که با او وارد جنگ شویم، ولی اینک که نوایای تو بر ما آشکار شده است که با آن ملحد برضد ما دست یکی کرده‌ای چاره نداریم جز آنکه عنان به سوی تو بپیچیم. تو نیز اگر حمیت و غیرت داری خودت را برای رویارویی با ما آماده کن تا آنچه که در پردهٔ غیب نهفته است تحقق یابد.^۱

کوتاه‌سخن آنکه سلطان سلیم در شهریور ۸۹۵ در «مرج دابق» (نزدیکی حلب) با قانصوه غوری روبرو شد.^۲ قانصوه و سپاهیانش رشادتهای بی‌مانندی از خود نشان دادند تا جائی که هر دو جناح راست و چپ عثمانیان را در هم شکستند، ولی در این اثناء خیربیک که فرماندهی جناح راست سپاه قانصوه را داشت، طبق قرار قبلی که با سلطان سلیم گذاشته بود، با سربازانش راه گریز گرفت و جناح راست سپاه قانصوه را به شکست کشاند. قانصوه پس از خیانت خیربیک بیش از چند ساعت نتوانست که در برابر آتش توپخانهٔ عثمانی دوام بیاورد. او شکست یافته گریخت، ولی پیش از آنکه به حلب برسد در حین نماز سگته کرد و جان داد. سلطان سلیم در خلال سه ماه سراسر سوریه و لبنان و فلسطین را تصرف کرد و در دیمه از راه غزه وارد مصر شد. از بخت بلند سلطان سلیم،

۱- رحیم‌زاده صفوی، شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل، ۳۹۱-۳۹۲.
۲. اینجا روزگاری بومیانش آریایی بوده‌اند که شاهنشاهی خیتا را تشکیل داده بودند و فرعون اَخِن‌آتون (نخستین شاه یکتاپرست جهان باستان) با پادشاهشان روابط نیکو داشت. چند سال پس از اَخِن‌آتون دخترش که بیوهٔ فرعون جوان و ناکام موسوم به نُحوت عَنخ‌آمون بود به شاه خیتا نامه نوشت که یکی از پسرانش را برای خواستگاری از او به مصر بفرستد. مرج دابق شاید نام اصلیش «مَرغ دای‌بَغ» (یعنی مرغ‌زارِ مادرخدا) بوده باشد؛ زیرا «مَرَج دابق» ریشه در زبان سامی ندارد. احتمالاً «تری پردیس» (فردوسهای سه‌گانه) که از ساخته‌های شاهان هخامنشی بوده و در زمان هخامنشی شهرت جهانی داشته در این زمین واقع شده بود است.

اخیراً باران بسیاری باریده بود و بیابان غزه و سینا پرآب بود و سپاهیان عثمانی از برای آب در مضیقه قرار نگرفتند و به آسانی وارد مصر شدند. طومان بای - برادرزادهٔ قانصوه - که سلطان جدید مصر شده بود با حفر خندق در پیرامون قاهره و نصب دو یست عراده توپ دفاع شهر را مستحکم ساخته بود و ترتیباتی چیده بود که سپاه عثمانی را به دام انداخته در هم بشکند. ولی نقشهٔ او را یک چرکسِ خائنِ دیگر شبیه خیربیک به نام جان بُردی غزالی - حاکم حمصِ شام - که فریب سلطان سلیم را خورده در غزه به سلطان سلیم پیوسته بود برای سلطان سلیم افشاء کرد. نبرد سلطان سلیم برای تصرف قاهره در دیمه آغاز شد و دو ماه ادامه یافت. دفاع طومان بای و ممالیک از قاهره حقیقتاً ستایش انگیز است. تلفات ارتش عثمانی بسیار سنگین بود، شماری از نامداران افسران عثمانی از جمله سنان پاشا که باتدبیرترین و دلیرترین افسر و هزارمرد ارتش عثمانی بود به دست طومان بای از پای درآمدند. ولی سرانجام دفاع شهر در هم شکست و قاهره به دست سلطان سلیم افتاد و طومان بای متواری شد. گویا ممالیک در این نبرد حدود بیست و پنج هزار کشته دادند. چند شب بعد طومان بای با گروه اندکی از ممالیک از جان گذشته از راهی که می شناخت وارد قاهره شده به عثمانیان در درون قاهره شبیخون زد، کلیهٔ چند هزار سپاهی عثمانی که در قاهره مستقر بودند را کشتار کرد و قاهره را گرفت. سلطان سلیم باز قاهره را مورد حمله قرار داد. مردم قاهره خواهان طومان بای بودند و دلیرانه در برابر عثمانیان مقاومت می کردند. حتی زمان نیز جانانه با عثمانیان می جنگیدند. نبرد مردم شهر با سربازان عثمانی سه شبانه روز در کوی و برزنهای شهر ادامه داشت. گرچه شمار بسیاری از عثمانیان به دست مصریان کشته گردیدند ولی چونکه بسیاری از مردم شهر نیز به کشتن رفتند طومان بای به مردم فرمان داد که دست از مقاومت بکشند. او با هفت تن از یارانش از شهر گریخت. سلطان سلیم که از دلیری و سرسختی مردم قاهره سخت به خشم بود دستور کشتار کلیهٔ چرکسان قاهره از زن و مرد و بزرگ و کودک صادر کرد، دهها هزار تن از مردم شهر شامل هزاران کودک دختر و پسر در کوی و برزنها

و خیابانها از دم تیغ عثمانیان بی‌رحم گذشتند، کوچه‌ها و خیابانهای قاهره را خون پوشاند تا سلطان سلیم آرام گرفت. سلطان سلیم در گزارش فتح قاهره که برای شروانشاه فرستاد دربارهٔ کشتار مردم قاهره پس از پیروزی یاد آور شد که سپاهیان عثمانی دست کشتار بر مردم قاهره گشودند، لاشه‌ها را در کوچه‌ها بر روی هم انباشتند، برای بالا رفتن از دیوارها و ورود به‌خانه‌ها از لاشه‌ها پله ساختند، بیش از پنجاه هزار تن از مردم قاهره از دم تیغ گذشتند، جویهای خون از درون و بیرون خانه‌ها روان بود و چنان شد که رود نیل تبدیل به خون گردید، حکم دادیم که بزرگ و کوچک طایفهٔ چرکسان از حاضر و غائب به‌تمامی از تیغ گذرانده شوند و یک فرد بزرگ و کوچک از ایشان در روی زمین نماند، ولی جنینها که در شکم مادران بودند فرصت یافتند تا وقتی به‌دنیا آمدند خود و مادرانشان کشته گردند.^۱

متن این نامه را سلطان سلیم به‌گونه‌نویسانده است که ما وقتی می‌خوانیم احساس می‌کنیم که او از بازگویی داستان کشتار دسته‌جمعی مردم قاهره لذت می‌برده و آن را با آب و تاب بسیار در نامه‌اش آورده است. ستمهایی که بر دستهای «جهادگران عثمانی» و به‌فرمان سلطان سلیم بر مردم قاهره رفت همهٔ افسانه‌های دین‌گستری عثمانیان را به‌باد هوا داد. معلوم شد که سلطان عثمانی هیچ تفاوتی با هلاکوند دارد جز آنکه نماز می‌خواند و خدایش الله و پیامبرش محمد و کتابش قرآن است. آنچه عثمانیان در اناتولی و اروپای شرقی تحت نام جهاد انجام داده بودند تلاشهای مسلحانه برای اشغال زمینها و مصادرهٔ مال و ملک و تصاحب زن و دختر و در رأس اینها تحمیل دین و زبان خودشان بر مردم مغلوب و نابودگری «جماعات غیرخودی» بود؛ و این برخاسته از یک بینش کهن قبیله‌یی بود که آنها از زمانهای دوری از بیابانهای خشونت‌پرور ترکستان آورده بودند و همچنان با خودشان می‌کشیدند. چونکه اتفاقاً مسلمان بودند دین خودشان که گسترده‌اند اسلام بود، ولی رفتارشان رفتار چنگیز و هولاکو بود.

---

۱ - بنگر منشآت السلاطین، ۴۳۷ به بعد.

طومان بای دلیر که از هیچ شکستی نمی هراسید، یکبار دیگر در فروردین با گروه اندکی از چرکسان به عثمانیان در قاهره شبیخون زد، ولی باز شکست یافت و در حین فرار از پلی بر روی نیل دستگیر شد. او را به بند و زندان کردند و یک هفته بعد به فرمان سلطان سلیم اعدام شد، و جسدش را بر سردر یکی از دروازه‌های قاهره آویختند و سه روز به معرض تماشای مردم نهادند تا مردم قاهره که او را دوست می داشتند یقین کنند که او دیگر زنده نیست (هفته آخر فروردین). سپس جسد را پائین آوردند و سلطان سلیم در نماز جنازه‌اش شرکت کرد، و اجازه داد تا او را دفن کردند. این یک فریبکاری زشت بود که سلطان سلیم درباره مردی مؤمن و دلاور و محبوب دل‌های مصریان انجام داد، مردی که از هیچ شکستی نهراسیده بود و پس از هر شکستی بار دیگر به جنگ دشمن کشورش رفته بود، دشمنی که واقعاً رفتارش با مردم قاهره نشان داده بود که دشمنی سیه‌کار و سیه‌دل سیه‌نیت است.

تبدیل سلطنت عثمانی به خلافت عثمانی

سلطان سلیم هشت ماه در قاهره ماند. حجاز نیز به عنوان میراث مملوکان مصر به تبعیت دولت عثمانی درآمد. شریف مکه (از اجداد شاهان کنونی اردن) که نامش ابوالبرکات هاشمی^۱ و کارگزار سلطان مملوکی مصر بود پسرش را با

---

۱ - اینها نه از تخمه هاشم و خاندان بنی‌هاشم بلکه از تخمه عبدالدار (عموی هاشم) و خاندان بنی عبدالدار بودند و از دوران پیش از اسلام کلیدداران کعبه (حاجب البیت) بوده‌اند. لقب درست اینها نه هاشمی بلکه «داری» است. بنی‌هاشم و بنی عبدالدار پیش از اسلام و در زمان پیامبر با هم اختلاف داشتند، زیرا عبدشمس و برادرش هاشم ریاست مکه را از دست آنها بیرون کشیده و کلیدداری کعبه که درآمدی نداشت را برایشان رها کرده بودند. بعد هم میان هاشم و پسران عبدشمس بر سر ریاست مکه اختلاف افتاد که پس از ظهور اسلام نیز ادامه یافت و در جنگ‌های ابوسفیان و پیامبر، و سپس در جنگ‌های صفین بین علی و معاویه و بعد در قیام‌های ضد اموی امام حسین و

هیأتی به قاهره فرستاد و کلید کعبه را برای سلطان سلیم ارسال داشت، و در نامه‌ئی که برای او نوشت او را «حامی الحرمین الشریفین» لقب داد.^۱ سلطان سلیم مصر را به خیربیک سپرد و اموال خزائن سلطنتی و کتابهای کتابخانه قاهره را بر بار هزار شتر و چند هزار استر و خر کرده از راه فلسطین و سوریه به استانبول فرستاد. سپس صدها تن از هنرمندان و صنعتگران و فقیهان مصری را با خود برداشته به سوی شام به راه افتاد. سلطان سلیم مصر را حقیقتاً بی‌رحمانه تاراج مالی و فرهنگی کرد. در این سفر، او المتوکل علی الله سوم - آخرین خلیفه عباسی مستقر در مصر - را با خود برد.^۲ او در شام نیز حدود شش ماه ماند، و آنگاه

سپس امام زید نمود یافت. سرانجام هم بنی‌هاشم با تشکیل سلطنت عباسی کلیه بنی‌امیه که نوادگان عبدشمس بودند را کشتار کردند، و فقط هشتاد تنی از امویان که به اندلس گریختند زنده ماندند و در آنجا تمدن شکوهمند اندلس را تشکیل دادند که تا امروز مایه فخر جهان متمدن است.

۱- حجاز و یمن از زمان ایوبیها بخشی از مصر به شمار می‌رفت، و در این هنگام نیز حجاز تابع دولت مملوکی بود. پس از سقوط دولت مملوکی به دست سلطان سلیم، حجاز ضمیمه کشور عثمانی شد و تا پایان جنگ اول جهانی جزو کشور عثمانی بود. در اواخر جنگ اول جهانی که فرانسه و انگلستان متصرفات دولت عثمانی را در یک قرارداد محرمانه (موسوم به قرارداد سایکس و پیکو) میان خودشان تقسیم کردند شریف حسین (حاکم حجاز از نوادگان ابوالبرکات یادشده) گرفتار بازیهای انگلیسیان شد که به او قول داده بودند که او را پادشاه همه عربها خواهند کرد. شریف حسین فتوای جهاد ضد عثمانی داد که داستان اندوهباری دارد و به اشغال کشورهای عربی توسط انگلیسیان و فرانسویان و پیدایی کشورهای نوینی بر جغرافیای جهان بر مبنای تقسیم‌بندی کهن دوران امپراتوری روم انجامید. در این تقسیم‌بندی چنان به تقسیمات کشوری زمان امپراتوری روم پابندی نشان دادند که تصمیم گرفتند امارت باستانی اسرائیل را نیز احیاء کنند، و داستان درازی دارد که سرانجام به پیدایش کشور اسرائیل انجامید.

۲- سلاطین مصر از زمان صلاح الدین ایوبی به بعد مشروعیتشان را از خلیفه‌های عباسی می‌گرفتند ولی دولت عباسی در مصر نفوذی نداشت. وقتی هولاکوخان در سال ۶۳۷خ

حاکمیت شام را به «جان بُردی غزالی» و حاکمیت حلب را به خیربیک سپرد و آمادهٔ بازگشت به استانبول شد. مردم حلب عرب و شیعه بودند و حلب در نزدیکی مرزهای ایران واقع شده بود. او چندین هزار خانوار از مردم حلب را به متصرفات عثمانی در بالکان کوچ داد، تا برگی دیگر بر جنایتهای ترکانه‌اش افزوده باشد. او الْمُتَوَكِّلَ عَلَی اللّٰهِ را به استانبول برد و «خلعت خلافت» و «تارهای ریش پیامبر» و «شمشیر عمر ابن خطاب» که نزد او بود را از او دریافت کرد، و از او خواست که مقام خلافت را به وی تفویض کند. الْمُتَوَكِّلَ عَلَی اللّٰهِ چاره‌ئی جز گردن نهادن به خواست سلطان سلیم نداشت، و در مراسم رسمی بسیار شکوه‌مندی تفویض خلافت به سلطان سلیم را اعلام داشت. از آن پس سلطان سلیم لقب «خلیفه» به خود گرفت، و سلاطین عثمانی از زمان او به بعد لقب خلیفهٔ عثمانی برخوردار داشتند. از این زمان به بعد سلطنت عثمانی نام «خلافت عثمانی» گرفت.

اینک سلطان سلیم در مقام خلیفهٔ پیامبر اسلام و میراث‌بر عمر ابن خطاب خودش را ولی امر مسلمین جهان می‌دانست. با این رخداد‌های بسیار پیچیده اطماع و بلندپروازیهای سلطان سلیم اشباع شد، اروپا از خطر حتمی رهید و اندلس نیز هیچ‌گاه از مسیحیان پس گرفته نشد. همهٔ اینها نشان می‌دهد که جهاد عثمانیان از اول روی کار آمدنشان تا کنون برای مال بوده و گسترش دین بیش از یک بهانه نبوده، هرچند که دین نیز در لشکرکشیهای آنها بر مردم مغلوب تحمیل شد.

بغداد را تصرف کرد و خلیفه و همهٔ افراد خاندان عباسی را دستگیر و کشتار کرد، مردی از این خاندان به نام ابوالعباس احمد به شام گریخت. سلطان مملوکی مصر و شام که نامش ظاهر بی‌برس بود ابوالعباس را به مصر طلبیده با او بیعت کرده او را با لقب «الحاکم بأمر اللّٰهِ» به خلافت نشانده. از آن پس فرزندان و نوادگان این خلیفه در مصر یکی پس از دیگری توسط سلطان وقت به خلافت نشانده می‌شدند تا نوبت به این الْمُتَوَكِّلَ عَلَی اللّٰهِ رسید. سلاطین مملوکی چونکه غلام بودند مشروعیت سلطنت خود را از این خلیفه‌ها می‌گرفتند که در حکم «ولی امر مصر و شام» بودند ولی اختیاری برای دخالت در امور سیاسی نداشتند.

سیاست عثمانیان در کشورگشایی شان آن بود که مردم باید دینشان دینِ ما و زبانشان زبان ما باشد؛ یعنی مسلمان و ترک زبان شوند.

طبق نظریهٔ سیاسیِ اسلامی که از آغاز جهانگشایی عرب سریان داشت و در سدهٔ پنجم هجری بازتدوین شده بود وجود دو خلیفه در یک زمان در جهان اسلام جائز نبود. اینک که سلطان سلیم خلیفه شده بود شاه اسماعیل نیز به عنوان نوادهٔ پیامبر و امام علی و فاطمه ادعای جانشینی پیامبر و امامان شیعه را داشت و به نوبهٔ خودش نوعی «خلیفه» به شمار می‌رفت. سلطان سلیم که اینک برنامهٔ آزادسازی اندلس و تسخیر اروپا را به کنار نهاده بود بر آن شد که ایران را بگیرد و سلطنت صفوی را براندازد و در همهٔ کشورهای اسلامی خلافتِ واحده تشکیل دهد. او به این هدف در مهرماه سال ۸۹۹ ارتش عثمانی را برداشته به ادرنه رفت، ولی در راه بر بستر بیماری افتاد و دو ماه بعد درگذشت.

همهٔ منابع تاریخی تصریح دارند که سلطان سلیم به ایران و فرهنگ و ادب و تاریخ ایران علاقهٔ بسیار داشت و ایران را یک سرزمین مقدس می‌شمرد. بیشتر مطالعاتش در متون پارسی بود، به پارسی شعر می‌سرود، و شاهنامه را بسیار زیاد مطالعه می‌کرد و سخت زیر تأثیر داستانهای حماسی شاهنامه قرار داشت. اسماعیل حقی اوزون دربارهٔ علاقهٔ سلطان سلیم به ادبیات ایرانی نوشته که او به «زبان ترکی شعر کم گفته ولی به پارسی اشعار بسیاری سروده است. منظومه‌های پارسی او به خط خودش در آرشیو موزهٔ توپ قاپی نگهداری می‌شود». نیز نوشته که دیوان شعر پارسی سلطان سلیم در سال ۱۹۰۴ م به دستور ویلهلم دوم - امپراتور وقت آلمان - به قطع بزرگ و زرکاری شده توسط پل هوون در برلن به چاپ رسیده است.^۱ گویا فقط یک بیت شعر به ترکی از او برجا مانده است، ولی سروده‌های پارسی او بسیار است، و در میان آنها غزل‌های زیبایی بسیاری وجود دارد که نشان می‌دهد این مرد بی‌رحم خون‌آشام طبع لطیفی هم داشته و مجموعهٔ تضادهای

عجیبی بوده است که در برخی دیگر از سیهکاران تاریخ خودمان نیز دیده‌ایم. به نظر می‌رسد که سلطان سلیم با تصویری که به تأثیر از شاهنامه فردوسی از شکوه گذشته‌های ایران در ذهنش داشت، پس از فتح کشورهای عربی بسیار علاقمند شده بود که شاهنشاه ایران شود. او پس از آنکه به مقام خلافت رسید دستور داد تاجی شبیه تاج شاهنشاهان باستانی ایران برایش ساختند، و آن را به جای کلاه عثمانی بر سر می‌نهاد و می‌گفت کسی که شاه است باید مثل شاهنشاهان ایران باشد و مثل آنها تاج بر سر بگذارد.^۱ گویا او وقتی شام و مصر را گرفت لقب پارسی «شاهنشاه جهان» بر خودش نهاد.

خلاصه آنکه سلطان سلیم هم به فرهنگ و زبان ایرانی علاقه داشت و هم برای تاریخ و تمدن ایرانی تقدس قائل بود، و هم به زبان پارسی آشنایی کامل داشت. این در حالی بود که شاه اسماعیل نه چندان سواد داشت (سوادش در حد خواندن و نوشتن ابتدایی بود)، نه از تاریخ ایران آگاهی داشت، و نه جز کینه نسبت به ایران و ایرانی احساسی در دل داشت. قزلباشان او نیز ترکان بیابانی اهل همین کشور عثمانی بودند که پیشترها ایران را ندیده بودند و هیچ اطلاعی از گذشته ایران و ایرانی نداشتند و حتی نمی‌توانستند به درستی به زبان ایرانی سخن بگویند. شاه اسماعیل خودش را شاه ایران می‌نامید ولی با همه چیز ایران بیگانه بود. او از هرگونه شعور سیاسی بی‌بهره بود. در دستگاه او نیز حتی یک نفر وجود نداشت که در مواقع حساس قادر به تصمیمگیری درست باشد. سران قزلباش که از برهنگی و گرسنگی و راهزنی به مقام و قدرت و ثروت و شوکت رسیده بودند، کشور را میان خودشان تقسیم کرده بودند و عموماً مردمی بودند احساساتی و تحریک پذیر که در هیچ شرایطی نمی‌توانستند تصمیم درستی اتخاذ کنند. تنها خصایص نژادی‌شان مکر در راه تاراجگری بود. آنها خصائص جانورانی داشتند که در مواقع شکار به مکر و حيله متوسل می‌شوند. شاه اسماعیل نیز که همه

۱- پارسادوست، ۵۶۱، به نقل از هامرپورگشتال، تاریخ امپراتوری عثمانی.

عمرش در زیر دست چنین عناصری تعلیم دیده بود خصلت‌های آنها را داشت، و از هرگونه تدبیر و تفکر بی‌بهره بود. تنها عاملی که به شاه اسماعیل و قزلباشانش کمک کرد که ایران را اشغال و ویران کنند توحش و بی‌رحمی و ددمنشی و احساس رسالتِ موهوم آسمانی آنها بود.

وقتی سلطان سلیم همهٔ توانش را متوجه شام و مصر کرد فرصت مناسبی پیش آمده بود تا شاه اسماعیل دست به کار جبران شکست چال‌دیران شود و سرزمین‌هایی که سلطان سلیم از ایران جدا کرده بود را بازپس گیرد. ولی نه او جسارت چنین تفکری را داشت و نه در میان قزلباشانش یک مرد یافت می‌شد که در غم ایران باشد. او حتی چندان تدبیر نداشت که در این دوران به فکر مهار کردن باندهای تبهکار تبرایی بیفتد تا مردم ایران را بیش از آن از خودش نرنجانند و وادار نسازد که برای نجات از ستم‌های تبرائیان دست به دامن دشمن او شوند. ولی او چنین نکرد و نمی‌خواست هم که چنین کند. برای او ملت و میهن مفهومی نداشت، و دلجویی از ملت معنائی نمی‌داد. او جز به نابودی مذهب منسوخ سنیان و نشر مذهب حق قزلباشی خودش به هیچ چیزی نمی‌اندیشید.

فروریختن نخوت شاه اسماعیل پس از فاجعهٔ چال‌دیران

شاه اسماعیل در اثر پرورشی که از کودکیش توسط مادر و خلیفه‌هایش یافته بود تا پیش از شکست چال‌دیران خودش را ذات مقدس فوق بشری تأیید شده به امدادهای غیبی امامان شیعه می‌پنداشت، و خیال می‌کرد که مادر گیتی فقط یک ذات پاک را زائیده است و آن هم او است. او شماری از اشعار ترکی شاه اسماعیل ختایی که از خلیفه‌ها شنیده و از بر کرده بود را همواره در هر مناسبتی تکرار می‌کرد و دم از خدایی و عصمت خویش می‌زد. در یکی از اینها تصریح می‌کرد که «پدرم علی و مادرم فاطمه است و من یک امام از دوازده امام‌ام.» در دیگری تصریح می‌کرد که «من عیسا ابن مریم و خضر و اسکندر-ام.» در دیگری می‌گفت که «من همراه منصور بر سرِ دار بودم، من همراه ابراهیم خلیل در آتش بودم، من

همراه موسا در طور بودم.» در دیگری می‌گفت که «من نور محمد و سرِ علی ام، من گوهر دریای حقیقت و سرِّ اَنَا الحق و حق مطلق ام.» در دیگری ادعا می‌کرد که «من طوفان نوح را در ازل دیده بودم که در حال آمدن است.» در دیگری می‌گفت که «من از ذات مرتضا علی ام، من شاه غازیان ام.»^۱ او در یکی از نامه‌هایش که برای شبیکخان فرستاد تصریح کرد که اسماعیل صِدِّیق و نبی که در آیهٔ قرآن آمده است (وَ اذْکُرْ فِی الْکِتَابِ اِسْمَاعِیْلَ، اِنَّهُ کَانَ صِدِّیقًا نَبِیًّا) من ام، و خدا هزار سال پیش در قرآن مرا راستگو و برگزیده نامیده است. او در این نامه ادعا کرد که به او نوید آسمانی داده شده که در آخر زمان بر جهان سلطنت کند و سراسر گیتی را بگشاید و دینش را در میان انسانها بگستراند؛ و این حدیث را آورد که «لِکُلِّ اُنَاسٍ دَوْلَةٌ، وَ دَوْلَتُنَا فِی اَخْرِ الزَّمَانِ».^۲ او خودش را مصداق این حدیث می‌دانست که از زبان امامان شیعه ساخته شده بود و قرار بود که شیعیان در آخر زمان تشکیل سلطنت جهانی صالحان بدهند.

شاه اسماعیل که به سبب آن پرورش غلط و گُرَنشهای بنده‌وارِ مریدانش که شب و روز به او سجده می‌کردند خودشیفته شده بود به راستی باور داشت که برگزیدهٔ آسمانها است و از جانبِ خدا و معصومین هدایت و حمایت می‌شود و همواره در همه‌جا پیروزمند خواهد بود تا «مذهبِ حق» را بگستراند و «مذهبِ منسوخ» را از صحنهٔ گیتی براندازد و نام و نشان ابوبکر و عمر و عائشه را - که به گمان او دشمنان خدا و پیامبر و اسلام بودند- محو کند. تا پیش از جنگ چال‌دیران این عقیدهٔ قلبی او بود و سخت به آن پایبند بود و در همه‌جا به آن تصریح می‌کرد. اما وقتی در چال‌دیران تیر خورد و نقش‌زمین شد و مرگ تحقیرآمیز را به چشم دید چنان رعب و هراسی در دلش افتاد که ساختمان خودشیفتگی و نخوتش به یکباره فرو ریخت و خویش را موجودی ناتوان و

۱- پارسادوست، ۴۵۶ - ۴۵۸.

۲- متن کامل نامه در پارسادوست، ۸۰۵ - ۸۱۰.

درمانده یافت که نیاز به کمک یکی دو قزلباش ازجان گذشته دارد تا از میدان بگریزد و جانش را نجات دهد تا به دست سلطان عثمانی نیفتد. می‌توان تصور کرد که او در آن لحظات شکنجه‌های جانگدازی که خودش به بسیاری از بزرگان و نام‌آوران و دانشمندان و اندیشه‌وران ایران وارد آورده بود را به خاطر آورد، و در هراس شد که اسیر سلطان سلیم شود و مجبور گردد که چنان شکنجه‌هایی را تحمل کند. او به چشم خود دیده بود که وقتی به فرمان او یکی از بزرگان ایران را زنده زنده پوست برمی‌کنند و این کار را ساعتها به آهستگی انجام می‌دادند تا آن شخص بی‌هوش نشود و زجر شکنجه را بیشتر نوش کند، چه زوزه‌های جان‌خراشی از اعماق جان آن زجر دیده بیرون می‌آمد. او به چشم خود دیده بود که وقتی یک نفر از بزرگان ایران را به فرمان او روغن و شمع می‌مالیدند و دست و پا بسته در آفتاب رها می‌کردند، چه گونه پوستش عفونت می‌کرد و کرم در پوستش پیدا می‌شد و آن کرمها چه گونه پوستش را می‌خوردند، و آن بدبخت روزها و شبهای متمادی در زیر شکنجه زوزه می‌کرد و لحظه‌ئی زوزه‌هایش خاموش نمی‌شد. می‌توان تصور کرد که او صحنه‌های شکنجه قربانیان خراشیده پوست در قفسهای آهنین پر از مورچه، یا زوزه‌های قربانیان در حال بریان شدن بر روی آتش را اکنون بر خودش احساس می‌کرد و بر خود می‌لرزید. شاه اسماعیل تا پیش از این با این گونه شکنجه کردن انسانها لذتی می‌برد که برایش کمتر از لذت جماع جوانان نبود. ولی در لحظاتی که به حالت زخم خورده در گودال میدان چال‌دیران افتاده بود، می‌توان پنداشت که همه این شکنجه‌ها را بر روی خودش احساس می‌کرد و شکنجه نشده درد می‌کشید. تفکر درباره شکنجه‌ها که گمان می‌کرد به زودی به فرمان سلطان عثمانی بر او وارد خواهد آمد روحش را در هم می‌شکست و او را بیش از پیش به ذلیل بودن خودش واقف می‌کرد. فاصله طولانی میان چال‌دیران و درگزین همدان را به یک منزل تاختن نه نشانه دلیری است و نه نشانه بی‌باکی بلکه نشانه ضعف شخصیتی و هراس و وحشت است. او و قزلباشانش چنان دست و پایشان را از هراس سخت‌گم کردند که هر کدام در گوشه‌ئی و غاری متواری

شدند تا مگر دست ایرانیان به آنها نرسد و زنده بمانند.

اهل تاریخ می‌گویند که همیشه شخصیت قهرمانان را باید در لحظات شکست شناخت نه در عرصه پیروزی؛ و در لحظات شکست است که معلوم می‌شود یک نفر واقعاً قهرمان است یا تصادفاً برای او پیروزیهای قبلی را به ارمغان آورده بوده و او شایسته آنها نبوده است. شاه اسماعیل، به آن سبب، همین که خود را از گودال بیرون کشیده بر پشت اسب انداخت تا وقتی به درگزين رسید از اسب فرود نیامد که از سلطان سلیم در هراس شده بود. این هراس شاه اسماعیل را چنان شکست و فروریخت که دیگر هیچ‌گاه به حالت یک انسان معمولی درنیامد. شکست و فرار خفت بار چنان بر روحیه او اثر نهاد که او از آن پس عملاً به یک موجود ناکاره و مهمَل و سرخورده و ناامید و بزدل و هراس زده تبدیل گشت، چنانکه شنیدن کلمه «جنگ» او را به لرزه در می‌آورد و به فکر فرار می‌افکند.

او که دیگر یک موجود فروریخته و روحیه باخته بود از آن پس قدرت تصمیمگیری را به کلی از دست داد و از صحنه تصمیمگیری کنار کشید و امور قزلباشان را به دست میرزا شاه حسین (حسین بنای سابق) سپرد. بوداق قزوینی - وقایع نگار دربار شاه تهماسب - نوشته که پس از جنگ چال‌دیران «خسرو دین مطلقاً از مهمات خود خبر نداشت و تمامی [امور کشور] به دست و کلا و وزرا بود». ^۱ و احمد قمی نوشته که میرزا شاه حسین اصفهانی او را «ترغیب به لهو و لعب و ارتکاب به شرب خمر فرمود، چنانکه مدت دهسال تمام آن خسرو مشتری احتشام در عراق و آذربایجان بدان اشتغال نموده اصلاً در رفع اعادی و مخالفان اطراف و نواحی ممالک اندیشه و توجهی نفرمودند و اراده جهانگشایی و عالمگیری از خاطر عاطر دریا مقاطر بیرون رفت». ^۲

۱ - پارسادوست، ۶۱۷، به نقل از جواهر الأخبار بوداق قزوینی.

۲ - خلاصة التواریخ، ۱۵۴.

شاه اسماعیل در سالهای پس از شکست چال‌دیران موجود مفلوکی بود که از شدت فشار روحی به میگساری و مستی دائم روی آورد و شب و روز را در بی‌خبری به سر می‌برد. او در این سالها خودش را در باده و مستی غرق کرد تا از جهان و از خویشتن بی‌خبر بماند. او دیگر علاقه‌ئی به پی‌گیری رسالت موهوم پیش از شکست چال‌دیران نداشت. همه ساعات شبانه روز را با میگساری و لواط در دشتهای دور از پایتخت در چادرها می‌گذراند، و می‌کوشید که بیشترین لذت را از زندگی‌ش ببرد و در عین حال از دنیا بی‌خبر بماند.

او که پیش از آن - چنانکه گفتیم - در قلمرو علاءالدوله ذوالقدر آن جنایتها کرد، اکنون از بیم اینکه علاءالدوله بخواهد به‌جنگ او برخیزد، با ارسال نامه و هدایای گرانبها کوشید که دوستی علاءالدوله را جلب کند. در همین هنگام سلطان سلیم سپاه بزرگی را برای تصرف قلمرو علاءالدوله گسیل کرد، علاءالدوله کشته شد و کشورش ضمیمه خلافت عثمانی گردید.

شاه اسماعیل همچنین کوشید که به دشمن خونینش شروان‌شاه (نامش شیخ‌شاه، پسر شروان‌شاه کشته شدن به دست شاه اسماعیل) که با سلطان عثمانی روابط دوستانه برقرار کرده بود نزدیک شود؛ زیرا از آن می‌ترسید که شروان‌شاه به کین پدرش به جنگ او برخیزد. علاوه بر این او امیدوار بود که شروان‌شاه واسطه برقراری صلح میان او و سلطان سلیم شود و خطر جنگ احتمالی آینده سلطان را از او دور کند. شاه اسماعیل در این زمان جز به زنده ماندن به خاطر ادامه عشرتهایش به هیچ چیزی نمی‌اندیشید. و چون می‌دانست که در درون ایران همه ملت با او دشمن‌اند به دوستیش با شروان‌شاه افزود تا اگر بار دیگر در برابر سلطان سلیم مجبور به فرار شود نزد شروان‌شاه جائی برای پناه گرفتن و زنده ماندن داشته باشد. او برای تقویت دوستیش با شروان‌شاه به فکر افتاد که با او پیمان وصلت ببندد، و به این منظور نائب السلطنه اش میرزا شاه حسین اصفهانی و رئیس دستگاه دینیش میر جمال‌الدین محمد را در رأس یک هیأت بلندپایه به شروان فرستاد تا «خاطر

شیخ‌شاه را به تأکید مراسم عهد و پیمان مطمئن گردانند.^۱ او به شروان‌شاه پیشنهاد فرستاد که دخترش (دختر شاه اسماعیل) را برای پسر خودش بگیرد. آن شاه اسماعیل سنی ستیز که تا دیروز حتی نمی‌توانست بشنود که هرکس سنی است حق زنده ماندن دارد، امروز چنان به مذلت افتاده بود که یک شاهزاده سنی که دشمن خاندانی او به شمار می‌رفت دخترش را به زنی بگیرد شاید او در شکست احتمالی آینده نزد این مرد سنی جایی برای پنهان شدن بیابد.

او که سلطان سلیم برایش کابوس شده بود دست به دامن شروان‌شاه شد تا نزد سلطان سلیم شفاعت کند که وی را ببخشد و به دشمنی با او ادامه ندهد. شروان‌شاه نیز بنا به تقاضای ملتمسانه شاه اسماعیل برایش نزد سلطان وساطت کرد. سلطان سلیم که تا آن زمان شام و مصر و حجاز را ضمیمه دولتش کرده بود، وقتی از قاهره به حلب رسید فتحنامه مفصلی شامل گزارش پیروزیهایش برای شروان‌شاه فرستاد که پیشتر به آن اشاره کردیم، و به شروان‌شاه نوشت که مقصد بعدی او شاه اسماعیل خواهد بود. شاه اسماعیل نیز وقتی شنید که سلطان سلیم از مصر به حلب برگشته است، یک هیأت سفارتی از بلندپایه‌ترین مقامات دولتش را با هدایای گرانبها و تهنیت‌نامه مفصل به نزد سلطان سلیم فرستاد. او در نامه‌اش سلطان سلیم را «حامی حرمین شریفین و اسکندر زمان و مالک بلاد و اُمم» خواند و خاضعانه به او نوشت که «خواست و قصد تو هرچه باشد من آن را به جای خواهم آورد».^۲ او در نامه‌اش به سلطان سلیم خودش را تا حد یکی از چاکران سلطان پائین آورد و اعلام داشت که حاضر است هر فرمانی که سلطان به او بدهد را اطاعت کند. با وجودی که شاه اسماعیل تا این حد خودش را نزد سلطان سلیم ذلیل نشان داده بود، باز هم سلطان مغرور عثمانی به نامه او توجهی نشان نداد. شاه اسماعیل حتی نامه‌ئی با هدایای بسیار به همراه هیأتش به مادر سلطان سلیم

۱- غیاث الدین خواندمیر، ۵۵۷.

۲- اسماعیل حقی اوزون، ۲/۳۱۶.

نوشت،^۱ شاید بتواند عطوفت آن زن را جلب کند و توسط او سلطان سلیم را از حملهٔ مجدد به ایران بازدارد.

شاه اسماعیل که هراس از سلطان سلیم کابوس شب و روزش شده بود نه تنها دخترش را به پسر شروان شاه داد بلکه دختر شروان شاه را نیز به زنی گرفت تا حمایت شروان شاه از خودش را یقینی سازد. او چندان برای این وصلت اهمیت قائل شده بود که وقتی موکب عروس از شروان بیرون آمد خود با تمام بزرگان دولتش در یک موکب بزرگ و باشکوه تا چند فرسنگی تبریز به پیشواز موکب عروس رفت. پس از آن تصمیم گرفت که به زیارت شروان شاه برود، ولی وقتی از تبریز به راه افتاد خبر درگذشت شروانشاه را دریافت کرد.

همهٔ تلاشهای شاه اسماعیل برای جلب دوستی سلطان مغرور عثمانی - که اینک جانشین عمر این خطّاب و ولی امر مسلمین جهان شده بود - بی ثمر ماند. این امر بر هراس شاه اسماعیل از او افزود، و وی را بیشتر به میگساری و مستی کشاند. در این دوران تنها کار او میگساری و لواط بود، و تنها دلخوشیش کاسهٔ جمجمهٔ شیبکخان که وی را به یاد پیروزیهای گذشته می افکند و دل آسایی می داد. درگذشت سلطان سلیم و به سلطنت رسیدن پسرش سلطان سلیمان نیز نتوانست که هراس شاه اسماعیل از عثمانیان را کاسته کند. افراط در میگساری و لواطگری او را از پافکند و سخت رنجور کرد تا جایی که دیگر اشتھائی به غذا نداشت. همهٔ غذایش شده بود باده‌ئی که در کاسهٔ سر شیبکخان می نوشید. «از شرب مُدام و قلتِ ورودِ طعامِ نقصِ تمام به احشاء رسید... آن حضرت را سقوط اشتھاء و عدم میل به غذا به مرتبه‌ئی رسید که از بوی طعام ایذاء می یافت.»^۲ او هر روز ضعیف و ضعیفتر شد و در اثر نخوردن غذا رنجوریش افزوده شد تا آنکه در خردادماه سال ۹۰۳خ در آستانهٔ ۳۷ سالگی درگذشت. تاریخ نگاران صفوی چندین سروده دربارهٔ

---

۱ - پارسادوست، ۵۵۷.

۲ - امیرمحمود خواندمیر، ۱۲۰.

مادهٔ تاریخ وفاتِ شاه اسماعیل در کتابهایشان آورده‌اند که همه در ستایش او و عدل و داد او است. مثلاً، در یکی از اینها چنین می‌خوانیم:

شاهی که چو خورشیدِ جهان گشت مُبین بزدود غبارِ ظلم از روی زمین
تاریخ وفات آن شه شیرکمین از خسرو دین طلب که شد خسرو دین
ولی ایرانیانی که از ستمهای او و قزلباشانش به‌جان آمده بودند از او به‌بدی
یاد کردند. مثلاً، تاریخ وفات او را در یک دوبیتی چنین می‌خوانیم:

بد آمد شاه اسماعیل و بدرفت چو فرعون و چو هامان بی‌رشد رفت
بگو در سال ظل و ماه خرچنگ به سوی لعنتستان ابدرفت
شاه اسماعیل چهار پسر داشت که بزرگترینشان تهماسب در اسفندماه ۸۹۲
متولد شده بود. این کودکِ دهساله را سران قزلباش با لقب «مرشد کامل» و «ولی
مطلق» به سلطنت نشان‌دادند و خود به حاکمیت تاراجگرانه بر ایران ادامه دادند.
این کودک نیز شیوهٔ عیاشی پدرش یعنی همان میگساری و همان لواطگری را
دنبال کرد و امور کشور را برای قزلباشان رها ساخت.

در دوران سلطنت شاه تهماسب که دوران ورود عناصر نوینی به‌نام فقیهان
لبنانی از منطقهٔ جبل عامل به ایران و سازماندهی دستگاه دینی صفوی توسط آنها
بود فشار برنامه‌ریزی شده بر مردم ایران برای تغییر مذهب ادامه یافت. در زمان او
کشور را عملاً دسته‌جات بسیار منظم تَبْرایی اداره می‌کردند که زیر فرمان مستقیم
تازه‌واردانِ لبنانی اهل جبل عامل بودند. تَبْراییان در این دوران کارنامه‌ئی بسیار
سیاهتر از کارنامهٔ شاه اسماعیل نشان دادند و چنان زیانهای بزرگی به کشور وارد
آوردند که هیچ‌گاه جبران نشد. مردم در مشهد و گرگان و مرو و هرات دست به

۱- «ظ» در ابجد کبیر مساوی با عدد ۹۰۰ است و «ل» مساوی با ۳۰. ماه خرچنگ نیز ماه
سرطان است که تیرماه خودمان باشد. به نظر می‌رسد که درگذشت شاه اسماعیل را دو
سه هفته‌ئی از مردم ایران نهان کرده بوده‌اند و این رباعی بی‌درنگ پس از شنیدن خبر
درگذشت او سروده شده است.

دامن عبیدالله خان ازبک شدند. عبیدالله خان این شهرها را گرفت. از آن پس این شهرها تا پایان زندگی شاه تهماسب در میان ازبکان و قزلباشان دست به دست می شد، و هر بار که قزلباشان بر این شهرها دست می یافتند مردم به جرم همدستی با ازبکان سنی کشتار و تاراج می شدند. قزلباشان چونکه از شکستهایی که از ازبکان می خوردند زیان می دیدند با تاراج اموال مردم بی دفاع به جبران خسارتها می پرداختند. مثلاً در مورد یکی از لشکرکشیهای عبیدالله خان به هرات، وقتی قزلباشان پذیرفتند که شهر را تحویل ازبکان دهند مشروط بر آنکه عبیدالله خان اجازه دهد تا آنها زنده و سالم از شهر بروند، اسکندریک چنین آورده است:

از طایفه تکلو در آن واقعه ستم و تعدی بسیار به رعایای بی چاره رسید؛ نقود و اسباب ظاهر را از ایشان گرفته بیرون می کردند بلکه به جستجوی اشیای نهانی نیز می پرداختند، و بعد از بیرون رفتن شهریان، خانه ها و منازل ایشان را می کنند و اگر دفینه یافت می شد می بردند.^۱

یعنی پیش از آنکه شهر را تخلیه کنند اموال مردم را تاراج کردند و بسیار خانه ها را به امید آنکه شاید چیزی در دیوارها نهان باشد منهدم کردند. او در یک مورد دیگر، درباره بازگیری هرات توسط قزلباشان می نویسد که حاکم قزلباش در هرات به کسانی که گمان ثروتی بر آنها می برد گفت که امامان به من فرمان داده اند که اموال شما را مصادره کنم و مقرر داشته اند که از چه کسی چه مبلغی مال بگیرم؛ و من چاره‌ئی جز اجرای فرمان امامان ندارم:

[او] در هرات به سخن جمعی اشرار، باب ستم و زورگیری بر روی خلائق گشود، ... و به هر کس از مردم شهر و بلوکات گمان اندک تمولی (یعنی ثروتمندی‌ئی) بود به مصادره و مؤاخذه او گرفتار گشت... اظهار می کرد که دوشینه در واقعه از حضرات دوازده امام علیهم السلام به من اشاره شد که از فلان شخص فلان مبلغ گرفته به غازیان بده و دفع دشمنان ما کن، و حکم

امام را چاره نیست... و فرمودهٔ امامان را کم و زیاد جایز نیست. القصة... زر بسیار به حصول پیوست و مردم از جور او به جان رسیدند.^۱

سران قزلباش با این ترتیب، بسیاری از جنایت‌هایی که می‌خواستند انجام دهند را به فرمان امامان نسبت می‌دادند که در رؤیا دریافت کرده بودند. شاید هم راست می‌گفتند و این را در خواب می‌دیدند. زیرا شب و روز به خودشان تلقین می‌کردند که اجراکنندهٔ ارادهٔ امامان‌اند؛ پس طبیعی بود که این خودتلقینی در رؤیاهایشان نیز بازتاب یابد، و در خواب از همان امامانی که تصویرشان را در ذهنشان ساخته بودند فرمان یابند که جنایت کنند. در آن زمان قزلباشان هنوز از امام غائب چندان اطلاعی نداشتند تا بتوانند در بیداری او را ببینند؛ پس هر چه لازم بود را در خواب می‌دیدند.

اشغال آذربایجان و همدان و کردستان و عراق توسط عثمانیان

سلطان سلیمان که در پائیز ۸۹۹ خ به جای پدرش سلیم نشسته بود برنامهٔ اروپاگیری پدرش را که با جنگ چال‌دیران و فتوحات شام و مصر متوقف شده بود پی‌گیری کرد. او برای آنکه حسن نسیت خویش را نسبت به شاه اسماعیل نشان داده باشد همهٔ سفیران شاه اسماعیل که توسط سلطان سلیم به زندانها فرستاده شده بودند را آزاد کرده به ایران فرستاد؛ و این در حالی بود که وقتی او به سلطنت نشسته بود شاه اسماعیل رسم سیاسی را به‌جا نیاورده پیام تبریک برای او نفرستاده بود تا نشانهٔ به رسمیت شناختن سلطنت او باشد. شاید شاه اسماعیل و مشاوران قزلباش و تبرایی‌اش این رسم را نمی‌شناختند. سلطان سلیمان پس از آن به بلگراد لشکر کشید، و پس از گرفتن بلگراد جزیرهٔ رودس را به نیروی آن صد کشتی که پدرش ساخته بود گرفت (آغاز زمستان ۵۰۱ خ). شاه اسماعیل وقتی خبر فتح رودس را شنید سفیری را در رأس هیأتی با نامهٔ احترام‌آمیز و هدایای بسیار

به استانبول فرستاد. اسماعیل حقی اوزون نوشته که هیأت سفارتی شاه اسماعیل ۵۰۰ مرد بودند، و ۲۰ تن از آنها اجازه یافتند که وارد استانبول شوند و بقیه در اسکودار نگهداری شدند.^۱ معلوم می‌شود که شاه اسماعیل هدایای بسیاری را در یک کاروان بزرگ برای سلطان سلیمان فرستاده بوده تا دل او را به دست آورد. او در نامه‌اش سلیمان را «خاقان جم‌جاه سکندرتمکین سلیمان مکان دارا آئین» نامیده از اینکه سرزمین کافران را خدا به دست او فتح کرده است ابراز شادی نموده بود. از سلطان سلیم نیز با عنوان «حامی بیضه اسلام» و «فردوس مکان عیّین آشیان» و «من آتی الله بقلب سلیم» یاد کرده بود، و همه گونه تلاش به کار برده بود تا از سلطان سلیمان دلجویی کند. سلطان سلیمان هیئت سفارتی را به حضور پذیرفت، ولی پاسخ به نامه شاه اسماعیل را به رئیس منشیان حواله کرد؛ و به جای آنکه رسم معمول را به جا آورده متقابلاً سفیری به نزد شاه اسماعیل بفرستد نامه را به دست سفیر شاه اسماعیل داد. رئیس منشیان در این نامه که به پارسی نوشته بود شاه اسماعیل را «جناب امارت مآب حکومت انتساب، اسماعیل ابن شیخ حیدر» خطاب کرده به اطلاع او رسانده بود که مفاد نامه‌اش «به سمع اشرف اعلی» رسیده و با «حسن قبول» سلطان مواجه شده است.^۲ گرچه خطاب نامه یادشده به گونه‌ئی است که انگار سلطان عثمانی شاه اسماعیل را به عنوان شاه مستقل به رسمیت نمی‌شناسد، ولی پذیرش سفیر شاه اسماعیل و پاسخ دادن به نامه او نشان از آن می‌دهد که روابط ایران و عثمانی به مرحله نوینی وارد شده بود و امید برقراری آشتی می‌رفت.

سلطان سلیمان پس از درگذشت شاه اسماعیل نیز همچنان توجهش را معطوف به گرفتن اروپا متمرکز کرده بود و خود را برای ادامه کشورگیری در اروپا آماده می‌کرد که قضایای مرموز و اسرارآمیزی پیش آمد و ناگهان او را متوجه

۱- اسماعیل حقی اوزون، ۳۷۵.

۲- متن هر دو نامه در منشآت السلاطین، ۵۲۵-۵۲۷.

لشکرکشی به ایران کرد و اروپا نجات یافت.

مردم کردستان و عراق همواره در تلاش بودند که از دولت عثمانی برای رهایی از دست ستمهای قزلباشان کسب حمایت کنند. شخصیت‌های کردستان و عراق سلطان سلیمان را به لشکرکشی به ناحیه خویس فرامی خواندند. شاه اسماعیل همه زمین‌ها را برای جدایی کردستان و عراق از ایران فراهم آورده بود. در زمان شاه تهماسب نیز سیاست ایرانی ستیزی توسط قزلباشان با شدت بسیار دنبال شد، و مردم را بیش از پیش به فکر چاره‌گری برای یافتن راه نجات افکند. سلطان سلیمان که می‌دانست در ایران چه بیزاری‌ئی از قزلباشان وجود دارد در سال ۹۱۱ پس از هماهنگی با رهبران عراق و کردستان به سوی شرق اناتولی حرکت کرد. وقتی او به مرزهای آذربایجان رسید شاه تهماسب را سران قزلباش در یکی از دشتهای مرکز کشور تفریح و بازی می‌دادند و سرگرم شکار بودند. مرزهای آذربایجان هیچ‌گونه دفاعی نداشت. او به سادگی وارد خاک آذربایجان شد و تبریز را بدون جنگ به تصرف درآورد. مردم تبریز با شادی از عثمانیان استقبال کرده شهر را به آنها تسلیم کردند. با تصرف تبریز سراسر آذربایجان - جز اردبیل - به دست عثمانیان افتاد. قزلباشان هیچ واکنشی در برابر سقوط آذربایجان از خود نشان ندادند، و شاه تهماسب را همچنان با اردوی عشرت به دشتهای خوش آب و هوا می‌بردند و روزهایشان را به خوشی می‌گذراندند. قزلباشان چونکه دیگر تبریز را نداشتند پایتختشان را به قزوین منتقل کردند. سلطان از آذربایجان راهی همدان شد. همدان نیز تسلیم سلطان شد. سلطان از همدان راهی بغداد شد. تا ورود او به بغداد هیچ‌گونه مقاومتی در برابرش نشان داده نشد. او بغداد را به آسانی گرفت، و دیگر شهرهای عراق نیز تسلیم او شدند. اینکه در عراق هیچ مقاومتی از جانب هیچ گروهی بروز نکرد، نشان‌دهنده آنست که شیعیان عراق نیز از قزلباشان به ستوه آمده و آرزومند نجات بوده‌اند. آذربایجان و همدان و عراق ضمیمه کشور عثمانی شدند.

سلطان عثمانی در سال ۹۳۴ خ پیمان صلحی به شاه تهماسب تحمیل کرد که

به موجب آن شاه تهماسب الحاق تبریز و توابعش به اضافه همدان و کردستان و سراسر عراق به دولت عثمانی را به رسمیت شناخت. به دنبال این رخدادها جماعات بزرگی از ترکان بیابانهای اناتولی توسط عثمانیان به درون آذربایجان کوچانده شدند تا ترکیب جمعیتی در این منطقه به نفع عثمانیان برهم بخورد و منطقه ترک نشین شود.^۱

قزلباشان از آن پس به همان رسم جهاد دیرینه شان برگشتند، و در حملاتی که از راه اردبیل به اران و شروان بردند آن سرزمین را متصرف شده خاندان شروان شاهان را به کلی نابود و کشورشان را ضمیمه قلمرو خویش کرده به تغییر دادن خشونت آمیز مذهب مردم همت گماشتند. همچنین در حملات جهادی از راه اران به گرجستان که به هدف غنیمتگیری انجام می شد، ضمن تاراج و تخریب آبادیهای گرجستان بخشهایی از آن سرزمین را نیز به قلمرو خویش افزودند. این در حالی بود که تبریز و بخش اعظم آذربایجان و نیز استان همدان و سراسر کردستان در اشغال ترکان عثمانی بود، و شاه تهماسب طبق قرارداد ننگینی رسماً این بخش از ایران را به عثمانیان تحویل داده بود.

شاه اسماعیل و شاه تهماسب و قزلباشان که در ستم به ایرانیان شیر می نمودند در دفاع از ایران موش حقیری بودند.

در نیمه نخست سده دهم خورشیدی آنچه به نام کشور ایران مانده بود ایران مرکزی و جنوبی و گیلان و مازندران و اران و شروان بود. سغد و خوارزم و بخشی از خراسان و بخش اعظم گرگان در اشغال ازبکان بود، و آذربایجان و همدان و دیار بکر و کردستان به اضافه عراق رسماً و طبق توافقنامه کتبی به اشغال ترکان

۱. وقتی به تاریخ ایران از زمان خزش ترکان اوغوز در لشکرکشیهای سلجوقیان به بعد دنبال می کنیم می بینیم که بزرگترین صدمه را مردم آذربایجان از ترکان دیده اند. زیرا آذربایجان پربرکت ترین سرزمین ایرانی بود و بیشترین تشویق برای را خزش جماعات ترک داشت.

عثمانی داده شده بودند. بعدها در زمان شاه عباس اول که دخالت جاسوسان انگلیسی در دربار صفوی به هدف مواجهه با خطر عثمانی اوج گرفت و ارتش صفوی با تشویق و هدایت و کمک‌های فنی آنها تقویت شد، عثمانیان استان همدان و اندکی از کردستان به علاوه تبریز و آذربایجان کنونی را به صفویان بازپس دادند که داستان درازی دارد.

منطقهٔ مَک کران (بلوچستان) چونکه فقیر بود قزلباشان به آن توجهی نداشتند؛ لذا این منطقه به حال خود رها گردید و شامل سلطنت قزلباشان نشد. چنددهه بعد بخش عمدهٔ مَک کران (کویته، کلات، خضدار، تربت، گوادر) ضمیمهٔ قلمرو تیموریان هند شد. این سرزمین کاملاً ایرانی که همهٔ مردمش ایرانی نژاد و ایرانی زبان‌اند (و اکنون نیز به ایرانی نژاد بودن خودشان می‌نازند) برای همیشه و تا امروز از ایران جدا ماند، و پس از تشکیل کشور نوپای پاکستان به سال ۱۳۲۷ خ، به صورت یک ایالت نیمه خودمختار این کشور درآمد و بلوچستان پاکستان نامیده شد. عراق و ارزنجان و دیار بکر نیز دیگر هیچ‌گاه به دامن ایران برنگشت. پس از جنگ اول جهانی عراق و بخشی از کردستان، با ارادهٔ انگلستان و فرانسه (طبق پیمان موسوم به سایکس و پیکو) به یک کشور به صورتی که امروز هست - یعنی کشور عراق - تبدیل شد؛ و ارزنجان و دیار بکر و بخش اعظم کردستان همچنان جزو کشور ترکیه ماندند. ایرانیان این بخش از ترکیه تا امروز زیر ستم مضاعف ترکان قرار دارند، دولت ترکیه هنوز نژاد آنها به عنوان قوم کُرد را به رسمیت نمی‌شناسند، و هنوز فشار برای تُرک‌سازی آنها ادامه دارد.

گسترش سلطهٔ عثمانی در خاورمیانهٔ عربی لطمهٔ تاریخی بزرگی به تمدن منطقه زد و ملت‌های منطقه را از کاروان تمدنی عقب نگاه داشت. عثمانیان ۴۰۰ سال کشورهای عربی در خاورمیانه و بخشی از شمال آفریقا را در اشغال داشتند و امپراتوری بسیار پهناوری را تشکیل داده بودند. در این دوران دراز هیچ کار فرهنگی در خورِ ذکر در امپراتوری عثمانی صورت نگرفت، یک دانشمند که نامی داشته باشد در هیچ کدام از کشورهای تابع عثمانی پیدا نشد، یک کتابی که

امروز بشود به آن افتخار کرد نوشته نشد، فقه نیز در همان وضعی ماند که در آستانه اشغال این کشورها توسط عثمانیان داشت، و از آن پس حتی یک فقیه نامدار در کشورهای عربی پیدا نشد؛ تا آنگاه که سلطه عثمانی رو به افول نهاد و محمد عبده و عبدالرحمان کواکبی پیدا شدند. مصر در دوران سلطنت ممالیک دوران شکوه خویش را می گذراند. ولی با افتادن مصر به دست عثمانیان دوران درازمدت انحطاط مصر آغاز گردید؛ دورانی که تا اواخر روزگار عثمانیان و روی کار آمدن محمد علی بیگ کبیر و دست یابی مصر به خودمختاری ادامه یافت. تمدن موسوم به اسلامی در دوران سلطنت عثمانیان واقعاً به قهقرا رفت. عثمانیان تمدن ستیز نبودند ولی تمدن ساز هم نبودند؛ زیرا از نظر نژادی قومی نبودند که بتوانند تمدن سازی کنند. البته مساجد بسیار زیادی ساختند برای آنکه بهشت را عوض بگیرند؛ زیرا از فقیهان و متولیان مساجد شنیده بودند که هر که در این دنیا یک خانه ئی برای عبادت الله بسازد در آخرت یک کاخی در بهشت عوض خواهد گرفت.

بخش چهارم

پی‌آمدهای فرهنگی اجتماعی
ظهور قزلباشان در ایران

گفتار نخست

سازمان و تشکیلات قزلباشان صفوی

قزلباشان (صوفیان)

قزلباشان مؤسس سلطنت صفوی از ۹ قبیلهٔ ترک اهل اناتولی بودند. پس از آنکه دیگر جماعات ترک اناتولی به امید دستیابی به غنایم ایران به درون کشور ما کوچ داده شدند به ۱۴ قبیله بالغ گشتند؛ و در آینده - چنانکه گفتیم - جمعشان به ۷۲ قبیله و طایفهٔ بزرگ و کوچک رسید. تجمع مردان این قبایل در پیرامون شاه اسماعیل به گونه‌ئی بود که در مجموع خود حالت دسته‌جات بزرگ اشغالگر متشکل از چند ده هزار مرد جنگی با افراد خانواده‌شان را داشتند و همواره در مناطق مختلف کشور در نقل و انتقال بودند و در هیچ نقطه از ایران سکون و ثبات نداشتند، زیرا سنت زندگی بیابانگردی دیرینه به آنها عادت داده بود که برای مدت درازی در یک نقطه جاگیر نباشند.

هیچ کدام از قبایل قزلباش پیش از شاه اسماعیل در ایران نزیسته بود. پیش از این دیدیم که تیمور لنگ جمعی از تاتارهای اناتولی به خانقاه شیخ صفی هدیه داد و اینها بودند که بعدها همراه شیخ جنید به اناتولی گریختند و در آنجا به همراه شیخ جنید مذهب بکتاشی گرفتند و هستهٔ مرکزی قزلباشان را تشکیل دادند. سپس دیدیم که نخستین باری که جمعی از قزلباشان از اناتولی به همراه شیخ جنید وارد آذربایجان شدند در زمان اوزون حسن بود. اینها نیز دیدیم که چندی بعد (پس از کشته شدن شیخ جنید) به اناتولی برگشتند. پس از آن دیدیم که جمعی از قزلباشان به آذربایجان وارد شده پیرامون شیخ حیدر (پسر شیخ جنید) گرد آمدند، و باز پس از کشته شدن او از ایران گریخته به اناتولی برگشتند. پس از چندسال بار دیگر در زمان رستم میرزا بایندر دیدیم که جمعی از آنها به ایران آمده پیرامون

سلطان علی گرد آمدند، و باز هم پس از کشته شدن سلطان علی از ایران گریختند. از آن پس هفت تن از سران آنها که خلیفه‌های اعظم و «اهل اختصاص» نامیده شدند در گیلان در کنار اسماعیل ماندگار شدند تا او را پرورش دهند.

سپس چنانکه دیدیم، با ظهور شاه اسماعیل و آغاز قدرت جویی او، خزش بزرگ قزلباشان بیابانهای اناتولی به درون ایران در خلال چند سال انجام گرفت تا آنگاه که بخش بزرگی از ایران (نیمه غربی ایران زمین) را تسخیر کردند.

کلیت فرهنگ دینی قزلباشان عبارت بود از مجموعه‌ئی شعائر ابتدایی برآمده از نیاپرستی دیرینه که از بیابانهای ترکستان با خود به اناتولی برده بودند، و چون مسلمان شدند به شکل شیخ پرستی و پیرپرستی و ولی پرستی و علی پرستی درآمد. آنها پیش از آنکه در اناتولی پیرامون شیوخ بکتاشی گرد آیند و نام مسلمان و شیعه به خود بگیرند پیرو رهبران جادوگر قبیله‌یی بودند که ادعا می‌کردند با آسمان در ارتباط اند و جن‌ها را در اختیار دارند و می‌توانند که در امور گیتی دخل و تصرف کنند. پس از مسلمان شدنشان این باور را حفظ کردند و شیخ را به جای جادوگر قبیله‌یی‌شان نهادند و او را قادر به دخل و تصرف در امور کائنات پنداشتند و مورد پرستش قرار دادند. آنها امام علی و امامان شیعه را - که البته شناخت درستی از آنها نداشتند - به جای توت‌های سابق قبیله‌یی‌شان نهادند،^۱ و نه تنها برای اینها مرتبه فرابشری قائل شدند بلکه به آنها، به ویژه به امام علی، مرتبه‌ئی در حد خدای مسلمانان دادند. شیوخ و خلفای بکتاشی که از میان این ترکان برمی‌خاستند این عقیده را ابراز داشتند که نخستین روح مدبر هستی که خدا باشد در محمد سپس در علی حلول کرد و پس از آنها به امامان بعدی منتقل شد، و از راه امامان به شیوخ بکتاشی منتقل گردید. قزلباشان وقتی پیرامون شیخ جنید و شیخ حیدر و سپس شاه اسماعیل گرد آمدند شاه اسماعیل را نواده امام علی و دارای روح خدایی پنداشتند که از راه نیاکانش (از پیامبر و علی و امامان شیعه تا شیخ

۱. درباره توت‌پرستی، بنگر: توت‌م و تابو، نوشته فروید، ترجمه محمدعلی خنجی.

صفی و شیخ جنید و شیخ حیدر تا شاه اسماعیل) به او منتقل شده بود. از این رو شاه اسماعیل هم برای آنها خدا بود هم پیامبر هم امام هم شیخ طریقت و دارای عصمت و معجزه و کرامات. شاه اسماعیل دارای «ولایتِ مطلقه» بود و به جای خدا بر آنها حکم می‌راند. آنها بر اساس این عقیده - چنانکه در جای خود از یادداشتهای بازرگان و نیز شیخ خواندیم - شاه اسماعیل را بندگی می‌کردند. اینکه آنها به شاه اسماعیل و پس از او به شاهان صفوی سجده می‌کردند و شفای بیماری و حل مشکلات را از دم او می‌جُستند در بسیاری از نوشته‌ها آمده است. در گزارشهای مربوط به دوران اولیهٔ زندگی شاه اسماعیل بارها در تألیفات صفوی اشاره شده که ندای آسمان دریافت می‌کرده است؛ مثلاً دربارهٔ آغاز خروجش از گیلان می‌خوانیم که «به الهام مُلهمِ غیبی به خروج از آن مُلکِ عازم و جازم گشته»؛^۱ و پیش از حرکت او از شروان به تبریز، می‌خوانیم که «سروش عالمِ غیبِ آن حضرت را به تخت سلطنت و پادشاهی آذربایجان مژده داد». ^۲ دربارهٔ فرامینی که می‌داده نیز عبارت «آنچه بر زبان الهام بیان می‌گذشت» در نوشته‌ها بسیار آمده است که خبر از آن می‌دهد که آنچه شاه اسماعیل می‌گفته برای قزلباشان به مثابهٔ الهام غیبی (چیزی در حدِّ وحی) بوده است. شاید هم به راستی شاه اسماعیل تا پیش از فاجعهٔ چال‌دیران آوازهائی در درون خودش می‌شنیده و آنها را ندای آسمان می‌پنداشته، و پس از جنگ چال‌دیران که او به آن حالت دچار شد شنیدن آن آوازه‌ها بند آمده است.

پیش از این دیدیم که باورهای ولی پرستانهٔ شیعیان بکتاشی را شیخ بدرالدین در غرب اناتولی تنظیم کرد. پس از او این باور را دو تن از خلیفه‌های بکتاشی به نامهای «سلطان حیدر» و «شاه اسماعیل ختایی» (از ترکان اناتولی) تکمیل کردند. سلطان حیدر کتابی تألیف کرد که در آن جهاد با سنیان توجیه شده

۱ - عالم آرای عباسی، ۲۶.

۲ - همان، ۲۷.

گفته شده بود که جان و مال سنی برای شیعیان مباح است و زن و دختر سنی برای شیعه حلال و خرید و فروش سنیان نیز حلال است، زیرا سنی در حکم کافر حربی است (یعنی با اسلام در جنگ است). شاه اسماعیل ختایی اشعار بسیاری در مدح بسیار غلوآمیز علی و امامان شیعه سرود. او در سروده‌هایش مسئله تناسخ روح خدا مطرح ساخت، و خودش را تَجَلّی ذات خدا و پیامبر و علی دانست. خلیفه‌های بکتاشی این سروده‌ها را در میان تاتارها پراکندند و در حلقه‌های «ذکر علی» که شیعیان بکتاشی برپا می‌کردند خوانده می‌شد. از آنجا که در آن زمان زبان پارسی زبان شعر و ادب در منطقه وسیعی از خاورمیانه بود شاه اسماعیل ختایی به زبان پارسی نیز اشعار می‌سرود.^۱ از آنجا که سروده‌های آنها به زبان ترکی ساده و عام فهم بود و به تکرار در حلقه‌های ذکر صوفیان بکتاشی خوانده می‌شد، بسیاری از بکتاشیها آنها را از برداشتند. شاه اسماعیل صفوی نیز پاره‌ئی از تک سروده‌های ترکی آنها را به تکرار از خلیفه‌ها شنیده بود و از بر بود و در بزمها و میدانهای نبرد می‌خواند. قزلباشان پنداشتند که این سروده‌ها از خود او است؛ لذا بعدها کسانی پنداشتند که شاه اسماعیل صفوی «نیز گاه به گاه تَقَنُّنًا به ترکی شعر می‌سرود».^۲

تشابه نامهای سلطان حیدر صفوی با سلطان حیدر بکتاشی و شاه اسماعیل صفوی با شاه اسماعیل ختایی به زودی آنها را در ذهنهای قزلباشان ایران با هم درآمیخت، و حیدر و اسماعیل اناطولی را از یادها برد. وقتی شاه اسماعیل صفوی به سلطنت رسیده «خليفة الله» و «ولی مطلق» و «مرشد کامل» و «رهبر مسلمین جهان» شد دیگر نیازی به یادآوری از شاه اسماعیل دیگری نبود. تک سروده‌های شاه اسماعیل ختایی که شاه اسماعیل صفوی می‌خواند به خود شاه اسماعیل

۱- سروده‌های ترکی و پارسی او بعدها جمع‌آوری شده و با عنوان «دیوان شاه اسماعیل ختایی» در باکو به چاپ رسیده است.

۲- روضَةُ الصفا، ۴۳.

صفوی نسبت دادند، و این گونه، شاه اسماعیل صفوی نیز برای قزلباشان یک شاعر پنداشته شد که داد از خدایی می‌زد. آقای فیروز منصوری در کتاب «رازهائی در دل تاریخ» نشان داده که شاه اسماعیل صفوی شعر نمی‌گفته و انتساب این اشعار به او بی‌بنیاد است.^۱ قرائن و شواهد کافی در نوشته‌های تاریخ‌نگاران صفوی وجود دارد که نشان می‌دهد شاه اسماعیل صفوی شعر سرودن نمی‌توانسته، حتی زبان ایرانی (فارسی) را نیز به‌روانی نمی‌دانسته، و زبان محاوره‌اش ترکی بوده است.

قزلباشان هیچ‌آشنایی‌ئی با احکام شرعی نداشتند، نماز نمی‌خواندند، روزه نمی‌گرفتند. این موارد در تألیفات مداحان شاه اسماعیل آمده است. آنها در شهرهای ایران بر سر چارکوچه‌ها خمهای شراب نهاده بودند و از این خمها هم خودشان می‌نوشیدند و هم مردم را تشویق به خریدن و نوشیدن می‌کردند تا ثواب اخروی حاصل کنند. نشانه‌هائی که در تألیفات عهد صفوی آمده است حکایت از آن دارد که میگساری و لواط نزد قزلباشان^۲ فضیلتی بزرگ و از مستحبات مذهب پنداشته می‌شده است.

شاه اسماعیل وقتی تشکیل سلطنت داد کشور ایران را مملکت قزلباش نامید. این یک نام بامسمی بود و خبر از آن می‌داد که قزلباشان از بیابانهای دور از ایران آمده ایران را اشغال کرده به تملک خودشان در آورده‌اند و باید نام آنها بر روی این کشور گذاشته شود. سلجوقیان و مغولان و تیموریان وقتی ایران را گرفتند کشور ایران را از آن قوم خودشان ندانستند بلکه خیلی زود کوشیدند که ایرانی شوند؛ ولی شاه اسماعیل گرچه خودش را شاهنشاه ایران نامید، به خلاف مغولان و تیموریان، کشور ایران را به قزلباشان منتسب کرده با این کارش مالکیت ایرانیان بر کشور خودشان را سلب کرد.

قزلباشان که در طول تاریخ همواره در بیابانها در نقل و انتقال زیسته و

۱- بنگر فیروز منصوری، رازهائی در دل تاریخ (ناشر: مؤلف، ۱۳۳۷)

هیچ‌گاه در یکجا استقرار نیافته بودند نمی‌توانستند مفهوم کشور و میهن را درک کنند. آنها به‌عنوان فاتحان بیگانه از ایران مردم ما را بردگان خویش می‌خواندند و عقیده داشتند که ایران را گرفته و مردمش را به بندگی در آورده‌اند و ایرانی باید بنده آنها بماند. آنها برای ایرانی لفظ «ایرانی» به‌کار نمی‌بردند، بلکه ایرانی را «تات» می‌گفتند که معنایش «غلام» بود. برای آنها زبان ایرانی نیز زبانی بود که به غلامان تعلق داشت و زبان مردمی - به توهم آنها - ذلیل بود. قزلباشان از ایرانیان با صفت «تات‌چیک‌لر» یاد می‌کردند،^۱ و این صفتی بسیار توهین‌آمیز بود و نشان می‌داد که آنها ایرانیان را بندگان حقیر خودشان می‌دانستند و سخت تحقیر می‌کردند.^۲ آنها از آن‌رو ایرانیان را تحقیر می‌کردند که می‌دیدند دستشان برای هرگونه آزار به ایرانیان گشوده است. آنها اموال ایران را وسیلهٔ عشرت و ایرانیان را وسیلهٔ عشرت خویش کرده بودند. دربارهٔ مجالس بزم شاه اسماعیل و قزلباشانش بسیار می‌خوانیم که «به آشامیدن شراب گلغام اشارت فرمود، مجلس عیش و نشاط طرح انداخت، ساقیان زُهره‌جبین در لباسهای گوناگون و حور عین^۳ اقداح راح ریحانی در گردش آوردند، و مغنیان طرب‌ساز و سازندگان نغمه‌پرداز

۱- تات: غلام، برده. چیک: حقیر، لَر علامت جمع. تات‌چیک‌لر: بردهٔ حقیر.

۲- این‌گونه نیمه‌انسان دانستن مردم سرزمینهای مفتوحه از رسوم همهٔ قبایل بیابانی بود. قبایل عربستان نیز وقتی ایران را در فتوحات اسلامی اشغال کردند ایرانیان را نیمه‌بردهٔ خودشان و زیر‌قیمومت خودشان شمردند، هرکه را به اسارت می‌بردند و مجبور می‌کردند که مسلمان باشد «مولا» نامیدند (یعنی نیمه‌آزاد نیمه‌بردهٔ زیر‌قیمومت)، و هرکه دین ملی را حفظ کرده «اهلِ ذمه» نامیدند (یعنی کسی که در زیر سایهٔ عرب می‌زید و عرب بر او منت نهاده حق حیات داده است). این دو اصطلاح دارای چندان تفاوتی نبود و فقط برای متمایز کردن مسلمان‌شدگان از دیگران بود و هر دو خبر از نیمه‌آزاد و نیمه‌برده بودن ایرانی می‌داد که کشورش را عرب به اشغال در آورده و ملک و مال و مردمش را مصادره کرده ملک خودش می‌پنداشت. قزلباشان صفوی نیز چونکه از بیابانها آمده بودند و همان فرهنگ بیابانی داشتند با همان بینش به ایرانیان می‌نگریستند و ایرانیان را تات‌چیک‌لر می‌پنداشتند.

آغازِ نواختنِ چنگ و عود و نی و ارغنون کردند.»^۱ نوشته‌های مداحان صفویان نشان می‌دهد که بیچارگانی که مجبور بودند وسیلهٔ عیاشی شاه اسماعیل و قزلباشان باشند زنان و فرزندان اسیرشدهٔ ایرانیان بودند که توسط قزلباشان از خانه‌ها بیرون کشیده شده و تبدیل به غلامان و کنیزان قزلباشان شده بودند.

در سلطنتی که قزلباشان در کشور ما تشکیل دادند زبان پارسی فقط در مراسلات و مکاتبات رسمی به کار می‌رفت؛ زیرا از سوئی زبان خودشان - یعنی ترکی - زبان مکاتبه نبود، و از سوی دیگر خودشان سواد برای خواندن و نوشتن نداشتند و مجبور بودند که از دبیران ایرانی استفاده کنند. دبیران و کاتبان ایرانی نیز زبان ترکی برای نوشتن نمی‌دانستند. در بیرون از این محدوده به زبان ترکی عمومیت داده شد، چنانکه در همهٔ دستگاه‌های دولتی قزلباشان تنها زبان محاوره (گفتگو) زبان ترکی بود. سلجوقیان، مغولان و تیموریان وقتی به ایران آمدند زبان ایرانی را فراگرفتند و به زبان پارسی سخن می‌گفتند و زبان رسمی و محاوراتی آنها پارسی شد. وقتی قزلباشان وارد ایران شدند همهٔ ترکان سابق که در ایران بودند ایرانی‌زبان شده بودند، از این رو ترکان قزلباش برای آنکه ترکان پارسی‌زبان شده را از خودشان متمایز کنند صفت نوین «تُرکمن» به آنها دادند. عثمانیها نیز همین لفظ را گرفتند و بر همهٔ ترکان جاگیرشده در ایران زمین اطلاق کردند.

شاه اسماعیل هیچ‌گاه اجازه نداد که در محاورات رسمی و ادارات دولتی زبان پارسی اعمال شود، بلکه در همهٔ ادارات دولتی زبان ترکی رواج داشت، و مردم کشور مجبور بودند که برای مراوده با این اربابان ناخواسته و پارسی‌مدان زبان ترکی یاد بگیرند. ایرانی و زبان ایرانی در زمان شاه اسماعیل و جانشینان او چنان تحقیر شدند که هر کس می‌خواست که خودش را به قزلباشان نزدیک سازد و شخصیتی کسب کند، یا خودش را تُرک می‌دانست یا به هر نحوی بود ترکی می‌آموخت و ترکی می‌گفت. برخی نیز خود را ترکمن معرفی می‌کردند. این وضع

اهانت بار در سراسر دوران سلطنت قزلباشان صفوی استمرار داشت. رئیس هیأت سوئدی که در سال ۱۰۶۳خ به ایران آمده بوده نوشته که زبان ترکی زبان مردم ایران نیست و با زبان مردم ایران تفاوت دارد، ولی شاه و همه دولتمردانش ترکی می‌گویند و هر ایرانی‌ئی که بخواهد خودش را کسی نشان دهد می‌کوشد که مثل آنها به ترکی حرف بزند.^۱

در آذربایجان که پیش از دیگر مناطق به دست قزلباشان افتاد و قزلباشان سلطه بیشتری داشتند و تمرکزشان عمدتاً در آذربایجان بود و پایتخت در آن ناحیه واقع شده بود، بقایای آذربایجانیان که به نحوی زنده مانده بودند خود را مجبور می‌دیدند که برای آنکه از دست ستمهای قزلباشان برهند خودشان را ترک نشان دهند. از این رو مردم آذربایجان خیلی زود خود را مجبور یافتند که زبان ترکی را عمومیت دهند، و در آینده گویش آذربایجانی که لهجه‌ئی از زبان کهن ایرانی بود متروک ماند و زبان ترکی جایش را گرفت و آذربایجان در خلال یکی دو نسل عملاً یک منطقه ترک‌زبان شد (زبان آذربایجانی فقط در مناطق کوهستانی که دست قزلباشان به آنجاها نرسید استمرار یافت؛ و امروز گویش تالشی از بازمانده آن است). در دوران اشغال درازمدت آذربایجان توسط عثمانیان (آذربایجان حدود نود سال در میان عثمانیان و قزلباشان دست به دست می‌شد و اغلب اوقات در دست عثمانیان بود) جماعات بزرگی از ترکان اناتولی به آذربایجان کوچانده شدند تا ترکیب جمعیتی به نفع ترکان به هم بخورد. این گونه، روند ترکسازی آذربایجان پس از تشکیل سلطنت قزلباشان ادامه یافت؛ و کار به جایی رسید که کسانی در سده حاضر گمان کنند که این منطقه از دیرباز منطقه ترکان بوده است. حتی ترکان جدایی طلب ضد ایرانی از نوادگان همان قزلباشان، چونکه از تاریخ ایران اطلاعی ندارند، ادعا می‌کنند که پیش از اسلام نیز ترک در آذربایجان

۱- سفرنامه انگلبرت کمپفر، ترجمه کیکاووس جهاننداری (انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۵۰)، ۱۶۷.

وجود داشته است؛ یعنی ادعا می‌کنند که پیشینه‌جاگیر شدن ترک در آذربایجان یک پیشینه‌دراز مدت تاریخی است. برخی از نادانهایشان در نوشته‌هایشان ادعا می‌کنند که پیش از دوران هخامنشی نیز آذربایجان ترک‌نشین بوده است. پس از آنکه نیمه‌شمالی آذربایجان به اشغال روسیه درآمد، به‌ویژه پس از تشکیل حکومت سوسیالیستی که دوران تبدیل هویت اقوام زیر سلطه شوروی بود آکادمی علوم شوروی موظف شد که برای مردم سرزمینهای اشغالی در شمال رود ارس هویت ترکی دیرینه بسازد. کتابهایی در این زمینه توسط تاریخ‌نگاران و مردم‌شناسان شوروی تألیف شد که تحریف بسیار شگفتی از تاریخ بود و نشان می‌داد که این سرزمین ایرانی از دیرزمان سرزمین ترکان بوده است.

از چنددهه به این سو کسانی در ایران به تأثیر از کارهایی که آکادمی علوم شوروی انجام داد علاقه دارند که زبان ترکی مردم آذربایجان را آذری بنامند. این یک غلط تعمُدی است که معلوم است از کجا سرچشمه گرفته است. زبان ترکی زبان آذری نیست، ولی زبان آذری وجود داشته است. زبان آذری یک گویش از زبان ایرانی بوده و هیچ ارتباطی با زبان ترکی نداشته است. اگر بگوئیم «زبان ترکی لهجه آذربایجانی» غلط نگفته‌ایم. ولی اگر ترکی آذربایجانی را «آذری» بنامیم غلط فاحشی مرتکب شده‌ایم. یعنی ترکان آذربایجان را باید ترک‌زبان نامید نه آذری‌زبان. به همین‌گونه است اگر همه ترک‌زبان‌شدگان آذربایجان را ترک‌نژاد بپنداریم. چنین نیست. پیشینه مردم آذربایجان (هم آذربایجان ایران و هم کشور آذربایجان کنونی) ایرانی‌تبارند ولی در اثر اجباری که در زمان صفوی داشته‌اند زبانشان ترکی شده است. یعنی مردم آذربایجان همان‌گونه که مجبور شدند دینشان را با دین قزلباشان عوض کنند زبانشان نیز به سبب چنین اجباری عوض شد. در اناتولی که ترکیه نامیده می‌شود نیز چنین وضعی رخ داده است. پیشینه جمعیت ترکیه آریایی‌نژادند، و تاریخ ترکیه تا دوران سلجوقی تاریخ آریان است نه ترکان (آریانی که روزگاری امپراتوریهای خیتا و میتانی داشتند، آریانی که روزگاری امپراتوری اورارتو داشتند و بعدها کشورشان ارمینیه نامیده شد،

آریانی که روزگاری کشور کت پتوکه داشتند، و آریان یونانی که روزگاری چند سلطنت داشتند و آخرین بازمانده‌شان کشور تراپیزونت بود). ولی - از بازماندگان گردها ایرانی تبار ترکیه که بگذریم - زبان مردم ترکیه اکنون ترکی است، و همه‌شان به ترک نژاد بودن خودشان افتخار هم می‌کنند. داستان پاکسازی اناتولی از بومیان آریایی توسط ترکان عثمانی داستان بزرگترین و شاید بی‌نمونه‌ترین جنایت ضدبشری در تاریخ جهان (به استثنای جنایات بزرگ اشغالگران اروپایی در قاره آمریکا) و یک داستان واقعاً اندوهباری است که آخرینش کشتار میلیونی ارمنیان در سرزمین خودشان در شرق اناتولی در همین یک سده پیش است.

نه شاه اسماعیل نه هیچ کدام از هفت سران قزلباش و نه کسی از افراد دار و دستگاه قزلباشان ایده منسجم سیاسی در سر نداشتند و چیزی از مفهوم دولت و ملت نمی‌دانستند. شاه اسماعیل لقب شاهنشاه ایران داشت و حاکم حدود نیمی از ایران زمین بود، ولی عملکردهایش در هیچ لحظه از چارچوب فرمانده قزلباشان فراتر نرفت. او قدرتش را به ابزار مردم‌کشی و تخریب و تاراج و خوشگذرانی دائم تبدیل کرده بود، و گمان نمی‌رود که از قدرت سیاسی برداشتی جز این می‌داشته است. ملت و میهن در اندیشه شاه اسماعیل جایی نداشت. او برای خودش یک رسالت ویژه آسمانی قائل بود (رسالت نابود کردن آنچه مذهب منسوخ می‌نامید)، و در همه عمرش در راه انجام این رسالت کوشید. در سلطنت او کلیه جاده‌ها در ایران برای بازرگانی ناامن شد، قزلباشان در هر جا که بودند کاروانیان را غارت می‌کردند و کاروانیان را به بهانه آنکه «تهمت سنی بودن بر آنها می‌رود» می‌کشتند. گزارش قحطی ناشی از تاراج اموال و خواربار مردم در مناطق مختلف در زمان شاه اسماعیل هنوز در اذهان مردم برخی از مناطق ایران مانده است. درباره اسپهان، در تألیفات مورخان اولیه صفوی می‌خوانیم که «به واسطه عبور لشکر نصرت‌شعار نایره جوع شیوع یافت و دود دل‌گرسنگان از کره نار گذشت.»^۱ و درباره خراسان

می خوانیم که «به سبب وفور عبور عساکر و حدوث نوایب متواتر و قلت زراعت و تفرق رعیت... قحطی در غایت شدت و عسرتی در نهایت صعوبت روی نمود.»^۱ و «در شهر هرات در آرزوی لب نانی جان به لب می رسید، و این حادثه امتداد تمام یافت» تا مردم گرسنه گوشت لاشهٔ مردگان و گوشت سگ و گربه می خوردند.^۲ چنین مواردی در گزارشهای مورخان صفوی بسیار آمده است. به آتش کشیدن شهر اردبیل که مردمش سنی بودند یکی از صدها فجایع تکراری در ایران است. در تاریخ عالم آرای صفوی می خوانیم که شاه اسماعیل از بزرگان اردبیل خواست که شیعه شوند و هر که از مذهب سنیان تبرا نکرد را زنده زنده سوزاندند:

فرمود از هر خانه‌ئی یک‌پشته چوب بیاورند. هیزم بسیار جمع نمودند. هر کدام که شهادت می گفتند (یعنی اشهد أن اسماعیل ولی الله را بر زبان می آورد) شاه ملازم خود می کرد، و هر کس نمی گفت او را در آتش می انداخت و می سوخت.^۳

این انسان سوزی اشاره‌اش به علما و دانشمندان و بزرگان اردبیل است نه همهٔ مردم اردبیل. پیش از این گفتیم که قزلباشان وقتی تبریز را گرفتند زنان و پسران را مجبور کردند که روسپی‌گری کنند و درآمدشان را به قزلباشان بپردازند. یک بازرگان و نیزی از مراکز تعلیم لواط به نوجوانان تبریزی که توسط قزلباشان دائر شده بوده خبر می دهد، و دیده‌هایش را چنین می نویسد:

زنان روسپی... به نسبت زیبایی خود مالیات می پردازند، و هر قدر زیباتر باشند باید بیشتر مالیات بدهند. اما بدترین رسمی که تا کنون از آن نام برده‌ام این رسم لعنتی و وحشت‌انگیز و ننگین است که بوی نفرت‌انگیزش به آسمان می رسد، و چون در ذیل به آن اشاره کنم پی به شرارت و لثامت آن خواهید برد. در این شهر مکان عمومی و مکتب پیروان لواط وجود دارد و

۱- غیاث الدین خواندمیر، ۵۵۲.

۲- امیر محمود خواندمیر، ۸۸. غیاث الدین خواندمیر، ۵۵۲.

۳. عالم آرای صفوی، ۵۴.

ایشان نیز به نسبتِ صباحتِ منظر باج می دهند.^۱

خود شاه اسماعیل نیز از لواطکاران قَهَّار بود. پیش از این گزارش لواطکاری شاه اسماعیل را از یادداشتهای یک بازرگان ونیزی خواندیم که خودش شاهد بوده است:

او دستور داد تا دوازده تن از زیباترین جوانان شهر را به کاخ هشت بهشت بردند. او با آنها عمل شنیع لواط انجام داد، سپس آنان را به همین نیت به امرای سپاه خود سپرد.^۲

در نوشته‌های مداحان شاه اسماعیل بسیار می‌خوانیم که او بیشتر اوقات شب و روز به نوشیدن شراب و مؤانست پسران زیبارو می‌گذراند.^۳

با این شیوه‌ها بود که شاه اسماعیل و قزلباشش مردم کشور ما را از «مذهب منسوخ» بیرون کشیده به «مذهب حق» خودشان درمی‌آوردند که از بیابانهای اناتولی آورده بودند؛ و با ترویج کردن رسوم پسندیده خودشان که میگساری و لواطگری بود «مذهب حق» را ترویج می‌کردند.

گزارشهایی را مورخان ستایشگر شاه اسماعیل آورده‌اند که نشانگر آن است که شاه اسماعیل از دیدن منظره کشته شدن حتی مریدان خودش لذت می‌برده و از روی تفتن به آنها فرمان خودکشی می‌داده است. مریدانش نیز که او را خدای خودشان می‌دانسته‌اند حاضر بوده‌اند که فرمان او را حتی برای خودکشی اجرا کنند تا یگراست به بهشت بروند؛ زیرا هر که در اجرای فرمان ولی مطلق شهید می‌شد یک‌راست به بهشت و نزد خدای قزلباشان و امامان آنها می‌رفت. بوداق قروینی، ضمن گزارش رخدادهای اوائل سلطنت شاه اسماعیل، نوشته که شاه اسماعیل در مراغه فرمود تا در میان قزلباشان بانگ دهند که هر کس پادشاه خود را

۱- سفرنامه ونیزیان در ایران، ۳۸۶.

۲- سفرنامه ونیزیان، ۴۲۹.

۳- امیر محمود خواندمیر، ۱۲۰.

دوست دارد خود را از فراز مناره به زیر اندازد. قزلباشان برای خشنود کردن ولی امرشان به رقابت افتادند، و «در طرفه العینی تا صد کس خود را انداخت و نوبت به یکدیگر نمی دادند.»^۱ با چنین شیوه‌هایی بود که قزلباشان تبدیل به جانوران درنده شده بودند، و کاری بر سر مردم کشور ما درآوردند که شنیدنش برای کسانی که متون اصلی نویسندگان صفوی را نخوانده باشند باورکردنی نیست. چه کسی می‌تواند باور کند که شاهی بفرماید پیرمردان را زنده زنده بریان کنند و گوشت بریان شده‌شان را بخورند، آن‌گونه که با مرادبیک جهانشاهلو کردند و او را «به آتش قهر سوخته... گوشت او را خوردند».^۲ چه کسی باور می‌کند که گوشت متعفن شده لاشه یک کشته را خام‌خام به دستور شاه اسماعیل بخورند و بر سر خوردنش با هم به نزاع افتند، و خوردنش را ثواب بزرگ بپندارند، آن‌گونه که با لاشه گندیده شیبک خان کردند و گوشت لاشه را چنان خوردند که سرانگشتی نیز گوشت بر استخوانهایش نماند؟ آیا شاه اسماعیل از دیدن چنین منظره‌هایی لذت می‌برده که چنین فرمانی صادر می‌کرده است؟! آیا در دین قزلباشان خوردن گوشت قربانی انسانی فضیلت داشته و باعث خشنودی خدایشان می‌شده است؟ آیا دین آنها می‌گفته که هر سنی بی‌دینی که گوشتش خورده شود در جهنم شکنجه بیشتر خواهید دید، یا مثلاً وقتی روز قیامت زنده شود و به عرصه محشر بیاید استخوان لخت بی‌گوشت خواهد بود و مورد تمسخر مردمی خواهد شد که در صفوف قیامت ایستاده‌اند؟ آیا او وقتی با استخوان لخت بی‌گوشت در عرصه قیامت حاضر می‌شده دیگر نیازی به آوردن کارنامه و بررسی حساب او نبوده زیرا خدا متوجه می‌شده که او کافر مطلق بوده و مجاهدین بزرگوار اسلام گوشتش را خورده‌اند تا گواه کافر بودنش شود و در قیامت به بدترین درکات جهنم افکننده شود؟ من هرچه کوشیده‌ام نتوانسته‌ام که تفسیری برای این عمل شاه اسماعیل و

۱- جواهر الاخبار، ۲۸۶.

۲. عالم آرای عباسی، ۳۰.

قزلباشانش بیابم.

تشکیلات دولتی

گفتیم که وقتی قزلباشان بر تبریز دست یافتند و تشکیل حاکمیت دادند حسین بیک لکه با لقب «وکیل نفس همایون» نائب تام الاختیار شاه اسماعیل شد و با منصب «امیر الأمراء» (که به پارسی می شود سپهبد سپهبدان) فرمانده قزلباشان گردید؛ ملاشمس لاهیجی با لقب «صدر» رئیس دستگاه دینی و قضایی و اوقاف شد؛ و زکریا کججی با لقب «وزیر دیوان اعلیٰ» رئیس حسابداری دستگاه مالیه قزلباشان شد.

قزلباشان آن بخش از ایران زمین که تسخیر کرده بودند را میان خودشان تقسیم کردند و به هر کدام از سران قزلباش بخشی از کشور به عنوان ملک شخصی واگذار شد تا به عنوان حاکم آن نقطه از کشور ما بر سرنوشته مردم ما مسلط باشد. این ملک شخصی را به زبان خودشان «تول» نامیدند. هر کدام از این تیولداران بزرگ را «والی» می گفتند (که به پارسی می شود استان دار). هر «والی» نیز برای خودش دارای وزیر دیوان و صدر بود. چونکه قزلباشان خودشان بی سواد بودند، معمولاً وزیر دیوان و صدر از میان ایرانیانی تعیین می شدند که یا از روی ناچاری و بی کاری یا به طمع شرکت در تاراجها وارد دستگاه قزلباشان می شدند. این ترتیب تشکیلاتی که از مغولان برجا مانده بود و ارتباطی با سنتهای ایرانیان باستان یا ایرانیان دوران اسلامی نداشت، ضمن جابجایی متصدیان، تا پایان سلطنت شاه تهماسب برقرار ماند. قزلباشها ایرانیانی که در دستگاهشان کار می کردند را «تات چیک لر» نامیدند (یعنی جماعت غلامان). تاریخ نگاران صفوی این لفظ را به فارسی «تاجیکیه» نوشتند (یعنی جماعت تاجیکان). تاجیکیه لفظی در برابر «صوفیه» است (یعنی جماعت صوفیان). صوفیه در نوشته های عهد صفوی نام دیگر برای قزلباشان است. ایرانیان تات چیک بودند و قزلباشان صوفی.

حسین بیک لکه شاملو، برطبق سنت قبایلی تاتارها، در مقام سرپرست شاه

اسماعیل بود و مقام پدری او را از زمان کودکیش در دست داشت. شاه اسماعیل وقتی از سن بلوغ گذشت خوش نمی‌داشت که یکی از مریدان و چاکرانش در مقام سرپرستش قرار داشته باشد. از این رو به فکر کاستن از اختیارات او افتاد. به دنبال کوششهایی که نجم زرگر به کار برد، او در سال ۸۸۷ حسین بیک لکه را از نیابت سلطنت و وکالت نفس همایون برکنار کرده آن منصب را به نجم زرگر داد. از این زمان نجم زرگر در مقام «وکیلِ نفس همایون» نماینده تام‌الاختیار شاه در کشور شد و لقب «امیر نجم‌الدین مسعود رشتی» بر خود نهاد. «امیر» را قزلباشان «امیر» تلفظ می‌کردند. در نوشته‌های تاریخ‌نگاران صفوی نیز با همین تلفظ آمده است. نجم زرگر یکی از مردان مجهول‌الیهیه تاریخ قزلباشان است. از ریشه و خاندان او هیچ‌گونه سوابقی به دست داده نشده است. آنچه ما می‌دانیم آن است که صرافان و زرگران آن زمان در ایران (و نیز در عراق) عموماً یهود بودند. این موضوع چندان در ایران و عراق شیوع داشته که نیازی به شاهد و دلیل تاریخی ندارد. یهودان ایران البته ایرانی شده بودند، ایران را میهن خودشان می‌دانستند و به ایران تعلق خاطر داشتند؛ زیرا سابقه اسکانشان در ایران به پیش از دوران هخامنشی برمی‌گشت. در این باره که یهودان ایران از اوضاع آشفته پس از تسلط اقوامی چون مغولان و تاتارها بهره‌ها می‌گرفته و بسیاری از آنها در مقام مشاور مغولان و تاتارها به مناصب بلند دست می‌یافته‌اند شواهد بسیار در دست داریم. معروفترین شخصیت یهود ایرانی عهد مغولان خواجه رشیدالدین فضل‌الله است که وقتی به دربار مغولان نفوذ یافت تا به بالاترین مقام دولتی در دستگاه آنها رسید مسلمان شد و دست به اقداماتی زد تا مردم ایران وی را مسلمان حقیقی بیندارند. او به سبب بذل و بخششهایی که به صوفیان خانقاهدار تبلیغ‌گر وضع موجود می‌کرد برایش تبلیغات گسترده توسط شیوخ صوفیه در مراکز خانقاهی می‌شد و بر محبوبیتش می‌افزود. این مرد پراسرار تاریخ مغول یکی از نویسندگان صاحب‌نام یهود نیز به شمار می‌رفته و کتابهایی نیز در دین یهود تألیف کرده بوده است. یهودان ایران به آن سبب که کتاب دینی‌شان را می‌خواندند عموماً باسواد

بودند. نجم زرگر برای مدت هفت سال همراه اردوی قزلباشان در حرکت بود و پلاهایی که قزلباشان از مردم ایران تاراج می‌کردند را از آنها می‌خرید. و چون به احتمال زیاد باسواد نیز بود شبها با شاه اسماعیل می‌نشست و برایش داستانهای شیرین می‌گفت؛ و داستانها را به گونه‌ئی می‌پرداخت که خوشایند شاه اسماعیل و قزلباشان بود. او با این کارش خودش را هر روز بیش از پیش به شاه اسماعیل نزدیک ساخت تا آنکه همدم روزها و شبهای شاه اسماعیل شد. شاه اسماعیل چندان علاقمند او شد که او را نماینده تام‌الاختیار خویش و «وکیل نفس همایون» کرده طبق رسوم قبیله‌یی ترکان مقام پدری شاه را به وی تفویض کرده همه‌کاره دولت قزلباشان ساخت.

همانگونه که شاه اسماعیل برای خودش وزیر و وکیل و صدر داشت هرکدام از سران قزلباش که تیولدار یک ناحیه از ایران شده بود و صفت حاکم را یدک می‌کشید نیز برای خودش وزیر و صدر داشت. آنها ایران را میان خودشان تقسیم کرده بودند و هرکدام در جائی حکومت می‌کرد، بدون آنکه از حکومت کردن چیزی جز غارتگری آموخته باشد. گاه یکی از اینها تیولداری دوسه ناحیه جداافتاده را در دست داشت. مثلاً حسین بیک لکه هم حاکم پارس نامیده می‌شد هم حاکم بخشی از خراسان و هم حاکم گیلان و مازندران؛ ولی خودش همیشه همراه اردوی شاه اسماعیل بود. دورمیش خان هم حاکم اسپهان نامیده می‌شد هم حاکم بخشی از خراسان؛ و خودش همیشه همراه شاه اسماعیل بود. این حاکمیت در حقیقتش تیولداری بود، و از آن رو به آنها حاکم می‌گفتند که درآمد زمینهای کشاورزی منطقه و اموال تاراجهای آن مناطق را شاه اسماعیل به آنها بخشیده بود (تیول آنها کرده بود).

هرکدام از وزرا و وکلا و صدرهای شاه اسماعیل نیز به نوبه خودشان بخشهای وسیعی از کشور را تیول خودشان کرده بودند؛ و درعین حالی که همراه شاه می‌رفتند حاکم آن بخشها به حساب می‌آمدند و املاک و اموال ناحیه حاکمیتشان به آنها تعلق داشت.

هر تیولداری در منطقه حاکمیتش دستگاہی تشکیل داده بود که وزیر و صدرش آن را اداره می کردند. دورمیش خان در آغاز در اسپهان حسین بنا را وکیل و وزیر کرده بود و خودش همراه شاه اسماعیل می رفت و حسین بنا با لقب «میرزا حسین اصفهانی» وظایف او را انجام می داد. هر وزیر و صدر منطقه‌یی به نوبه خودش تیولدار بخشی از روستاهای منطقه بود که اربابش به عنوان ملک شخصی به او بخشیده بود؛ و او افرادی را مأمور اداره این روستاها و جمع‌آوری مالیاتها کرده بود. در هر منطقه یک صدر وجود داشت که ریاست دستگاہ دینی قزلباشان را داشت، و رؤسای دسته‌جات تبرّایی زیر دست او کار می کردند، اموال را برایش جمع می آوردند، و مذهب قزلباشان را با شیوه‌های خشن و چندان آوری بر مردم کشور ما تحمیل می کردند.

در نوک هرم تشکیلاتی قزلباشان شخص شاه اسماعیل ایستاده بود که «سید اولاد علی» و «نماینده ائمه اطهار» و «ولی مطلق» و «مرشد کامل» و «ولی امر مسلمین جهان» و «معصوم» و «واجب الطاعه» نامیده می شد. بدنه هرم را به ترتیب از بالا به پائین، وکیل نفس همایون، صدر، وزیر دیوان، تیولداران بزرگ از رؤسای قبایل قزلباش، و وزیران و صدرهای منطقه‌یی تشکیل می دادند. قاعده گسترده هرم تشکیلاتی نیز از تبرداران تبرّایی تشکیل می شد که عموماً از میان بزهکاران شهری برخاسته به قزلباشان پیوسته بودند.

ملاشمس لاهیجی و زکریا کججی که نخستین ایرانیان پیوسته به قزلباشان بودند در گرد و غبار رخدادها گم شده‌اند. به نظر می رسد که هردوشان در اوائل کار که جنایتهای تحمل‌نشدنی قزلباشان را دیدند از آنها گریختند؛ همان‌گونه که میر غیاث الدین هراتی را دیدیم که در هرات به طمع دنیا و مقام به قزلباشان و شاه اسماعیل پیوست و صدر خراسان شد، سپس وقتی تخریبها و کشتارهای آنها در خراز و قرشی را دید از آنها گریخت، و رفت که رفت.

نجم زرگر وقتی با لقب «امیر نجم الدین مسعود رشتی» به مقام وکالت نفس همایون رسید تصمیمگیر امور کشور شد. پیش از این خواندیم که شاه اسماعیل به

او اختیار مطلق برای تصمیم‌گیری و اجراء تفویض کرده بود، و او مجاز بود که هر تصمیمی را بدون مشورت با شاه بگیرد و به مورد اجرا بگذارد.

امیرنجم از او ان روی کار آمدنش برآن شد که عناصر پرنفوذ قزلباش و تیرایی را از مناصب پر درآمد دور کند و دست‌نشانگان خودش را در این مناصب بگمارد. او در این مسیر با حسین بیک لله و قاضی محمد کاشی (اولی فرمانده کل قزلباشان و دومی رئیس دستگاه پر درآمد اوقاف و قضاء) به رقابت افتاد، و مخالفت‌های پنهانی آنها با او آغاز شد. او تصمیم داشت که به هر بهائی باشد این دو تن را از امارت و صدارت بیندازد و این دو منصب حساس پر درآمد را به پروردگان خودش بسپارد. او برای آنکه قاضی محمد را از چشم شاه اسماعیل بیندازد به یکی از سردستانان پر قدرت تیرایی اهل قم که نام مولانا حیرانی بر خودش نهاده بود و طبع شعر داشت امکانات و وعده‌هایی داد و او را تشویق کرد که قصایدی در بدگویی از قاضی محمد بسراید و منتشر کند. از جمله اشعاری که مولانا حیرانی در هجو قاضی محمد سرود یک قصیده بلندبالا بود که چند بیت شعرش چنین است:

سر خون ریختن دارد سپهر و چرخ گردانش

به یاد آمد مگر خون‌ریزی قاضی کاشانش

چه قاضی آن کز او باشد خدا و خلق ناراضی

رسیده لشکر کفر و به غارت برده ایمانش

شراب از وقف مسجد خورده قاضی مسلمانان

کنون می‌باید از دل‌های سوزان مرغ بریانش

اگر بر کافران احوال آن بی‌دین شود ظاهر

مغان از ننگ نگذارند سوی کافرستانش^۱

در سال ۸۸۸ که شاه اسماعیل پس از فتح عراق و خوزستان به شیراز

برگشت، رقاییت امیر نجم رشتی و قاضی محمد کاشی اوج گرفت، و هر کدام دیگری را نزد شاه اسماعیل متهم به اختلاس اموال شاه کردند. قاضی محمد در آن زمان حاکم شرع کاشان و یزد و «خیلی از محال عراق عجم» به علاوه شیراز بود ولی خودش همراه اردوی شاه اسماعیل می‌گشت.^۱ هم قاضی محمد و هم امیر نجم در اتهاماتی که متوجه یکدیگر می‌کردند راست می‌گفتند، و هر دو از راه اموالی که تاراج اموال ایرانیان بود صاحب گنجها شده بودند. جنایتهائی که دسته‌جات تبرایی قاضی محمد در شیراز و دیگر شهرهای پارس در کشتار ایرانیان سنی مانده می‌کردند شنیدنش پشت هر انسان نیک اندیشی را به لرزه درمی‌آورد. قاضی محمد یک‌روز در شیراز در حینی که با شاه اسماعیل مشغول می‌گساری بود، و هر دو مست بودند، به شاه اسماعیل گفت که امیر نجم خیانت‌ورز است و او به تحقیق خبر دارد که وی مبلغ بیست هزار تومان (۲۰۰ میلیون دینار طلا) از اموال شاه اختلاس کرده است، و اگر شاه وی را به او بسپارد این اموال را از او پس خواهد گرفت. هدف قاضی محمد آن بود که امیر نجم را به این بهانه محاکمه و اعدام و دارایی وی را برای خودش مصادره کند. امیر نجم از این موضوع خبر یافت و متقابلاً همین اتهام را نزد شاه به قاضی محمد وارد آورد و از شاه اجازه یافت که درباره قاضی محمد و دارائیش تحقیق کند. چونکه بدگوئیهای ملا حیرانی نیز به گوش شاه رسیده بود، و شاه شنیده بود که او «خونهای ناحق ریخته و به انواع فسوق اقدام نموده»،^۲ و «قبایح اعمال و سَفکِ دِماء و انواع فسوق و افعال» از او ظاهر گشته،^۳ و همدستان امیر نجم نیز در گوشه و کنار برضد قاضی محمد شایعه می‌پراکندند، و یکی از سردستگان تبرایی به نام «یار احمد خوزانی» که اینک وزیر دیوان (یعنی حسابدار اموال) شاه اسماعیل بود نیز با امیر نجم

۱- حسن روملو، ۱۱۰.

۲- جهانگشای خاقان، ۳۰۳.

۳- احسن التواریخ، ۱۱۰.

همدستی می‌کرد، قاضی محمد را شاه اسماعیل برای تحقیق به امیر نجم سپرد. نتیجه تحقیقات امیر نجم از قاضی محمد به گونه‌ئی بود که اختلاس اموال شاه را اثبات کرد و شاه را از قاضی به‌خشم آورد و حکم ولایی داد تا او را پاره پاره کردند. اموال و املاک قاضی محمد که حسابش سر به فلک می‌زد نیز به فرمان شاه اسماعیل مصادره و تحویل امیر نجم شد.

پس از نابود شدن قاضی محمد نوبت به حسین بیک لکه رسید. تحریک کردن شاه برضد او نیز آسان بود. امیر نجم می‌توانست که با روش پیچیده خودش شاه را از او بدبین سازد، به‌ویژه آنکه شاه از تصرفات تحکّم‌آمیز حسین بیک لکه دل‌خوشی نداشت. شاه اسماعیل در نتیجه مساعی امیر نجم، حسین بیک لکه را از فرماندهی کل قزلباشان برکنار کرد، و آن منصب را به توصیه امیر نجم به یک قزلباش دون‌پایه اهل اناتولی به نام محمدبیک از قبیله استاجلو سپرد که سفره‌چی خاص شاه بود. تردیدی نیست که امیر نجم - در مقام همدم دائمی شاه اسماعیل - این سفره‌چی را خوب می‌شناخته و از سرسپردگی او نسبت به خودش اطمینان داشته است. محمد بیک پس از آنکه به فرماندهی قزلباشان رسید لقب نیمه‌ترکی نیمه‌عربی «چایان سلطان» گرفت.

یکی دیگر از سران قزلباش که در اثر تلاشهای نهانی امیر نجم مورد خشم شاه اسماعیل واقع شد «دده بیک» بود که از حاکمیت (تیولداری) ری و قزوین برکنار شد، و یک قزلباش دیگر اهل جنوب اناتولی به نام زینل بیک شاملو به جای او تیولدار و حاکم این نواحی شد.

پس از کشته شدن قاضی محمد، یکی از رؤسای دسته‌جات تبرّایی اسپهان که خودش را میر سید شریف شیرازی می‌نامید (و از سوابق او هیچ خبری در دست نیست) به اراده امیرنجم به ریاست دستگاه دینی قزلباشان رسید (صدر و قاضی القضات شد). مقام وزارت دیوان نیز یک تبرّایی به نام «یار احمد خوزانی» داشت. یعنی، هم رئیس دستگاه دینی و قضایی و نهاد پردرآمد اوقاف و هم رئیس امور مالی از دست‌نشانندگان نجم زرگر بودند. فرمانده کل قزلباشان نیز در اطاعت

او بود، و نجم زرگر با لقب امیر نجم الدین مسعود رشتی همه کارهٔ امور کشور ایران و ایرانیان بود.

حسین بیک لکه و همدستانش نیز در برابر امیر نجم بی‌کار ننشستند، و او قربانی توطئه‌ئی شد که حسین بیک لکه چیده بود. دده بیک نیز در این توطئه با حسین بیک لکه همکاری می‌کرد. یعنی خود امیر نجم نیز قربانی رقابت‌هایی شد که خودش پایه نهاده بود. شاه اسماعیل به قصد شکار و عشرت از تبریز بیرون شده رهسپار خوی گردید. وقتی اردوی او به خامنه رسید ناگهان امیر نجم بیمار شد و درگذشت و اردوی عشرت شاه را به ماتم مبدل ساخت. شاید به‌او زهر در شراب خورنده کشتند؛ زیرا پس از آنکه از بزم شراب برخاسته به چادرش رفت دل‌درد گرفت و ناگهان درگذشت. شاه اسماعیل جسد امیر نجم را به‌همراه جمع بزرگی با شکوه بسیار به نجف در عراق فرستاد تا در کنار امیرالمؤمنین علی دفن شود.

پس از نجم زرگر، یار احمد خوزانی که از پروردگان او بود به‌مقام وکالت شاه منصوب شد. شاه به نجم زرگر علاقه ویژه داشت، و برای آنکه مرگ او را فراموش کند به یار احمد فرمود که از این پس نام خود را امیر نجم بگذارد؛ و یار احمد خوزانی لقب عربی «نجم ثانی» بر خود نهاد. نوشته‌اند که شاه اسماعیل به یار احمد خوزانی «گفت: من می‌خواهم که نام نجم همیشه در زبان من باشد. تو را نجم ثانی بگویند».

گرچه میر سید شریف شیرازی از دست پروردگان امیر نجم بود اما نجم ثانی با او توافق نداشت و همین که به‌مقام وکالت شاه رسید به او فشار آورد که از ریاست دستگاه دینی استعفا دهد. میر سید شریف که می‌دانست توان مقابله با نجم ثانی را ندارد استعفایش را به شاه اسماعیل تقدیم داشت. پس از او یکی از رؤسای تبرّائی منطقه اسپهان که خودش را میر عبدالباقی می‌نامید به ریاست دستگاه دینی رسید. از سوابق این مرد و اینکه اهل کجای اسپهان و از چه خاندانی بوده است هیچ خبری در دست نیست. در دوران سلطنت شاه تهماسب که کار و بار ملایان تازه‌وارد لبنانی بالا گرفت و امور کشور به قبضهٔ آنها افتاد (و

این را در گفتار بعدی خواهیم خواند) می‌گفتند که میر عبدالباقی از نوادگان شاه نعمت‌الله ماهانی بوده و جدش از لبنان آمده بوده است. در آن زمان تابعیت لبنانی به شیخ نعمت‌الله ماهانی داده شد تا فرزندان این میر عبدالباقی نیز لبنانی تبار شوند و حمایت فقیهان لبنانی را داشته باشند.

هم‌یار احمد خوزانی (نجم ثانی)، هم‌میر سید شریف شیرازی، و هم‌میر عبدالباقی، هر سه از اسپهان بودند. هر سه‌شان نیز بی‌نام و نشان‌اند و ما دربارهٔ گذشته و خاندانشان هیچ‌نمی‌دانیم. در اسپهان آن زمان یک جمعیت بزرگ یهودی می‌زیستند؛ و چونکه خواندن تورات از سنت‌های اکیده‌شان بود عموماً باسواد بودند. سابقهٔ اسکان یهودان در اسپهان به دوران پیش از هخامنشی می‌رسید. در اواخر عهد ساسانی شهر اسپهان از دوبخش یهودی‌نشین و ایرانی‌نشین در دوسوی زَندرود تشکیل می‌شد، که اولی را یهودیه و دومی را گَی می‌گفتند (به عربی: جَی). نام یهودیه در سنگ‌نبشتهٔ داریوش بزرگ به صورت «یئوتیه» آمده است. یهودان اسپهان در عهد صفوی جمعیت قابل توجهی بودند. گرچه آنها در زمان شاه اسماعیل و شاه تهماسب آسیبی ندیدند، ولی در اواخر دوران صفوی، مشخصاً از زمان شاه عباس دوم به بعد، عرب‌های آمده از جبل‌عامل لبنان، چونکه از محیط شدیداً یهودستیز آمده بودند، در کنار نابودگری سیستماتیک بقایای مجوسان و سنیان ایران، نهضت شیعه‌سازی یا تاراندن یهودان اسپهان و دیگر شهرهای ایران را با شیوه‌های بسیار خشونت‌آمیز به راه افکندند که داستانی دل‌خراش دارد، و من در دفتر دیگری آورده‌ام.

امیر نجم ثانی (یعنی یار احمد خوزانی) که پیش از آن از یک بزهدار شهری به رئیس بخشی از دسته‌های تَبْرایی تبدیل شده بود، ابتدا در مقام وزارت دیوان اعلیٰ سپس در مقام نیابت سلطنت شاه اسماعیل، با قدرت و امکانات بسیار زیادی دست به تاراج اموال و املاک ایرانیان زد، و در مدت کوتاهی چنان شد که - به نوشتهٔ خواندمیر - «ثروت و مکنتش از جمیع امرای عظیم الشان بلکه از اکثر سلاطین نافذفرمان درگذشت». او برای خودش یک سپاه ویژه متشکل از پنج

هزار سوار ورزیده تشکیل داد.^۱ این سپاهیان از میان جوانان تبرّایی دستچین شده و شب و روز در خدمتش بودند و فرمانهایش را اجرا می‌کردند. او به وسیلهٔ این نیروی آماده به خدمت زمینهای بسیاری از روستاهای ایران را مصادره کرده به ملک خالصهٔ خودش تبدیل کرد و قباله‌هایش را به امضای شاه رساند، و به یکی از ملاکان بزرگ تبدیل شد.

سیاهکاریهای نجم ثانی در خراسان و در کشتار همگانی مردم بی دفاع خراز را پیش از این خواندیم، و دیدیم که او در سال ۸۹۱ در جنگ با عبیدالله خان ازبک به اسارت افتاد و کشته شد و روزگارش به سر رسید.

شاه اسماعیل پس از کشته شدن نجم ثانی منصب نیابت سلطنت را به میر عبدالباقی داد که در آن هنگام رئیس دستگاه دینی قزلباشان بود (صدر بود). این مرد تا سال ۸۹۳ در این مقام ماند، و در جنگ چال‌دیران کشته شد. پس از او حسین بنای اسپهانی، که بالاتر شناختیمش، و در آن هنگام وزیر دیوان (حسابدار اموال) دورمیش خان - حاکم قزلباش اسپهان - بود، با لقب «میرزا شاه حسین اصفهانی» نائب السلطنهٔ شاه اسماعیل شد. این میرزا شاه حسین در مقام برترین تصمیمگیر کشور چنان شیوه‌های خشنی در پیش گرفت و چندان در گردآوری مال و ملک دست تعدی گشود که حتی قزلباشان از دستش به ستوه آمدند و بر آن شدند که وی را از میان بردارند. میرزا شاه حسین برای سرکشی به امور گیلان و گردآوری مال رفته بود، و چندتن از سران قزلباش در مجلس بزم شاه وقتی شاه مست بود و آنها نیز مست بودند به شاه گفتند که میرزا شاه حسین مبلغ پنجاه هزار تومان (۵۰۰ میلیون دینار) از اموال شاه اختلاس کرده است. اما شاه اسماعیل که او را دوست می‌داشت و به او اعتماد داشت آنها را سرزنش کرد که نباید از او بدگویی کنند، بلکه باید خدا را شکر بگویند که شاه دارای چنین و کیلی است که پنجاه هزار تومان از مال شاه را بی‌اجازهٔ شاه برای خودش برداشته است. شاه

اسماعیل که سخت مست بود همانجا فرمود تا قبای زرتار خودش را خلعت خاص برای میرزا شاه حسین فرستادند.^۱

اما سران قزلباش دست از توطئه برضد او برنداشتند، و سرانجام در فروردین ۹۰۲، یک شب که او مست و مدهوش از بزم شراب شاه اسماعیل بیرون آمده روانه چادرش بود، چند تن دشمن به دست به همراه یکی از فرماندهانشان به نام «مہتر شاهی» بر سر راهش کمین گرفتند و او را به ضرب دشمن تکه تکه پاره کردند.^۲ مہتر شاهی پس از آن به ارزجان گریخت، ولی همدستانش را روز دیگر به دستور شاه اسماعیل گرفته پاره پاره کردند. به نظر می‌رسد که یک علت این خشم بسیار شدید آنها از وی که حتی می‌دانسته‌اند خشم شاه را برایشان خواهد آورد ناشی از آن بوده که او به زن یا دختر یکی از قزلباشان زورمند تجاوز کرده بوده است؛ زیرا تبرائیان عموماً عناصری بودند که از بس به زنان و دختران ایرانی تجاوز کرده بودند به بیماری تجاوزگری مبتلا شده بودند و هر آن ممکن بود که زن یا دختر هرکس که دستشان به او برسد را مورد تجاوز خشونت بار قرار دهند. این نوعی بیماری هاری است که در هر لحظه ممکن است بیمار را دیوانه‌آنی کرده تحریک به اقدام تجاوزگرانه جنسی کند. پائین‌تر به نمونه‌ئی از این بیماری که قزلباشان و تبرائیان به آن مبتلا بوده‌اند و مؤلف رستم التواریخ آورده است اشاره خواهیم کرد، و خواهیم دید که آنها حتی در خیابانها وقتی چشمشان به زن یا دختری می‌افتاد که سر و شکلی دلکش داشت چنان تحریک می‌شدند که همانجا او را زورگیر کرده به گوشه‌ئی می‌بردند و مورد تجاوز قرار می‌دادند.

پس از ترور میرزا شاه حسین مردی که نام خواجه جلال الدین محمد تبریزی بر خودش نهاده بود جای او را گرفته و کیل نفس همایون شد. از سابقه و خاندان این مرد نیز هیچ خبری به دست داده نشده است، و معلوم نیست که پیشترها در

۱- غیاث الدین خواندمیر، ۵۶۶.

۲- روضه الصفا، ۴۰-۴۱.

کجا رئیس دسته‌جات تبرائیان بوده و چه سابقه‌ئی داشته است. چایان سلطان نیز به‌زودی درگذشت، و فرماندهی کل قزلباشان به یکی دیگر از ترکانِ اناتولی به نام دیو سلطان روملو داده شد.

دسته‌جات تبرّایی

«تَبْرّا» که معنایش «بیزاری جویی» است نخستین بار در تاریخ اسلام بخشی از شیعیانِ یمنی تبارِ کوفه که صفت «رافضی» داشتند (از همان قبایلی که بخشی از آنها به‌قم و کاشان رفتند) در اواخر دوران اموی پرورده بودند. این همان جریانِ است که در تاریخ تداوم یافت تا سرانجام در اناتولی توسط شیخ بکتاش و شیخ بدرالدین تدوین شده به‌شکل مذهبِ قزلباشانِ اناتولی نمود یافت سپس به همراه آنها وارد ایران شده تشیع صفوی را در ایران شکل داد.

تبرّایی کسی بود که از پیروانِ هر دینی غیر از دینِ خودش باید کینه و نفرت داشته باشد و این کینه و نفرت را در پندار و گفتار و کردارش نشان دهد. تبرّایی در زمان صفوی به کسی می‌گفتند که در زبان و عمل از ابوبکر و عمر و عثمان و عائشه و کلیهٔ سنیان که پیرو آنها و دشمنانِ الله و اسلام و پیامبر پنداشته می‌شدند ابراز نفرت می‌کرد و به‌خاطر خشنودیِ خدایش درصددِ نابود کردنِ آنها بود. چونکه اساسِ تبرّا بر بدی کردن به پیروانِ مذاهبِ غیرِ خودی نهاده شده بود، می‌شود که آن‌را «پندارِ بد، گفتارِ بد، کردارِ بد» معنا کرد.

دسته‌جاتِ تبرّاییِ زمان شاه اسماعیل عموماً از بزهدارانِ شهری بودند. آنها عموماً از خانواده‌های سنی برخاسته و به قزلباشان پیوسته به مذهبِ قزلباشان درآمده بودند، و به‌عنوان اهرم فشار دینی و دستگاه سرکوب عمل می‌کردند. وظیفه‌ئی که به اینها محول شده بود آن بود که مردم ایران را از «مذهب باطل و منسوخ» بیرون آورده هدایت می‌کردند و به مذهبِ قزلباشان و «مذهب حق» درمی‌آوردند (ملایان صفوی «مذهب حق» را «مذهب حقه» می‌گفتند). هر دستهٔ تبرّایی زیر سرپرستیِ یکی از خودشان که اندک سوادِی برای خواندن و نوشتن

داشت و «مولانا» نامیده می‌شد انجام وظیفه می‌کردند. شماری از «مولانا»ها از شیعیان قم یعنی عرب‌تباران پارسی‌زبان، و بقیه‌شان عموماً مجهول‌الهویه و از بزه‌کاران شهری بودند. ترکان قزلباش چونکه زبانشان برای گفتن «مولانا» نمی‌گشت آن‌را «مولالا» تلفظ کردند که در نوشته به شکل مُلا در آمد.

ملاها رهبران دینی قزلباشان بودند. ما اطلاع دقیق داریم که در ایران پیش از شاه اسماعیل مدارس دینی عموماً توسط علما و فقهای سنی اداره می‌شد. حتی شهرهایی که حاکمیتش در دست شیعیان بود (شهرهای هرات و گرگان و استرآباد و سبزواری که در دست شیعیان زیدی بود) نیز فقهای بزرگ و کوچکش عموماً سنی بودند و فقیه شیعه در آنها وجود نداشت و هیچ مدرسه دینی که فقه شیعه در آنها تدریس شود دائر نبود. درباره هرات که پایتخت حسین بای قرای شیعه مذهب بود (پایتخت کل خراسان بود^۱)، صاحب ریاض العلماء تأکید می‌کند که در آن هنگام «در هرات نه عالم دین وجود داشت و نه کسی بر مذهب اثنا عشری بود».^۲ در همان زمان یکی از بزرگترین مدارس دینی خاورمیانه در هرات دائر بود و نامدارترین فقیه و مرجع وقت مذهب حنفی در جهان موسوم به اسلامی در هرات می‌زیست و او «مولانا تفتازانی» بود که چونکه به فرمان شاه اسماعیل عمل نکرده شیعه نشد قزلباشان تکه پاره اش کردند. ما به تحقیق می‌دانیم که حتی در قم و کاشان نیز مدرسه دینی شیعه وجود نداشت. هیچ فقیه شیعه اثنا عشری نیز در زمان تشکیل دولت صفوی در قم و کاشان وجود نداشت. گزارشهای تاریخ‌نگاران صفوی این سخن را تأیید می‌کند. کسانی که با صفت ملای شیعه رهبری دسته‌جات تبرّایی را به دست گرفتند از میان خود تبرائیان برخاسته بودند که چونکه سواد داشتند و از بقیه تبرائیان هوشیارتر بودند رهبری آنها را به دست می‌گرفتند. دیگر تبرائیان

۱- اکنون اندکی از خراسان در درون ایران و بخش اعظم آن افغانستان است. بخشی از خراسان نیز در جنوب شرق کشور ترکمنستان و در اشغال ترکان است.

۲- شهاب الدین مرعشی، ریاض العلماء، ۲/۱۱۹.

که عموماً بی سواد بودند از آنها تبعیت می کردند.

هر ملّای تبرایی شماری دستهٔ تَبْرایی در اختیار داشت و برای خودش در شهر محل فعالیتش حکومتی در مقیاس فرقه تشکیل داده بر جان و مال و ناموس مردم اعمال سلطه می کرد. در هر دستهٔ تَبْرایی افرادی وجود داشتند که کارشان تفتیش عقاید بود تا معلوم بدارند که آیا کسانی که از بیم تیغ و تبر تغییر مذهب داده‌اند راست گفته و بر «مذهب حق» اند یا در نهان از «مذهب منسوخ» پیروی می کنند. بهترین راه تفتیش عقاید و ادار کردن مردم به میگساری بود. روش دیگر تفتیش عقاید آن بود که تَبْراییان به مساجد سر می کشیدند تا ببینند که آیا کسی در این مسجدهای نیمه ویران نماز می خواند یا نه! معلوم بود که هر کس به مسجدی می رفت هنوز بر «مذهب منسوخ» بود، زیرا مسجدها به نظر قزلباشان همه‌شان مراکز سنی گری بود، و هر کس به این مسجدها می رفت از نظر قزلباشان و تَبْرایی‌ها هنوز همدین قزلباشان نشده بود. تَبْراییان فرمان داشتند که هر جا کسی را ببابند که به روش سنیان وضو می گیرد یا به روش آنها نماز می خواند درجا بگشند؛ زیرا شاه اسماعیل خون چنین کسانی را مباح و مال و ناموسشان را حلال کرده بود.^۱

قزلباشان ریش را می تراشیدند و سبیل را بلند داشته تاب می دادند. ریش گذاشتن از مستحبات دینی مسلمین بود، ولی قزلباشان چونکه از نظر سنتی ریش نمی گذاشتند گذاشتن ریش را نشانهٔ سنی بودن می پنداشتند، شاه اسماعیل گذاشتن ریش را در کشور ممنوع اعلام داشته بود، و مردم کشور به حکم ولایی موظف بودند که ریش بتراشند و سبیل بگذارند.^۲ خود شاه اسماعیل ریش را تا ته

۱- امیر محمود خواندمیر، ۶۶. جهانگشان خاقان، ۱۴۹. غیاث الدین خواندمیر ۴۶۸.

۲- ایرانیان نیز از نظر سنتی، و از پیش از اسلام، ریش و سبیل می گذاشتند. تصاویر شاهان هخامنشی و شاهان ساسانی نشان می دهد که آنها ریش را بلند می گذاشتند و به زیبایی می آراستند. تصور اینکه وقتی سلطنت قزلباشان تشکیل شد مردم ایران ریش داشتند تصور عادی است و نیازی به استدلال ندارد؛ چنانکه مردم مک کران که دست قزلباشان به آنجاها نرسید هنوز ریش می گذارند.

می تراشید و سیبل را بلند می گذاشت.^۱ نوشته اند که او سرخ موی و سفیدروی و میش چشم بود.^۲ (این نشانیها از آن ایرانی تباران نیست؛ از آن عرب تباران ایران هم نیست.) تراشیدن ریش و گذاشتن سیبل از واجبات دینی اعلان شده توسط شاه اسماعیل شد. هرکس به این حکم ولایی توجه نمی کرد «مخالف و معاند» به شمار می رفت، و تبرائیان فرمان داشتند که مردانی که ریش دارند را بکشند.

سران دسته جات تبرّایی مالکان جان و مال و ناموس جمعیت شهری ایران محسوب می شدند. آنها در حوزه هایشان از آزادی عمل همه جانبه و اختیارات گسترده برخوردار بودند و اجازه داشتند که هر خانه ئی را در هر لحظه از شبانه روز مورد تفتیش قرار داده اهل خانه را اگر سنی مانده بودند یا تهمت سنی بودن بر آنها می رفت اذیت و آزار کنند. شاه اسماعیل که حقیقتاً باورش شده بود که سید اولاد پیامبر و نماینده خدا و معصومان است حکم داده بود که «خون سنی حلال و ملک و مال و ناموس سنی مباح است»؛ و این حکم ولایی شامل همه مردم ایران - به جز قم و کاشان - می شد. او دستور داده بود که قزلباشان و تبرائیان هر که را ببینند که مثل سنیان وضو می گیرد یا مثل سنیان نماز می خواند بی درنگ «تیغ بندان عتبه علیه سرش را از تن جدا کنند.»^۳

جوامع شهری ایران در نتیجه این شیوه قزلباشان و تبرائیان، هیچ راهی جز نفاق و دورویی نداشتند. مردم کشور ما مجبور بودند که تظاهر نمایند که بر مذهب صفوی اند، کلاه قزلباش بر سر نهند، ریش بتراشند و سیبل بگذارند. ایرانیان شیعه شده را «نودین» می نامیدند. برخی از شخصیت های «نودین» که شناخته شده بودند مجبور می شدند که در معابر عمومی از خمهائی که بر سر چارسوکها نصب شده بود باده بخرند و بنوشند، به مسجد نروند و تظاهر به ترک نماز کنند، تا

۱. عبدالحسین نوائی، شاه اسماعیل صفوی، ۴۱.

۲. جهانگشای خاقان، ۸۷.

۳ - امیر محمود خواندمیر، ۶۶.

قزلباشان بدانند که از مذهب منسوخ دست کشیده پیرو مذهب حق شده‌اند. اثبات اینکه یک نفر ولایت مطلقهٔ مرشد کامل و رهبر فرزانه را قبول دارد می‌بایست که در اطاعت از فرمانهای او نشان داده شود. و چونکه شاه اسماعیل و قزلباشان نماز نمی‌خواندند و میگساری می‌کردند، اطاعت از شاه با همشکلی با شاه و قزلباشان اثبات می‌شد. مردم می‌بایست که مذهب قزلباشان را بگیرند تا دین مبین در دنیا گسترش یابد.

در توجیه رفتارهای بسیار خشونت‌آمیز شاه اسماعیل و قزلباشانش گفته شده که «مقصد همتِ همایونش از تسخیر اطراف و اکنافِ استیصالِ اعدای (یعنی ریشه‌کن کردن دشمنان) دینِ مبین است».^۱ اعدای دین مبین نیز سنیان بودند. خود شاه اسماعیل در آغاز سلطنتش در نامه‌اش به شیبک‌خان تصریح کرد که من که از اولاد پیامبر اسلام‌ام منصوب شده‌ام تا دین امامان را در جهان گسترش دهم و دشمنان دین امامان را نابود گردانم؛ و اگر سلطنت را به دست گرفته‌ام هدف و تکلیفی جز این برای خودم قائل نیستم که دین امامان که تا کنون به سبب ظلم سنیان مخفی و ناشناخته مانده بوده است را آشکار گردانم:

از چمنِ دلگشای خاندان نبوت و ولایتِ نهالِ برومندِ اینجانب سرافرازی کشید [زیرا] در اینجانب غیرِ ترویجِ مذهبِ حقِ ائمهٔ هدی و اجرای احکام شریعتِ غراء صورتِ دیگر واقع نیست... و مقصد اصلی و غرض کلی از ارتکابِ امور فانیهٔ دنیوی و تمشیتِ احکامِ صوری غیر از اشاعتِ احکامِ شیعهٔ طاهره و اذاعتِ (یعنی اعلان) آثارِ فرقهٔ ناجیه (یعنی نجات‌دهنده) که تا غایت (یعنی تا کنون) انوار و اسرارِ اصول و فروع آن در حجابِ ظلام (یعنی پردهٔ تاریکی) و ظلمِ مخالفانِ دین و دولت و معاندانِ ملک و ملت مخفی و مُنطوی بوده (یعنی درپِچیده بوده) نبوده است و نیست.^۲

ملایانِ تبرّایی چونکه با نفرت همگانی مردم مواجه بودند در واکنش به این

۱- غیاث الدین خواندمیر، ۶۰۲.

۲- خلاصه التواریخ، ۱۰۲-۱۰۸. عبدالحسین نوایی، ۴۳-۵۲.

نفرتها به نحو بسیار شدیدی مردم ستیز بودند، و در مردم ستیزی از هیچ حربه‌ئی فروگذاری نمی‌کردند. ملا حیرانی قمی از سران برجسته تبرائیان بود و اشعار بسیاری در نکوهش مذهب منسوخ سنیان و تحریک تبرائیان به مبارزه با آن سرود. در شهر قزوین تا پیش از دوران صفوی شیعه وجود نداشت، و قزوین از این نظر شبیه اردبیل و اسپهان و کازرون و شیراز و بلخ و مرو و بخارا و فیروزآباد و کرمان و لارستان و سیستان و زابلستان و مک کران و نهاوند و سغد و خوارزم بود. مردم قزوین از سرسخت‌ترین مردم شمال ایران در حفظ دینشان بودند و با زیرکی خاص خودشان راههائی برای حفظ دین و گریز از شیعه صفوی شدن یافته بودند. به همین سبب در تاریخ می‌خوانیم که تا اواسط سلطنت شاه تهماسب مردم قزوین با وجود کشتار وسیعی که در شهرشان شده بود هنوز سنی مانده بودند. ولی بعد از آنکه تبریز را عثمانیان در زمان شاه تهماسب گرفتند قزوین تبدیل به پایتخت صفوی شد و مردمش مورد آزار قزلباشان قرار گرفته بیشترین مردمش کشتار شدند و جماعت بزرگی از قزلباشان در قزوین جاگیر شدند. «مولانا حیرانی قمی» که در زمان شاه تهماسب مسئول شیعه کردن مردم قزوین شد اشعار بسیاری را در تحریک تبرداران برضد مردم قزوین سروده است. این رباعی از او است:^۱

سنی میش‌است و شیعیان‌اند چو گرگ داند سخن مرا چه تاجیک و چه ترک
صد لعنت حق به سنیان قزوین بر مفلس و بر غنی و بر خُرد و بزرگ
در شهرهای ایران برای آنکه بقایای سنی ماندگان شناخته شوند، دستور شده بود که مردم بر سردر خانه‌هایشان این دوبیت شعر را نقش کنند:

سنیان! لعن بر امام شما بر نمازِ علی الدَّوَامِ شما
ناتمام‌اید در مسلمانی ای دو صد لعن بر تمام شما

شاه اسماعیل تا پیش از جنگ چال‌دیران همه همت خویش را برای انجام آن رسالت آسمانی که از جانب نیاکان معصومش برعهده‌اش نهاده شده بود کوشید،

و بیش از ۲۵ درصد از مردم کشور ما را در جنگها و قحطیها و وبای ساختگی نابود کرد تا ریشهٔ اهل «مذهب منسوخ» که دشمنان دین او بودند را براندازد. در این راه بازرگانی و کشاورزی و صنعت در کشور ما ورشکسته شد.

در سالهای آخر عمر شاه اسماعیل که دستهای قزلباشان از اموال تاراجی پر شده بود و شاه اسماعیل نیز در خود فرورفته و در هم شکسته بود و دیگر توجهی به رسالت سابق نمی نمود، اندکی از خوشونتها کاسته شد. آن بخش از مردم کشور که نسبت به احکام مذهبشان تعلق خاطری داشتند چون می دانستند که تبرائیان همان بزهکاران و اوباشان دیروزین اند که جز بزهکاری و جمع مال هدفی ندارند، برای بیرون آمدن از مخمصهٔ تفتیش عقاید ملایان تَبْرایی در پی یافتن راههای نجاتی برآمدند. آنها سردسته‌های تبرائیان را می دیدند و با پرداختن رشوه‌هایی تحت عنوان «جزیه» (مالیاتی که کافر به مسلمان می دهد) خودشان را از اجرای حکم قزلباشان معاف می کردند. این رسم در آمدزا چندان عمومیت یافت که ملایان تَبْرایی رسمهائی به نام «باج ریش» و «باج وضو» و «باج نماز» را در کشور رواج دادند. این باجها را کسانی به ملایان تَبْرایی می پرداختند که تظاهر به شیعه‌گری می کردند و «تهمت سنی بودن بر آنها می رفت» و می خواستند که هم نمازشان را بخوانند و هم از آزار تبرداران تَبْرایی در امان باشند. چونکه این باجها درآمدهای انبوهی به جیب ملایان تَبْرایی سرازیر می کرد، ملایان تَبْرایی باج خودشان را می گرفتند و در برابر نماز گزاردن یا ریش گذاشتن باج پردازان اغماض می کردند. ولی معلوم است که فقط کسانی که توان مالی کافی داشتند قادر به پرداختن باجهای گزاف تحمیلی ملایان تَبْرایی بودند. و چونکه قزلباشان همهٔ کشور را تاراج کرده بودند، اندک بودند کسانی که بتوانند باج مقرر شده را پردازند، و بیشینهٔ ملت هیچ راهی جز تغییر مذهب نداشتند. قزلباشان و ملایان تَبْرایی یکی از سه راه را فراروی ملت نهاده بودند: یا کشته شوند یا تغییر مذهب دهند یا باجهای کلان مقرر شده را پردازند. بسیار بودند کسانی که برای گریز از باج گزاف تبرائیان تغییر مذهب می دادند و خودشان را آسوده می کردند.

به زودی ملاحای تبرّایی متوجه شدند که نسب سیادت داشتن احترام بی مانند قزلباشان را بر خواهد انگیخت و بیشترین امتیاز در پی خواهد آورد. در زمان شاه اسماعیل هیچ نشانی از وجود سادات اولاد علی در ایران داده نشده است، و تنها کسی که سید اولاد علی شناخته می شد شاه اسماعیل بود. اما در زمان شاه تهماسب شمار بسیاری سید در میان دسته جات تبرّایی سر بر آوردند.

تا پایان سلطنت شاه اسماعیل بسیاری از رهبران دسته جات تبرّایی که «میر» (یعنی فرمانده) نامیده می شدند تبدیل به «میرزا» شدند. میرزا صفتی بود که قزلباشان به هر ایرانی با سواد داده بودند که در دستگاهشان کار نویسندگی می کرد اعم از حسابداری یا هر شغل دیگر که نویسندگی می طلبید. لذا میرزا نزد آنها معادل «دبیر» بود (یعنی کارمند اداری). تبرّائیان نیز به سران خودشان که سواد داشتند میرزا گفتند (یعنی با سواد). نزد آنها میرزا مفهوم معنوی هم داشت. میرزا در میان تبرّائیها در آینده مفهوم نوینی گرفت، و ایحاء می کرد که دارنده اش پیوند مادری با سادات اولاد علی دارد؛ مثلاً یکی از مادران پدرانش در زمانی سیده بوده است. در یک تحول دیگری تا چند سال دیگر بسیاری از این میرزاها تبدیل به سید شدند و در زمان شاه تهماسب رسماً صفت سید گرفتند و شگفت آنکه مثل شاه اسماعیل از نوادگان امام موسی کاظم فرزند امام جعفر الصادق شدند. در آغاز، نشانه سید بودن نزد تبرّائیان پارچه سبزرنگ بر کلاه قزلباشان پیچیدن یا شال سبزرنگ بر کمر بستن بود. همین که کسی پارچه سبزی بر کلاهش می پیچید یا شال سبزی بر کمر می بست قزلباشان می پنداشتند که او سید اولاد علی است؛ لذا به او احترام می نهادند و مقامش را بالا می بردند. فرمان بران جاهل تبرّایی هم بی میل نبودند که رئیسشان سید باشد. طبیعی بود که افراد یک دسته اگر هم رئیسشان را به خوبی می شناختند ترجیح می دادند که او را سید بنمایانند تا بر اهمیت خودشان افزوده شود. این بود که سیدپروری از شیوه های دسته جات تبرّایی از زمان شاه تهماسب به بعد شد. ولی چه گونه؟

تصور این امر بسیار آسان است. یک تبرّایی که در یک شهری در میان

جمعی از تبرائیها ریاست داشته و میر بوده چندی بعد میرزا شده و شال سبزرنگی بر کمر بسته، پس از مدتی پارچهٔ سبزی بر کلاهش پیچانده، سپس ارتقای مقام یافته و برای به دست گرفتن رهبری یک دستهٔ تبرائی دیگر به شهر دیگری رفته و این بار صفت سید را به تمام معنی با خودش به آن شهر منتقل کرده و تبرائیان این شهروی را سید نوادهٔ امام کاظم (همان که جدِ شاه اسماعیل بود) پنداشته‌اند. معمولاً تبرائینی که به درجهٔ سیادت می‌رسیدند از صدر (رئیس دستگاه دینی قزلباشان) حکم تأیید سیادت می‌گرفتند. با شناختی که از صدرهای دستگاه قزلباشان داریم (خودشان از میان رهبران دسته‌جات تبرایی برخاسته بودند) تصور اینکه خریدن این تأیید رسمی با پرداختن بهای مادی امری به‌غایت آسان بوده است برای ما دشوار نیست. سران دسته‌جات تبرایی مال کافی از ایرانیان غارت کرده بودند که بتوانند هر مبلغی که لازم باشد به صدر بدهند تا برای خودشان تأیید سیادت بگیرند و سید رسمی شوند.^۱

در ایران چپاول افتاده بود. رؤسای دسته‌جات تبرایی از هر وسیله‌ئی برای

۱- تبدیل به سید شدن تا اوائل همین سده نیز در ایران از امور تکراری بود و در بسیار جاها اتفاق می‌افتاد. چه بسیار مردان مجهول الهویه که از جاهای ناشناخته‌ئی وارد یک روستای ایران می‌شدند و ادعاهائی ابراز می‌داشتند و به زودی به سید تبدیل می‌شدند که برخی از آنها را ما به‌عنوان سید می‌شناسیم ولی نمی‌دانیم که اهل کجا و از چه خاندان و دارای چه پیشینه‌ئی بوده و خویش و تبارشان چه کسانی بوده‌اند و نام شهر یا روستایشان چه بوده است. شجره‌نامه درست کردن هم که البته جهدی نمی‌طلبد. تو اگر می‌خواستی که سید شوی کافی بود که یکی از نسل سومی‌های امام کاظم را بشناسی، و برای خودت پدرانی بسازی و آنها را پشت اندر پشت تا آن سید - مثلاً تا موسا ابن ابراهیم ابن موسا ابن جعفر - برسانی. این همان کاری بود که پدر شاه اسماعیل هم کرده بود. البته نمی‌شد که نوادهٔ امام رضا شد، زیرا آخرین فردِ بازمانده از نسل امام رضا حجت ابن الحسن عسکری بود که در غیبت بود. نسلهای امام کاظم از پسران دیگرش نیز تا سدهٔ ششم هجری به کلی ورافتاده بودند. ولی مهم نبود. می‌شد که نیاکان تراشید و پشتهای خود را به موسا الکاظم رساند.

گردآوری ثروت استفاده می‌کردند. در این راه رقابتهای سختی میان آنها در بسیاری از شهرهای بزرگ به راه افتاد. برخی از آنها در این رقابتهای توسط رقیبان چالاکتر از خودشان از میان برداشته شدند. مردی که ابتدا در اسپهان نام میر غیاث الدین بر خودش نهاده بود، و به زودی ادعای سیادت کرد، در شهر اسپهان دست تعدی گشود، مالهای بسیار گرد آورد، تا می‌توانست گندم به زور می‌خرید و در انبارهایش می‌انباشت، قحطی مصنوعی ایجاد می‌کرد و گندم را به نرخ گران به مردم بیچاره می‌فروخت. یکبار شاه اسماعیل به اسپهان رفت و رقیبان میر غیاث الدین از او به شاه اسماعیل شکایت فرستادند که به رعایا تعدی می‌کند و قحطی مصنوعی ایجاد کرده است و مردم بسیاری که توان مالی برای خریدن گندم گران نداشته‌اند در اسپهان از قحطی تلف شده‌اند. شاه اسماعیل او را به حضور طلبید و «به روح مبارک امیرالمؤمنین و سر مبارک شاه» سوگند داد که بگوید گندم و جو انبار نکرده است. او سوگند خورد، ولی رقیبانش به شاه اسماعیل اطلاع دادند که انبارهایش پر از غله است. چونکه در حضور شاه سوگند دروغ خورده بود شاه دستور داد او را پاره پاره کردند.^۱ نوشته‌اند که گوشتش را خوردند یا نه! ولی معمولاً هر که پاره پاره می‌شد گوشتش را نیز می‌خوردند.

تبرائیان در شهرهای بزرگ برای آنکه مردم را خانه به خانه را بیازمایند که آیا تا کنون سنی مانده‌اند یا به مذهب حق درآمده‌اند، دسته‌جمعی و دشنه و تبر به دست در کوچه‌ها به راه می‌افتادند و به در هر خانه‌ئی که می‌رسیدند می‌ایستادند و بانگ «لعنت بر...» می‌زدند و نامهای ابوبکر و عمر و عائشه را می‌آوردند. اهل هر خانه‌ئی که بیرون نمی‌آمدند و بانگ «بیش باد و کم مباد» بر نمی‌آوردند مورد تعرض جانی و مالی و ناموسی قرار می‌گرفتند. این رسم را خود شاه اسماعیل نخستین بار برای مردم اردبیل به کار برد، و بسیار موفق‌آمیز هم بود؛ و چه خانه‌ها که در اردبیل به آتش کشیده شد و چه بسیار مردم که با زن و فرزندانشان در

خانه خودشان به آتش سوختند. هدف اولیه تبرائیان از این کار آن بود که برای تعرض به مردم بهانه جویی کنند. گردآوری مال و تجاوز ناموسی نخستین هدف آنها بود. دسته تبرائیان وقتی وارد بازارها می شدند بر در هر دکانی که می رسیدند می ایستادند و بانگ «لعنت بر...» می زدند. دکان دار بیچاره مجبور بود که برخیزد و بگوید «بیش باد و کم مباد». این گونه ایرانی بیچاره تمرین می کرد که برای آنکه زنده بماند یا برای آنکه زن و بچه اش مورد تعرض تبرائیان قرار نگیرد و مالش تاراج نشود نفاق و دورویی بیاموزد؛ و عقیده درونیش چیزی باشد و عقیده بیرونیش چیز دیگری. ایرانی بیچاره که روزگاری یک اسلامی با زور شمشیر بر او تحمیل شده بود اکنون یک اسلام دیگری بر او تحمیل می شد که با آن اسلامی که اکنون تبدیل به هویت او شده بود تفاوت اساسی داشت. نه آن اسلام اولی که جهادگران عرب بر تیغه شمشیر برایش آورده بودند دین ملی او بود و نه این اسلام دومی که قزلباشان آورده بودند. اولی را ارباب و کشتار و تخریب عربها به او تحمیل کرده بود و دومی را ارباب قزلباشان بر او تحمیل می کرد.

پس از درگذشت شاه اسماعیل، آشفتگی ناشی از شاهمردگی و رقابت قدرت بروز کرد که در نتیجه آن قزلباشان برای مدتی با یکدیگر درگیر بودند و هزاران تن از یکدیگر را کشتار کردند که داستانش دراز است و سرانجام به کشته شدن پسران شاه اسماعیل به جز تهماسب انجامید و تهماسب به عنوان تنها بازمانده خاندان صفوی پادشاه بی رقیب و «ولی مطلق» شد. در میان این درگیریها تبرائیان که از حمایت شمشیرهای قزلباشان محروم شده بودند در سردرگمی نمی دانستند که باید چه کنند و سیاست شاه جدید چه گونه خواهد بود. مردم کشور، با استفاده از این فرصت، در بسیار جاها به دین خودشان برگشتند. فریاد سردستگان تبریایی به درگاه شاه تهماسب بلند شد و از او خواسته شد که هرچه زودتر برای جلوگیری از برگشتن مردم به «مذهب منسوخ» دست به اقدام بزند. نمونه‌ئی از این فریادها که توسط رهبر تبرائیان قزوین بلند شده بود را در اینجا می آورم، و با ذکر موارد دیگر که شبیه به قزوین بودند خواننده را خسته نمی کنم. مردم قزوین عموماً سنی

بودند. مولانا حیرانی که مسئول شیعه کردن مردم قزوین شده بود در نامه‌اش خطاب به شاه تهماسب نوشت که ۹ ماه است تا دندان بر جگر نهاده و با مشاهده آنکه همه مردم قزوین به مذهب خودشان برگشته‌اند و در وقت وضو گرفتن پاهایشان را می‌شویند و وقتی نماز می‌خوانند دستهایشان را بر سینه می‌گذارند، خون جگر می‌خورد و کاری از دستش ساخته نیست. او از شاه تهماسب نوجوان تقاضا کرد که یا فرمان کشتار همگانی مردم قزوین را صادر کند تا کسی از آنها زنده نماند، یا بفرماید تا فقیهان و قاضیان و سران شهر که پدرانشان را شاه اسماعیل کشته بوده به خاطر رضای خدا کشتار شوند:

پادشاهها مدت نه ماه شد کاین ناتوان

مانده در قزوین خراب و خسته و مجروح و زار

یافتم وضع تَسَنُّن در وضع و در شریف

دیدم آثار تَخْرُج در صِغَار و در کِبَار

در مقابر پای شُسته از فقیر و از غنی

در مساجد دست بسته از یمین و از یسار

در زمان چون تو شاهی دست بستن در نماز

هست کاری دست بسته ای شه عالی تبار

قاضی این مُلک نسلِ خَالِدِ ابْنِ الْوَلِید

مُفتی این شهر فرزندان سعیدِ نابه‌کار

کشته گردیده ز تیغ شاه غازی هردو را

هم برادر هم پدر هم یار و هم خویش و تبار

قتل عامی گر نباشد قتل خاصی می‌توان

خاصه از بهر رضای حضرت پروردگار^۱

وضعیتِ برگشت به مذهب در شهرهای ایران چندان دیری نپائید و به زودی

کشتارها و تخریب و تاراجها از سر گرفته شد، و مردم نیز مجبور شدند که خودشان را شیعهٔ صفوی نشان دهند تا بتوانند که زندگی کنند.

قزلباشان برای آنکه مردم ایران را از مذهب منسوخ بیرون برده به دین حق درآورند از هر شیوه‌ئی استفاده می‌کردند. از جمله شیوه‌های آنها در قفس کردن یا به سیخ کشیدن شخصیت‌های برجستهٔ شهر بود که در نوشته‌های تاریخ‌نگاران صفوی آمده است. در قفس کردن سخت‌ترین شکنجه‌ئی بود که دربارهٔ کسی انجام می‌دادند: ابتدا پوست او را با تراشه‌های نی یا بانوک خنجر می‌خراشیدند و پوستش را با دوشاب (شیرهٔ خرما) یا هرگونه شیره می‌اندودند آنگاه وی را در صندوقی می‌کردند و صدها مورچه در صندوق رها می‌کردند. مورچه‌ها شب و روز مشغول خوردن گوشت تن مرد بی‌چاره بودند؛ و پوست بدنش در زیر این شکنجه به صورت شدیدی عفونت می‌کرد و او روزهای درازی این‌گونه شکنجه می‌شد. دیگران با دیدن این وضع دست از «تعصب و لجاجت و جهالت» برمی‌داشتند و شیعهٔ صفوی می‌شدند. اما شخصیت‌هایی که حاضر به تغییر دادن مذهبشان نمی‌شدند به شکنجه‌های بسیار سختی کشته می‌شدند تا عبرت دیگر «جاهلان متعصب» شود. جاهلان متعصب صفتی است که برای فقیهان و دانش‌وران ایران آورد شده است که برای پذیرش دین حق آمادگی نداشتند.

یکی از انواع کشتن در زیر شکنجه آن بود که مرد را در صندوق آهنی می‌کردند، صندوق را بر فراز خرمن آتش می‌آویختند. مرد بی‌چاره ساعتها پوست و استخوانش می‌سوخت و زجر می‌کشید. به سیخ کشیدن نیز چنان بود که مفتولی آهنین که دوسرش تراشیده و تیز شده بود را از زیر پوست کمر مرد می‌گذراندند چنانکه یک سرش از نقطهٔ بالای نشیمنگاه فرو می‌کردند و از پوست پائین‌گردن بیرون می‌کشیدند، و در این حالت وی را بر فراز آتش افروخته در فاصلهٔ نه چندان نزدیکی می‌داشتند و مثل لاشهٔ گوسفند ذبح‌شده می‌گرداندند تا در خلال چند ساعت بریان شود. گزارش‌هایی که از بریان کردن انسان در کتابهای مداحان شاه اسماعیل آمده خبر از آن می‌دهد که لاشهٔ بریان چنین مردانی را قزلباشان موسوم به

«چگین» می‌خوردند. دربارهٔ اینکه قزلباشان اجساد متلاشی شدهٔ بزرگان ایران را با شور و شوق می‌دریده و خام‌خام می‌خورده‌اند چندین مورد در نوشته‌های مداحان شاه اسماعیل آمده است. دریدن و خوردن گوشت مردان زنده نیز در این گزارشها آمده که توسط «چگین‌ها» انجام می‌گرفته است.

دستهٔ چگین‌ها (آدمخواران صفوی)

«چگین» یک واژهٔ ترکی است که معنایش در زبان ما «آدمخوار» است؛ یعنی کسی که آدم را زنده‌زنده می‌درد و می‌خورد. در میان قزلباشان آمده از اناتولی یک گروه ذوب شدگان در ولایت شاه صفوی وجود داشتند که به زبان خودشان به آنها «چگین» می‌گفتند. اینها که کارشان دریدن و خوردن انسانهای زنده و مرده بود معلوم نیست آیا سابقهٔ آدمخواری در قبایلشان موجود بوده یا این رسم را شاه اسماعیل به آنها تکلیف شرعی فرموده بوده است! در گزارشهای دوران مغولان و تیموریان خبری از آدمخواری داده نشده است. چگین‌ها افرادی بودند که از اوائل کار قزلباشان در تبریز و اردبیل به فرمان شاه اسماعیل فرزندان برخی از بزرگان را در برابر پدر و مادرشان می‌دریدند و می‌خوردند؛ سپس لاشه‌های بسیاری از مردان ایران به آنها سپرده شد تا خورده شوند. اینها در اثر خوردن گوشت انسان به نوعی بیماری هاری دچار شده معتاد به خوردن گوشت انسان شده بودند. بسیار اتفاق می‌افتاد که یکی از بزرگان ایران توسط دسته‌جات تبرّایی دستگیر شده به نزد شاه اسماعیل یا حاکم قزلباش محلی برده می‌شد و شاه یا حاکم از او می‌خواست که توبه کند و از مذهب منسوخ تبری نماید. طبیعی بود که بسیاری از بزرگان ایران حاضر نبودند که دست از دینشان برداشته به دین قزلباشان درآیند؛ زیرا بر اساس عقاید توهمی‌ئی که بیش از هشتصد سال از فراز منبرها به آنها تلقین شده بود از شکنجهٔ ابدی جهنم می‌ترسیدند؛ لذا حاضر بودند که جانشان را بدهند و رضای خدایشان و بهشت را تضمین کنند و مجبور نباشند که پس از مردنشان به شکنجهٔ هزاران سالهٔ جهنم گرفتار گردند. چنین افرادی را

به‌دسته چگین می‌سپردند تا زنده‌زنده بدرند و بخورند. ترتیب خوردن انسانهای زنده چنان بود که ابتدا گوشش را با دندان می‌دریدند و می‌جویدند؛ سپس دماغش را با دندان می‌کنند و می‌جویدند؛ در مرحله بعد گوشت بازوان سپس رانهای او را با دنهایشان برمی‌کنند و می‌خورند. این شکنجه تا وقتی که او به کشتن می‌رفت ادامه می‌یافت. پس از آن همه گوشت تنش را می‌دریدند و می‌خورند. کسانی که تاب مقاومت در زیر چنین شکنجه‌ئی نداشتند در همان لحظه نخست که گوشش را با دندان می‌کنند حاضر به توبه و تبری می‌شدند و از مذهب خودشان بیزاری می‌جُستند و شیعه صفوی می‌شدند. وظیفه‌ئی که «چگین‌های مؤمن» انجام می‌دادند سبب می‌شد که بزرگان ایران از بیم شکنجه‌های جان‌فرسای تکه‌پاره‌شدن در زیر دندانهای این صوفیان آدمخوار به‌دین قزلباشان درآیند.

نفاق‌پروری

در نتیجه این خشونت‌ها مردم ایران چاره‌ئی جز آن نداشتند که تظاهر به پیروی از مذهب قزلباشان کنند. لذا نفاق‌پروری یکی از خصیصه‌های اصلی سلطنت قزلباشان گردید.

ده روزه محرم در زمان صفوی - از زمان شاه تهماسب به بعد - خطرناکترین روزهای سال برای ایرانیان بود. قزلباشان و تیرائی‌ان وقتی در دسته‌های بزرگ در کوی و برزن‌ها به عزاداری می‌پرداختند و بر سر و سینه می‌زدند و با شمشیر و دشنه و زنجیر تن و سر خویش را خونین و مالین می‌کردند و چون به حد کافی به جوش می‌آمدند (در اثر خون‌هایی که با زنجیر و دشنه و شمشیر از اجسام خودشان ریخته بودند غیرت مذهبی‌شان برضد سنیان غلیان می‌کرد) نوبت به حمله دسته جمعی به خانه‌های مردمی می‌رسید که متهم به داشتن مذهب سنیان بودند. در چنان حالتی که خون از سر و روی آنها می‌چکید، خونی که خودشان بر خودشان روان کرده بودند، به هر که از سنیان که می‌رسیدند حمله‌ور می‌شدند و می‌کشتند. مصیبت‌هایی

که مردم ایران در ده روز اولِ محرم به‌ویژه در روزهای تاسوعا و عاشوراء می‌دیدند بیشتر از مجموع مصیبت‌هایی بود که در اثنای سال از دست قزلباشان و تبرائیان دیده بودند. مردمی که مجبور بودند برای مصون بودن از تعرض قزلباشان و تبرائیان در مراسم عزاداری آنها شرکت کنند رفتارهایی واکنشیِ ضدیت‌آمیز رندانه از خود بروز می‌دادند. لطیفه‌های تصنیف‌مانند آهنگینی تا امروز بر سر زبان مردمی از نقاطی از پارس به‌گوش بومی پارس مانده است که نوعی استهزاء به مقدسات قزلباشان را بیان می‌کند. برخی از این لطیفه‌ها تبدیل به ضرب‌المثلِ عمومی شده است؛ مثلاً: «حسین که لوده اش نه‌بادن، چه گرشیز کربلا دین» (حسین که مشک آب نداشت به کربلا چه کار داشت؟)؛ و «نه از دل و نه از جان، ضرب لکریا حسین!» (لکرا اکنون باتوم گویند). این دو تصنیف از مردم دوتا از شهرهای لارستان مانده است که در زمان شاه عباس دوم برای دومین بار شیعه کرده شدند و مردمش همگی شیعه‌اند، ولی خاطره‌های آن روزگار دور را نیز هنوز با خود دارند.

کسانی که ادعا می‌کنند ایرانیان هیچ‌گاه مسلمان واقعی نبوده‌اند نظرشان به همین وضعیتِ نفاق‌آمیز در ایران است که از زمان صفوی به بعد در کشور ما رواج یافته است. اینها رفتارهای نفاق‌آمیز پس از صفویه را واکنشِ روحی ایرانیان نسبت به اسلام می‌پندارند و آن را به دوران پیش از صفویه نیز سرایت می‌دهند. ولی حقیقت آن است که از عهد صفوی به بعد در میان ایرانیان بروز کرده و برای ما مانده است. یعنی اینکه مسلمانان ایران ما تا امروز شیوهٔ نفاق و تظاهر به دین‌داری را در هر موردی به کار می‌گیرند ارثی است که از روزگار صفویه به ما رسیده است. چه بسیار مردان ایرانی که آشنایان‌شان می‌دانند که نه روزه می‌گیرند و نه نماز می‌خوانند و حتی ممکن است که باده نیز بنوشند ولی در بیرون خانه تظاهر به دین‌داری می‌کنند، ریش می‌گذارند، تسبیح به دست می‌گیرند و انگشترِ عقیق و فیروزه (شعارِ ویژه) در انگشت می‌کنند. در میان مقدس‌نمایانی که نان دین می‌خورند نیز چنین وضعی می‌توان دید. دلبستگیِ مسلمانان به آداب

اسلامی در ایران با دیگر کشورهای مسلمان نشین به طرز آشکاری متفاوت است. جماعات نمازگزار در مساجد شهرهای بزرگ و کوچک ایران نسبت به جمعیت هرکدام از محله‌های شهرها اندک است، و بسیاری از مسجدروان از دورویانی اند که تظاهر به دین‌داری می‌کنند (به قول خودشان، همرنگ جماعت‌اند). بخش عمدهٔ حاجیان ایرانی از بازرگانان بازاری‌اند که بیشترشان برای نام به حج می‌روند تا حاجی نامیده شوند. با توجه به همین تظاهرکاری است که در جاهائی از پارس به مسخره می‌گویند:

حاجی که ز مکه و منی بر گشته   چون مار برفته ازدها برگشته
زنهار فریب مردِ حاجی نخوری   کاین خانه خراب از خدا برگشته

با وجود همهٔ تبلیغاتی که رسانه‌های عمومی در دهه‌های کنونی برای کشاندن مردم به نماز جمعه می‌کنند، در نماز جمعهٔ شهر تهران درصد اندکی از مردم حضور می‌یابند که به یک درصد مردان نیز نمی‌رسد. در شهرهای بزرگ دیگر نیز وضع به همین سان است. در دسته‌جات عزاداری برای امام حسین که در ماه محرم به راه می‌افتد نسبت اندکی از مردم واقعاً شهری شرکت می‌کنند، و در محله‌هائی از شهرها که دسته‌جات عزاداری تشویقی برای کشاندن مردم به صفوف عزاداران ندارند هیچ شرکت نمی‌کنند. مردم ایران به یاد دارند که در زمان پهلوی دوم دسته‌های عزاداری روزهای تاسوعا و عاشورا در شهرهای بزرگ نماز نمی‌خواندند. اینکه مراسم عزاداری شبهای محرم برای بخش بزرگی از جوانان شهرهای بزرگ ایران تبدیل به نوعی بازی و سرگرمی شده است، و می‌بینیم که جوانهای برخی از محله‌های تهران و شهرهای بزرگ در شبهای تاسوعا و عاشورا مراسم عزاداری برای امام حسین را تبدیل به نوعی مراسم نمایش خیابانی می‌کنند و نامی نیز به آن داده‌اند که زبینهٔ چنین مراسمی نیست و اهانت به مقدسات شیعه نیز هست موضوع جدیدی نیست که در این سالهای اخیر ابداع شده باشد؛ بلکه یادگار ذهنی همان واکنشهای رندانهٔ روزگار صفوی است که اکنون شکل و نامش نوشده است.

نفاقی که در سایهٔ شیوه‌های خشونت‌آمیز شیعه‌سازیِ صفویان در ایران رواج یافت و تا عمق روحیات ایرانی نفوذ کرد و برای همیشه ماندگار شد در تاریخ ایران سابقه نداشته است.

گفتار دوم

روحانیت صفوی

تعریف روحانی و روحانیت

روحانی اصطلاحی در برابر جسمانی است، یعنی موجودی که از آسمان است و از خاکیان متمایز است. در زبان دینی و اسلامی به ملائکه «روحانی» گفته می‌شود. در فلسفه موسوم اسلامی به اجرام آسمانی (خورشید و ماه و اختران) «روحانی» گفته شده است و جمعشان «روحانیات» است.

اما «روحانی» در نسلهای بعدی تشیع صفوی بر آدمیانی اطلاق شد که کتابهای دینی خوانده بودند. روحانی کسی بود که شماری از کتابهای کهن مذهبی را به زبان عربی خوانده بود و خواندن این کتابها به او مزیتی داده بود که بر انسانهای خاکی تمایز خاصی داشت و حسابش از انسانهای معمولی جدا بود.

اصطلاح «روحانی» خاص تشیع صفوی است و در هیچ کدام از مذاهب دیگر اسلامی وجود نداشته است و ندارد. روحانی در تشیع صفوی نماینده آسمان بود و بر زمینیان «ولایت» داشت. از این نمایندگی آسمان بود که در نسلهای بعدی توسط آمدگان از لبنان در کشور ما صفت «آیة الله» جعل شد (یعنی نشانه الله). این صفت نیز در ایران ما و در جهان موسوم به اسلامی سابقه نداشت، و در هیچ کدام از مذاهب اسلامی مرسوم نبوده است و نیست.

در زبان اسلامی تا پیش از صفویه به هیچ انسانی روحانی و آیه الله گفته نشده بود. حتی پیامبر اسلام نیز این صفت را نداشت. هیچ پیامبر دیگری هم در قرآن این صفت را ندارد. عیسا مسیح نیز در عقیده قرآنی انسان است و صفت روحانی ندارد. در عقیده اسلامی به هیچ پیامبری صفت روحانی و آیه الله داده نشده بود. پیامبر اسلام نیز روحانی نبود بلکه جسمانی بود، و این را چند آیه قرآن

تأکید کرده است.

این دو صفت را برای نخستین بار در تاریخ اسلام در ایران ما نسلهای بعدی ملایان تشیع صفوی برای خودشان جعل کردند. از این رو است که دو اصطلاح آیه الله و روحانی جز نزد شیعیان صفوی وجود نداشته است و ندارد. پیشترها، در زمان ترکان سلجوقی، صفت «حُجَّةُ الْإِسْلَام» برای امام محمد غزالی وضع شده بود؛ ولی این صفت نیز نزد ایرانیها جا نیفتاد و پس از غزالی برای کسی به کار نرفت. اما صفت روحانی و آیه الله که در تشیع صفوی وضع شد بار ملکوتی داشت و نشانه تمایز ملاهای صفوی از مردم خاکی بود؛ و این تمایز به حدی بود که هر که در برابر آیه الله قرار می گرفت می بایست که به او سجده کند؛ ولی سجده بر او نه سر بر زمین نهادن مثل پیش شاه صفوی بلکه سر خم کردن و بردست او بوسه زدن و پیشانی را به پشت دست او ساییدن بود. به عبارت دیگر، شیعه صفوی وقتی در پیشگاه آیه الله قرار می گرفت بر پشت دست دراز شده آیه الله سجده می کرد نه بر روی زمین. این سنتی است که تا امروز مانده است. به همین لحاظ است که فقهای سنی بر فقهای شیعه خُرده می گیرند که «تَفَرُّعُن» دارند. حتی برخی از فقهای سنی این کار را نشانه شرک تلقی می کنند.

هر دو عبارت روحانی و آیه الله متعلق به تشکیلات کلیسای مسیحیان بود و ترجمه اش توسط عربهای آمده از منطقه عمدتاً مسیحی نشین جبل عامل لبنان به ایران آورده شد و وارد اصطلاحات تشیع صفوی گردید.

منشأ روحانیت صفوی

همان گونه که هیچ کدام از قزلباشان ایرانی نبودند و سابقه اسکان در ایران نداشتند فقیهان تشیع صفوی هیچ کدامشان ایرانی نبودند و سابقه اسکان در ایران نداشتند. در پایان سلطنت شاه اسماعیل و آغاز سلطنت شاه تهماسب شماری از ملایان منطقه جبل عامل لبنان وارد ایران شدند و دستگاه دینی قزلباشان را در اختیار خودشان گرفتند تا تشیع نوین صفوی را تئوریزه کنند.

مناطق کوهستانی جنوب لبنان و نیز شمال سوریه از دیرباز مراکز تجمع «غلات شیعه» موسوم به رافضی بود که همواره در اقلیت بودند و زیر سلطه حکام سنی می‌زیستند. شیعیان جنوب لبنان از نظر سنتی قمرطی و اسماعیلی بودند. تعیین اینکه آنها در چه زمانی تغییر مذهب داده اثناعشری شدند دشوار است زیرا تا سده‌های درازی تألیفاتی در مذهب نداشته‌اند تا ما بتوانیم با بازخوانی آنها بدانیم که تا چه زمانی اسماعیلی بودند و در چه زمانی اثناعشری شدند.

شام از نظر تاریخی مرکز فعالیت پیروان مذهب تندرو حنبلی بود. مذهب حنبلی مذهب خالصاً عربی بود و در محیط عربی نشو و نما یافته بود، و مذهبی بود که به خاطر روحیه دگرستیزیش هیچگاه نتوانسته بود که در میان ایرانیان جا باز کند. شیعیان شام چونکه نمی‌توانستند از آزادی کامل مذهبی برخوردار باشند به حالت واکنشی تند در برابر حنبلیان رانده شدند. در لشکرکشی‌های صلیبیان به شام، سران شیعیان به همدستی با صلیبیان متهم شدند،^۱ و مورد آزار و اذیت حنبلیان قرار گرفتند. در نتیجه، در دوران سلطنت ایوبیان بر شام عرصه بر شیعیان شام تنگ شد و بسیاری از شخصیت‌هایشان زندانی و اعدام شدند. اعدام شدن شیخ شهاب الدین سهروردی (شیخ اشراق) در شام به تحریک فقیهان حنبلی که گمان شیعه بودن را بر او می‌بردند - در حالی که او نه شیعه بود و نه سنی و حتی نه مسلمان - نیز در همین راستا صورت گرفت. داستان فشارهایی که فقیهان حنبلی در شام بر شیعیان وارد می‌آوردند داستان اندوهبار و جگرگدازی است. آنها در زمان صلاح الدین ایوبی که سنی خشک‌اندیش متعصب شیعه‌ستیز بود چنان عرصه را بر شیعیان شام تنگ کردند که صلاح الدین نزد شیعیان شام تجسم عینی شیطان شد؛ و سنیانی که از او فرمان می‌بردند نیز نزد شیعیان همین حالت را

---

۱. شبیه اتهامی که اکنون فقهای سنی کشورهای عربی به سران شیعه عراق وارد می‌آورند که در اشغال و تخریب عراق با نیروهای آمریکایی و انگلیسی همکاری کرده‌اند و می‌کنند.

یافتند. در لشکرکشی ناکام مغولان به شام، فقیهان حنبلی در بسیج مردم برای جهاد با مغولان فعالیت‌های بسیار موفقیت‌آمیزی داشتند، ولی سران شیعه - به دلایل موجبی - متهم به همدستی با مغولان شدند. پس از شکست بزرگ مغولان در سوریه کار و بار شیوخ حنبلی در شام بیش از پیش بالا گرفت و ریاستشان به دست «ابن تیمیه» افتاد که یک فقیه خشونت‌گرا بود و صدور فتوای تکفیر و قتل «مخالفین و معاندین» برایش مثل نوشیدن آب بود (و این را ما در نوشته‌های او می‌توانیم ببینیم و بخوانیم، آنگاه تصور کنیم که فتوای او چه بلاهایی بر سر شیعیان بیچاره شام می‌آورده است). در دوران ریاست او بردستگاه دینی شام عرصه بر شیعیان در همه شهرها تنگ شد، و جز در مناطق کوهستانی دور از دسترس جماعات حنبلی، به‌ویژه در مناطقی که اکثریت بومیان مسیحی داشت، پناهگاهی برایشان نمانده بود. شهر حلب، به علت آنکه جمعیتش ترکیبی از مسیحی و شیعه با اقلیت اندک سنی بود وضعیت خاص خودش را داشت.

در دوران ممالیک^۱ ضدیت شیعه و سنی در شام همچنان پابرجا بود؛ و چونکه سنیان بیشتر و نیرومندتر بودند و حاکمیت نیز در دستشان بود گرفتن و بستن و محکوم به کفر کردن و بر سر چوبه دار فرستادن شیعیان در بسیاری از شهرهای شام توسط حنبلیان دگرستیز بارها و بارها اتفاق می‌افتاد؛ و هر شیعه‌ئی که علناً عقیده تَبَرَّ را ابراز می‌داشت کشته می‌شد و در بیشتر اوقات او را می‌سوزاندند.^۱ ممالیک چونکه مذهب مالکی داشتند دارای تعصب مذهبی نبودند، ولی فقهای حنبلی که در تعصب دینی دست کمی از شیعیان شام نداشتند عرصه را برای فعالیت‌های شیعیان تنگ می‌کردند. در نتیجه، در دوران ممالیک، در مناطق کوهستانی و عمدتاً مسیحی نشین لبنان که پناهگاه گریختگان شیعه بود یک تشیع شدیداً سنی‌ستیز شکل گرفت که انتسابش به تشیع اثناعشری بود ولی ماهیتش رافضی بود و در دگرستیزی از حنبلیان نیز گوی سبقت ربوده بود.

۱ - بنگر: البدایه والنهایه، ۷/ ۶۷۶ و ۷۴۰ - ۷۴۱.

با اشغال شام توسط ترکان عثمانی سیاست شیعه‌ستیزی دنبال شد، و هر شیعه‌ئی در هر جا که بود بالقوه هوادار شاه اسماعیل به‌شمار آمد. داستان کوچ دادن ده‌ها هزار شیعیان حلب به مناطق اروپایی عثمانی توسط سلطان سلیم از داستانهای اندوهبار و از جنایتهای بزرگ ترکان عثمانی است. بسیاری از رهبران شیعیان شام مجبور به ترک وطن شدند، و چون شنیده بودند که در ایران یک دولت شیعه بر سر کار است به ایران روی آوردند تا همه کینه‌های تاریخی که از سنیان در دل داشتند را با خودشان به ایران آورده تئوریزه و تدوین کنند.

در ایران پیش از دوران صفوی هیچ فقیه شیعه اثناعشری ایرانی وجود نداشته است. کافی است که نگاهی به نامهای فقیهان و محدثان و مفسران و مُتکَلِّمَانِ شیعه دوازده امامی از آغاز (یعنی از پایان سده سوم هجری) تا تشکیل سلطنت قزلباشان بیفکنیم تا بدانیم که در میان آنها حتی یک ایرانی وجود ندارد، بلکه همه عرب و عمدتاً از قبایل کوفه یا از بومیان عراقی‌اند. پیش از این گفتیم که شیعیان قم مهاجران یمنی تبار از قبایل مذحج بودند. محمد ابن یعقوب کلینی از یمنی تباران عراق، متولد و بزرگ شده عراق و مقیم بغداد بود؛ شیخ صدوق از عربهای یمنی تبار قم بود؛ شیخ مفید از بومیان جنوب عراق بود؛ شیخ طوسی و شیخ طبرسی نیز عرب تبار بودند که خاندانشان از عراق به ایران آمده بود. من بسیار کوشیده‌ام تا در میان آن چندین تنی که در ایران ماقبل صفوی در مذهب شیعه دوازده امامی کتاب نوشته‌اند یکی را بیابم که ایرانی باشد ولی ناکام مانده‌ام. هیچ کدام از فقیهان تشیع دوازده امامی تا پیش از صفویه ایرانی نبودند. در میان فقیهان اسماعیلی ایران نیز ایرانی تبار نمی‌یابیم. ناصر خسرو قبادیانی عرب تبار پارسی‌زبان شده خراسان بود، حسن صباح عرب از پدر و مادری عرب اهل کوفه از قبیله حمیر بود که به قم رفته بودند، پیش از او ابوالحسن عطاءش عرب تبار بود. اما بزرگترین و نامدارترین فقیهان تاریخ اسلام تا پیش از دوران صفوی از ایرانیان بوده‌اند و نامهایشان را شخصیت‌شناسان به‌صدها تن آورده‌اند. بیش از نود در صد تألیفات بزرگ فقهی و حدیثی و کلامی و تفسیری که امروز هم

در جهان اسلام عنوان مرجع دارد توسط ایرانیان انجام گرفته است. تاریخ‌نگاران بزرگ اسلام به‌طور عمده از ایرانیان دوزبانه‌اند (ابن مقفع، بلاذری، یعقوبی، ابوحنیفه دین‌وری، ابن قتیبه دین‌وری، طبری، ابوریحان بیرونی و بسیاری دیگر). در تاریخ ادبیات اسلامی نیز نامدارترین ادیبان سده‌های نخستین از ایرانیان‌اند که در میانشان سیبویه و جاحظ درخشندگی خاص دارند. بزرگترین نظریه‌پردازان سیاسی اسلام از ایرانیان‌اند (ماوردی، باقلانی، جوینی، غزالی و جز آنها). بزرگترین مفسران تاریخ اسلام از ایران‌اند (طبری، نسفی، زمخشری، فخر رازی، و جز آنها). نامدارترین دانشمندان تاریخ اسلام از ایرانیان‌اند (رازی، ابن سینا، فارابی، خوارزمی، خیام و جز آنها).

شیعیان اثناعشری از سده‌های دوم هجری به‌بعد عمدتاً در عراق متمرکز بودند و اندکی نیز در قم بودند. آنها در عراق دوران خلافت عباسی از آزادی همه‌جانبه برخوردار بودند، و این چند کتاب مرجع که شیعیان دارند در بغداد - پایتخت عباسی - در دوران قدرت عباسیان تألیف شده است. برخی از مؤلفان بزرگ شیعیان اثناعشری از وابستگان به‌دربار عباسی بودند، و از جمله آنها می‌توان از شریف مرتضا و برادرش شریف رضی و نیز شیخ مفید نام برد. پدر شیخ مفید نیز پیش از شیخ مفید چندان در دربار عباسی دارای نفوذ و قدرت بود که در جابه‌جا کردن خلیفه نقش داشت. شیخ مفید نیز در بغداد بسیار نیرومند بود و یک‌چند به‌فرمان بهاء‌الدوله دیلمی به‌استخر تبعید شده زیر نظر زیست تا آنگاه که جنگ قدرت دیلمیان پیش آمد و او با استفاده از آشوبهایی که در پارس بروز کرده بود به‌بغداد برگشت، و داستانش دراز است.

مؤلفان صفوی وقتی دیده‌اند که در ایران ماقبل صفوی از شیعه اثناعشری خبری نیست مگر در قم و کاشان، همزبان نوشته‌اند که شیعیان در ایران در نهایت خوف و ذلت و تقیه می‌زیستند و مذهبشان را نهان می‌داشتند.

هیچ منطقه از ایران را من نتوانسته‌ام تا پیش از دوران صفوی بیایم که مردمش ایرانی تبار و شیعه اثناعشری باشند. عرب‌تبارهای پارسی‌زبان شده قم و

کاشان، چنانکه در جای خود گفتیم، شیعهٔ دوازده امامی بودند و مذهبی نزدیک به مذهب قزلباشان داشتند. طایفهٔ عربِ آل مشعشع که شیعیان دوازده امامی بودند و در آغاز سلطنت قزلباشان در غرب خوزستان (در هُوَیْزه) جاگیر بودند در زمان بایندریان از جنوب عراق (مشخصاً از منطقهٔ واسط) وارد بصره و از آنجا وارد غربِ خوزستان شده بودند. حتی مذهب اینها با مذهب قزلباشان همسو نبود لذا شاه اسماعیل آنها را کشتار کرد. داستان کشتار مشعشعیان نیز از داستانهای اندوهبار تاریخ ایران و از جنایتهای بزرگ شاه اسماعیل و قزلباشان است.

مؤلف روضهٔ الصفا تأکید کرده که وقتی در ایران سلطنت قزلباش تشکیل شد عموم مردم بر مذهب سنیان بودند، و زور شمشیر شاه اسماعیل و قزلباشان بود که ایرانیان را شیعه کرد:

در آن عهد، عموم اهالی ایران بر مذهب اهل سنت و جماعت بودند، و زمرهٔ شیعهٔ اثنا عشری در عین ذلت و قلت تقیه می نمودند. وی به ضرب شمشیر^۱ مروج مذهب جعفری شد و رونق به طریقت اثنا عشری داد.

حسن روملو تأکید کرده که وقتی قزلباشان تشکیل سلطنت دادند هیچ کتابی که از تألیفات شیعیان باشد در هیچ جای ایران وجود نداشت و کسی از ایرانیان با مذهب تشیع دوازده امامی (یعنی تشیع قزلباشان) آشنا نبود:

در آن اوان، مردمان از مسائل مذهب حق جعفری و قواعد و قوانین ملت ائمهٔ اثنی عشری اطلاعی نداشتند؛ زیرا که از کتب فقه امامیه چیزی در میان نبود. و جلد اول کتاب «قواعد اسلام» که از جمله تصانیف سلطان العلماء المتبحرین شیخ جمال الدین [ابن] مطهر حلی است که شریعت پناه قاضی نصرالله زیتونی داشت، از روی آن تعلیم و تعلم مسائل دینی می نمودند، تا آنکه روز به روز آفتاب حقیقت مذهب اثنی عشری ارتفاع یافت.^۲

۱- روضهٔ الصفا، ۴۳.

۲- احسن التواریخ، ۱۲ / ۶۱.

یک بخش از این گزارش چنین است: کسی در ایران از مذهب شیعه اطلاع نداشت. قسمت دومش: کتاب شیعی در هیچ جای ایران نزد هیچ کس یافت نمی شد. قسمت دیگرش: مذهب را از کتاب ابن مطهر حلی گرفتند. قسمت آخرش: این کتاب را نصرالله زیتونی به ایران آورد.

بازخوانی این گزارش چنین می شود: هیچ کس در ایران از مذهبی که قزلباشان آورده بودند پیروی نمی کرد؛ و هیچ کتابی که حاوی معتقدات مذهب قزلباشان باشد در ایران یافت نمی شد. ولی کتابی که یک فقیه عرب غیر ایرانی در یک کشور عربی تألیف کرده بود و زیتونی آن را به ایران آورد مقبول قزلباشان صفوی افتاد، و متن آن اساس تدریس عقاید مذهبی قرار داده شد.

و اما چه کسانی این کتاب را تدریس می کردند؟ این را پائین تر خواهیم دید که تازه واردان از روستاهای جبل عامل لبنان بودند که در زمان شاه تهماسب به ایران آمدند و وارد دار و دسته قزلباشان شدند، و با برخورداری از درآمدهای نجومی اوقاف سابق مدرسه ها و مساجد و خانقاهها که شاه در اختیارشان گذاشت و اموال نجومی ثی که با نام خمس از قزلباشان می گرفتند وظیفه تبلیغ دین و تدریس و افتاء را به دست گرفتند و تبدیل به سلاطین مالی شدند و طبقه نوظهور «روحانیون» را تأسیس کردند.

چون اینها به ایران آمده وارد دستگاه دینی قزلباشان شدند و دسته جات تبرّایی را پیرامون خودشان گرد آوردند، رفتار سنی ستیزانه تبرّائیان تئوریزه شده به شکل عقیده دینی تدوین شد. نخستین، معروفترین و پرنفوذترین فقیه لبنانی که در آخرین ماههای عمر شاه اسماعیل وارد ایران شد شیخ علی ابن عبدالعالی کرّکی اهل منطقه عمدتاً مسیحی نشین کرّک در جنوب لبنان بود. شیخ کرّکی پس از شاه اسماعیل توانست که توجه شاه تهماسب نوجوان و سران قزلباش را به خود جلب کرده ریاست دستگاه دینی قزلباشان را به انحصار خودش درآورد. در آن هنگام یکی از رهبران تبرّایی به نام میر غیاث الدین منصور، و یک عرب اهل حله به نام امیر نعمه الله حلی که تازه به ایران آمده بود مشترکاً ریاست دستگاه دینی

قزلباشان را در دست داشتند. یک عرب تازه‌وارد دیگر به نام شیخ ابراهیم قطیفی اهل احساء که اخیراً وارد ایران شده بود نیز درگیر رقابت با اینها بود و می‌کوشید که در دستگاه قضایی و اوقاف پردرآمد ایران سهمی به او نیز اختصاص داده شود یا آن را به انحصار خودش درآورد.

در ایران چپاول افتاده بود، در خاورمیانه آوازه در افتاده بود که «هرکه زودتر برسد بیشتر می‌برد»؛ لذا هر عرب شیعه که کشور خودش را رها کرده به ایران می‌آمد همینکه از راه می‌رسید می‌کوشید که بر هرچه بیشتر از چپاول ایرانیان دست یابد؛ و در این راه رقابتها و درگیریهای تندی در میان تازه رسیدگان به کشور ما به راه افتاد و نکبتی بر نکبت مردم ما افزود.

با روی کار آمدن شاه تهماسب قبایل مختلف قزلباش بر سر تقسیم خیرات کشور ما در میان خودشان به رقابتی افتاده بودند که داستان در تألیفات خود مورخان صفوی به تفصیل آمده است. چون عربهای عراقی و لبنانی و احسایی وارد ایران شدند و رهبری دینی گروههای تبرایی را به دست گرفتند هر کدام از سران قزلباش به هدف آنکه از حمایت هرچه بیشتر دسته‌جات تَبْرایی برخوردار شود و شاه تهماسب را آلت دست خود سازد و درآمدهای بیشتر را نصیب خودش کند یکی از آنها را در دامن حمایت گرفت. در نتیجه، میان عربهای تازه‌وارد رقابت گسترده‌ئی آغاز شد. سرسخت‌ترین رقیبان شیخ کرکی یکی «امیر نعمه الله» اهل حله و دیگری «شیخ ابراهیم» اهل قطیف بود. هر کدام از اینها بخشی از ملایان تَبْرایی را با خود همنوا و برخی از قزلباشان را با خود همدم کرده برای دستیابی به مناصب عالی و پردرآمد دینی با شیخ کرکی رقابت سختی را آغاز کرد. از اینها شماری از ملایان تَبْرایی و قزلباشان مریدی می‌کردند (از قبیل ملا حسین اردبیلی الهی، قاضی مسافر، میرغیاث دشتکی، محمودبیک مَهردار). درگیری این عربهای تازه‌وارد به اتهاماتشان به یکدیگر انجامید و شبنامه‌هایی در افشای یکدیگر در میان دسته‌جات تبرایی پخش می‌کردند. در این رهگذر که ستیزی بسیار سخت را به وجود آورده بود برخی از اینها سر به نیست شدند و

برخی از ایران گریختند.

شیخ کرکی و لبنانیها تصمیم داشتند که همه دستگاه پردرآمد دینی قزلباشان را در انحصار خودشان نگاه دارند و کوفیان و احسائیان را از میدان به در کنند. شیخ کرکی ابتدا شیخ نعمه الله حلی و یارانش را شکست داد، و نعمه الله به کوفه بازگریخت. پس از آن شیخ کرکی به امیر غیاث الدین و یارانش پرداخته از میدان بیرون کرد، و پس از اینها نوبت به گریختن شیخ ابراهیم قطیفی و یارانش به احساء شد. دستگاه دینی و قضایی و سازمان پردرآمد اوقاف ایران به دست شیخ کرکی و یاران لبنانش افتاد.

شیخ کرکی وقتی بر رقیبانش پیروز شد و دستگاه دینی و قضایی و اوقاف کشور ما را شاه تهماسب به او سپرد لقب «خاتم المجتهدین» بر خودش نهاد (برابر نهاد خاتم النبیین). اسکندربیک درباره درگیریهای شیخ کرکی با رقیبانش چنین نوشته است:

میر نعمه الله به جهت خصومت و نزاع خاتم المجتهدین شیخ علی عبدالعالی [کرکی] و موافقت شیخ ابراهیم قطیفی که معاند (مخالف سرسخت) خاتم المجتهدین بود، از صدارت معزول گشته به حله رفت، و علامه العلمائی [امیر غیاث الدین] من حیث الانفراد صدر بود. و اما میانه او و خاتم المجتهدین طرح بد نشست. میر [غیاث الدین] او را تجهلات می کرد (یعنی متهم به ناآگاهی از امور دین می کرد)، و او میرزا را به عدم قید متهم می داشت (یعنی می گفت که پابند به احکام مذهب نیست). روزی در خدمت اشرف [شاه تهماسب] میانه ایشان مباحثه علمی واقع شده منجر به نزاع شد. رفته رفته منازعات ایشان به قباحت کلی انجامید (یعنی دشنام متقابل به یکدیگر دادند). حضرت شاه مراعات جانب خاتم المجتهدین کرده میرزا از صدارت معزول گردید.^۱

به دنبال این نزاعها، غیاث الدین منصور به شیراز تبعید شد. ولی چونکه در

اثر سالها خدمت در دستگاه تبرایی‌ها هواداران بسیار داشت، شیخ کرکی فرمان ریاست دستگاه دینی پارس را برایش فرستاد؛^۱ و با این اقدامش او را شریک قدرت نگاه داشت ولی دست‌نشانده و سرسپرده خویش کرد.

در زمان شاه اسماعیل قزلباشان هنوز درباره نیابت امام غائب چیزی نمی‌دانستند جز آنکه شاه اسماعیل سید اولاد علی و «نماینده ائمه اطهار» و «مرشد کامل» و «ولی مطلق» و «معصوم» و «معبود» بود. ولی شیخ کرکی که ادعای نیابت امام غائب را داشت آنها را با اصطلاح نائب امام آشنا کرد، و تعریفی که از نائب امام غائب داد چنان بود که بر خود او مصداق می‌یافت. او چندان بر شاه تهماسب نوجوان و خرافاتی اثر نهاد که روح و روان او را در چنگال خویش گرفت، خودش را به عنوان نماینده منصوب امام غائب به شاه تهماسب قبولاند، و توانست که با حمایت او بر همه رقیبانش پیروز شود. شاه تهماسب نوجوان کمسالی بود و به شیخ کرکی ارادت خاصی ورزید، و به او اختیار تام داد که برای نشر آنچه «دین ائمه اطهار» نامیده می‌شد هر شیوه‌ئی را که مناسب بداند به مورد اجرا بگذارد. شیخ کرکی دستگاه دینی و قضایی و اوقاف کشور ایران را در انحصار عربهای تازه‌وارد لبنانی قرار داد. این را مؤلف ریاض العلماء به ما خبر می‌دهد:

تمامی یاران کرکی عرب بودند و به فرمان او امور مربوط به مذهب و شرع را انجام می‌دادند.^۲

این‌گونه، ایران به دست مردمی افتاد که هیچ سهمی در تمدن خاورمیانه نداشتند و همواره در حاشیه‌های تمدن - یا در بیابانهای اناتولی یا در مناطق دوردست کوهستانی جنوب لبنان - زیسته بودند. با تشکیل سلطنت صفوی تصمیم‌گیری در امور ایران و ایرانیان در میان ترکان آمده از بیابانهای اناتولی و

۱ - ریاض العلماء، ۳/ ۴۵۴.

۲ - همان.

عربان آمده از روستاهای کوهستانی جنوب لبنان تقسیم گردید و آنها مالکان حقیقی کشور ما شدند.

پیدایش ولایت فقیه

شیخ کرکی و لبنانیان به سران قزلباش و شاه تهماسب نوجوان فهماندند که سلطنت حقیقی از آن امام غائب است، و پادشاه باید سلطنتش را از معصوم دریافت دارد تا مشروعیت داشته باشد. شیخ کرکی پس از آنکه این باور را نزد قزلباشان و شاه تهماسب جا انداخت، شاه تهماسب وی را منبع مشروعیت سلطنت خودش قرار داد. در نتیجه، برای نخستین بار در تاریخ ایران (و در تاریخ اسلام) مقام مرجعیت شرعی به گونه‌ئی که اکنون می‌شناسیم توسط شیخ کرکی و تازه‌واردان لبنانی ابداع شد، و این عقیده تدوین گردید که بدون اذن مرجع که نماینده معصوم است هیچ سطنتی مشروعیت ندارد.

کسانی که می‌گویند «ولایت فقیه» یک صیغه نوظهور است که در سده اخیر ابداع شده است از این جریانها آگاهی ندارند. ولایت فقیه را نخستین بار در تاریخ ایران شیخ علی عبدالعالی کرکی ابداع کرد و خودش ولی فقیه در سلطنت شاه تهماسب و منبع مشروعیت سلطنت او شد.

این گونه، ملاحای آمده از لبنان شریک سلطنت قزلباشان شدند و برای نخستین بار در تاریخ ایران یک حاکمیت دوگانه ایجاد گردید که برای همیشه ماندگار شد. سلطنت صفوی از دوران شاه تهماسب تا پایان دوران صفوی ترکیبی بود از ترکان قزلباش که بازوی نظامی بودند و عربهای لبنانی که بازوی دینی بودند؛ یکی فتوای بنیان‌کن و دیگری شمشیر خون‌ریز داشت؛ لبنانیها منبع مشروعیت شاه شدند و قزلباشها حامی سلطنت او؛ و هردو به‌جان هستی تاریخی ایران افتاده بودند تا هرچه «ایرانی» است را نابود کنند. هردو بیگانه با فرهنگ و تمدن و سنتهای ایرانیان؛ و در نتیجه مخالف با سنتهای تمدنی و فرهنگی ایرانیان؛ و بالمآل ایرانی ستیز. آن عده از ایرانیان دنیاخواه که با لقب تحقیرآمیز

«تاجیکیه» در دستگاه‌های اداری و دیوانی سلطنت صفوی خدمت می‌کردند فرمان‌بران این دو بیگانه بودند.

تا پیش از دوران صفوی مسلمانان ایران آموخته بودند که عقاید و باورها را بشنوند و بسنجند و بهترینش را برگزینند (يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ). اما از وقتی که فقیهان لبنانی وارد ایران شدند و دستگاه فکری ایرانیان شد به نام «تقلید». تقلید تا پیش از آن در فرهنگ ایرانی وجود نداشت زیرا با فرهنگ آزاداندیش و خردگرای ایرانیان در تعارض بود. مرجع تقلید که از لبنان آمده بود به مردم ایران حکم کرد که دینتان را و باورهایتان را باید از من بشنوید و از من بیاموزید و از من بگیرید؛ خودتان حق فکر کردن و برگزیدن عقیده و باورتان را ندارید زیرا شما نمی‌دانید و من می‌دانم؛ زیرا نماینده خدا و نماینده امام معصوم و مفسر دین و ارائه‌دهنده احکام دین من‌ام. من مرجع‌ام و شما مقلد. هر که از مرجع تقلید نکند و دین را از مرجع دین که من باشم نگیرد گمراه است.

اینگونه بود که مقدمه تعطیل فکر که نتیجه ممنوع بودن تفکر برای انتخاب بود در ایران آغاز گردید. امتناع تفکر نتیجه حتمی پیدایش تقلید بود. آمدگان از لبنان به مردم ایران حکم می‌کردند که ما فقها می‌اندیشیم و می‌گوئیم، و شما ایرانیها بشنوید و اطاعت کنید و بی‌پرس و جو به کار بندید.

گفتیم که شاه تهماسب هم ریاست دستگاه دینی و قضایی، هم ریاست کل اوقاف کشور را به دست شیخ کرکی سپرد و اجازه داد که اموال اوقاف را به هر راهی که خودش صلاح بداند به مصرف برساند. یعنی شیخ کرکی در زمان شاه تهماسب به ریاست کل دستگاه دینی، ریاست کل دستگاه قضایی، و ریاست کل امور اوقاف در کشور ایران منصوب گردید، و دستش باز گذاشته شد تا هرگونه که دلش بخواهد عمل کند، و انبوه اموالی که در اختیار می‌گرفت را به هرگونه که مایل باشد به مصرف برساند. او صدها تن را با عنوان فقیه از لبنان به ایران آورده وارد دستگاه دینی کرد، و کل دستگاه دینی ایران به دست لبنانیها سپرده شد؛ و

به نوشته مؤلفان صفوی، همه دستیارانش عرب بودند.^۱

در ایران صدها خانقاه بزرگ و کوچک با موقوفات و زمینهای پردرآمد وجود داشت که قزلباشان در زمان شاه اسماعیل مصادره کرده بودند. شیخ کرکی درآمدهای این خانقاهها و زمینها موقوفه‌شان را زیر نظر خودش قرار داد. بازماندگان شیوخ خانقاهها هر که نتوانست که متواری شود یا از ایران بگریزد کشته شد. دستگاه خانقاهداران برچیده شد تا دستگاه فقاهت صفوی جایش را بگیرد. ما نمی‌دانیم که ساختمان خانقاهها را چه کردند. ولی یک مؤسسه ابداعی که در تاریخ اسلام سابقه نداشت توسط آمدگان از لبنان در ایران ساخته شد که «حسینیه» نام گرفت. شاید بسیاری از خانقاهها تبدیل به حسینیه شدند. ما دقیقاً نمی‌دانیم که ساختن حسینیه از چه زمانی (یعنی زمان شاه تهماسب یا پس از او) آغاز گردید. ولی این را می‌دانیم که تا زمان شاه اسماعیل در هیچ جا (نه در ایران و نه در عراق) نامی از حسینیه نیست. این را نیز نمی‌دانیم که آیا حسینیه‌ها به عنوان رقیبان مساجد برپا شدند یا به هدف دیگری ایجاد گردیدند که بر ما معلوم نیست. تنها چیزی که می‌دانیم آن است که حسینیه تا اواخر دوران قاجاری و حتی دوران پهلوی اول محل نماز و عبادت نبود بلکه به مراسم سینه‌زنی و شمشیر و زنجیرزنی و تحریک احساس ضد سنی اختصاص داشت.

شیخ کرکی پس از آنکه خیالش از رقیبانش فارغ شد به فکر دستکاری در مساجد ایران افتاد. او اجازه داشت که هر چه مال برای امور دینی لازم داشته باشد را از خزانه ایران دریافت کند. هیچ نظارتی نیز بر کارهایش وجود نداشت. او فتوا داد که قبله‌های مساجدی که در ایران ساخته شده‌اند کج است و باید این مساجد را از نو ساخت. او فتوا داد که قبله‌های مساجد ایران را سنیان تعیین کرده‌اند و عمداً کج تعیین کرده‌اند و دیوار مساجد را کج نهاده‌اند تا قبله کج باشد و نماز مؤمنین باطل شود. شاه تهماسب نوجوان و خرافاتی نیز چشم و گوش بسته

به فرمان او بود، زیرا می‌پنداشت که آنچه می‌گوید از جانب معصوم است و از خودش نیست.

اما شیعه‌شدگان ایران می‌دانستند که قبله‌های مساجد ایران درست است. نسلهای اولیه ایرانیانی که روزگاری مسلمان کرده شده بودند وظیفه تقویت و گسترش آن دین را نیز به دست گرفتند، و صدها فقیه نامدار - از ابوحنیفه گرفته تا بخاری و مسلم و ترمذی و نسائی و طبری و ماوردی و جوینی و غزالی و فخر رازی و ابواسحاق و بیضاوی و ایجی و سرخسی و دوانی و تفتازانی و بسیار دیگر امثال اینها - را با صدها تألیف در همه زمینه‌های علوم اسلامی به جهان اسلام داده بود. ایران همیشه زایشگاه و پرورشگاه فقها و علما و حکمای اسلام بود. شیعه‌شدگان ایرانیان می‌دانستند که ایران در طول تاریخ اسلامی خویش پرورنده دین اسلام بوده و تمدن و فرهنگ اسلامی با ایران بالندگی و شکوه یافته است. اصلاً چراغ اسلام به نور علم فقیهان و محدثان و متکلمان و مفسران ایرانی فروغ روزافزون یافته بود. اکنون شیخ کرکی از یک روستای کوهستانی جنوب لبنان - از جایی که سهمش در ساختن تمدن موسوم به اسلامی هیچ و صفر بود - آمده بود تا به مردم ایران پیاموزد که شما چیزی از اسلام نمی‌دانید و مساجدتان را کج ساخته‌اید.

بسیاری از فتوهای شیخ کرکی با مخالفت رقیبانش مواجه شد و به او تهمت زدند که مذهب جدیدی آورده است، و او را «مخترع مذهب» نامیدند.^۱

تا آن هنگام اگر قزلباشان مردم ایران را می‌کشتند، شهرها را به آتش می‌کشیدند، مذهب مردم را با خون و آتش تغییر می‌دادند، اما به هیچ شیعه‌ئی در ایران نگفته بودند که راه تو تا کنون غلط بوده است و بیا تا ما مذهب را به تو بیاموزیم. شیعیان ایران (یعنی زیدیها و اسماعیلیان) انتظار نداشتند که قزلباشان در صدد تغییر دادن مذهب آنها نیز باشند. ولی اکنون شیخ کرکی در صدد بود که مذهب شیعیان ایران را زیور و کند. این یک اقدام غیرقابل تحمل بود، و شیعیان

---

۱ - محمد رضا حکیمی، تاریخ العلماء، ۴۰۸.

ایران راهی جز مقابله با فعالیت‌های شیخ کرکی نداشتند. شیعیان ایران - جز شیعیان قم و کاشان - تا کنون به دور از قزلباشان و کارهایشان تماشاگر وقایع نشسته بودند، و نه با آنها مخالفتی نموده و نه با آنها همراه شده بودند. آنها می‌دانستند که قزلباشان مردمی دین‌ناشناس‌اند که ادعای شیعه بودن می‌کنند. همین ادعا شیعیان ایران را امیدوار ساخته بود که اینها در آینده با تشیع آشنا شوند و به دین گرایش یابند. ولی اینک عرب‌های تازه‌وارد به آنها پیوسته برایشان تشکیلات نوینی ساخته و در تلاش تئوریزه و تدوین کردن باورهای قزلباشان بودند، و افکار نوینی آورده بودند که اساس مذهبی که شیعیان ایران می‌شناختند و داشتند را زیور و می‌کرد. این یک وضع دشواری بود، زیرا این تازه‌واردان و مذهبی که در صدد تحمیلش بودند زیر قیومت شاه صفوی و قزلباشان فرار داشتند و می‌توانستند که بر سر شیعیان ایران نیز همان در آورند که قزلباشان بر سر سنیان در آورده بودند.

بسیاری از سردسته‌های تبرائی‌ان که در سالهای فعالیتشان ثروتمند و پر قدرت شده بودند نیز نمی‌توانستند که امر و نهی‌های شیخ کرکی را تحمل کنند. نخستین مخالفت رقیبان شیخ کرکی بر سر تغییر دادن قبله بود. تغییر دادن قبله یعنی دستکاری در مساجد به بهانه بازسازی آنها. دستکاری در صد مسجد یا هزار مسجد یعنی تحویل گرفتن هزینه بازسازی صد یا هزار مسجد از خزانه ایران توسط شیخ کرکی که بدون هیچ‌گونه نظارتی کارهایش را انجام می‌داد. او چنان بر روح شاه تهماسب همیشه مست مستولی بود که مخالفت‌های رقیبانش به جایی نمی‌رسید. یکی از سرسخت‌ترین مخالفان شیخ کرکی در تغییر دادن قبله مساجد غیاث الدین منصور بود که در رقابت قدرت با شیخ کرکی شکست خورده به شیراز تبعید شده و دست‌نشانده شیخ کرکی شده بود. غیاث الدین منصور - به خاطر ضربه‌ئی که از شیخ کرکی خورده بود - مخالف دستکاری در مساجد ایران شد، و می‌گفت که «تعیین قبله وظیفه مهندسان است نه فقیهان».^۱ ولی شیخ کرکی استدلال

می‌کرد که من نایب امام و هر چه می‌گویم درست است، زیرا به همه علوم زمانه واقف‌ام؛ و شاه تهماسب نیز فقط سخن او را قبول داشت و به فریادهای مخالفانش توجهی نمی‌کرد.

شیخ کرکی بر آن شد که این برنامه را با آزادی کامل به انجام برساند. آنچه برای او اهمیت داشت آنکه هم شاه نوجوان همیشه مست، هم بخشی از سران قزلباش و هم بخش اعظم سران دسته‌جات تبرایی با او بودند، و هم درآمد‌های نجومی اوقاف ایران در اختیار او بود، و از همه‌گونه ابزار سرکوب و ارباب و زبان‌بندی رقیبانش برخوردار بود. او می‌توانست که با این پشتوانه نیرومند برنامه‌هایش را دنبال کند. با این حال برای آنکه او هر لحظه بتواند که نیروی قزلباش را برای سرکوب رقیبانش به حرکت درآورد، و کسی جرأت نکند که در برابر فرمان او برای نابودگری کس یا کسانی تردید کند، از شاه تهماسب یک فرمان کتبی گرفت که شاه آن را به دست خودش با املاي شیخ کرکی نوشته بود، و در میان سران قزلباش توزیع کرد. متن این حکم چنین بود:

هر که مخالفت خاتم‌المجتهدین، وارث علوم سید المرسلین، نایب‌الأئمة المعصومین [شیخ کرکی] بکند، و در مقام متابعت نباشد، بی‌شائبه ملعون و مردود [است]، و به سیاسات عظیمه و تأدیب بلیغه مؤاخذه خواهد شد.^۱

شاه تهماسب در این حکم گفته بود که هر که با فرمانهای شیخ کرکی کوچکترین مخالفتی نشان دهد به سختی کیفر خواهد دید؛ و تأکید کرده بود که چنین کسی «ملعون و مردود است»، یعنی کافر است و باید کشته گردد. اکنون همان شیعه‌شدگانی که تا دیروز از سران پر قدرت دسته‌جات تبرایی بودند و به مقام و مکنت رسیده بودند، در یک روند نوینی که شیخ کرکی به جریان افکنده بود قرار بود که با چوب تکفیر از میان برداشته شوند تا لبنا‌نیهای تاره‌رسیده در ایران بی‌رقیب بمانند.

شیخ کرکی با در دست داشتن این حکم شدید و غلیظ دست به کار تصفیۀ مخالفانش شد. چند تن از ازرقیبان عراقی او که در آن سالها وارد ایران شده بودند از بیم او از ایران گریختند، و دیگر رقیبان او از سردستانان تبرایی نیز سخت سرکوب گردیدند. شیخ کرکی در مقام ریاست کل دستگاه دینی درآمد همه اوقاف ایران را در اختیار خود گرفت، دست به کار ساختن مدارس برای تعلیم مذهب شد، و پرداخت همه هزینه‌ها را خودش شخصاً زیر نظارت داشت و به کسی اجازه نداد که در کارش نظارت کند. دستگاه قضایی را نیز در اختیار خودش گرفت و به تعیین قاضیان مورد نظر خویش که از خارج کشور و مشخصاً از جنوب لبنان وارد می‌شدند پرداخت. مدرسان، قاضیان، امامان مساجد و تبلیغ‌گران مذهب شیعه صفوی در زمان شاه تهماسب عموماً لبنانی بودند که توسط شیخ کرکی آورده می‌شدند و طبق اراده او عمل می‌کردند. ما سراغ نداریم که یک شیعه قمی یا کاشانی یا شیعه شده تبرایی در زمان او در دستگاه دینی و قضایی مقام مهمی داشته باشد. این را منابع کتبی موجود تأیید می‌کند.

ما در این دوره با دو اصطلاح مواجه‌ایم که یکی «مخالفین» و دیگری «مُعانَدین» است. گرچه این دو اصطلاح در مواردی به جای هم به کار رفته‌اند، ولی اصطلاح اول برای سردستانان تبرائیان رقیب شیخ کرکی و اصطلاح دوم برای سنیان و شیعیان زیدی و اسماعیلی به کار می‌رفته است. این هر دو اصطلاح توسط شیخ کرکی ابداع شدند تا همه کسانی که با آمدگان از روستاهای لبنان همسو نبودند با چوب «مخالف» یا «مُعانَد» تکفیر شده از میان برداشته شوند.

شیخ کرکی پس از نویساندن حکمنامه شاه تهماسب، فتوایی شرعی صادر کرد که در هیچ کدام از شهرهای ایران نباید «مخالفان» و «مُعانَدان» زندگی کنند. این فرمان شرعی برای اخراج همگانی ایرانیان سنی مانده و شیعیان اسماعیلی و زیدی از شهرهای خودشان بود. صاحب قصص العلماء در این باره چنین نوشته است:

او امر کرد که مخالفان و سنیان را [از شهرها] بیرون کنند تا مبادا که موافقین

را گمراه نمایند.^۱

شیخ کرکی با این فتوا هم به جنگ شیعیان زیدی و اسماعیلی برخاسته بود و هم به جنگ سنیان. این به آن معنا است که یک فقیه لبنانی از یکی از روستاهای دورافتاده لبنان برای اولین بار به ایران وارد شده بود، خود را در حفظ سپرها و شمشیرها و نیزه‌های قزلباشان و تبرهای تبرائیان قرار داده و به جنگ همه چیز ایران و ایرانی برخاسته بود تا هرآنچه ایرانی ساخته بود و از ویرانگری قزلباشان رهیده بود را ویران کند و از میان ببرد. دستگاه دینی‌ئی که او تشکیل داد یک مجموعه از عربهای تازه‌وارد بیگانه از ایران و دین و فرهنگ و تمدن و زبان ایرانی بودند که از یک محیط شدیداً سنی ستیز شام وارد ایران شده به قزلباشان پیوسته رهبری دسته‌جات تبرّایی را به دست گرفته بودند تا کینه‌های تاریخی که از سنیان در دل داشتند و از لبنان با خود آورده بودند را بر سر سنیان ایران خالی کنند.

تدوین تشیع صفوی

شیخ کرکی در طی سالهای تلاش برای آشنا کردن ایرانیان با اصول و فروع آنچه «مذّحِبِ حَقِّ جَعْفَری» نامیده می‌شد عقاید و افکارش را به شاگردانش املاء کرده به رشته تحریر درآورد، و از این افکار چند جلد کتاب تهیه گردید. یکی از کارهای بسیار نتیجه‌بخش شیخ کرکی و همدستانش برای نشر تشیع صفوی در ایران آن بود که کودکانی که پدر و مادرشان را قزلباشان کشته بودند یا دسته‌جات تبرایی از کوی و برزنهای می‌رُوندند را زیر قیمومت می‌گرفتند و پرورش مذهبی می‌دادند و به شیوه دلخواه خویش می‌پروردند تا ادامه‌دهنده راه ایشان گردند. به عبارت دیگر، فرزندان کسانی که جان بر سر عقیده‌شان نهاده بودند را شیخ کرکی تحویل می‌گرفت تا شیعه صفوی کند. اسکندربیک در باره این ترتیب نوشته است که در هر شهری چهل یتیم پسر و چهل یتیم دختر را تحویل

---

۱ - میرزا محمد تنکابنی، قصص العلماء، ۳۴۷.

می گرفتند، «ملبوس و مایحتاج تعیین فرموده معلم و معلمه شیعه مذهب پرهیزکار و خدمتکاران صلاحیت شعار قرارداد تربیت می کردند، و در هنگام بلوغ، هر کدام را با دیگری تزویج داده، غیر بالغی را در عوض می آوردند».^۱ این معلمها و معلمه ها لبنانی بودند.

به این ترتیب، کودکان بی کس شده ایرانی که در مکتب اینها تربیت می شدند در آینده مردانی بودند که از طرفی عربی خوان شده بودند، و از طرف دیگر، با ازبر کردن تألیفات فقهای لبنانی، به طور کامل هم عقیده این لبنانیان بار آمده بودند، و در آینده راه و رسم مذهبی شیخ کرکی و فقهای لبنانی را در ایران دنبال می کردند.

ریاست دستگاه دینی ایران چندان قدرت و ثروت می آورد که رقابتهای دیگر فقهای تازه وارد عرب با شیخ کرکی که از حمایت سران متنازع قزلباش برخوردار بودند سرانجام کار خودش را کرد و شیخ کرکی در سال ۹۱۳خ به مسمومیت از میان برداشته شد (به شهادت رسید). او که با دست خالی و جامه یک لایه به ایران آمده بود روزی که شهید شد یکی از ثروتمندترین شخصیتهای صفوی بود که ثروتش با ثروت شاه برابری می کرد.

بالاخر، از نوشته مورخان صفوی خواندیم که همه همدستان شیخ کرکی در دستگاه دینی و قضایی صفوی عرب بودند. شماری از اینها از وابستگان به خانواده خود شیخ کرکی بودند، که معروفترینشان مردی بود دخترزاده شیخ کرکی که نام میر سیدحسین جبل عاملی را بر خودش نهاده بود (رسماً سید شده بود). اسکندر بیگ درباره این مرد می نویسد که پس از شیخ کرکی وارد دربار شاه تهماسب شد، و خودش را «سید المحققین و سَنَدُ المُدَقِّقین و ارث علوم الأنبياء والمرسین خاتم المجتهدین» می نامید، ولی رقیبان بسیار داشت که در پشت سرش ادعاهای او را رد می کردند. او که از سنی ستیزان دوآتشه و بسیار خشن بود چند

رساله در تکفیر سنیان نوشت و انتشار داد. اسکندربیک درباره او چنین نوشته است:

از جبل عامل آمده، مدتی در دارالارشاد اردبیل به تدریس و شیخ الاسلامی و قطع و فصل مهمام شرعیه قیام داشت. بعد از آن (یعنی پس از درگذشت شیخ کرکی) به درگاه معلی (یعنی دربار شاه تهماسب) آمده دعوی اجتهاد می نمود و منظور نظر حضرت شاه جنت مکان گردید... توفیق او را «سید المحققین و سَنَدُ الْمُدَقِّقِینِ وارث علوم الانبیاء والمرسین خاتم المجتهدین» مرقوم می ساختند، اگرچه علماء در این باب سخن داشتند و غائبانه اذعان می نمودند... تصانیف بسیار در فقه و حقیقت مذهب اثنا عشری و رد مذاهب مبتدعه دارد.^۱

تصانیف این بزرگوار به حدی خردستیز و شرم آور بود که بعدها نابود کرده شدند و چیزی از آن برای ما نمانده است.

از آن پس تا پایان دوران صفوی هرچه فقیه شیعه در ایران صفوی می شناسیم فرزندان و نوادگان همین لبنانیان بودند و جز اینها در میان فقیهان ایران تا پایان دوران صفوی انگشت شمارند. بر هر فقیه نامدار دوازده امامی در دوران صفوی و منسوب به هر کدام از شهرهای ایران، با لقبهائی همچون استرآبادی، قزوینی، شیرازی، اصفهانی، سیستانی، اردبیلی، تبریزی، شوشتری، و جز اینها که دست بگذاریم وقتی ریشه اش را می کاویم می بینیم که به یکی از این لبنانی ها یا یک عراقی خواهد رسید که در زمان شاه تهماسب یا پس از او وارد ایران شده است.

ترتیباتی که شیخ کرکی و فقهای لبنانی در ایران ایجاد کردند، در سلطنت درازمدت شاه تهماسب (۹۰۳-۹۵۴خ) یک لایه نوین اجتماعی را از بطن خود بیرون داد که در تاریخ ایران بعد از اسلام (و در کل تاریخ اسلام) بی سابقه بود. این لایه رجال مذهبی تشیع صفوی بودند که سازمان و تشکیلات بسیار منظمی

برای خود ایجاد کرد، تا با قبضه کردن روح و فکر نسلهای دوم و سوم شیعه‌شدگان ایران به اهرم قدرت سیاسی بسیار نیرومند تبدیل گردد، و نوعی دولت در دولت تشکیل دهد و در ادارهٔ کشور سهم عمده ایفا کند.

شگفت آنکه تشکیلاتِ کلیساییِ تشیعِ صفویِ شباهتیِ شکلی به دستگاه دینی ایران ساسانی داشت؛ لذا بسیاری از ایران‌شناسانِ غربیِ سدهٔ اخیر که در تاریخ ایران مطالعه کردند، به علت ناآگاهی از روند تاریخیِ پیدایشِ تشیعِ صفوی، به گمان غلط افتادند که تشیعِ صفوی تلاشی از جانبِ ایرانیان برای احیای فرهنگ کهن ایرانی بوده است. و از آنجا که در عهد صفوی یک دولت واحد و متمرکز با یک مذهب رسمی در بخشی از ایرانِ اصلی شکل گرفت، اینها گمان بردند که تشکیل دولت قزلباشان یک نهضت ایرانی برای بازگشت به ریشه‌های باستانی بوده است. در ایران نیز بسیاری از مطالعه‌گران تاریخ به تأثیر از نوشته‌های غربیها دولت صفوی را احیاءکنندهٔ شاهنشاهی ایران دانستند. اینها یا از تحلیل رخدادهای عهدِ صفوی عاجز بوده‌اند، یا حوصلهٔ خواندن متون تاریخیِ نوشته شده در عهد صفوی نداشته‌اند، یا علاقه داشته‌اند که قزلباشان را ایرانی معرفی کنند. بعضی از ایرانیانِ معاصر که از تبار همین قزلباشان‌اند در اثبات ایرانی بودن قزلباشان تا جائی پیش رفتند که نوشتند قزلباشان اصلاً ایرانی بوده‌اند که در اوائل فتوحات اسلامی به درون اناتولی گریخته بوده‌اند و بعدها در زمان شاه اسماعیل به ایران برگشته‌اند. اینها چونکه دانشگاه دیده‌اند از تاریخ بی‌خبر نیستند، ولی می‌خواهند که چشمان ایرانیان را بر بندند تا نتوانند که قبیله‌های همین قزلباشان و زمانهای مهاجرتشان به درون اناتولی را ببینند. اینها در حقیقت می‌خواهند جنایت‌های نیاکانشان در ایران را توجیه کنند. و گرنه کدام کسی است که تاریخ را مطالعه کرده باشد و نداند که قزلباشان نه ایرانی بلکه از قبایل ترک و تاتار بودند، و نداند که هجرت جماعات ترک به درون اناتولی چه گونه و در چه شرایطی صورت گرفت، سپس این ترکان چه گونه مسلمان شدند و چه گونه مذهب قزلباشان در اناتولی پدیدار گشت؟ اینها نمی‌خواهند اذعان

کنند که نه تنها تمامی قزلباشان از بیابانهای اناتولی وارد ایران شده بودند و حتی زبان ایرانی نمی‌دانستند بلکه تمامی دستگاه تشیع صفوی توسط تازه‌واردان غیر ایرانی شکل داده شد نه توسط ایرانیان. اینها نمی‌خواهند اذعان کنند که خود ایرانیان هیچ نقشی در تشکیل دولت صفوی نداشته‌اند، جز آنکه شاه اسماعیل از نوادگان شیخ صفی‌الدین اردبیلی بوده و شاه ایران شده است. اما همه کسانی که او را شاه ایران کردند ترکان آمده از اناتولی بودند نه ایرانیان؛ و سپس همه کسانی که مذهب صفوی را تدوین کردند عربهای تازه‌وارد بودند که پیش از آن هیچ‌گاه ایران را ندیده بودند.

شاه صفوی همه خصوصیات شاهان سامی دنیای کهن را در خویشتن جمع داشت. شاهان دنیای کهن سامی عموماً انبیای گزیده آسمان و مالک زمینها و مردم کشورشان بودند. شاه صفوی نیز نماینده خدا در روی زمین و مرشد کامل و ولی مطلق بود که ادعای ارتباط مستقیم با عالم غیب داشت. فرمان شاه صفوی مثل شاهان سامی برای قزلباشانش به مثابه فرمان آسمانی بود، و تخطی از آن گناهی نابخشودنی به‌شمار می‌رفت که هم مجازات دنیایی را در پی داشت و هم کیفر اخروی را؛ زیرا هرکس از شاه صفوی اطاعت نمی‌کرد و در سلک مریدان او نبود بی‌دین و کافر شمرده می‌شد، و علاوه بر آنکه می‌بایست که در این دنیا به جرم بی‌دینی کشته شود در آخرت هم به جهنم می‌رفت. این از آن سبب بود که نظریه پردازان دینی دولت صفوی عموماً از اقوام سامی بودند، و در میان آنها هیچ ایرانی‌ئی وجود نداشت؛ و تئوری سیاسی را براساس همان نظریات کهن اقوام سامی پرداختند.

تشکیلات دینی صفویه نیز شباهت تام به تشکیلات دینی اقوام سامی در دنیای کهن داشت. در رأس این تشکیلات یک فقیه‌ی ایستاده بود که اگر نماینده مستقیم خدای آسمانی نبود نماینده امامی بود که مستقیماً با آسمان ارتباط داشت و حی و همه‌جا حاضر و بر همه چیز و همه کس ناظر و عالم الغیب بود. رئیس مذهب در دستگاه تشیع صفوی جای انبیای سامی دنیای کهن (چه کاهنان دوران

آشوریها و بابلیها و چه انبیای بنی اسرائیل) را گرفت. تشکیلات سیاسی و دینی صفویه تشکیلات سامی‌های دنیای باستان بود، و هیچ ربطی با سنتهای ایرانی - چه ایران باستان و چه ایران اسلامی - نداشت.

فرهنگ ایرانی نه تنها همهٔ انسانها بلکه همهٔ موجودات روی زمین را جلوه‌ئی از ذات خدا می‌دانست. این نگرشی بود که زرتشت به ایرانیان آموخته بود سپس ایرانیان بنیانگذار مذهب معتزله و ایرانیان بنیانگذار مکتب فکری اخوان الصفا (باطنیه)، و پس از آنها عارفان بزرگ ایرانی از بایزید تا عطار و مولوی و جامی به گونهٔ دیگری تشریح کرده بودند.

اما در تشیع صفوی فقیه عربی‌دان نمایندهٔ خدای آسمان بود، و مردم موظف بودند که فرمانهای الله را از او بگیرند و اجرا کنند، و بیست درصد دارایی‌شان و به همین نسبت از صافی درآمد سالانه‌شان را به او بدهند. لذا خمس نیز که در اسلام بر غنایم جنگی مقرر شده بود فقهای آمده از لبنان با تعریف نوینی وارد فکر مذهبی قزلباشان کردند. آنها مفهوم نوینی برای خمس ساختند، و مقرر کردند که مردم ایران باید بیست درصد دارایی‌شان و به همین نسبت از درآمد سالانه‌شان را به اینها تحویل دهند؛ زیرا اینها نمایندهٔ امام‌اند و باید که به ایشان تحویل شود. البته مردم ایران اگر به اینها نمی‌دادند ولی قزلباشان و تبرائی‌ان خودشان را از نظر شرعی موظف می‌دانستند که هرچه دارند (یعنی هرچه از مردم ایران به زور می‌گرفتند/ از ایرانیان غنیمت می‌کردند) بیست درصدش را به اینها بدهند. همین درآمدهای نجومی خمس بود که فقهای لبنانی آمده به ایران را به زودی تبدیل به سلاطین مالی کرد تا جائی که برخی از فقیهان بلندپایه در دولت صفوی دارائیه‌ها و ممتلكاتی گاه بیشتر از شاه داشتند.

دستگاه و تشکیلاتی که شیخ کرکی ابداع کرد پردرآمدترین دستگاه و تشکیلات، و طبقهٔ روحانیت نوظهوری که او اساسش را در کشور ما نهاد تا امروز ثروتمندترین و مرفه‌ترین و نیرومندترین و پرنفوذترین طبقه در ایران مانده است. مهمترین کار شیخ علی کرکی برای تئوریزه کردن عقیدهٔ قزلباشان، تدوین

تئوری موسوم به «تَوَلَّى وَ تَبَرَّى» بود. او در این زمینه کتابی با عنوان «نَفَحَاتُ اللّاهوتِ فِي لَعْنِ الْجَبْتِ وَالطَّاغُوتِ» تحریر کرد. جَبْت و طَاغُوت که شیخ کرکی لعنت به آنها را تنها وسیلهٔ راهیابی به بهشت معرفی کرده، در زبان قرآن به بتهای مکه گفته شده است. شیخ کرکی ابوبکر را جَبْت و عمر را طَاغُوت نامید. گویا الله در قرآن به پیامبر خبر داده بوده که مردم پس از او به ابوبکر و عمر ایمان می آورند و از اسلام بیرون می روند و سنی می شوند و با اسلام می جنگند. او در نوشته هایش با دلایل و براهین و با آوردن آیه های قرآن کافر بودن ابوبکر و عمر را به اثبات رساند، و ثابت کرد که این دو تن برای آنکه مسلمین را پس از پیامبر به بت پرستی برگردانند منافقانه مسلمان شدند و خودشان را به پیامبر نزدیک کردند، و همینکه پیامبر درگذشت قدرت سیاسی را به انحصار خود درآورده اسلام را منهدم کردند. او نوشت که سنیان چونکه پیروان این دو هستند کافر و بی دین اند و به فرمان خدا باید از جهان برافتند. او برای توجیه شرعی این «جهاد» آیات قرآن را که در ضرورت مبارزه با کافران آمده بود آورد و گفت که اینها را خدا دربارهٔ سنیان گفته است. او که شاید از تاریخ اسلام آگاهی درستی نداشته چنان پنداشته است که وقتی ابوبکر و عمر جانشینی پیامبر را از علی - که ولی عهد پیامبر بود - غصب کردند قلمرو اسلام بسیار گسترده بود و آنها آمده بودند تا مسلمین را گمراه کنند و کمین پدرانشان را از خاندان پیامبر بگیرند. نوشته های او چنان است که انگار پیامبر در همان آغاز بعثتش پیامبر شاه همهٔ عربها و بخش وسیعی از جهان بوده و علی نیز به عنوان ولی عهد او منصوب شده بوده است. و انگار همان گونه که شاه اسماعیل و شاه تهماسب به زور شمشیرشان سنیان ایران را مسلمان کردند پیامبر و علی نیز در جنگ با مخالفانشان چنان وضعی داشتند.

او در کتاب «نَفَحَاتِ اللّاهوتِ» شاه اسماعیل و شاه تهماسب را موسوی از تبار موسی الکاظم و نمایندهٔ الله و پیامبر گونه معرفی کرده و تأکید می کند که شاه «از یآوری ملائکه و انس و جن برخوردار است» و او است که فرادست است و همهٔ کافران و بی دینانی که بی جهت خودشان را اهل سنت نامیده اند فرودست اند و تا

روز قیامت باید در ذلت بمانند. و می نویسد که از زمان درگذشت پیامبر تا کنون سلطنت در دست بددینان بوده؛ وقتی پیامبر از دنیا رفت آنها ظالمانه مقام امیرالمؤمنین را غصب کردند و خودشان را خلیفهٔ پیامبر نامیدند، در سقیفهٔ بنی ساعده به حيله مردم را فریفته از راه به در بردند و به ناحق بر جای پیامبر نشستند و مردم را بر ضد امیرالمؤمنین برانگیختند زیرا امیرالمؤمنین پدران و برادران و پسرانشان را کشته و آنها را به زور شمشیر مسلمان کرده بود (ابوبکر و عمر را علی به زور شمشیر مسلمان کرده بود)، لذا از او در کینه بودند؛ رئیس بنی تیم (یعنی ابوبکر) که جانشین پیامبر شد از کودکی تا پیری بت می پرستید و از امور دین هیچ آگاهی نداشت؛ و آن حرامزادهٔ بی پدر و مادر فریبکارهٔ سیاهکاره از بنی عدی (یعنی عمر) که کسی نمی داند پدرش کیست در شرع دستکاری کرد و پارهٔ تن پیامبر را آماج کینه قرار داد؛ و نره گاو بنی امیه (یعنی عثمان) که امویان را برگردهٔ مسلمین سوار کرد دشمنان پیامبر را تقویت نمود تا از فرزندان فاطمه انتقام بگیرند، و عاقبت هم خودش با همان شمشیرهای کشته شد که مشرکان را در بدر کشته بودند (شورشیان مسلمان شده در زمان عمر که عثمان را کشتند همانها بودند که در جنگ بدر همراه پیامبر و علی با ابوسفیان جنگیده بودند). و توضیح می دهد که این گونه بود که کسانی که آشکاره فسق و فجور می ورزیدند امور این امت را در چنگال خودشان گرفتند، بی بته های بنی امیه فرزندان پیامبر را کشتند، و پس از آن پلیدها بنی عباس که مجوسان این امت بودند (یعنی خلفای عباسی دین ایرانیان داشتند) خلافت را به دست گرفتند و راه آنها را دنبال کردند؛ به دروغ ادعا نمودند که پیامبر از ابوبکر تمجید کرده است و احادیث دروغ در این باره ساختند، ولی هر مسلمان با انصافی می داند که ابوبکر نه دین داشت و نه علم؛ بلکه سراسر عمرش را به بت پرستی سپری کرد. و می افزاید که آنها چنان مردم را گمراه کردند که حتی برخی از کسانی که ادعای شیعه بودن می کنند (یعنی شیعیان زیدی ایران) نیز پنداشتند که لعنت کردن و دشنام دادن به این پلیدها جائز نیست. او سپس یادآور می شود که از این جهت بود که من تصمیم

گرفتم تا کتابی را تألیف کنم و کفر و فسق و فجور اینها را از پرده بیرون بیندازم و لزوم لعنت و دشنام به اینها را بر مبنای آنچه در قرآن کریم آمده است بیان نمایم؛ و هدفم از این کار خیر آن است که به درگاه الله تعالی و پیامبر و امامان معصوم تقرب یابم و به افرازنده این پرچم دولت صفوی که شاخه درخت آنها است (یعنی شاه صفوی از نسل پیامبر و امامان است) خدمتی کرده باشم. من اگر توان شمشیر زدن را ندارم با زبانم می توانم که به آنها لعنت کنم.

شیخ کرکی پس از این مقدمه که هفت صفحه از آغاز کتابش را شامل می شود به بیان ضرورت لعنت کردن به ابوبکر و عمر و پیروان آنها می پردازد و ثوابی که این لعنت کردن نصیب شیعه می کند را بیان می دارد. آنگاه شماری از آیاتی که در قرآن به دشمنان الله و ظالمان و فاسقان و کافران و مشرکان لعنت فرستاده را در کنار هم می چیند تا نشان دهد که الله در زمان پیامبر به اینها لعنت فرستاده بوده است و بر هر مسلمانی واجب است که به آنها لعنت کند تا رضای الله و پیامبر و معصومین نصیبش شود و به بهشت برود. سپس یادآور می شود که امیرالمؤمنین علی در قنوت نمازهای واجب به مخالفانش لعنت می فرستاد، و مشخصاً به هردو بت قریش یعنی ابوبکر و عمر لعنت می فرستاد، و اگر لعنت فرستادن به اینها نه بخشی از نماز بود او این کار را نمی کرد. و امام صادق نیز وقتی نمازش را تمام می کرد بر ابوبکر و عمر و دو تن دیگر از قریشیها لعنت می فرستاد. لعنت فرستادن به اینها از تعالیم و شعائر اصلی دین است و شک در این باره جائز نیست. اینها مستحق لعنت اند و باید به آنها لعنت بشود. الله تعالی همان گونه که محبت اولیای خودش را واجب گردانیده لعنت فرستادن به دشمنان خودش را واجب ساخته است و هر که با این عقیده مخالف باشد از مؤمنان نیست (یعنی هر که به ابوبکر و عمر لعنت نکند کافر است). براءت جستن از دشمنان الله بخشی از ایمان است، و الله تعالی روز قیامت از کسانی که از ابوبکر و عمر تبری نجسته اند بازخواست خواهد کرد؛ و قرآن بر این امر تأکید نموده است. همان گونه که توحید و امامت از اصول دین است تبری جستن از دشمنان الله نیز چنین است.

تبری جستن از ابوبکر و عمر بر هر مسلمانِ مکلفی واجب و لازم است.^۱

شیخ کرکی ادامه می‌دهد که کسانی که صفت اصحاب پیامبر گرفتند پس از پیامبر با ابوبکر بیعت کردند و از دین بیرون شدند. پیامبر در زمان حیاتش آنها را می‌شناخت زیرا الله آنها را به او شناسانده بود و آیات قرآن درباره منافقین نازل شده بود، ولی پیامبر با آنها کاری نداشت. آنها در حیات پیامبر تظاهر به مسلمانی می‌کردند ولی پس از پیامبر مرتد شدند. کسانی که می‌گویند نباید به اصحاب پیامبر لعنت فرستاد (یعنی شیعیان زیدی ایران) سخنشان باطل است زیرا لعنت فرستادن به کافران از واجبات دین است. الله در قرآن گفته که هر که شرک بورزد هر کار نیکی که انجام دهد برباد است. احادیثی که سنیان در تمجید اصحاب پیامبر از زبان پیامبر آورده‌اند جملگی دروغ و باطل است. این احادیث را جاهلان کوردل جعل کرده‌اند و الله دلایشان را کور کرده بوده تا باطل ببافند. آنها فاطمه را مجتهد نمی‌دانند ولی عائشه که گفته طلحه و زبیر مؤمن بودند را مجتهد می‌شمارند. آنها با جهالتشان و جوب لعنت فرستادن به ابوبکر و عمر را انکار می‌کنند در حالی که الله تعالی در قرآن به ظالمان لعنت فرستاده است (در اینجا او آیاتی از قرآن را آورده که گویا درباره ابوبکر و عمر است). و یادآور می‌شود که ابوبکر و عمر به علی ظلم کردند و جانشینی پیامبر که حق او بود را غصب کردند پس ظالم بودند و مشمول حکم این آیات شدند؛ و هر ظالمی ملعون است.^۲

کرکی پس از آن با آوردن آیاتی از قرآن که می‌گوید درباره علی نازل شده است یادآور می‌شود که سنیان کافر فاجر که دشمن امیرالمؤمنین و پیرو امامان کفر و ضلالت‌اند این آیات قرآن را قبول ندانند و آنها را تحریف می‌کنند و مردم را به گمراهی می‌اندازند. آنها نه از الله شرم می‌کنند و نه از پیامبر؛ و احادیثی در باب فضایل ابوبکر و عمر می‌سازند تا به خیال خام خودشان آنها را مسلمان جلوه دهند.

۱. نفحات اللاهوت، ۷-۳۶.

۲. همان، ۳۵-۵۴.

آنها حتی به دروغ ادعا می‌کنند که ابوبکر به پیامبر کمک مالی می‌کرد. ولی همین قدر که بدانیم پیامبر وقتی می‌خواست هجرت کند شتری از ابوبکر خرید و ابوبکر بهایش را از پیامبر گرفت دروغ آنها افشا می‌شود. ابوبکر که بت می‌پرستید چه گونه ممکن است که دوست پیامبر باشد؟ ممکن نیست که پیامبر با کسی دوستی کرده باشد که دشمن الله بوده است. لیکن امیرالمؤمنین علی هیچ‌گاه بت نپرستیده بود و معصوم بود و الله او را به‌جانشینی پیامبر منصوب کرد و او را مولای مسلمین قرار داد. ابوبکر و عمر چه سابقه‌ئی در اسلام داشته‌اند که سنیان متعصب می‌گویند دارای سابقه بوده‌اند؟ در جنگ بدر امیرالمؤمنین بود که آن‌همه کافران را کشت، و شمار کافرانی که او کشت به شمار کافرانی بود که ملائکه کشتند (یعنی کافرانی که در جنگ بدر کشته شدند یا به دست علی بود یا به دست ملائکه). ولی از ابوبکر و عمر در جنگ بدر هیچ خبری نبود و نامی از آنها به میان نیامده است. در جاهای دیگر نیز چنین بود و اگر هم همراه پیامبر می‌رفتند در میانه جنگ می‌گریختند تا مسلمین شکست یابند. هیچ‌کدام از مورخان و محدثان نگفته‌اند که ابوبکر و عمر کاری سودمند برای اسلام کرده‌اند؛ و این متعصبان که مدعی خدمت آنها به اسلام‌اند دروغ و باطل آورده‌اند. مگر عبدالرحمان پسر ابوبکر در جنگ بدر با پیامبر نجنگید؟ هر پسری به‌راه پدرش می‌رود. ابوبکر ظالم و ملعون بود، و پیروانش نیز ظالم‌اند و نصیبی از ایمان و اسلام نبرده‌اند.^۱

او پس از ابوبکر و عمر به عائشه می‌پردازد و می‌نویسد که سنیان ادعا می‌کنند که عائشه به اجتهاد خودش عمل کرد؛ ولی ادعایشان باطل است زیرا عائشه ملعون بود به آن سبب که برضد امیرالمؤمنین صلوات الله علیه جنگید در حالی که می‌دانست که پیامبر به علی گفته بوده که هر که با تو بجنگد با من جنگیده است. پس عائشه کافر و ملعون است.

سپس به رد نظریه ضرورت انتخابی بودن مقام امامت و تثبیت نظریه

انتصابی بودنِ امام می‌پردازد و می‌نویسد که سنیان ادعا می‌کنند که امام باید به اجماع آرای مسلمین تعیین شود، و بر این اساس است که ابوبکر ملعون را امام می‌دانند زیرا در سقیفه بنی‌ساعده انتخاب شده است. ولی از یاد می‌برند که فاطمه که پارهٔ تن پیامبر بود با انتخاب ابوبکر مخالفت ورزید زیرا ابوبکر ملعون بود. زشت‌ترین کاری که ابوبکر و عمر کردند آن بود که از امیرالمؤمنین علی خواستند که با آنها بیعت کند. سنیان که خلافت ابوبکر و عمر را قبول دارند از روی جهالتشان الله را تکذیب می‌کنند. ابوبکر و عمر با ادعای آنکه جانشین پیامبرند به پیامبر نیز ظلم کردند زیرا به ناحق و ناروا در جای او نشستند. ظلمی بیشتر از این قابل تصور نیست. آنها با نشستشان در جای پیامبر به امت نیز ظلم کردند، زیرا احکام شرع را نمی‌دانستند و بر اساس هوای نفس خودشان حکم راندند و مردم را گمراه کردند. آنها چونکه احکام شرع را نمی‌شناختند زواج متعه (صیغه کردنِ زنان) را تحریم کردند و کسانی از قبیل ابن عباس که حکم شرع را می‌دانستند از بیم آنها زبان در کام کشیدند و چیزی نگفتند. کسی که شخصیت جلیل‌القدری مثل ابن عباس از او بترسد حقیقتاً که کافر و فاسد و فاجر و ظالم بوده است. چه فساد و ظلمی بیش از این که آنها باعث قتل امام حسین شدند و شاعر گفته که «امام حسین در همان روزی کشته شد که ابوبکر را در سقیفه انتخاب کردند». ابوبکر و عمر به فاطمه ظلم کردند و میراث پیامبر را به او ندادند، و هر که به فاطمه ظلم کرده باشد ملعون است. قرآن و اهل بیت پیامبر و فاطمه و حسن و حسین با ابوبکر و عمر مخالف بودند و این دلیل کفر ابوبکر و عمر است. همهٔ اصحاب پیامبر که با ابوبکر و عمر مخالفت نکردند کافر شدند. چه ظلمی بیش از این که وقتی امیرالمؤمنین از بیعت با ابوبکر خودداری نمود عمر جمعی از اصحاب پیامبر را برداشت و همیزم به درِ خانهٔ فاطمه برد تا خانهٔ فاطمه را به آتش بکشد؟ و این در حالی بود که همه می‌دانستند که پیامبر گفته هر که فاطمه را بیازارد مرا آزرده است و هر که فاطمه را به خشم آورد مرا به خشم آورده است، و خشم فاطمه خشم الله است. آنها نه حق حرمت فاطمه را نگاه داشتند نه حق نبوت

پیامبر را؛ لذا از آزار رساندن به فاطمه و امیرالمؤمنین خودداری نمی کردند. آنها با آزدن فاطمه پیامبر را آزدند، و پیامبر گفته که فاطمه پاره تن من است هرکه او را بیازارد مرا آزرده است و هرکه مرا بیازارد لعنت الله بر او باد. و الله در قرآن گفته که کسانی که به الله و پیامبر اذیت کنند لعنت الله بر آنها باد در دنیا و آخرت. ولی سنیان این حکم صریح قرآن را قبول ندارند و به ابوبکر و عمر لعنت نمی فرستند.^۱ شیخ کرکی به دنبال این افاضات فاضلانه با آوردن چند داستان و آیات قرآن ثابت می کند که عثمان و طلحه نیز کافر بودند و لعنت بر آنها از واجبات دین است زیرا الله و ملائکه و انس و جن به آنها لعنت کرده اند. و باز به ابوبکر و عمر برمی گردد و می نویسد که ابوبکر و عمر و عثمان همه آیاتی که درباره علی و حسن و حسین و فاطمه نازل شده بود را کتمان کردند تا مردم به فضایل آنها پی نبرند (یعنی قرآن را تحریف کردند)، و معاویه بر کشور مسلمین چنگ انداخت و به مردم دستور داد که به اهل بیت پیامبر لعنت بفرستند، و دستور داد که احادیث پیامبر که درباره فضایل امیرالمؤمنین و اهل بیت بود را تغییر بدهند (ابوبکر و عمر قرآن را تغییر دادند و معاویه احادیث را تغییر داد). آنها سنت ظالمانه برای مردم نهادند و راه ضلالت در پیش روی مردم کشیدند لذا مستوجب لعنت الله و ملائکه و همه انس و جن شدند. ابوبکر و عمر و عثمان در جنگها همراه پیامبر می رفتند ولی در حین نبرد می گریختند و اصحاب پیامبر را تشویق به گریختن می کردند. آنها در جنگ اُحد گریختند و مردم را به دنبال خودشان کشاندند و در نتیجه خالد ابن ولید شمار بسیاری از مسلمین را کشت. لیکن امیرالمؤمنین در کنار پیامبر ایستاد و کافران را کشت و از آسمان بانگ آمد که لاسیف الاذوالفقار و لافتی الاعلی (این صدای الله بود که به علی زه می گفت). و ایستادگی او بود که سبب شد مردم به نزد پیامبر برگردند. در جنگ حنین نیز ابوبکر و عمر و عثمان سبب شکست مسلمین شدند ولی شمشیر علی شکست را تبدیل به پیروزی

کرد. در جنگ خیبر نیز ابوبکر و عمر شکست یافتند و علی پرچم را گرفت و دروازهٔ خیبر را برکند و مَرَحَبِ یهودی را کشت و خیبر را گشود و آن دو ملعون (یعنی ابوبکر و عمر) که تن به شکست دادند رسوا شدند، و شاعران در این باره شعرها گفتند و آنها را رسوا کرده‌اند. فرار در جنگ باعث غضب الله و مستوجب لعن است. ابوبکر و عمر چونکه در جنگهای پیامبر می‌گریختند مستوجب لعنت‌اند. ابوبکر و عمر مسلمان نبودند و روایتهای بسیاری دربارهٔ نفاق آنها آمده است. و چه کفری بیش از این که آنها جانشینی پیامبر را غضب کردند و بر خلاف احکام قرآن عمل کردند. و هر که خلاف حکم الله و پیامبر و قرآن عمل کند از بدترین کافران است. عمر زواج متعه (ازدواج موقت) و گفتن حی علی خیر العمل در اذان را ممنوع کرد، و این آشکارترین دلیل بر کفر او است. او برای شرع و نبوت هیچ ارزش و حرمتی قائل نبود و طبق هوای خودش عمل می‌کرد. هر که ایمان داشته باشد با دیدن این دلایل یقین می‌یابد که عمر کافر بود و همهٔ کسانی که از او پیروی می‌کنند کافرند. دیگر از دلایل کفر عمر آن است که خُمس به اهل بیت نمی‌داد (یعنی مقرر نکرد که مردم بیست درصد درآمدشان را به علی بدهند) در حالی که قرآن مقرر کرده که باید خمس به اهل بیت داده شود. ولی عمر با حکم قرآن مخالف بود. ناصیبان که از ابوبکر و عمر و پلیدان ملعون امثال آنها پیروی می‌کنند دشمن حق‌اند، منحرف‌اند، حقوق اهل بیت را نمی‌دهند (یعنی خُمس نمی‌دهند)، و احکام قرآن را اجرا نمی‌کنند. عثمان نیز ناصب فاجر بی‌حیائی بود و هر کاری که دلش می‌خواست می‌کرد و امور امت را به کافران لعینی همچون معاویه و سعید ابن عاص و ولید ابن عُقبَه سپرد، عمویش حَکَم ابن ابی العاص که دشمن آشکار پیامبر بود و پیامبر او را تبعید کرده بود به مدینه آورد، و حکم قرآن و پیامبر را به‌زیر پا نهاد. عمار ابن یاسر می‌گفت که سه تن از اصحاب پیامبر به کفر عثمان گواهی دادند و من نیز گواهی می‌دهم که او کافر بود و کشته شد. عثمان به بهانهٔ آنکه می‌خواهد یک نسخهٔ واحد از قرآن تهیه کند قرآن ابن مسعود را گرفت و سوزاند؛ و همین قدر که بدانیم عثمان قرآن را در آتش افکنده

سوزاند کافی است که کفرش برای ما ثابت شود. اگر عثمان کافر نبود اصحاب پیامبر بر کشتن او اتفاق نمی‌یافتند. عمار ابن یاسر و حُدَیْفه ابن یمان و زید ابن اَرْقَم به کفر عثمان گواهی داده‌اند و همین برای ما بس است. دیگر از دلایل کفر ابوبکر و عمر و عثمان آن است که از پیوستن به سپاه اَسامه خودداری کردند و پیامبر گفته بود که هر که با سپاه اسامه همراه نشود ملعون است. دلیل دیگر کفر آنها آن است که یک‌روز مردی در مسجد پیامبر نماز می‌خواند، پیامبر شمشیرش را به ابوبکر داد و گفت برو گردن آن مرد را بزن. ابوبکر وقتی دید که مرد در سجده است برگشت و به پیامبر گفت او مشغول نماز بود و من نکشتمش. پیامبر شمشیر را از دست او گرفت و به عمر داد و گفت: برو گردن آن مرد را بزن. عمر نیز وارد مسجد شد و چون دید که مرد مشغول نماز است از کشتن او خودداری ورزید و به نزد پیامبر برگشت و گفت: او در حال نماز بود و من نکشتمش. پیامبر سپس شمشیرش را به علی داد و گفت: برو او را بکش. علی دویده رفت تا گردن آن مرد را بزند ولی وقتی وارد مسجد شد دید که مرد رفته است. پیامبر گفت: اگر او کشته شده بود در امت من اختلاف نمی‌افتاد. همه اینها نشانه مخالفت ابوبکر و عمر با فرمان پیامبر و دلیل کفرشان است. آن مرد سپس در جنگ صفین با علی جنگید و علی او را کشت. ولی زنده ماندن او سبب شد که مسلمین به گمراهی افتند و هفتاد و دو فرقه شدند و فقط یک فرقه که شیعه علی بودند مسلمان ماندند. و پیامبر گفته که شیعیان علی فرقه ناجیه هستند و بقیه اهل دوزخ‌اند. دیگر از دلایل کفر ابوبکر و عمر آن است که پیامبر با یک اعرابی اختلاف یافت، قضیه را به ابوبکر ارجاع دادند و ابوبکر به پیامبر گفت که باید سوگند بخوری. پیامبر خشمگین شد و قضیه را به عمر ارجاع دادند. عمر به پیامبر گفت که باید سوگند بخوری. پیامبر خشمگین شد و قضیه را به علی ارجاع دادند. علی بی‌پرس و جو گردن آن اعرابی را زد، و پیامبر گفت قضاوت علی بهترین قضاوت است. دیگر از دلایل کفر آنها آن است که پیامبر در روزهای آخر عمرش می‌خواست وصیت بنویسد که علی را جانشین خودش کند ولی عمر مانع شد، و وقتی پیامبر گفت قلم و دوات بیاورید تا

وصیتم را بنویسم عمر گفت که او هذیان می گوید. و این نشان می دهد که عمر مسلمان نبود و نبوت را قبول نداشت و به پیامبر اهانت می کرد. کسانی که می گویند علی با ابوبکر و عمر و عثمان مخالفتی نداشت و آنها را دوست می داشت و آنها نیز او را دوست می داشتند حقیقت را انکار می کنند و در دنیا و آخرت روسیاه اند (یعنی شیعیان زیدی ایران). هر که عقیده اش چنین باشد، همان گونه که به عمر لعنت شده است به او نیز لعنت می شود و روز قیامت به همراه عمر محشور می گردد. عائشه و حفصه (زنان پیامبر) هم مثل زن نوح و زن لوط بودند که الله در قرآن گفته که زیر پای دو تا از بندگان صالح ما بودند و به شوهرانشان خیانت کردند (یعنی الله در قرآن بیان داشته که عائشه و حفصه چونکه کافر بودند مثل زن نوح و زن لوط در نهان به پیامبر خیانت می کردند).^۱

شیخ کرکی استدلالهایش را با آوردن آیات قرآن و احادیث و روایت‌هایی تقویت می کند و کفر ابوبکر و عمر و عثمان و عائشه و حفصه و کلیه اصحاب پیامبر را به اثبات می رساند و تأکید می کند که لعنت کردن به آنها از واجبات دین است و هر که به آنها لعنت نکند گناهکار است. لعنت‌های او به آنها و پیروانشان همواره تکرار می شود. مثلاً پس از آنکه با دلایل و براهینی ثابت می کند که عثمان کافر بوده است می نویسد که «اینها نشانگر جرأت او بر تغییر دادن شرع است و اقدام به جنگ با الله و نافرمانی از الله و مخالفت با رسول الله است. لعنت خدا بر او و بر دو یارش و بر همه شیعیان و پیروانشان باد از امروز تا روز قیامت». و یادآور می شود که مستحب است که در قنوت نماز به دو بت قریش که ابوبکر و عمر باشند لعنت فرستاده شود؛ زیرا امیرالمؤمنین در قنوت نمازش به هر دوی آنها لعنت می فرستاد. و امام صادق گفته که ابوبکر و عمر امامان کفر بودند، مردم را به جهنم رهنمون شدند، مرتکب ظلم شدند و آتش افروز جهنم گشتند، برضد حق بودند که علی باشد، کافر بودند و در کافری مردند. و امیرالمؤمنین گفته که

خُمس که حق ما است را ابوبکر و عمر از ما دریغ داشتند، انفال (زمینها و اموالی که به دست مسلمین می افتد) از آن ما است و ابوبکر و عمر از ما دریغ داشتند. ابوبکر و عمر حقی که در قرآن برای ما مقرر شده را از ما دریغ داشتند، مردم را بر گرده ما سوار کردند، و خون ما تا روز قیامت در گردن آنها است. و دیگر نشانهٔ وجوب لعنت به ابوبکر و عمر و عثمان آن است که امیرالمؤمنین گفته الله به کسانی که ولایت مرا تکذیب کردند لعنت کرده است. ابوبکر و عمر و عثمان بنیاد ظلم را نهادند و گناه خون حسین نیز در گردن آنها است.^۱

شیخ کرکی در پایان پیشنهاد می کند که باید کلیهٔ سنیان را به جرم پیروی از ابوبکر و عمر و عثمان و عائشه کشتار و نابود کرد:

به جان خودم که کسانی که بر دلایل و براهینی که ما آوردیم واقف گردند و بر حجت‌هایی که بیان کردیم اطلاع یابند و هیچ کدام از این دلایل و حجت‌ها در آنها اثر نکند تا به راه حق بر گردند، و نمی خواهند که راه حق را بشناسند، دلشان بیمار است و گرفتار بیماری عناد گشته‌اند، و هیچ امیدی نیست که با دلیل و برهان به راه بر گردند، تنه‌راه علاجشان شمشیر انتقام است.^۲

شیخ کرکی در این کتاب، علاوه بر وجوب لعنت به ابوبکر و عمر و عثمان و عائشه و حفصه و کلیهٔ پیروانشان، و تأکید بر اینکه لعنت فرستادن بر آنها از واجبات نماز است، بر دو موضوع اساسی انگشت نهاده و همواره تأکید می کند که این دو از ضروریات دین است و ابوبکر و عمر آن دو را از دین بیرون کشیده بوده‌اند تا مردم را گمراه کنند: یکی پرداختن خُمس به فقیهان و دیگر زواج مُتعه (ازدواج موقت/ صیغه). این شیخ بزرگوار لبنانی برای نخستین بار قزلباشان را با موضوع جدیدی به نام زواج مُتعه آشنا کرد؛ رسمی که کسی از مردم ایران تا آن زمان نشنیده بود و نمی دانست و به کار نمی بست.

---

۱. همان، ۱۸۱-۱۹۱.

۲. همان، ۱۹۲.

یک مطالعه سطحی در کتاب «نفحات اللاهوت» نشان می‌دهد که شیخ کرکی دارای مجموعه‌ئی از معلومات سطحی بوده که در زیر منبرهائی از افرادی همسان خودش شنیده بوده و به آنها باور عمیق داشته و آنها را اسلام حقیقی می‌پنداشته است. این همه حماس و گرما که او به عنوان ستیزه با آنچه کفر ابوبکر و عمر و عثمان و عائشه و حفصه و پیروانشان نامیده به کار برده است خبر از کینه‌ئی چندان ژرف در او نسبت به سنیان دارد که بیان شدنی نیست و ریشه‌اش را باید در رخدادهای مربوط به ستیزه‌های خشونت‌آمیز حنبلیان و شیعیان در شام جستجو کرد. چنین حس کینه و انتقامی را نمی‌توان در یک انسان معمولی یافت.

این گونه، جناب شیخ کرکی که از یک روستای کوهستانی لبنان وارد ایران شده است فتوا می‌دهد که ایرانیان یا باید مذهب قزلباشان را بگیرند یا کشتار گردند. و به همراه فتوای کفر اصحاب پیامبر و ضرورت کشتار مردم ایران، به قزلباشان و رؤسای دسته‌جات تبرایی تلقین می‌کند که شما باید خمس مالتان را بدهید تا بهشت برایتان تضمین گردد. این خمس (بیست درصد داراییها و درآمد چندده هزار قزلباش و تبرایی) نیز البته به خود شیخ کرکی و دستیارانش می‌رسید که همگی از روستاهای جنوب لبنان آمده بودند. فتوای ضرورت احیای رسم ازدواج موقت نیز می‌شود حدس زد که او به چه منظوری در میان افکند. وقتی بدانیم که هرکدام از لبنانیها که به ایران آمده بودند چه تعداد از دختران ایرانیان را به عنوان زن موقت در خانه‌هایشان داشتند (زنانی که موقتی و ابزار کامگیری بودند و پس از کوتاهمدتی به دور افکنده می‌شدند تا با چندتای دیگر جانشین گردند) این همه حماس او برای همه گیر کردن ازدواج موقت را تفسیر می‌کند.

بقیائی از مردم ایران که کم و بیش مذهب سابقشان را حفظ کرده بودند و دسته‌جات تبرایی نتوانسته بودند که آنها را نابود کنند، در هر جا که تبرهای تبرائیان کار می‌کرد به فتوای شیخ کرکی از زادبومشان رانده می‌شدند یا مجبور می‌گشتند که مذهبشان را با مذهب قزلباشان و ملایان لبنانی همسو سازند. مردم شهرها که جز تغییر دادن مذهبشان هیچ راهی نداشتند مجبور شدند برای آنکه از

دیارشان اخراج نکردند تظاهر به شیعه‌گری کنند.

در گاتا می‌خوانیم که زرتشت به انسانها تعلیم داده که انسان باید «پندار و گفتار و کردار»ش نیکو باشد. اگر نیک بودن پندار و گفتار نزد زرتشت آنست که انسان فکر بد به ذهنش راه ندهد و سخن ناروا بر زبان نیاورد؛ نزد این لبنانیها دشنام دادن به انسانهایی که نهصد سال پیشتر مرده بودند فضیلت بود. این تعالیم را آنها از روستاهای جنوب لبنان با خود آورده بودند تا به ایرانیانی یاد بدهند که سه هزار سال تمدن را پشت سر گذاشته و اینها را یاد نگرفته بودند. شیخ کرکی نه تنها به ایرانیان می‌گفت که مساجد شما تا امروز قبله‌اش کج بوده و شما چندین سده است که متوجه این مسئله نیستید؛ و شما تا کنون ازدواج موقت نمی‌کرده‌اید و خمس به ملاحای شیعه نمی‌داده‌اید لذا بددین بوده‌اید؛ بلکه می‌گفت که دشنام ندادنتان به کسانی که نهصد سال پیشتر مرده‌اند تا کنون جرم بوده است؛ زیرا هرکس تبرا نکند مجرم است؛ و هرکس به ابوبکر و عمر و عائشه و حفصه دشنام ندهد مجرم است. عربهای جنوب لبنان آمده بودند تا به ایرانیان یاد بدهند که در کوچه‌ها به راه افتند و به بانگ بلند و هم‌نوا به مردگان نهصدساله دشنام بدهند. شیخ کرکی کتاب «نفحات اللاهوت فی لعن الجبت و الطاغوت» را به همین منظور نوشت تا راه و رسم دشنام به مردگان را به ایرانیان بیاموزد. یکبار دیگر به عنوان این کتاب نظری بیندازیم. عنوان این کتاب به پارسی چنین می‌شود: «نسیم خنک ملکوتی در دشنام دادن به ابوبکر و عمر است». هان ای ایرانیان! اینست فضیلت! و شما سده‌های درازی را در غفلت گذرانده‌اید و از این فضیلت بی‌بهره مانده‌اید! این است اصل «تَبْرًا وَتَوَلًّا»! اول «تَبْرًا» کن سپس «تَوَلًّا» کن. به مردگان نهصدساله دشنام بده تا شیعه بودن را ثابت کنی؛ آنگاه به فقهای لبنانی تَوَلًّا کن و در ولایتشان ذوب بشو. دین در دو کلام خلاصه می‌شود: کلام اول یا شعار نخست: «لعنت بر...» (جنگ با مردگان هزارساله)؛ کلام یا شعار دوم: «مرگ بر...» (جنگ با زندگانی که هم‌مذهب ما نیستند). پس: لعنت بر مردگانی که ولایت ما را قبول نداشته‌اند، و مرگ بر زندگانی که ولایت ما را قبول ندارند.

مرگ و نفرین بر ضد ولایت ما چه مرده‌اش چه زنده‌اش. این بود تعالیم «دین حق» و «اسلام ناب محمدی و علوی» که نظریه‌پردازان تشیع صفوی از روستاهای کوهستانی جنوب لبنان آورده بودند تا به مردم ایران یاد بدهند.

نتیجه این تعالیم چه می‌شود؟ ایجاد نفرت ابدی در میان جماعات ایرانی، فرزندان کوروش و داریوش، که دهها سده آموزگاران مدارا و همزیستی بوده‌اند و از قدیمترین دورانها با عملشان درخشان‌ترین کارنامه‌ها را در این زمینه به بشریت ارائه داده‌اند.

مردمی که به زور شمشیر قزلباشان از خانه‌هاشان بیرون کشانده می‌شدند تا به مردگان نهصدساله دشنام دهند بچه‌هایشان این دشنامها را از زبان پدران می‌شنیدند و خود به خود یاد می‌گرفتند که باید دشنام داد. پس باورهای تشیع صفوی از کودکی توسط پدرانی که مجبور به دشنام دادن می‌شدند، ناخواسته، در ذهن کودکان تلقین می‌شد و دیگر امکان نداشت که در آینده از غیر هم‌مذهبان نشان نفرت نداشته باشند. نسلهای دوم و سوم ایرانیان در غیاب اهل فکر و تعقل که همه را داسهای بی‌رحم قزلباشان درو کرده بود، و زیر تأثیر تبلیغات و تلقینهای فقیهانی که در مدارس این ملایان آموزش می‌دیدند تشیع را همین می‌دانستند که این «علماء» تبلیغ می‌کردند. در نتیجه، در خلال دو سه نسل همه کسانی که در ایران شیعه بودند مذهب واحدی داشتند که این بزرگواران لبنانی اساس آن را از روستاهایشان با خود آورده در ایران تئوریزه کرده بودند و توسط تبرهای تبرائیان در مغزهای مردم ایران کاشته شده بود.

تئوری نفرت که به فتوای فقیهان لبنانی و زور شمشیر قزلباشان و تبرهای تبرائیان در سرهای ایرانیان کاشته شد چنان ریشه‌های مستحکمی گرفت که تا امروز همچون درخت تنومندی ایستاده است و در بسیاری از کتابهایی که اخیراً توسط همفکران و هم‌زبانان آنها انتشار می‌یابد خودنمایی می‌کند و بر سر منبرها بانگ زده می‌شود. نتیجه تعالیم اینها عبارت بود از دشمنی آشتی‌ناپذیر لایه‌های اجتماعی ملتی بزرگ در کشور کوروش و داریوش و خشیارشا و انوشه‌روان و

زرتشت و مزدک و برزویه و بزرگمهر و خوارزمی و ابن سینا و فارابی و فردوسی و نظامی و عطار و مولوی و سعدی و حافظ و شبستری و جامی و دوانی و...

و حاصل این کشته مائیم... ما ملتی عقب مانده از کاروان تمدنی و گرفتار اوهام و خرافات که کاری نداریم جز آنکه مشتهمان را همیشه گره کرده نگاه داریم تا ببینیم چه وقت فرصتی برایمان دست می دهد تا برسر دشمنان فرضی بکوبیم. هر وقت هم کاملاً بی کار شدیم و تنها ماندیم کنجی بیابیم و به یاد جنایتهای که سنیان پیرو ابوبکر و عمر و عائشه بر امامانمان کردند، برای خشنودی خدا و حصول ثواب اخروی غمی بیندیشیم و گریه ئی بکنیم و اشکی بریزیم و لعنتی بفرستیم و کینی بیفزائیم بر کینه های انباشته در سینه هامان؛ و به انتظار روزی که همه سنیان جهان را نابود کرده باشیم روزشماری کنیم؛ زیرا «انتظار مذهب اعتراض» است. اعتراض قلبی به ادامه حیات دشمنانمان که مذهبی جز مذهب ما ندارند؛ و آمادگی برای نابود کردن همه آنها در روز موعود.

دسته جات تبرایی به رهبری ملایانی از خودشان که از میان بزهکاران شهری سر برآورده و یک شبه «مولانا» شده بودند، روز و شب در کوی و برزنها به بانگ بلند به ابوبکر و عمر و عائشه و اصحاب پیامبر دشنام می دادند، و از مردم ایران می خواستند که از خانه هایشان بیرون آیند و با آنها همنوا گردند و «بیش باد و کم مباد» بگویند. سپس لبنانیان آمدند و این شیوه را تئوریزه و تدوین کردند تا برای ایرانی تبدیل به هویت شود.

قزلباشان و فقیهان نشان و تبرائیان نشان از آن ایرانی ئی که تاریخ به او افتخار می کرد چنین موجودی ساختند. آن ایرانی ئی که «لَوْ كَانَ الْعِلْمُ فِي الثَّرِيَّا لَنَالَهُ رِجَالٌ مِّنْ فَارَسٍ» بود و ابن مقفع و سیبویه و جاحظ و بخاری و مسلم و نسایی و ترمذی و طبری و ابن قتیبه و بلاذری و ابوحنیفه و غزالی و شهرستانی و قاضی عضد و فخر رازی و جوینی و خیام و ابن سینا و خوارزمی و فارابی و بیرونی و مولوی و عطار و سنایی و فردوسی و نظامی و سعدی و حافظ و جامی و بیش از هزار و هفتصد و شصت فقیه نامدار و هزاران تألیف در فقه و کلام و حدیث و

تفسیر و اصول و ادبیات و تاریخ و طب و ریاضیات و فلک و حکمت به جهان موسوم به اسلامی داده بود که آخرینشان مولانا جامی و مولانا تفتازانی بودند، اکنون کارش به جایی رسیده بود که می‌بایست از ملاحی و ارداتی روستاهای کوهستانی جنوب لبنان، ملاحی که معلوم نیست در کدام مدرسه مجتهد شده بودند، ملاحی که تاریخ حیاتشان با ورودشان به ایران آغاز می‌شد و پیش از آن جای سطرهای کتاب زندگینامه‌شان سفیدِ سفید بود، از منطقه‌ئی که در سراسر تاریخش حتی یک عالمِ صاحبِ نام و یک جلد کتابِ قابل استفادهٔ اهل علم از آن بیرون نیامده بود، از منطقه‌ئی که سهمش در ساختن تمدنِ موسوم به اسلامی هیچ و صفر بود، یاد بگیرد که قبله کجا است و یاد بگیرد که فضیلت در دشنام دادن و لعنت فرستادن و خشونت ورزیدن است.

و همین ایرانی بود که اگر از خفقان قزلباشان می‌گریخت و به دامن کشوری دور پناه می‌آورد تاج‌محل می‌ساخت؛ و اگر «شاه عباس» ی پیدا می‌شد که برای مدتی شمشیرهای قزلباشان را به غلاف کند و تبرهای تبرائیان را به انبار اندازد و میدان را از دست ملایان لبنانی بگیرد «نقش جهان» در اسپهان می‌ساخت و ایران را تبدیل به مرکز بازرگانی جهانی می‌کرد.

بازنویسی تاریخ اسلام

تألیفات شیخ کرکی پس از خودش اساس کار مدارس مذهبی صفوی قرار گرفت، و یک مذهب رسمی بر اساس آنها در ایران شکل گرفت که به تمامه مذهب واکنشی و خشن و کین‌پرورِ جبل عامل بود. پروردگان مکتب شیخ کرکی پس از او دست به کار بازنویسی و اصلاح متون شیعه شدند، و عموم کتابهای مذهبی شیعه که از سدهٔ چهارم به بعد توسط عربهای عراقی نوشته شده بود بازنویسی و اصلاح گردید تا با باورهای تشیع صفوی توافق یابد. در این راه حتی زندگی‌نامهٔ شیخ صفی که توسط مریدانش تألیف شده بود نیز با حذف و اضافه‌های لازم بازنویسی شد تا از شیخ صفی سنی شافعی اشعری یک شیعهٔ تندرو هم‌عقیدهٔ شیعیان قزلباش

ساخته شود. این کار را یک ملای تبرّایی به نام میر ابوالفتح انجام داد. میر ابوالفتح در مقدمهٔ زندگی نامهٔ بازنویسی شدهٔ شیخ صفی الدین اردبیلی از اینکه به فرمان شاه تهماسب به کار بسیار مهم جرح و تعدیل و حذف و اضافه و بازنویسی زندگی نامهٔ شیخ صفی پرداخته است، با افتخار می گوید که چونکه سیرهٔ شیخ صفی را مرید سنی بددین شیخ صفی نگاشته بوده در آن چنان سخن رفته که گویا شیخ صفی سنی بوده است؛ و اینک او آمده تا آن کتاب را بازنویسی کند و تهمت سنی بودن را از شیخ صفی دور سازد. او در این باره چنین می نویسد:

یکی از مخالفان و منافقان که در طریق اهل خلاف خالی از فضلی نبوده، و دعوی ارادت و عقیدت به این خاندان می نمود، کتابی در مقالات و کشف و کرامات ایشان (یعنی شیخ صفی) ترتیب داد. و چون در مذهب و اعتقاد تابع سنیان بود و رائحهٔ هدایت و حقیقت به مشام وی نرسیده بود، بعضی کلمات که مخالف مذهب حق امامیه و موافق ملت باطلهٔ سنّیه بودند مذکور گردانید. و تا غایت (یعنی تا این زمان)، این کتاب در میان خواص و عوام و خلفاء و صوفیان مانده. بنا بر این مقدمات، حضرت نواب کامکار [شاه تهماسب] بندهٔ داعی و دعاگوی حقیقی - ابوالفتح حسینی - را مأمور گردانید که کتاب مذکور را تصحیح نماید.^۱

پس از درگذشت شاه تهماسب یک جنگ قدرت خونین در میان قزلباشان بر سر به سلطنت نشانیدن این یا آن پسر او به راه افتاد که هزاران قزلباش در آن به کشتن رفتند، و اسماعیل دوم که ۴۵ ساله بود پس از کشته شدن برادرانش به سلطنت رسید. این اسماعیل مردی بخرد بود و کوشید که دستجات تبرایی را مهار کند و به خشونت‌ها و کشتارها پایان داده سرو سامانی به کشور بدهد. او که شاید نذر کرده بود که اگر به سلطنت برسد به مردم ایران ظلم نکند فرمان داد که تبرائیان و قزلباشان نباید در کوچ‌ها به راه افتند و به ابوبکر و عمر و عائشه دشنام

۱ - شیخ صفی و تبارش - در کاروند کسروی، ۶۲.

دهند و مردم را به خاطر سنی بودن بکشند. ولی فرمان او با مخالفت فقیهان لبنانی و سران قزلباش مواجه شد و سلطنتش بیش از ۱۵ ماه نپائید و در توطئه پیچیده‌ئی کشته شد و تنها برادر نابینایش - محمد - به سلطنت نشاند شد. همه بازماندگان خاندان صفوی از جمله دختر شاه تهماسب را کشتند و از خاندان صفوی این کورمحمد ماند و چهار پسرش. ولی این کورشاه اختیاری از خود نداشت و کشور را فقیهان لبنانی و قزلباشان در قبضه داشتند. از این زمان تا دهسال مردم کشور ما یکی از سیاهترین دوران تاریخ صفویه را از سر گذراندند و پاره‌های بزرگی از شرق و غرب کشور توسط ازبکان و عثمانیان قیچی شد. آنگاه شاه عباس پس از کشتن همه برادرانش به سلطنت رسید.

خوشبختی شاه عباس آن بود که انگلستان به عنوان یک قدرت برتر وارد عرصه جهانی شده بود، و قرار بود که یک دولت نیرومند در همسایگی شرقی عثمانی وجود داشته باشد تا انگلستان بتواند بدون درگیری با عثمانیها جاده‌های بازرگانی بین المللی دریای پارس و دریای سرخ و بندرگاههای عدن و عمان و سواحل هندوستان را در تصرف خویش نگاه دارد و با خیال راحت به پیشروی آرام در هندوستان تا تصرف کامل هندوستان ادامه دهد. قدرت و شکوه ایران در دوران شاه عباس اول و بازگیری پاره‌هایی از سرزمینهای اشغال شده ایران توسط او را باید در پیوند با سیاست جهانی انگلستان، آغاز قدرت‌گیری همسایه شمالی ایران (روسیه)، فعالیت‌های جاسوسان انگلیسی در ایران و دیگر نقاط خاورمیانه، نفوذ انگلیسیان در دربار ایران، و ضرورت امن بودن جاده ابریشم برای اروپا بازخوانی کرد نه آن‌گونه که در مدارس به ما آموخته‌اند. ایران در دوران شاه عباس اول از نظر مرزهای سیاسی و وضعیت اقتصادی به نسخه دیگری از ایران تاریخی تبدیل شد. اما دریغا که جانشینان شاه عباس همان کج‌راهه شاه اسماعیل و شاه تهماسب را از سر گرفتند، لبنانی‌هایی که در دوران شاه عباس از ایران رفته بودند به ایران برگشتند، و خیل نوینی هم از لبنانی‌های تازه‌وارد به ایران سرازیر شدند و روند دوران شاه تهماسب از سر گرفته شد. حرکت نابودسازی بازماندگان

صوفیان، و پاکسازی قلمرو صفویه از سنیان و زرتشتیان و یهودیان که به فتوای ملا محمدباقر مجلسی به‌راه افتاد یک داستان اندوهباری است که به فرار بقایای نخبگان ایرانی به عثمانی و هندوستان و قلمرو ازبکان انجامید، و سلطنت صفوی را نیز با به‌تخت نشاندن شاه سلطانحسین که دست‌پرورد ملا محمدباقر مجلسی بود به نهایت ضعف و آستانه فروپاشی رساند.

در دوران ریاست ملا محمدتقی جبل عاملی و فرزند برومندش ملا محمدباقر مجلسی بر دستگاه دینی صفویه نهضت تدوین نوین متون شیعی و بازتدوین تشیع صفوی آغاز شد که داستان درازی دارد. من در اینجا یک نمونه از آن را می‌آورم که ملا محمدباقر مجلسی انجام داد تا مردم کشور ما را با فرهنگی که از روستاهای جنوب لبنان آورده بودند آشنا سازد و نوشته‌های باطل و تعصب‌آمیز تاریخ‌نگاران سنی متعصب - از قبیل واقدی و ابن اسحاق و ابن هشام و ابن سعد و بلاذری و طبری و ابن قتیبه و ابوحنیفه دین‌وری و خطیب بغدادی و ابن الجوزی و یاقوت حموی و سمعانی و ابن اثیر و ابن کثیر و ذهبی امثال آنها - را از کشور ما بزداید. متنی که اینجا از بحار الانوار می‌خوانیم رهنمودنامه‌ئی است که عمر ابن خطاب برای معاویه ابن ابی سفیان به دست خودش نوشته بوده تا دین سنیان را به جای دین اسلام بنشانند و اسلام را نابود کند. مجلسی تأکید کرده که نسخه منحصراً به‌فرد این رهنمودنامه در اختیار او است. او این داستان را چنین آورده است:^۱

وقتی خبر شهادت امام حسین در کربلا به مدینه رسید عبدالله ابن عمر ابن خطاب فریادکنان از مدینه بیرون رفت و به‌هرجا می‌رسید فریاد برمی‌آورد و مردم را برضد یزید می‌شورانند و به‌یزید لعنت می‌کرد، تا وارد دمشق شد و به‌در خانه یزید رفت. جمعی از مردم با او بودند و پس و پیش او می‌دویدند و او را همراهی می‌کردند. یزید به‌او گفت که وارد شود. او گفت: «تو با اهل بیت محمد چنین کرده‌ای، من وارد خانه‌ات نخواهم شد؛ اگر ترکان و

رومیان به جای تو بودند هم با اهل بیت پیامبرشان چنین کاری نمی کردند که تو کرده‌ای؛ از این مقامی که داری دور شو تا مسلمانها کسی که برحق تر از تو است را برگزینند.»

یزید بیرون آمده او را در آغوش گرفت و گفت: ابومحمد! آرام باش و به عقلت رجوع کن و با چشمانت بنگر و با گوشه‌هایش بشنو. درباره پدرت عمر ابن خطاب چه می گوئی؟ آیا هدایت شده و خلیفه رسول الله و یاور او بود که مردم درباره اش می گفتند الله را آشکارا عبادت می کنند نه در خفا، و خواهرت حفصه را به او (به پیامبر) داده و او را داماد خودش کرده بود؟» عبدالله گفت: «او چنین بود که تو گفتی. ولی تو درباره اش چه می گوئی؟» یزید گفت: «آیا پدر تو پدر مرا به حاکمیت شام منصوب کرد یا پدر من پدر تو را خلیفه رسول الله کرد؟ آیا به کاری که کرده و به فرمان نامه‌ئی که به پدرم داده بوده رضایت می دهی یا نه؟» گفت: «البته که رضایت می دهم.» گفت: «برخیز تا فرمان نامه پدرت را به تو نشان دهم و خودت بخوانی.» عبدالله با او رفت، و او از خزانه اش یک صندوقی بیرون آورد و گشود و صندوقچه‌ئی از درون آن صندوق بیرون آورد که قفلی بر آن زده شده بود، و آن را گشود و طومار نازکی که در پارچه حریر سیاهی بود را بیرون آورد و گشود و گفت: «ابومحمد! آیا این دستخط پدرت است؟» گفت: «آری، والله.» و آن را گرفت و بوسید. یزید گفت: «بخوان!» عبدالله ابن عمر آن را خواند، و دید که در آن چنین نوشته است:

بسم الله الرحمن الرحيم. آن مرد (یعنی پیامبر) ما را با شمشیرش مجبور کرد که به او ایمان بیاوریم، و به او ایمان آوردیم ولی دل‌هایمان پر از کینه و جان‌هایمان پر از رنج بود و قصدمان آن بود که آنچه او آورده است را انکار کنیم. او شمشیرهایش را بر ما آخته بود و قبایل یمنی تبار از او حمایت می کردند، و ما مجبور شدیم که به او ایمان بیاوریم، و دیگران نیز همچون ما دین پدران‌شان را رها کرده به او ایمان آورده بودند. سوگند به بت‌های لات و عزی که عمر از روزی که آن بت‌ها را پرستیده یک لحظه هم آنان را انکار نکرده و هیچ گاه خدای کعبه را نپرستیده و هیچ سخنی از سخنان محمد را باور نکرده و اگر هم تسلیم او (تسلیم محمد) شده از روی فریب و نیرنگ

بوده تا از اذیت و آزار برهد. محمد سحر بزرگی آورده بود. سحر او از سحر بنی اسرائیل که همراه موسا و هارون بودند نیز بیشتر بود، و اگر آنها او را دیده بودند اقرار می کردند که او رهبر ساحران است.

ای پسر ابوسفیان! از سنت قومت دست مکش و از دین خودت روگردان مباش، و به یاد داشته باش که این خانه کعبه که گفته می شود خدائی دارد و فرموده که زیارتش کنند و پیرامونش بچرخند و آن را برایشان قبله قرار داده است و اقرار کرده اند که باید به سویش نماز بگذارند و آن را حج کنند و تکیه گاه خویش قرار دهند، و می پندارند که این خانه الله است، پیشینیان تو می گفتند که همه اینها دروغ است.

از جمله کسانی که به محمد کمک کردند این مرد فارسی اهل طمطمانه است که روزبه نام دارد (یعنی سلمان فارسی). می گویند: به او وحی شده که «نخستین خانه که برای مردم وضع شده همان است که در مکه است و مبارک و هدایت است برای مردم جهان»؛^۱ و «ما این سو و آن سو شدن رویت در آسمان را می بینیم و رویت را به سوی قبله می دهیم که دلت به آن خوش باشد، و رویت را به سوی مسجد الحرام برگردان، و هر جا که باشی رویتان را به سوی آن برگردانید»،^۲ و قبله نمازشان را به سوی سنگ قرار داده اند. اگر نه سحر او بود چه چیزی سبب شد که ما از عبادت بتها و لات و عزی که از سنگ و چوب و مس و نقره و طلا بودند دست بکشیم؟ سوگند به لات و عزی که هیچ دلیلی برای دست کشیدن از دینی که بر آن بودیم وجود ندارد، گرچه آنها جادوگری کردند و تردستی و چشم بندی نمودند.

پس با دیدگان باز بنگر و با گوشهای باز بشنو و با قلب و عقلت تأمل کن که آنها در چه وضعی اند، و لات و عزی را شکر کن، و سپاسگزار باش که سرور بزرگوارمان عتیق ابن عبدالعزی (یعنی ابوبکر) بر امت محمد خلیفه شد و بر مال و جان و شریعت و حلال و حرامشان چنک انداخت و اموالی که آنها ادعا می کردند که به خدایشان تعلق دارد را در اختیار خودش گرفت تا یاران

۱ - سوره آل عمران: ۹۶.

۲ - سوره بقره: ۴۴.

و یاورانِ خودش را نیرومند کند. او نیک می دانست که چه می کند و در آشکاره فروتنی نشان می داد و در نهان سختگیری می کرد، زیرا ناگزیر بود که با مردم بسازد.

من جهیدم بر سر ستارهٔ درخشان بنی هاشم و قلهٔ پر نور و پرچم فیروزمند و نیرو و توان آنها که نامش حیدره و داماد محمد است و همسرش زنی است که اینها می گویند سرور زنان جهان است و او را فاطمه می نامند، و به خانهٔ علی و فاطمه و پسرانشان حسن و حسین و دخترانشان زینب و امّ کلثوم و کنیزشان فضّه رفتیم و خالد ابن ولید و قنقد مولای ابوبکر و جمعی از یارانمان با من بودند. دروازهٔ خانه شان را کوبیدم، آن کنیز به من پاسخ داد، و من به او گفتم: «به علی بگو دست از این یاوه‌ها بردار و آرزوی خلافت را از سرت بیرون کن که این امر به تو نخواهد رسید، زیرا خلافت از آن کسی است که مسلمین او را انتخاب کرده و بر او اتفاق نظر یافته اند».

سوگند به لات و عزی که اگر امر و رأی به خود ابوبکر واگذار شده بود امکان نداشت که بتواند به جانشینی پسر ابو کبشه (یعنی پیامبر) دست یابد. ولی من آنچه در دل داشتم را به او فهماندم و تدبیرم را به خدمتش در آوردم و به این دو قبیلهٔ نزاری و قحطانی گفتم که «خلافت باید در قریش باشد و شما باید از الله اطاعت کنید». من این را گفتم زیرا می دانستم که علی پسر ابوطالب چه پیشینه‌ئی در خون‌ریزی در غزوه‌های محمد دارد، و او است که بدهکاریهای محمد که هشتاد هزار درهم بوده را پرداخته و همهٔ کارهای ناتمام محمد را به اتمام رسانده و قرآن را جمع آوری کرده و هر چه مربوط به او بوده را پس از او تحویل گرفته است.

وقتی من گفتم که امامت باید در قریش باشد مهاجرین و انصار گفتند: «آن کچل بزرگ اشکم که امیر المؤمنین علی ابن ابوطالب است رسول الله برایش از مسلمین بیعت گرفته و ما در چهار مورد با او به عنوان امیر المؤمنین سلام کرده ایم. و اگر شما قریشیان از یاد برده‌اید ما از یاد نبرده ایم، و بیعت و امامت و خلافت و وصیت یک حق واجب و امر صحیح است نه پیشکش یا ادعاء».

ما به آنها گفتیم که شما دروغ می گوئید، و من چهل مرد را آوردم و شهادت

دادند که امامت باید به انتخاب مسلمین باشد. در اینجا بود که انصار گفتند: «ما برحق تر از قریشان ایم، زیرا ما به او یاری کردیم و او را نصرت دادیم و مردم به شهر ما هجرت کردند، پس اگر قرار باشد که جانشینی او از حق دارش دور کرده شود حق ما در آن بیش از شماست». جمعی ادعای اینها را تأیید کردند و جمعی نپذیرفتند، و در نتیجه به نزاع افتادند. من به بانگ بلند گفتم: «از میان ما هر که بزرگ سال تر و نرم خوتر است». آنها گفتند: «منظورت کیست؟» گفتم: «ابوبکر که پیامبر او را پیش نماز کرده و روز جنگ بدر در کپر در کنار پیامبر نشسته و به او مشورت داده و پیامبر مشورت او را گرفته، و یار او در غار بوده و شوهر دخترش عائشه بوده که امّ المؤمنین نامیده است».

پس از آن بنی هاشم با خشم آمدند، و زبیر هم با شمشیر برهنه از آنها حمایت کرد و گفت: «با کسی جز علی بیعت نخواهد شد، و اگر جز این باشد من صاحب قبضه این شمشیر نباشم». من گفتم: «ای زبیر! بانگ تو بانگ بنی هاشم است زیرا مادرت صفیه دختر عبدالمطلب است». گفت: «والله که شرفی بالاتر از این شرف نیست. زبانت را ببند این مادر مرده پسر حنّتمه و صهاک!» و سخنی گفت، و چهل مرد از کسانی که در سقیقه شرکت کرده بودند رفتند تا او را بگیرند، لیکن والله که نتوانستیم شمشیرش را از دستش بکشیم تا وقتی که او را بر زمین چسپانندیم، و دیدیم که خودش تنها است و هیچ یآوری ندارد. پس از آن بود که به نزد ابوبکر جهیدم و با او بیعت کردم. بعد از من نیز عثمان ابن عفان و دیگران بیعت کردند، اما زبیر بیعت نکرد. به زبیر گفتیم: «یا بیعت می کنی یا می کشیمت». ولی بعد از آن مردم را از او دور کردم و گفتم: «به او مهلت دهید که خشم او به خاطر بنی هاشم است». سپس دست ابوبکر را گرفتم و او را ایستادم؛ ابوبکر می لرزید و عقلش را از دست داده بود، من او را به زور به بالای منبر محمد کشاندم. ابوبکر به من گفت: «ای ابو حفص! از آن می ترسم که علی برپا خیزد». گفتم: «علی به خودش مشغول است و با تو کاری نخواهد داشت». ابو عبیده ابن جراح هم به کمک من آمد و او را به زور به بالای منبر فرستادیم و من او را مثل گوسفند که به سوی کارد قصابان رانده می شود از پشت می راندم. پس

مدهوشانه روی منبر ایستاد. به او گفتم: «سخنرانی کن!» ولی زبانش بند آمد و به لکنت افتاد و چشمشانش را بست و نمی توانست که چیزی بگوید. من دستم را خشمگینانه گزیدم و گفتم: «تورا چه شده است؟» او چیزهائی گفت ولی سخنی که اثری داشته باشد نگفت. تصمیم گرفتم که او را از منبر به زیر بکشانم و خودم به جایش بایستم، ولی ترسیدم که تمجیدهائی که از او کرده بودم در نظر مردم دروغ درآید. چند نفری از من پرسیدند که «پس آن تمجیدها از فضل او که می گفتی کجا است؟ دربارهٔ ابوبکر از پیامبر چه شنیده ای؟» گفتم: «دربارهٔ فضایل ابوبکر چیزهائی از پیامبر شنیده ام که دلم می خواهد کاشکی من یک تار موی روی سینهٔ ابوبکر بودم». سپس به ابوبکر گفتم: «یا سخن بگو یا بیای پائین!» و او متوجه نیت من شد و احساس کرد که اگر پائین بیاید خودم بالا خواهم رفت و چیزهائی خواهم گفت که او را خوش نیاید. پس به آواز لرزانی خطاب به مردم گفتم: «من ولایت امر شما را بر عهده گرفته ام ولی مادام که علی در میان شما است من بهترین شما نیستم؛ و برای خودم و شما از الله آمرزش می طلبم». و پائین آمد.

پس در حالی که چشمان مردم به او بود دستش را گرفتم و فشردم و او را نشاندم و از مردم خواستم که با او بیعت کنند، و در کنارش ایستادم تا مردم را بترسانم. هر که نمی خواست بیعت کند و می گفت «پس علی پسر ابوطالب چه می کند؟» من می گفتم که او خودش را کنار کشیده و گفته که هر کاری که مسلمین کردند درست است؛ و در خانهٔ خودش نشسته است.

پس مردم با بی میلی بیعت کردند. وقتی بیعتش در میان مردم پخش شد خبر یافتیم که علی فاطمه و حسن و حسین را سوار کرده و به خانهٔ انصار می رود و به آنها یادآور می شود که در چهار مورد با او بیعت کرده بوده اند، و از آنها تقاضا می کند که با او همراهی کنند، ولی آنها شب به او قول یاری می دادند و روز که می شد در خانه های خودشان می نشستند. این بود که من پس از مشورت به خانه اش (به خانهٔ علی) رفتم تا بیرون اش بیاورم. وقتی به کنیزش فضا گفتم «به علی بگو بیرون بیاید و با ابوبکر بیعت کند که مسلمین بر او اتفاق نظر دارند» گفت: «امیر المؤمنین مشغول است». گفتم: «این سخن را ول کن و به او بگو تا بیرون بیاید و گرنه به زور وارد می شویم و او را به زور

بیرون می کشیم».

سپس فاطمه بیرون آمد و پشت دروازه ایستاد و گفت: «ای گمراهان تکذیب کننده (کسانی که نبوت محمد را انکار کردند) چه می گوئید و چه می خواهید؟» گفتم: «ای فاطمه!» فاطمه گفت: «چه می خواهی ای عمر؟» گفتم: «چرا پسر عمویت تو را فرستاده که پاسخ بدهی و خودش پشت پرده نشسته است؟» گفت: «از بیم طغیانِ مردِ نگونِ بختی چون تو است که مرا فرستاده تا حجت را بر تو و بر هر گمراه نگون بختی تمام کنم». گفتم: «از این یاهوها و وراجیهای زنانه درگذر و به علی بگو تا بیرون بیاید». گفت: «هرگز! آیا می خواهی که مرا از حزب شیطان بترسانی ای عمر؟ حزب شیطان ناتوان است». گفتم: «اگر بیرون نیاید هیزم می آورم و خانه را بر اهل خانه به آتش می کشم و هر که در خانه است را می سوزانم. باید علی بیرون بیاید و بیعت کند». و تازیانه قنقذ را گرفتم و جنباندم و به خالد ابن ولید گفتم: «شما و مردانمان بشتابید زود هیزم جمع کنید که می خواهم این خانه را به آتش بکشم». فاطمه گفت: «ای دشمن الله و دشمن رسول الله و دشمن امیرالمؤمنین!» من کوشیدم که در را بگشایم ولی فاطمه دستهایش را به دروازه گرفته بود و نمی گذاشت که بگشایم. زور زدم تا بگشایم ولی نتوانستم. پس تازیانه ام را به دستش زدم؛ درد اش گرفت و گریه اش را که شنیدم نزدیک بود که دلم به ترحم آید و از دروازه دور شوم؛ ولی کینه های دیرینه به یاد خودم آوردم و به یادم آمد که علی سران عرب را به خاک و خون کشیده بود؛ و نیرنگها و جادوگریهای محمد را به یاد آوردم و لگدی سخت به دروازه زدم. او سینه اش را به دروازه سپر کرده بود که من نگشایم، و ناگهان فریادی از او شنیدم که پنداشتم هم اکنون سراسر شهر مدینه از شدتش زیر و زبر خواهد شد. گفت: «ای پدر! یا رسول الله! ببین که با دخترت و جگر گوشه ات چه می کنند! ای فضا بیا مرا ببر که این دشمنِ الله جنینی که در شکم بود را کشت». و دیدم که تکیه به دیوار داده بود و خون ریزی می کرد. بعد از آن دروازه را هل دادم و وارد شدم. او چنان نگاهی به من انداخت که چشمانم تار شد. من چنان تپانچهئی از روی خمارش (واشامه اش) به گونه اش زدم که هر دو گوشوارش افتاد و دانه هایش روی

زمین پخش شد. علی بیرون آمد، و من احساس خطر کردم و به بیرون دویدم و به خالد و قنفذ و همراهانشان گفتم: «من از خطر بزرگی رهیدم؛ علی از خانه بیرون می‌آید و من و شما توان مقابله با او را نداریم».

فاطمه دستهایش را به پیشانیش می‌زد که خمارش را دور کند و از الله مدد بطلبد و به ما نفرین کند. علی به او گفت: «ای دختر پیامبر! الله پدرت را رحمةً للعالمین فرستاده است. تو را به الله سوگند می‌دهم که مبادا پیشانیت را برهنه کنی و از الله تقاضا کنی که این خلق را نابود کند. اگر تو چنین تقاضائی بکنی حتی یک انسان هم بر روی زمین زنده نخواهد ماند، زیرا قدر و منزلت تو و پدرت نزد الله از قدر و منزلت نوح بزرگتر است که به خاطرش کلیهٔ مردم روی زمین به جز آنها که در کشتی بودند نابود شدند. و قدر و منزلت تو و پدرت از هود بیشتر است که کلیهٔ قومش را الله به تندباد هلاک کرد، و همچنین قوم ثمود که دوازده هزار تن بودند را الله به خاطر ماده‌شتری هلاک کرد که جنینی در شکم داشت. ای سرور زنان جهان! برای این خلق بخت برگشته رحمت باش و عذاب مباش».

پس از آن خونریزی فاطمه افزایش یافت و به خانه‌اش رفت و جنینی که علی نامش را محسن نهاده بود سقط کرد. من نیز گروه بزرگی را گرد آوردم البته نه به این امید که بتوانم از پس علی برآیم ولی برای آنکه به خودم قوت قلب داده باشم، و رفتم او را محاصره کردم و به زور از خانه بیرون کشیدم و به جلو راندم تا بیعت کند. ولی یقین داشتم که اگر کلیهٔ مردم روی زمین هم با من باشند چنانچه بخواهیم که به او زور بگوئیم از پس او برنخواهیم آمد. ولی او به علتی که من می‌دانم و نخواهم گفت با ما همراه شد. وقتی به سقیفهٔ بنی‌ساعده رسیدیم ابوبکر و حاضران برخاستند و علی را مسخره کردند. علی گفت: «ای عمر! آیا دلت می‌خواهد آن چیزی (یعنی بلائی) که گفتم به تأخیر افکنده‌ام را هم اکنون به تو نشان دهم؟» گفتم: «نمی‌خواهم، یا امیرالمؤمنین!» خالد ابن ولید این را شنید و به نزد ابوبکر شتافت. ابوبکر به او گفت: «کارهایی که عمر می‌کند چه ربطی به من دارد!» این را سه بار گفت و مردم می‌شنیدند.

وقتی علی وارد سقیفه شد ابوبکر برخاست و به او خوش آمد گفت، و من به

علی گفتم: «ای ابوالحسن، تو بیعت کردی». ولی او بیرون رفت و سوگند خورد که بیعت نکرده و دستش را هم به سوی او دراز نکرده است. من نیز ترسیدم که اگر از او بخواهم تا بیعت کند آن چیزی (یعنی بلائی) که گفته به تأخیر اندخته است را هم اکنون بر سرم در بیاورد. ابوبکر هم چندان از علی ترسیده بود که دلش می خواست کاش چشمش به علی نیفتاده بود. علی از سقیفه برگشت، و ما از مردم پرسیدیم که به کجا رفته؟ گفتند: «رفته به سر قبر محمد و آنجا نشسته است». من و ابوبکر برخاستیم و به نزدش رفتیم، هر دو می دویدیم، و ابوبکر می گفت: «وای بر تو ای عمر! با فاطمه چه کردی؟ خسرانی بیش از این دیگر نمی توان تصور کرد». گفتم: «مشکل بزرگ تو آن است که او با ما بیعت نکرده است و من بیم دارم که مردم از تو پراکنده شوند». گفت: «چه خواهی کرد؟» گفتم: «وانمود می کنی که او کنار قبر محمد با تو بیعت کرده است».

پس به نزد علی رفتیم. او رو به قبله بر سر قبر نشسته بود و کف دستش را بر روی تربت نهاده و خودش را خم بود، و سلمان و ابوذر و مقداد و عمار و حدیفه ابن یمان در پیرامونش بودند. ما روبه رویش نشستیم و من دست ابوبکر را گرفتم و روی قبر گذاشتم تا آن را به دست علی نزدیک کند. ابوبکر چنان کرد. من دست ابوبکر را گرفتم تا روی دست علی بگذارم و بگویم که علی بیعت کرده است. علی دستش را وا کشید. من و ابوبکر برخاستیم و پشت دادیم، و من می گفتم: «الله به علی پاداش نیکو دهد که وقتی تو به سر قبر پیامبر رفتی از بیعت کردن با تو خودداری نکرد».

این را که گفتم ابوذر جندب ابن جناده غفاری جهیده برخاست و بانگ زده گفت: «والله ای دشمن الله که علی با عتیق بیعت نکرد». به هر جمعی که می رسیدیم و می گفتیم که علی بیعت کرده است ابوذر می گفت: «اینها دروغ می گویند».

علی نه در خلافت ابوبکر بیعت کرد نه در خلافت من؛ و نه با جانشین من (یعنی عثمان). آن دوازده تن که یاران او بودند نیز نه با ابوبکر بیعت کردند نه با من.

ای معاویه! چه کسی کاری بهتر از من انجام داده و کینه های دیرینه را گرفته

است؟ و اما تو و پدرت ابوسفیان و برادرت عتبّه من می دانم که در تکذیب کردن محمد و توطئه چینی برضد او چه کارها انجام دادید و آن همه گرفتاری در مکه برایش درست کردید و به کوه حراء رفتید که او را بکشید و احزاب را برضد او شورانید و پدرت شترش را سوار شد و احزاب را فرماندهی کرد. و من می دانم که محمد درباره پدرت گفت: «اللّٰه لعنت کناد سوار و سواری و افسارگیر و راننده». پدرت ابوسفیان سوار بود، برادرت عتبّه افسار را گرفته بود و تو در دنبالش می رانیدی. و مادرت هند را از یاد نمی برم که با وحشی چه کارها کرد تا برای حمزه - همان که اسدالرحمن نامیدند - کمین کرد و با زوبین به او زد قلبش را درید و جگرش را بیرون آورده به مادرت داد. محمد با سحر خودش ادعا می کرد که مادرت وقتی جگر حمزه را به دهانش گذاشت تا بجود جگر تبدیل به سنگ سخت شد و مادرت آن را بیرون افکند. و محمد و اصحابش مادرت را «جگر خواره» نامیدند. و مادرت در تحریک برضد محمد شعر گفت که «ما دختران طارق ایم، بر روی فرشهای نرم راه می رویم، مانند مروارید درون صدف ایم، مانند مشک درون مشک دان ایم، اگر به جلو بتازید شما را در آغوش می گیریم، اگر پشت بدهید از شما دوری می کنیم و هیچ گاه به سویتان نخواهیم آمد». او وقتی اینها را می خواند خودش و زنان همراهش در جامه های زرد رنگ بودند که بدنشان از زیرش پیدا بود (یعنی حجاب نداشتند) و سرو صورت و دستهایشان را بیرون کرده بودند و مردم را تشویق می کردند که با محمد بجنگند. من می دانم که شما به میل خودتان مسلمان نشدید بلکه روز فتح مکه مجبور شدید که بگوئید مسلمان ایم، و پیامبر نام طلقاء بر شما نهاد. و زید برادر من و عقیل پسر ابوطالب و عمویشان عباس نیز مانند ایشان بودند، و پدرت کینه ها به دل داشت ولی به محمد گفت: «والله ای پسر ابو کبشه! من زمین را به زیر پای اسپان و سپاهیان خواهم کشید و با دشمنان تو خواهم جنگید». و محمد می دانست که او در دلش چیز دیگری نهان می دارد.

محمد فکر می کرد که پس از او کسی جز علی و اهل بیتش در این منصب نخواهند نشست. ولی سحرش باطل شد و تلاشش بیپوده رفت. ابوبکر پس از او بر آن سوار شد و پس از او من سوار شوم، و امید دارم که شما بنی امیه

میخهای محکم طنابهایش باشید. به همین سبب است که به توریاست و فرمانداری داده‌ام و تو را شایسته این امر دانسته‌ام و با آنچه او درباره‌تان گفت مخالفت ورزیده‌ام. به من چه که او چه شعر و نثری بافته و گفته که خدایش به او وحی کرده و شمارا در قرآنش شجره ملعونه نامیده و گفته که شجره ملعونه بنی امیه‌اند. او (یعنی پیامبر) با این کارش دشمنی خودش را آشکار کرد همانگونه که هاشم و فرزنداناش دشمنان بنی عبدشمس بودند.

ای معاویه! من پس از این یادآوری‌ئی که به تو کردم و شرحی که برایت دادم و اینکه امورات محمد را به تو سپرده‌ام خیرخواه تو هستم ولی به خاطر کم حوصلگی و کم تحملی و عجول بودن در تصمیم‌گیری که در تو هست بیم دارم که کاری کنی که مردم متوجه شوند که تو می‌خواهی از او (از محمد) کینه‌کشی کنی یا چیزی از زبانت بیرون بیاید که مردم بدانند که به او دشنام داده‌ای یا مخالف آن چیزهایی هستی که او آورده است یا اینکه آنچه او آورده بوده را به چیزی نمی‌گیری؛ و در نتیجه، بنائی که من ایجاد کرده‌ام را سست کرده آنچه که من ساخته‌ام را ویران کنی.

هشدار هشدار! به یاد داشته باش که وقتی وارد مسجد محمد می‌شوی یا به روی منبر محمد می‌روی تظاهر کن که هرچه محمد آورده بوده را قبول داری؛ همیشه به رعیت چنین وانمود کن، با آنها خوش رفتاری نما، به آنها بخشش کن، حدود شرعی را در میان آنها برپا دار و چنان کن که مردم فکر کنند که تو احکام الله را اجرا می‌کنی و هیچ کدام از احکامش را به دست کم نمی‌گیری و سنت محمد را تغییر نمی‌دهی. مواظب باش که کاری از تو سر نزنند که کار ما را خراب کنی. با مردم تظاهر به خوش رفتاری کن، مال به آنها بده، در رویشان بخنند، خشم خودت را پنهان بدار، چنان وانمود کن که از خطاهایشان چشم‌پوشی کرده‌ای. این گونه که باشی تو را دوست خواهند داشت. من اطمینان ندارم که علی و دو شیربچه‌اش حسن و حسین بر تو نشورند. اگر او در گروهی از امت بر ضد تو به پا خاست بی‌درنگ اقدام کن. به کارهای کوچک مپرداز بلکه متوجه امور بزرگ باش. سفارشهای مرا حلقه گوش کن، هرچه به تو گفته‌ام را پنهان بدار و آشکار مکن. فرمانهای مرا به کار بند، مبادا در فکر مخالفت با من باشی، راه پدران را دنبال کن،

کینِ خودت را از آنها بگیر، آنها را رها مکن. من هرچه در دل داشتم را برای تو بیان کردم و هرچه لازم بود را به تو گفتم. ای معاویه! من هیچ گاه کینِ خون ولید و شیبه و عتبه و عاص و ابوالحکم که در جنگِ بدر کشته شدند را از دل بیرون نخواهم کرد. ای معاویه! شمشیر برکش و به یاری مردمِ شام از آنها انتقام بگیر. راه گرفتن انتقام از آنها آن است که تظاهر کنی که تو نیز همان دینی داری که آن جادوگر (یعنی پیامبر) آورد. من از آن رو حاکمیت شام را به تو سپرده‌ام که یقین دارم خواهی توانست که آنچه من در دل دارم را برآورده سازی.

ملا محمد باقر مجلسی همان گونه که گوشه‌هایی از تاریخ اسلام را - همچون روایت بالا - به طرز نوینی با دلایل و شواهد قطعی که در دست داشته (و تا آن زمان از دسترس مردم جهان به دور مانده بوده) بازنویسی کرده است به نظر می‌رسد که طرحی نیز برای نوشتن نوعی تاریخ برای ایران داشته تا جاهل و گمراه و بددین و ظالم بودن ایرانیان ماقبل اسلام را به اثبات برساند؛ ولی عمرش کفاف نکرده تا آن را دنبال کند. او از زبان امام صادق نوشته که زرتشت یک کتابی به نام زمزمه برای عجمها آورد و ادعای نبوت کرد، بعضی تصدیق اش کردند و برخی تکذیب اش کردند. پس بیرون اش کردند و او در بیابانها سرگردان ماند و جانور خوار شد. ایرانیان هیچ پیامبر و هیچ کتاب آسمانی‌ئی را قبول نکردند و هیچ دینی نگرفتند و سنت هیچ پیامبری را قبول نداشتند، غسل جنابت نمی‌کردند، ختنه نمی‌کردند، میت را غسل نمی‌دادند و کفن نمی‌کردند، امواتشان را به بیابان می‌افکندند، کعبه که خانه الله است را قبول نداشتند و آن را خانه شیطان می‌نامیدند.^۱

این چنین، ملا محمد باقر مجلسی جبل عاملی نشان می‌دهد که مردم ایران از زمانهای قدیم مردمی جاهل و بی‌دین و بی‌خدا بودند و هیچ پیامبری را قبول نداشتند. او درباره گوشه دیگری از تاریخ ایرانیان بددین قدیم که هنوز هم به جای محرم و صفر ماههای فروردین و اردیبهشت دارند، از زبان امام علی نوشته

که اصحاب رَس یک قومی بودند که خدایشان یک درخت صنوبری به نام «شاهدرخت» بود و آن را می پرستیدند، و این درخت را پیامبر نوح بر کرانهٔ یک رودی به نام «وَشَاب» (تلفظِ دیگرِ خوشاب) کاشته بود، و آنها در دوازده شهر در مشرق زمین (یعنی خراسان) می زیستند و سرزمینشان «رَس» نام داشت. نام شهرهاشان آبان و آذر و دی و بهمن و اسفندارمذ و فروردین و اردی بهشت و اُرداد و مرداد و تیر و مهر و شهریور بود. یک پیامبری برای آنها آمد ولی آنها او را زنده زنده در زمین دفن کردند. پایتخت کشورشان اسفندارمذ نام داشت و پادشاهشان نامش ترکوز بن غابور ابن یارش ابن سازن ابن نمرود ابن کنعان بود، این نمرود همان فرعونى بود که ابراهیم را در آتش افکند (ابراهیم را شاه ایرانیان بی دین در آتش افکند). آنها در هر ماه یک روز را عید می گرفتند و نزد درختشان جمع می شدند و گوسفند و گاو برای آن درخت قربانی می کردند و لاشهٔ قربانی ها را می سوزاندند، و چون دودش به هوا بلند می شد در برابرش نماز می خواندند و سجده می کردند و از درخت مغفرت می طلبیدند. شیطان وارد درخت می شد و از درون درخت به آنها آواز می داد که من شما را آمرزیدم. آنها با شنیدن این صدا شادی می کردند و شراب می نوشیدند و یک شبانه روز می زدند و می رقصیدند (جشن و شادی که نزد ایرانیان مرسوم است را بندگان شیطان رواج داده اند). ایرانی ها نامهای ماههایشان را از نامهای آن دوازده شهر گرفته اند، و به شمارهٔ آنها دوازده روز از سال در هر ماهی یک روز جشن می گیرند. آنها چونکه خیلی کفر می ورزیدند خدا یک پیامبری از اولاد یعقوب از بنی اسرائیل برایشان فرستاد، و او مدتهای درازی در میانشان تبلیغ می کرد ولی کسی به او ایمان نیاورد. آن پیامبر چون دید که آنها همچنان کجراههٔ خودشان را دنبال می کنند و خدا را نمی پرستند نزد خدا دعا کرد که این قوم نمی خواهند که نبوت من و خدایی تو را قبول کنند. خدا دعای او را استجابت کرد و روز دیگر درختشان خشکید. گروهی از آن قوم گفتند که این مرد که ادعای نبوت دارد ساحر است و خدایمان را کشته است. گروهی دیگر گفتند که خدایمان به خاطر این مرد که ما را به پرستش یک خدای

دیگری دعوت می‌کند بر ما خشم گرفته و خشکیده است. لذا بر آن شدند که آن پیامبر را بکشند. آنها یک لولهٔ دراز و گشادِ سُرُبی ساختند و در رودخانه نهادند و آن پیامبر را گرفته به درون لوله چپاندند و گفتند اکنون خدایمان از ما خشنود می‌شود. آنها صدای پیامبر را از درون لوله می‌شنیدند که از دردِ شکنجه به درگاه خدا ناله و استغاثه می‌کرد تا وقتی که همانجا زیر شکنجه مُرد. پس از آن خدا به جبریل گفت: «به این قوم بنگر که چه گونه از شکیبایی و تحمل و مهرورزی من سوء استفاده کرده و خدائی جز من را پرستیده و پیامبرم را کشته‌اند. ولی آنها نمی‌دانند که من از دشمنانم که از کیفرِ من نمی‌هراسند انتقام می‌گیرم. اکنون کاری خواهم کرد که فرجام آنها برای مردم جهان عبرت شود». پس روزی که روز عیدشان بود (مثلاً روز نوروز یا مهرگان) خدا تندبادِ سرخ‌رنگی فرستاد، و زمین زیر پایشان سنگ گوگردیِ داغ شد، و ابرِ سیاهی بر فرازشان گسترده شد و آتش بر سرشان باریدن گرفت و همه‌شان سوختند و ذوب شدند.^۱

او به نقل از شیخ صدوق نوشته که جبرئیل یک کتابی بر پیامبر اسلام فرود آورد که اخبار همهٔ پادشاهان و پیامبران جهان در آن است؛ و می‌افزاید که داستان مفصلی است و ما به آن اندازه که نیازمان بوده از آن برگرفته‌ایم. او تاریخ ایران و نام شاهان ایرانی و پیامبران زمانه‌شان را به اختصار آورده است و نشان می‌دهد که شاهان ایران دین نداشتند و ستمگر و جبار بودند و بیشترشان پیامبران و مؤمنان زمانهٔ خودشان را می‌کشتند:

اشبِخ پسر اشجان که باتدبیر لقب داشت ۲۶۶ سال پادشاهی کرد. در سال پنجاه و یکم سلطنتش عیسا ابن مریم را خدا مبعوث کرد و نور و علم و حکمت و همهٔ علوم انبیای پیشین را به او داد و انجیل را به او داد و او را به بیت المقدس بر سر بنی اسرائیل فرستاد. بنی اسرائیل به او ایمان نیاوردند، و او دعا کرد و بسیاری از آنها را خدا تبدیل به شیطان کرد. ولی این نیز کارگر نیفتاد. عیسا ۳۳ سال در

بیت المقدس تبلیغ دین می‌کرد. یهودان ادعا می‌کنند که او را شکنجه کرده و زنده‌زنده در زمین دفن کرده‌اند، و بعضی نیز ادعا کرده‌اند که او را بردار زده و کشته‌اند. ولی خدا آنها را بر او مسلط نکرد، و امر بر آنها مشتبه شد و او را نه زیر شکنجه کشتند و نه بردار زدند بلکه خدا او را وفات داد و به نزد خودش برکشید. وقتی خدا خواست که او را وفات دهد به او وحی کرد که خزینۀ نور خدا و حکمت و علم کتاب را به شمعون ابن حمون تحویل دهد تا خلیفه‌اش در مؤمنین باشد. شمعون مدتها در بنی اسرائیل به دعوت پرداخت و جهاد کرد. هر که به او ایمان آورد مؤمن بود و هر که به او ایمان نیاورد کافر بود. و چون هنگام وفاتش فرارسید خدا یکی از بندگان صالحش به نام یحیا ابن ذکریا را به پیامبری مبعوث کرد. در آن هنگام بود که اردشیر پسر اشکان ۱۴ سال و ۱۰ ماه پادشاهی کرد. در هشتمین سال سلطنت او یهودی‌ها یحیا ابن ذکریا را کشتند. وقتی خدا می‌خواست که او را وفات دهد به او فرمود که وصیت را به فرزندان شمعون بسپارد و به حواریون عیسا بفرماید که از او اطاعت کنند. در آن هنگام بود که شاپور پسر اردشیر به پادشاهی رسید و ۳۰ سال پادشاه بود تا آنکه خدا او را کشت. پس از آن بخت نصر به پادشاهی رسید و ۱۸۷ سال پادشاه بود. بخت نصر مجوس (یعنی زرتشتی) بود و هفتاد هزار یهودی را به قصاص خون یحیا ابن ذکریا کشتار کرد، بیت المقدس را ویران کرد و یهودان را در کشورهای جهان آواره کرد (یعنی ایرانیان باید به یاد داشته باشند که در قدیم یهودستیز بوده‌اند). در سال چهل و هفتم پادشاهی بخت نصر خدا عزیر را به پیامبری مبعوث کرد. مردم چندین آبادی به او ایمان آوردند، و او یک‌روز از آنها غائب شد و وقتی برگشت دید که همه‌شان را خدا در همان‌روز کشته است و کسی زنده نیست. عزیر گفت: «این آبادی‌ها را خدا چه‌گونه زنده خواهد کرد؟» پس خدا او را صدسال میراند؛ سپس او را با همه آنها زنده کرد. آنها صد هزار مرد جنگی بودند. بعد از آن خدا همه آنها را به دست بخت نصر کشتار کرد و یک نفر از آنها هم زنده نماند (شاه ایرانیان همه مؤمنین زمان خودش را کشت). سپس مهرویه پسر بخت نصر پادشاه شد و ۱۶ سال و ۲۰

روز سلطنت کرد. او دانیال و اصحاب و شیعیانش را بازداشت کرد و چاهی کند و همه آنها را در آن افکند و آتش بر رویشان ریخت (شاه ایرانیان پیامبرگش بود). و چون آنها را آتش نسوزاند آنها را در چاه شیران افکند و شکنجه کرد، ولی خدا آنها را نجات داد. و خدا در قرآن از این پادشاه و مردمش با نام «اصحاب الأخدود» به زشتی یاد کرده است. چون وقت وفات دانیال فرارسید خدا به او فرمود که مخزن نور و حکمت و کتاب را به مکيخا پسر دانیال بسپارد. در آن هنگام هرگز به پادشاهی رسید و ۶۳ سال و ۳ ماه و ۴ روز سلطنت کرد. و پس از او بهرام به جایش نشست و سلطنتش ۲۶ سال بود. مکيخا و شیعیانش متولیان دین خدا بودند ولی در آن زمان نمی توانستند که ایمانشان را آشکار کنند و درباره آن سخنی بگویند (زیرا ایرانیان دشمن دین بودند). سپس بهرام پسر بهرام مدت هفت سال پادشاهی کرد. در زمان او نبوت منقطع شد و دوران فترت فرارسید. چون هنگام وفات مکيخا ابن دانیال شد خدا به او امر کرد که مخزن نور و حکمت و کتاب را به انشوا ابن مکيخا بسپارد. دوران فترت از زمان عیسا تا زمان محمد ابن عبدالله ۴۸۰ سال بود. در این دوره اولیای خدا در زمین از فرزندان و نوادگان انشوا ابن مکيخا بودند که پشت اندر پشت مردم را به دین خدا دعوت می کردند. سپس شاپور پسر هرمز به پادشاهی رسید و ۹۲ سال سلطنت کرد. او نخستین کس بود که تاج بر سر نهاد. متولی امر دین خدا در زمان او انشوا ابن مکيخا بود. سپس اردشیر برادر شاپور دو سال پادشاهی کرد. در زمان او خدا اصحاب کهف و رقیم را برانگیخت. سپس شاپور پسر اردشیر به سلطنت رسید که ۵۰ سال پادشاه بود. امر دین خدا در زمان او در دست دسیحا پسر انشوا بود. بعد از آن یزدگرد پسر شاپور پادشاه شد و ۲۱ سال و ۶ ماه و ۱۹ روز سلطنت کرد. وقتی خدا اراده کرد که دسیحا ابن انشوا را وفات دهد به او فرمود که مخزن نور و حکمت و کتاب را به نستوریوس ابن دسیحا تحویل دهد. در آن هنگام بهرام گور به پادشاهی رسید و ۲۶ سال و ۳ ماه و ۱۸ روز پادشاه بود. در زمان او امر دین خدا در دست نستوریوس بود. چون هنگام وفات نستوریوس رسید خدا به او فرمود که مخزن نور و علم و حکمت و کتاب را به

مرعیدا تحویل دهد. سپس فیروز پسر یزدگرد پسر بهرام ۲۷ سال پادشاهی کرد. امر دین خدا در زمان او نیز در دست نسطوریوس بود. سپس فلاس پسر فیروز به سلطنت نشست و ۴۰ سال پادشاه بود. بعد از آن قباد پسر فیروز پادشاه شد که ۴۳ سال پادشاهی کرد. بعد از او پادشاهی به جاماسب برادر قباد رسید که ۴۶ سال پادشاهی کرد. پس از او کسرا پسر قباد مدت ۴۶ سال و ۸ ماه پادشاه بود. امر دین خدا در زمان او در دست مرعیدا و شیعیانش بود. خدا چون خواست که مرعیدا را وفات دهد در خوابش به او وحی کرد که مخزن نور و حکمت و کتاب را به بحیرا راهب تحویل دهد. سپس هرمز پسر کسرا ۳۸ سال پادشاهی کرد. امر دین خدا در زمان او در دست بحیرا بود. سپس کسرا پسر هرمز پرویز به پادشاهی رسید و بحیرا راهب متولی دین خدا بود. چون مدتی سپری شد و وحی منقطع گردید، دین از میان رفت، نماز متروک ماند، آخر زمان نزدیک شد، تفرقه بسیار گردید، و مردم سرگردان شدند خدای تعالی محمد ابن عبدالله را به پیامبری برگزید تا به جنگ دشمنان خدا برود.^۱

چنین بود که فقیهان و عالمان بزرگوار آمده از روستاهای جنوب لبنان با مقام خاتم المجتهدینی و افقه الفقهای نظریه پرداز دین قزلباشان صفوی گشتند و در کشور ما جانشینان فقیهانی همچون ابوحنیفه و بخاری و مسلم و نسائی و ترمذی و نیشابوری و طبری و رازی و ماوردی و جوینی و غزالی و سجستانی و اسفراینی و جوزجانی و اصفهانی و زمخشری و کازرونی و نسفی و ایچی و دوانی و تفتازانی و صدها امثال آنها گشتند؛ و نبیرگان آن فقیهان جهانی شده به فتوای این آمدگان لبنانی به جرم بددینی و بی دینی و سنی گری و جهالت به چوب تکفیر رانده شدند و دهها هزارانشان به شکنجه کشته گردیدند تا تشیع قزلباشی آمده از بیابانهای اناتولی و روستاهای کوهستانی خشونت زده و کینه انباشته جنوب لبنان در کشور ما به تیغ و تبر قزلباشان و تبرائیان همه گیر شود و ما بشویم مردمی که اکنون هستیم.

و گزارشی را از کتاب رستم التواریخ بخوانیم درباره شاه سلطان حسین که دست پرورد ملا محمد باقر مجلسی بود:

او را توحیدخانه‌ئی بود پر از درویشان پاک سیرت و قلندران نیکو سیرت و صوفیان صافی ضمیر که شب و روز به ذکر اسماء الله با افغان و نفیر بوده‌اند. چون بیست و پنج سال از مدت سلطنت آن فخرالسلطین گذشت... زاهدان بی معرفت و خرصالحان بی کیاست به تدریج در مزاج شریفش و طبع لطیفش رسوخ نمودند و وی را از جاده جهان بانی و شاهراه خاقانی بیرون و در طریق معوج گمراهی وی را داخل، و به افسانه‌های باطل بی حاصل او را مغرور و مفتون نمودند... امور خرصالحی و زاهدی چنان بالا گرفت و امور عقلیه و کارهای موافق حکمت و تدبیر در امور نیست و نابود گردید.

دیباچه بعضی از مؤلفات جناب علامه العلمائی آخوند ملا محمد باقر شیخ الاسلام شهیر به مجلسی را چون سلطان جمشید نشان و اتباعش خواندند که آن جنت آرامگاهی به دلایل و براهین آیات قرآنی حکمهای صریح نموده که سلسله جلیلیه ملوک صفویه نسلاً بعد نسل بی شک به ظهور جناب قائم آل محمد خواهد رسید، از این احکام قوی دل شدند و تکیه بر این قول نمودند و سر رشته مملکت مداری را از دست رها نمودند... و طرق متعدده فتنه و سبیل معدوده فساد و ابواب افراط و تفریط در امور و ظلم به صورت عدل بر روی جهانیان گشودند و در میان خلائق هرج و مرجی زیاده از حد تقریر و تحریر روی داد.

زمره خرصالحان به افسانه و افسون رسوخ در مزاج آن خلاصه ایجاد عصر خود نمودند و او را از شاهراه قانون حکیمانه جهانداری بیرون کردند و به کریوه گمراهی که مخالف عقل و حکمت و مصلحت است او را داخل نمودند... اصفهان بلکه همه ایران مانند طویله و اصطبل بی مهتر شد، خلائق به شیرینی در هم افتادند و هر کس به پهلوانی و شب‌روی که می‌توانست از زن و دختر و پسر و مال هر کس محظوظ و متلذذ بشود کوتاهی نمی‌کرد... و به هرجا و به هر سرائی که زن یا دختر جمیله یا پسر جمیلی و یا اسپ و استر رهوار گرانبهای سرخ می‌نمودند می‌رفتند و به پهلوانی و شب‌روی و

چالاکي و چُستی و به فنون عیّاری و مکاری آن را می‌ربودند و کام خود را از آن حاصل می‌نمودند.

[شاه سلطانه‌حسین] هر ساله در فصل بهار به موسم علف دادنِ دواب در باغهای دلگشای باصفای پادشاهی با پنج هزار نفر از اهل حریم خود از خاتون و بانو و بی بی و خدمتکار و کنیز و گیسو سفید با صد خواجهٔ سفید و صد خواجهٔ سیاه یعنی آغایانِ محرمِ حریمِ پادشاهی نزولِ اجلال می‌فرمودند. می‌فرمود نرخرها و ماده‌خرهای بسیار می‌آوردند و بر همدیگر می‌انداختند و از تماشای مجامعتِ آن نرخرها همه محظوظ و متلذذ می‌شدند و از فرط حظ و لذت بی خود و بی هوش می‌شدند. همهٔ آن زنانِ سمن بر نسرين تنِ گل اندام لاله‌رخسار در دلِ غمناک و اندوهگین می‌شدند و آه سرد از دلِ پردرد بر می‌کشیدند.

و در هر سالی سه روز قدغن می‌شد حسب الامر و الایش که از همهٔ خانه‌های شهر اصفهان مرد بیرون نیاید و نازنینانِ طناز و زنانِ ماهروی پرناز و دخترانِ گل‌رخسار سروبالای سمن بر و لعبتانِ سیم‌اندامِ بلورینِ غیغِبِ کرشمه‌سنبجِ عشوه‌گر با کمالِ آراستگی در بازارها بر سرِ دکانه‌ها و بساط شوه‌ران بیایند و بنشینند، خصوصاً در قیصریه و کاروانسراها... و آن سلطانِ جمشیدنشان با پانصد نفر زنانِ ماه‌طلعتِ پری‌سیمای خود و چهار هزار و پانصد کنیزک و خدمتکارِ ماهرویِ مشکین‌مویِ دلربا و صد خواجهٔ سفید و صد خواجهٔ سیاهِ محرمانِ حریمِ پادشاهی به تماشای تفرجِ بازارها و کاروانسراها و قیصریه با تَبَخُّر و جاه و جلالِ تشریف می‌آوردند... هر زنی و دختری را که آن فخرِ ملوک می‌پسندید و تحسین می‌فرمود، اگر آن زن شوهردار بود و این خبر به شوهرش می‌رسید، آن زن را شوهر طلاق می‌گفت و پیشکشِ آن زبدهٔ ملوک می‌نمود، و آن افتخارِ تاجدارانِ آن جمیله را به قانونِ شرعِ انور تصرف می‌نمود و او را با احسان و انعام باز به طریقهٔ شرعِ انور مرخص می‌فرمود و باز به قاعدهٔ منہاجِ مستقیم به خانهٔ شوهرِ خود می‌رفت. و همچنین اگر دخترِ جمیله را به خوبی و وصف می‌فرمود چنین می‌نمودند.

میرزا محمدحسین خان می‌گوید که از پدر خود امیر شمس‌الدین محمد کارخانهٔ آغاسی شنیدم که من به اتفاقِ محمدعلی بیگ بیلدارباشی خلیج...

در محله چهارسوی شیرازیان اصفهان می گذشتیم که ناگاه زنی از اکابر از حمام با جاریه (کلفت) خود بیرون آمد. محمد علی بیک مذکور دوید و آن زن را از جای ربوده و در آغوش خود گرفت و در کرباسخانه دوید. و من هر چند به وی گفتم دست از او بردار فایده نبخشید و او را رها نکرد و می گفت مانند شیر نر طرفه غزالی را به چنگ آورده ام آن را رها نمی کنم. و در خانه را بر روی من بست... این داستان را به عرض سلطان جمشید نشان رساندند... سلطان جمشید نشان به یساول واقف حضور خود فرمود که داستان گذشته محمد علی بیک بیلدار باشی را از برای ملاباشی (مجتهد لبنانی دربار) به تفصیل تقریر کن. واقف حضور به عرض ملاباشی رسانید. آن والا جاه از ملاباشی پرسید که حکم شرعی این چه گونه است؟ ملاشی پرسید که این زن از چه قوم و قبیله است؟ گفتند این زن از اکابر سنیان یعنی از اهل درگزين می باشد. ملاباشی خندید و گفت: از قراری که محمد علی بیک معروض می دارد در حالت بی شعوری و بی هوشی و عدم عقل این غلط و این خطا از او صادر شده و دیوانه و بی هوش را تکلیفی نمی باشد و حرجی بر دیوانه و بی هوش نمی باشد، چنانکه خدا فرمود: «لَيْسَ عَلَى الْمَجْنُونِ حَرَجٌ».

امنای دولت از روی مصلحت اندیشی کار خود خسرو خان گرجی والی تفلیس را با پسرش گرگین خان که از مریدان علامه آخوند ملا محمد باقر شیخ الاسلام شهیر به مجلسی بود، به استصواب علما و فضلا و فقها حاکم و بیگلربیگی کابل و قندهار و هرات نمودند... و در آن وقت شیعیان با حماقت و رعونت بی معرفت از مطالعه مصنفات و مؤلفات علمای آن زمان چنان می دانستند که خون سنیان و مالشان و زنشان و فرزندشان حلال است... خسرو خان و گرگین خان و اتباع و عمله جاتش شروع نمودند به ایذا و آزار نمودن سنیان به مرتبه‌ئی که از حد تحریر و تقریر بیرون است. یعنی زنان و دختران و پسرانشان را به جور و تعدی می گادند (یعنی مورد تجاوز جنسی قرار می دادند) و اموالشان را به زور و شلتاق می بردند و به جور و جفا خونشان را می ریختند به ناحق، و پروا نمی کردند. و کار چنان بر سنیان تنگ شد که از آیه «إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا» مأیوس، و بایأس و ناکامی و ناامیدی و حسرت

مأنوس شده، و هریک از ایشان «رَبِّ اِنِّیْ مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرِ» (ای خدا! به دادِ منِ زیرپا شده برس) می خواندند.^۱

---

۱. رستم الحکما، رستم التواریخ (چاپخانه سپهر، تهران، ۱۳۵۲): ۹۰، ۹۸، ۱۰۲-۱۰۳، ۱۰۷-۱۱۱ و ۱۱۵-۱۱۶.

گفتار سوم

انزوای تاریخی ایران

هیچ قوم مهاجمی در طول تاریخ ایران به اندازه قزلباشان به ایران لطمه نزده است. در تمام دوران سلطنت شاه اسماعیل و شاه تهماسب تا پایان دوران صفوی سیاست برنامه‌ریزی شده کشتار همگانی علما و ادبا و دانشوران و انهدام آثار تاریخی و مراکز فرهنگی ایران از جمله نابودگری کتابخانه‌ها و کتابها دنبال شد. امکان انتشار بیشینه متون سنتی پارسی (متون کلاسیک) در ایران از بین رفت، زیرا همه متون ایرانی در نظر فقیهان صفوی به بددینان تعلق داشت. حتی برخی از متون پارسی چون کتابهای غزالی و خواجه نظام الملک و عطار و مولوی و جامی - بنا به فتوای عربهای آمده از لبنان - در زمره محرمات شرعی قرار گرفتند، و داشتن آنها جرمی در حکم کفر تلقی گردید که مجازات اعدام را به دنبال می‌آورد. تقریباً همه متون دینی که در ایران وجود داشت معدوم شدند، و همه کتابخانه‌هایی که به نحوی در سالهای اولیه یورش قزلباشان از دستبرد آنها به دور مانده بودند، به تدریج نابود کرده شدند. چنان اختناق فکری شدیدی بر کشور حاکم شد که هیچ سراندیشه‌ورزی جرأت جنبیدن در ایران پیدا نکرد، و فرهنگ ایرانی یک سیر مستمر واپس‌روی (قهقرایی) را در پیش گرفت. اینکه اهل مطالعه در تاریخ ایران جامی را آخرین فرد از تبار سخن‌وران ایران دانسته‌اند نظر به این توقف زاینده‌گی ادبی و فرهنگی در ایران بوده است. در تمام دوران صفویه یک سخنور هم‌طراز رودکی و فردوسی و عراقی و عطار و سعدی و رومی و حافظ و جامی پا به عرصه جامعه ننهاد؛ یک تولیدگر علم هم‌طراز ابن سینا و فارابی و خوارزمی و خیام و حتی خواجه نصیر به وجود نیامد؛ یک فقیه هم‌طراز طبری و فخر رازی و جوینی و ماوردی و غزالی و ایجی در جامعه ایرانی پا نگرفت. در عرصه سیاست نیز چنین بود و آخرین کتابی که در فقه سیاسی در فلات ایران نوشته شد کتاب «سلوک

الملوک» بود که فضل الله روزبهان پس از فرار از ایران در زمان شاه اسماعیل در بخارا برای عبیدالله خان ازبک نوشت. انگار که ایران به کلی سِتْرَوْن شده بود و ایرانی که آن‌همه خلاقیت فرهنگی در عرصه تمدن بشری و تاریخ جهانی داشته است، انگار که مسخ شده و به مخلوق دیگری جز خودش بدل شده بود.

اختلاف مذهبی که در طول تاریخ ایران سابقه نداشت از عهد صفویه یکی از خصایص اجتماعی ملت ایران شد، و ایرانیان را به دشمنان یکدیگر مبدل ساخت. پس از روی کار آمدن قزلباشان و شیعه صفوی شدن ایرانیان از ایرانی قومی ساخته شد دگرستیز و پرتعصب و جامداندیش و متحجر و توهم‌گرا که کلیت فرهنگش را مجموعه‌ئی از اوهام و خرافات و افسانه‌ها تشکیل می‌داد؛ و نسلهای بعدی ایرانی تمدن‌سازِ دیروز به جای سازندگی به اوهام و افسانه رو آوردند و به مباحثی مشغول شدند که نه به درد زندگی فردی و جمعی می‌خورد و نه به درد آخرتی که در دین اسلام توصیف شده است.

چنین بود که با تشکیل سلطنت قزلباشان، کشور ما از مردان سازنده تهی گردید؛ نفاق و دوروئی و تظاهر به داشتن مذهب قزلباشان همه‌گیر شد؛ و ملت ایران که تا پیش از آن دوروئی و نفاق نمی‌دانست اکنون نفاق در آنها عمومیت یافت تا در آینده بخش اصلی هویت فرهنگی‌شان را تشکیل دهد. جان و مال و ملک و ناموس مردم کشور ما بازیچه دست قزلباشان و دسته‌جات تبرّایی بود و مردم کشورمان هیچ فریادرسی نداشتند. فجایع گسترده‌ئی که همه‌روزه در همه‌جا در برابر دیدگان مردم انجام می‌گرفت مردم کشور ما را به افرادی اندوهناک، عصبی مزاج، درخود فرورفته، بی‌علاقه به کار و زندگی تبدیل کرده بود. کسانی که مال و امکانش داشتند توانستند که زن و فرزندان‌شان را برداشته راهی دیارهای دوردستی چون هندوستان و سغد و خوارزم و کشور عثمانی شوند. حتی برخی از وقایع نگاران دربار صفوی - که به تشویق و مال‌نگاه داشته شده بودند تا برای فتوحات شاه اسماعیل تاریخ بنگارند - از بس شاهد رنجهای دلخراش ایرانیان شدند سرانجام از ایران گریختند تا شاهد آن‌همه درد و رنج نباشند؛ چنانکه غیاث

ال‌دین خواندمیر و امیر محمود خواندمیر که در این دفترچه از نوشته‌هایشان استفاده بسیار شده است، پس از آنکه چندی به طمع مال و لذت در دربار صفوی زیستند و فرمان شاه را برای نوشتن تاریخ صفوی اجرا کردند سرانجام از دیدن آن همه فجایع به ستوه آمده به هندوستان گریختند و تا پایان عمرشان همانجا ماندگار شدند. اینکه آمدگان از لبنان چه نقشی در فراری دادن چنین افرادی داشتند گزارش صریحی در دست نداریم. شمار بسیاری از شیعیان ایران نیز که نتوانستند رفتارهای قزلباشان را تحمل کنند به هندوستان گریختند، که برخی از آنها که در هندوستان کسب نام کردند را ما با نام و نشان می‌شناسیم. از اینها چونکه نوشته‌ئی از خودشان برجا نهاده‌اند ما اطلاع داریم، ولی از هزاران مهندس و پزشک و دانش‌ور و متخصص که به عثمانی یا خوارزم و سغد و هندوستان گریختند چندان خبری نمانده است. بعنوان یک نمونه از مهندسان ایرانی که در آینده به هندوستان گریختند، فقط به آن مهندس بزرگ معماری که «تاج‌محل» را ساخت اشاره می‌کنم تا دریابیم که در زمان سلطنت قزلباشان چه مردان ارزنده‌ئی مجبور به ترک میهن شدند و چه بلای بزرگی دامنگیر تمدن و فرهنگ ایرانی شد.

ایران در طول تاریخ چند هزار ساله خویشت فراز و نشیبهای بسیاری را از سر گذرانده، بارها گرفتار بلا شده، دشمنانی چون مقدونیان، عربها، اوغوزها و مغولان و تاتارها ایران را اشغال کرده بودند؛ ولی ایرانی هر بار همچون سمندر افسانه‌ها از زیر خاکستر بیرون آمده بود و به نقش سازنده‌اش ادامه داده بود. شاه اسماعیل و قزلباشانش چنان ضربت کاری‌ئی بر ایران وارد آوردند که تا امروز نتوانسته کمرش را راست کند، و هنوز هم در زیر درد شدید آن ضربت دست و پا می‌زند و تلاش می‌کند که شاید به نحوی بتواند بر روی پاهای خودش بایستد تا دوباره نقش تاریخیش را به دست گیرد و سهمش را در تمدن جهانی ایفا کند؛ ولی هنوز کمرش را راست نکرده است، و دگتکِ نبیرگانِ قزلباشان و تیرائی‌ان و ملاهای لبنانی همچنان بر بالای سر و کمر او می‌جنبند و او را از راست قامت شدن باز می‌دارد.

قزلباشان در پایان سده نهم هجری خورشیدی بر ایران مسلط شدند. ظهور آنها مقارن بود با حرکت تمدنی نوین اروپا و آغاز نهضت استعمارگرانه اروپاییان و توجه آنان به سوی شرق. سال اول سلطنت شاه اسماعیل مصادف بود با استقرار پرتگالیان در سواحل هند به رهبری واسکو دی گاما سپس تأسیس نخستین مستعمره پرتگالی در این بخش از هندوستان. دهسال پس از ظهور قزلباشان، آلبوکرک پرتگالی از هندوستان به دریای پارس رسید و بندر ایرانی هرموز را که بزرگترین و ثروتمندترین بندر بازرگانی در خاورمیانه بود به اشغال درآورد. شاه اسماعیل هیچ اقدامی برای بازپس گرفتن این بزرگترین مرکز بازرگانی جهانی انجام نداد. چونکه هرموز در آن زمان جزو لارستان، و حاکم هرموز تابع حاکم لار بود، به نظر می‌رسد که حاکم قزلباش لار با دریافت رشوه کلانی از پرتگالی‌ها با تصرف این بندرگاه توسط آنها موافقت کرده و با گزارشی که برای شاه اسماعیل فرستاده به او فهمانده که سنیان اینجا آدم بشو نیستند و بهتر است که گرفتار دست بیگانه باشند تا نسلشان ورافتند. پرتگالی‌ها بی‌درنگ به ساختن یک دژ مستحکم در این بندرگاه اقدام کردند. آنها مسقط و عمان (یعنی عمان و امارات کنونی) را که همیشه از توابع هرموز بود گرفتند و به دنبال آن بر تمام بنادر مهم دریای پارس دست یافتند. شش سال پس از اشغال هرموز نماینده شاه پرتگال در هند و دریای پارس بر سر حاکمیت بر دریای پارس با شاه اسماعیل مذاکره کرد و به او وعده داد که در جنگ بر ضد عثمانی به او یاری خواهد رساند. او با این وعده دروغین سند مالکیت شاه پرتگال بر سرزمینهای ایرانی در دریای پارس را به امضای شاه اسماعیل رساند و به حضور پرتگال در دریای پارس مشروعیت بخشید. شاه اسماعیل رسماً الحاق هرموز - و به تبع آن کل سرزمینهای جنوبی دریای پارس - به پرتگال را به رسمیت شناخت، و آلبوکرک به شاه اسماعیل تعهد داد که به او کمک کند تا سرزمینهای شیعه نشین احساء و قطیف را متصرف شود و به او یاری کند که مک کران (بلوچستان) را نیز بگیرد. به او تعهد داد که دو دولت پرتگال و ایران برای جنگ با دولت عثمانی متحد شوند. پرتگالیان مجاز باشند که در هر نقطه از

سواحل جنوبی دریای پارس که مایل باشند تأسیسات ایجاد کنند. پس از این توافقنامه «بحرین» (شامل قطر و جزیره بحرین) که از دیرگهان تاریخ تا روی کار آمدن قزلباشان بخشی از خاک ایران بود رسماً ضمیمه مملکت شاه پرتگال شد. چند سال بعد شورش بزرگ خودجوش مردم هرموز برضد ستمهای پرتگالیان آغاز گردید. پرتگالیان آن شهر بزرگ و پررونق را به آتش کشیدند و شهر در خلال چهار روز آتش سوزی سراسری تبدیل به خاکستر شد. به دنبال این اقدامات، هیئت سفارتی شاه پرتگال برای قدردانی از شاه اسماعیل که در امور هرموز دخالت ننموده بود، از بندر گوا در هندوستان به ایران آمد و از راه هرموز و لار و شیراز و اسپهان و کاشان و قم به شمال ایران رفته بر کرانه دریای مازندران به حضور شاه اسماعیل رسید. شاه اسماعیل آنها را به اردبیل برد تا گنبد شیخ صفی را زیارت کنند، و از آنجا به تبریز برد. در این زمان بیماری شاه اسماعیل شدت گرفت، و اندکی پس از آنکه هیئت سفارتی پس از تجدید عهدنامه مودت با شاه اسماعیل تبریز را ترک کردند شاه اسماعیل از دنیا رفت.

این گونه، سراسر دریای پارس در زمان شاه اسماعیل رسماً و کتباً ضمیمه مملکت پرتگال گردید و کلیه بندرگاههای مهم از عمان و هرموز و بحرین تا بصره جولانگاه آنها شد. از آن زمان سلطه ایران بر دریای پارس پایان یافت و پای اروپاییان در این نقطه حساس خاورمیانه باز شد. چندی بعد انگلیسیان - با توافق قزلباشان - میراث پرتگالیان در دریای پارس را تصرف کردند و صاحب اختیار انحصاری تجارت دریایی جنوب ایران شدند و شروع به دخالت در امور داخلی ایران کردند، و به سبب رقابتشان با پرتگالی ها به شاه عباس اول کمک کردند تا بندر هرموز را از پرتگالیان بگیرد. نام این بندر از آن پس بندر عباسی شد (اکنون بندر عباس). شهر شکوهمند هرموز دیگر آبادی نداشت ولی سراسر بندرگاههای دریای پارس - از دماغه عمان تا جزیره بحرین - رسماً به عنوان میراث پرتگالیان توسط شاه عباس به انگلیسیان واگذار گردید تا آنها به او کمک کنند که بخشی از زمینهای ایران - یعنی همدان و تبریز - را از عثمانیان بازپس گیرد.

در ایران از زمان شاه اسماعیل تا پایان سلطنت قاجاریان^۳ (به جز دوران کریمخان زند) سرنوشت کشور و مردم ما در دست قزلباشانی بود که در زمان شاه اسماعیل از بیابانهای اناتولی به ایران کوچانده شده بودند، و عربهایی که از زمان شاه تهماسب به بعد از روستاهای جنوب لبنان به ایران آمدند و دستگاه دینی را قبضه کردند. حاکمیتی که قزلباشان در ایران تشکیل دادند برای چهارصد سال در کشور ما تداوم داشت و هم کشور ما را پاره پاره کرده به کشوری کم توان و منزوی و بی اثر مبدل ساخت، و هم تمدن و فرهنگ ایرانی را به نهایت انحطاط و عقب ماندگی رساند.

قوم ایرانی در دوران اسلامی در سرزمینهای پهناور موسوم به «جهان اسلام» موقعیت ویژه‌ئی کسب کرده بود که هیچ قوم دیگری از اقوام مسلمان هیچ‌گاه نتوانسته بود و دیگر هم هیچ‌گاه نتوانست که کسب کند. همین موقعیت ویژه سبب گسترش فرهنگ ایرانی در بخش بسیار وسیعی از جهان موسوم به اسلامی شده بود. حتی در زمان حاکمیت مغولان و ایلخانان و تیموریان بر ایران هم ایرانی نه تنها نتوانست که این موقعیت را حفظ کند بلکه آن را تقویت نیز کرد. ولی با آمدن قزلباشان به این جریان خاتمه داده شد و ایران برای همیشه منزوی و ایرانی به یک ملت بی اثر تبدیل شد.

در آستانه ظهور قزلباشان، ایران زمین را چهار حاکمیت سیاسی در میان خود تقسیم کرده بودند. منطقه پهناور مک کران از پشت مرزهای غربی هند در سند و پنجاب، یعنی از کویته در شمال تا کلاچی (کراچی امروزی) در جنوب و کرانه‌های دریای مک کران در دست سرداران بلوچ بود که تابع سردار بزرگ بودند. خراسان و سغد و خوارزم از حد فرغانه تا طبس و گرگان جزو قلمر آخرین سلاطین تیموری بود. اینها نیز خودشان را شاهان ایران می‌نامیدند و ترویج‌گر تمدن و فرهنگ ایرانی بودند. اران و شروان (سرزمینهای ایرانی شمال رود ارس تا کوههای قفقاز) زیر حاکمیت شاهان ایرانی تبار موسوم به شروانشاه بود که گویا آخرین بازماندگان خاندان حکومتگران دوران ساسانی بودند. بقیه ایران از

کرانه‌های غربی کویر و از گرگان تا سواحل دریای پارس و جنوب دریای خزر تا ارزنجان و دیار بکر و کردستان در دست شاهان بایندری بود. اینها نیز خودشان را شاهان ایران می‌خواندند. مجموعه قلمرو این چهار حاکمیت را ایران تاریخی (ایران زمین) تشکیل می‌داد. این همان سرزمینی بود که از آغاز پیدایش پادشاهی در ایران با نام ایران زمین شناخته می‌شد، و تا واپسین دم شاهنشاهی ساسانی نام و هویت خویش را حفظ کرده بود. پس از سلطه عرب نیز این سرزمین پهناور به هر صورتی که اداره می‌شد، ایران بود و هویت ایرانی داشت؛ و گرچه پیوسته در میان سلسله‌های گوناگون دست به دست می‌شد و قلمروهای سلاطین بزرگ و کوچک می‌گردید، چه آنها که در سغد و خوارزم و بلخ و تخارستان حکومت می‌کردند، و چه آنها که در ارزنجان و دیار بکر بودند خود را شاه ایران و مروج فرهنگ و زبان ایرانی می‌دانستند. حتی بابر تیموری که در فرغانه (غرب قرغیزستان امروزی) سلطنت می‌کرد، خودش را ایرانی و شاه ایران می‌نامید و زبان رسمی دربارش زبان پارسی بود. این پادشاه به زودی در برابر ازبک‌ها شکست یافته به کابل گریخت و در آینده به هندوستان رفته تشکیل سلطنت تیموری هند داد و زبان و فرهنگ ایرانی را در هندوستان ترویج کرده ایران را به هندوستان برد.

فرهنگ ایرانی در طول تاریخ بیست قرن پیش از عهد صفوی فرهنگ مسلط خاورمیانه بود، و ضمن همه فراز و نشیب‌هایی که ایران در این دوران دراز پشت سر نهاد، این فرهنگ همواره سلطه معنوی خویش را در منطقه حفظ کرد و پیوسته به سوی بالندگی و شکوه بیشتر به جلورفت. ایرانی همیشه - حتی در صدسالی که زیر سلطه عرب‌ها می‌زیست - سرافرازترین ملت خاورمیانه بود. زبان پارسی از سده‌های چهارم و پنجم هجری به بعد زبان رسمی فرهنگ و ادب بخش اعظم کشورهای مسلمان‌نشین از فرغانه تا قونیه بود، و در رشد فرهنگ اسلامی با زیور ایرانی در این بخش از خاورمیانه کمک کرد. بالندگی فرهنگ و زبان ایران اسلامی چنان بود که تا سده هفتم هجری زبان و ادبیات پارسی حتی در جنوب شرق آسیا و در مناطق دورافتاده‌ئی چون جاوه و هر جای دیگر که مسلمان وجود

داشت رواج یافت. از اواخر سدهٔ چهارم هجری به بعد اسلام آزاداندیش مبتنی بر مذهب ابوحنیفه با پیرایه‌های خردگرایی مکتب معتزله که اسلام عمدهٔ ایرانیان بود دوشادوش با زبان ایرانی در آن سرزمینهای دوردست گسترش می‌یافت؛ و از این رو است که می‌بینیم مسلمان شدگان هند و چین و ترکستان و بنگال و دیگر نقاط شرق آسیا مذهبشان مذهب حنفی، یعنی اسلام ایرانی و اسلام مداراگری است که تا پیش از تشکیل سلطنت قزلباشان دین اکثریت مطلق ایرانیان مسلمان بود. هر جا که تمدن و فرهنگ ایرانی رفت اسلام ایرانی و زبان ایرانی نیز با آن رفت. در سدهٔ هفتم هجری زبان پارسی زبان شرع و ادبیات در دهلی و لاهور و حیدرآباد و بنگال بود، و سخنسرایان پارسی‌گوی در این سرزمینها یک ایران دیگری را به وجود آورده بودند که بخش اعظم عناصر فرهنگ ایرانی را به خود جذب کرده بود، و پارسی‌دانی و پارسی‌گویی بزرگترین افتخار شمرده می‌شد. یک شاعر هندی سدهٔ هفتم هجری - به نام تاج‌الدین سنگریزه - با افتخار از این یاد می‌کند که هندی است ولی به آداب ایرانی مزین است:

مولد و منشأ ببین در خاک هندوستان مرا
نظم و نثرم بین که با آب خراسان آمده

در عهد سلاطین خلجی در هندوستان ادب پارسی رشد بسیار داشت و شاعران و نویسندگان بزرگی در این سرزمین پا به عرصهٔ ادب نهادند که امیر خسرو دهلوی یک نمونه از آنها است. شاید برخی از خوانندگان این کتاب ندانند که نخستین اثر نثری صوفیانه به زبان پارسی - موسوم به «کشف‌المحجوب» - در هندوستان تألیف شده؛ یا شاید ندانند که «دیوان عراقی» در هندوستان سروده شده است؛ یا شاید ندانند که واژه‌نامه‌های کلاسیک پارسی به پارسی را در هندوستان نوشته شده‌اند.

جلال‌الدین فیروز خلجی که در آستانهٔ حملهٔ مغول به ایران بر هندوستان سلطنت می‌کرده یک نمونه از شاهان ترک‌تبار ایرانی‌زبان ادب‌دوست و پارسی‌سرای هندوستان است. یک رباعی او به مناسبت بنای کاخی در دهلی

نشانگر تواضع و انسانیت این مرد است که از فرهنگ ایرانی برخاسته است:

آن را که قدم بر سر گردون ساید از تودهٔ سنگ و گل چه قدر افزایش
این سنگِ شکسته زان نهادیم درست باشد که دل شکسته‌ئی آساید

در این باره که توجه عمومی مراکز و محافل علمی و ادبی در کشورهای اسلامی در اقصیٰ نقاط جهان تا پیش از عهد صفوی معطوف به ایران بوده، و فرهنگ ایرانی همواره در شرق و غرب در حال گسترش بوده است، شواهد بسیاری وجود دارد که جای سخن از آن در این دفتر نیست. داستان دعوت کردن شاه بنگال (سلطان غیاث الدین) از حافظ شیرازی به بنگال، که نشانگر گستردگی دامنهٔ شعاع فرهنگ ایرانی در دورترین نقاط جهان اسلامی است را همه شنیده‌ایم، و غزلی که حافظ در پاسخ به این دعوت سروده را خوانده‌ایم:

ساقی حدیث سرو و گل و لاله می رود	و این بحث با ثلاثهٔ غساله می‌رود
می‌ده که نوعروسِ چمن حدِ حسن یافت	کار، این زمان ز صنعت دلاله می‌رود
شکرشکن شوند همه طوطیان هند	ز این قند پارسی که به بنگاله می‌رود
طی مکان بین و زمان در سلوک شعر	کاین طفل یک شبی ره صدساله می‌رود
آن چشم جاودانهٔ زاهد فریب بین	که آش کاروان حسن ز دنباله می‌رود
از ره مرو به عشوۀ دنیا که این عجز	مکاره می‌نشیند و محتاله می‌رود
باد بهار می‌وزد از گلستان شاه	واز ژاله باده در قدح لاله می‌رود
حافظ ز شوق مجلس سلطان غیاث‌دین	غافل مشو که کار تو از ناله می‌رود

در سده‌های هفتم تا دهم هجری ادب و فرهنگ ایرانی در شبه قارهٔ هند به شکوه بسیار زیادی دست یافت، و در دوران سلطنت خاندان بابری به اوج شکوه رسید. پیش از این از بابر یاد کردیم که فرغانه را از دست داد و به کابل رفت. او که بسیار بلندپرواز بود به داشتن کابلستان قناعت نورزید. او در سال ۹۰۴ خ به هندوستان لشکر کشید، شمال هندوستان را در خلال مدت کوتاهی گرفته تشکیل سلطنت داد. بابر زندگی پرماجرایی داشته است. او شرح زندگی خودش را به انشای روانی در کتابی نوشته که متن آن اکنون به پارسی در دست است. پس

از او پسر و جانشینش همایون سراسر هندوستان را به تصرف درآورد. سلطنتی که این پدر و پسر تشکیل دادند اساس و بنیادش بر فرهنگ ایرانی نهاده شده بود، ملجأ و مأوای دانشوران ایرانی گریخته از تیغ قزلباشان بود. «شاهنشاه اکبر» پسر و جانشین همایون چندان به فرهنگ باستانی ایران علاقه داشت که دستور داد آئین نور و پرستش مهر احیاء گردد، و آنرا «دین الهی» نامید که داستان مفصلی دارد. او تصمیم داشت که دین الهی را در هندوستان دین رسمی اعلام کند، ولی اجل به او مهلت نداد. پسر و جانشینش «شاهنشاه جهانگیر» گرچه دین الهی پدرش را منسوخ کرده به اسلام برگشت ولی فرهنگ ایرانی چنان در او رسوخ یافته بود که زن و مرد را دارای حقوق مساوی می دانست، و شهبانویس «نور جهان» را شریک سلطنت خویش کرده به نامش سکه زد و روی سکه اش این عبارت را نقش کرد:

به حکم شاه جهانگیر یافت صد زیور به نام نورجهان، پادشاه بیگم، زر گسترش فرهنگ و زبان ایرانی در هندوستان دوران درازمدت خاندان بابری چندان بود که هندوستان نام «ایران صغیر» گرفت. دوران شاهجهان - پسر جهانگیر - شکوهمندترین دوران خاندان بابری است. عمارت‌های باشکوه تاج محل و موتی مسجد و چندین بنای باشکوه دیگر که هنوز جوان اند از ساخته‌های او است.

منظور آنکه در دورانی که قزلباشان در ایران تمدن و فرهنگ ایرانی را با جهالتشان نشانه گرفته بودند، تمدن و فرهنگ ایرانی در جای دیگری از جهان کریشمای خویش را ظاهر کرد. در زمان سلطنت شاهنشاه اکبر کتابخانه‌های عظیم هند مالا مال از کتابهای پارسی شد که توسط دهها خطاط و نسخ تهیه می شد، و مترجمان پارسی نگار مشغول ترجمه کتابهای سانسکریت و عربی به زبان پارسی بودند. مؤلفان چیره دستی در زمان این پادشاه در دهلی می زیستند که کتابهای ارزشمندی به ویژه در تاریخ هند به زبان پارسی به رشته تحریر درآوردند تا اکنون برای ما یادگار شکوه فرهنگ و زبان ایرانی در هندوستان باشد. همینقدر که

بدانیم اکنون منابع اصلی تاریخ هند در بین سده‌های ششم تا دوازدهم هجری به زبان پارسی است که در خود هندوستان تألیف شده است، گسترهٔ فرهنگ ایرانی در هندوستان در آن برههٔ دراز تاریخی برایمان نمایان می‌شود.

نهضت ادبی همراه با ترویج زبان پارسی در هندوستان برای میراث فرهنگ ایران بیش از حد تصور ما ارزشمند بود؛ زیرا در اثر همین نهضت بود که دهها تألیف پارسی در هندوستان نگهداری شد تا از دستبرد روزگار مصون بماند. اگر در ایران قزلباشان به فتوای فقیهان لبنانی^۱ به نابودگری برنامه‌ریزی شدهٔ کتابهای پارسی اقدام کردند، بسیاری از این متون در هندوستان برجا ماند سپس به دست ما رسید. شاید خواننده تعجب کند اگر بشنود که جز چند کتاب، تمامی متون پارسی ماقبل صفویه که اکنون در دست ما است یا در هندوستان یا در عثمانی نگهداری شدند و بعد به ما رسیدند. یعنی اگر این کتابها در هندوستان و عثمانی و بعضی هم در بخارای زیر اشغال ازبکان حفظ نشده بود، ما امروز از این گنجینهٔ عظیم ادب و فرهنگ مکتوب ایرانی همان اندازه در اختیار داشتیم که از آثار رودکی و دیگر سخنوران و ادیبان بزرگ عهد طاهری و سامانی در اختیار داریم. به زبان دیگر، شاید ما امروز در کتابها می‌خواندیم که مثلاً مولوی یا حافظ یا سعدی یا... یا... یک شاعر بلندآوازه بوده و اشعار بسیار زیادی هم سروده بوده و نمونه‌هایی از آن این چند بیت است. یا مثلاً می‌خواندیم که خواجه نظام الملک کتابی در سیاست نوشته بوده با عنوان سیاستنامه و به پارسی بوده. یا مثلاً عطار چند کتاب شعر و یک کتاب نثر داشته به نام تذکرة الأولیاء، و چند بیت شعر هم به عنوان نمونهٔ اشعار او در کتابی می‌دیدیم. یا مثلاً جامی کتابهایی با این نام و این نام داشته و نمونهٔ شعر او این و این است. همچنانکه هر کتابی که در آن دیارها حفظ نشد برای ما نیز محفوظ نماند؛ و می‌توان به چندین نمونه از این کتابهای مفقود اشاره کرد که ما فقط نامهایشان را داریم، و تا پیش از صفویه موجود بوده و در زمان صفویه معدوم شده‌اند. کتابهای شاهنامه فردوسی و حافظ شیرازی که برای ایرانیان مقدس بودند با شگردهای خاصی که ایرانیان به کار بردند در درون

ایران ماندگار شد. فردوسی شیعه کرده شد و چندین بیت شعر وارد شاهنامه گردید تا نشان دهد که او شیعه بوده است؛ و هم اکنون در نسخه‌های شاهنامه هست. همین سبب شد که شاه اسماعیل دستور دهد یک نسخه از شاهنامه برای پسرش تهماسب تهیه شود. حافظ نیز شیعه کرده شد و در آغاز دیوانش یک قصیده بلند نهاده شد که از زبان حافظ در مدح علی سروده شده بود (این قصیده در دیوانهای چاپ سنگی وجود دارد) و از جمله آنها این چند بیت را من از زمان کودکی و دوران مکتبخانه به یاد دارم که خواندن کتاب حافظ می‌آموختم:

نوشته بر در فردوس کاتبان قضا   نبی رسول و ولی عهد حیدر کرار
 علی ز بعد محمد ز جمله خلق به است   اگر تو مؤمن پاکی بکن به این اقرار
 علی علیم و علی عالم و علی اعلم   علی امیر و علی امیر و علی مختار

در اناتولی نیز از زمان سلجوقیان روم به بعد فرهنگ و زبان ایرانی رواج یافت و تا زمان سلطنت سلطان سلیم اول عثمانی و جنگهای ایران و عثمانی ادامه یافت. اوج ترویج زبان و فرهنگ ایرانی در اناتولی در سده هفتم بود که با تألیفهای بزرگ مولانا رومی (دیوان شمس تبریزی و مثنوی مولوی) همراه شد. و تأثیر فرهنگ ایرانی در سلجوقیان اناتولی چندان بود که شاهان قونیه القاب شاهان شاهنامه را بر خودشان نهادند. جذابیت و نفوذ ادب پارسی به حدی بود که از زمان سلطان محمد فاتح به بعد شاهزادگان عثمانی به فراگرفتن این زبان روی آوردند، و چنانکه در جای خود دیدیم سلطان بایزید، جم سلطان، و سلطان سلیم از جمله بزرگان دولت عثمانی بودند که زبان پارسی را بهتر از زبان مادری خودشان که ترکی بود می‌دانستند، و همین که به زبان پارسی شعر می‌سرودند معنایش آنست که آنها احساسات خود را با این زبان بیان می‌کردند.

با وجودی که پس از تشکیل سلطنت قزلباشان و جنگهای ایران و عثمانی زبان پارسی در کشور عثمانی متروک ماند و ترکی نویسی عمومیت یافت، باز هم اثر این زبان در سرزمینهای تابع دولت عثمانی به صورتی احتضارآمیز به نیمه‌حیاتی ادامه داد. حتی در کشور مصر که از سده هفتم هجری به بعد مرکز نشر

زبان و فرهنگ عربی بوده نیز زبان پارسی جای پای خویش را برای ما برجا گذاشته است تا شاهد قابلیت ذاتی این زبان به عالمگیر شدن بوده باشد. کسی که به قاهره رفته و از بناهای تاریخی مصر دیدن کرده باشد دیده است که تا یک سده پیش از ما در مصر هنوز کسانی وجود داشته‌اند که بخواهند احساسات خود را به زبان پارسی بیان کنند. شاهد این مورد ابیاتی از شعر است که بر اطراف وضوخانه بزرگ حیاط زیباترین و هنری‌ترین مسجد قاهره (مسجد محمد علی بیک کیبر) به پارسی بر هشت قطعه سنگ مرمر نقش بسته است، و هر کس برای دیدار به آنجا برود چشمش به شانزد بیت شعر پارسی می‌افتد که به خط نستعلیق زیبایی نگاشته شده است؛ و اگر در زبان پارسی تبحر داشته باشد، وقتی آن را بخواند به خوبی متوجه می‌شود که اینها باید سرودهٔ مردی باشد که زبان پارسی را برای بیان احساسش بهتر از زبان خودش یافته بوده است. مگر نه اینست که اقبال لاهوری برای بیان احساسش زبان پارسی را برگزید؟ او است که گفته:

گرچه هندی در حلاوت شکر است طرز گفتار دری شیرین تر است

اقبال به همان حجمی که به پارسی شعر گفته به اردو نیز شعر دارد. او که تحصیلاتش به زبان انگلیسی بوده ابتدا سالها به زبان اردو شعر می‌گفته و بعد متوجه شده که به هیچ زبانی نمی‌تواند احساساتش را چنانکه باید و شاید بیان کند مگر به زبان پارسی. آدم وقتی سروده‌های اردوی اقبال را در کنار سروده‌های پارسی او می‌گذارد، به شرط اینکه زبان اردو بداند، آن وقت متوجه می‌شود که پارسی چه قدرتی برای بیان احساسات انسانی دارد!

در سغد و خوارزم نیز در عین حالی که از بکان با دولت صفوی دشمنی داشتند، زبان پارسی نه تنها زبان ادیبان بلکه زبان ادب حکمرانان از بیک نیز بود. عبیدالله خان خود به زبان پارسی شعر می‌سرود و نمونه‌ئی از سروده‌های او را که مالا مال از عشق به ایران بود در جای خود آوردم. ولی ستیزهای مذهبی صفویه کرد با سغد و خوارزم آنچه کرد.

از بازیهای روزگار آنکه درست به هنگامی که فرهنگ ایرانی در اثر ویژگیهای خاصی که داشت می‌رفت تا جهان گستر شود، پدیدهٔ ایران ستیز و دشمن آفرین قزلباشان پا به عرصهٔ ظهور نهاد، و قزلباشان با تعصبات جاهلانه و سیاستهای ابلهانه‌شان بزرگترین ضربهٔ تاریخی را به فرهنگ و تمدن ایرانی وارد آوردند. پس از روی کار آمدن قزلباشان، چون میان قزلباشان و عثمانیان از یک سو و قزلباشان و ازبکان از سوی دیگر روابط خصمانهٔ مذهبی برقرار شد، این خصومت به زودی به خصومت با هویت ایرانی در عثمانیان و ازبکان تبدیل گردید (زیرا قزلباش و ایرانی معادل یکدیگر شدند)، و آموزش و ترویج زبان پارسی نزد آنها متوقف و ممنوع اعلام شد. در سغد و خوارزم که از نظر تاریخی بخش جدایی‌ناپذیر ایران، و روزگاری زادگاه و پرورشگاه زرتشت بوده، و زمانی نیز مرکز امارت سامانیان و پرورشگاه بزرگانی چون رودکی و خوارزمی و فارابی و بیرونی و ابن سینا بوده، ترکانی که آن سرزمینها را در اشغال داشتند و تا زمان شاه اسماعیل خودشان را ایرانی می‌نامیدند در واکنش به سیاستهای سنی ستیزی قزلباشان صفوی، به تدریج سیاست ایران ستیزی را در پیش گرفتند و زبان ترکی را جایگزین زبان پارسی کردند.

انگار قزلباشان را دست تقدیر فرستاده بود تا ایران را به یک کشور منزوی و بی‌اثر و عقب مانده از کاروان تمدن مبدل سازد. انگار دوران ایفای نقش ایران در صحنهٔ تمدن جهانی به سر رسیده بود و شاه اسماعیل می‌بایست که پایان بخش این دوران باشد. به جز قزلباشان هیچ نیروی دیگری در جهان قادر نبود که چنین نقش ویرانگر و نابودکننده‌ئی ایفا کند. انگار دست تقدیر ایفای این نقش را به شاه اسماعیل و قزلباشان محول کرده بود. هیچ قوم دیگری نمی‌توانست که آن رسالت ایران ستیزی را به انجام برساند. قزلباشان با تعصبات جاهلانه‌شان و با دگرستیزی ابلهانه‌شان ایران را به زیانبارترین نکبت تاریخی مبتلا کردند. آنها مغزهای اندیشمند ایرانی را نابود کردند. اطراف ایران را با بی‌تدبیریهایشان و با حماقت‌هایشان قیچی کردند و ایران را به یک کشور کوچک و کم‌توان تبدیل

کردند. آنها با افکاری که به ارباب بر مردم ایران تحمیل کردند از ایرانیان^۳ مردمی نفاق‌اندیش و خرافه‌پرست و توهم‌گرا و عصبی مزاج ساختند که جز فرورفتن در لاک خویشتن هیچ راهی را در پیش خود نمی‌دیدند. قزلباشان چنان میراث دست و پاگیر و منحوسی از خودشان برجا نهادند که ایرانی هیچ‌گاه نتوانست از قید و بند آن رهایی یابد.

کسانی که می‌نویسند قزلباشان وحدت ملی و تمامیت ارضی را برای ایران آوردند تاریخ ایران را به درستی و شایستگی نخوانده‌اند یا می‌پندارند که بلخ و تخارستان و اشروسنه و سغد و خوارزم و ارزنجان و مک کران - که در نتیجه خشونت‌های قزلباشان در دوران حاکمیتشان بر ایران از دست رفت - بخش‌های اصلی ایران زمین نبوده است.

تاریخ‌نگارانی که دربارهٔ چه‌گونگی برآمدن قزلباشان و ورودشان به ایران و تشکیل سلطنتشان مطالعات درستی ندارند و می‌پندارند که آنها ایرانی بوده‌اند نوشته‌اند که شاه اسماعیل با مجبور کردن مردم ایران به اتخاذ مذهب شیعه (به بیان آنها: رسمیت بخشیدن به مذهب شیعه)، یک وحدت مذهبی را در کشور برقرار کرد و همین وحدت مذهبی بود که وحدت ملی را در ایران ایجاد کرد. اینها چونکه تاریخ صفویه را به درستی نخوانده‌اند می‌پندارند که بیشینهٔ مردم ایران در آن زمان شیعه بوده‌اند ولی سنیان حاکم بر ایران مانع وحدت ملی می‌شده‌اند زیرا تا پیش از دوران صفوی قدرت سیاسی در دست اقلیت سنی بوده است. شگفت آنکه اینها می‌نویسند که شاه اسماعیل مذهب شیعه را در ایران رسمیت بخشید تا با اتکای به آن از ایران در برابر اطماع عثمانیها دفاع کند. چنین سخنی نشانهٔ بی‌اطلاعی از تاریخ ایران و عثمانی است. آنها رخدادهای مربوط به تشکیل سلطنت صفوی را وارونه می‌کنند و از یاد می‌برند که مسبب به راه افتادن جنگ‌های ایران و عثمانی تحریکات قزلباشان در کشور عثمانی پس از تشکیل سلطنتشان بود؛ یعنی سیاست‌های مذهبی شاه اسماعیل سبب شد که سلطان عثمانی رخ از اروپا و اروپاگشایی برگردانده متوجه ایران کند.

این نگرشِ وارونه را ابتدا ایران‌شناسان غربی در سدهٔ حاضر در انداختند؛ زیرا اطلاعاتشان را از مصاحبه با کسانی به دست آورده بودند که یا به علت تعصب مذهبی به اینها دروغ گفتند یا اطلاع درستی از تاریخ ایران نداشتند و می‌پنداشتند که تشیع صفوی ساخته و پرداختهٔ ایرانیان بوده است. بر همین مبنا هم بود که برخی از ایران‌شناسان غربی پنداشتند و نوشتند که تشیع را ایرانیان در زمان اموی ساختند تا با دین اسلام مقابله کنند. اینها نمی‌دانند که تشیع یک مذهب خالصاً عربی است و در محیطی عربی (در کوفه) توسط قبایل یمنی تبار (قبایلِ مَذْحِج و حِمیر) نشو و نما یافته بوده، و عموم نظریه پردازان شیعه تا پیش از تشکیل سلطنت قزلباشان از قبایلِ مَذْحِج و حِمیر و بنی‌اسد، و نیز از بومیان جنوب عراق، و همه‌شان عراقی بوده‌اند.

البته مذهب‌هایی که ایرانیان تا پیش از قزلباشان داشتند نیز دینِ ملیِ خودِ ایرانیان نبود، بلکه به شمشیر جهادگرانِ صدر اسلام و سپس به شمشیر خونریز ترکان غزنوی و سلجوقی بر ایرانیان تحمیل شده بود، و ایرانیان در طی نسل‌های بعدی به آن عادت کرده بودند و بر طبق مزاج فرهنگیِ خودشان آنرا بازسازی کرده بودند، و اینک آنرا بخشی از هویت خودشان می‌پنداشتند و در برابر مذهبِ قزلباشان ایستادگی می‌کردند. ایرانیان در برابر اسلام‌گسترانِ دوران خلفای نخستین و سلاطینِ اموی نیز مقاومتها کرده و رنج‌های جان‌گزا کشیده بودند. چنانکه می‌دانیم، اسلام را در ایران و عراق و شام و مصرِ امویان گسترده‌اند. اما عموم مردم ایران، با همهٔ فشارهایی که بر آنها وارد می‌شد، خیلی دیر به اسلام گرویدند. در سده‌ها اول و دوم خلافت عباسی زمام امور در دست ایرانیان بود و جهاد و دین‌گستری چونکه با فرهنگ ایرانی تعارض داشت به کلی متوقف گشته بود. گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که تا نیمه‌های سدهٔ چهارم هجری بیش از نیمی از مردم ایران بر دینِ قومیِ خودشان بودند. مثلاً شیراز با وجودی که از اوائل فتوحات اسلامی شهرِ پادگانی جهادگرانِ عرب بود تا سدهٔ پنجم هجری بخش اعظم مردمش مزدایسن بودند سپس در دورانِ ترکانِ سلجوقی مسلمان کرده

شدند. در دیگر نقاط پارس نیز وضع به همین منوال بود، مثلاً آبادیه‌های لارستان در سده پنجم مسلمان کرده شدند و تا آن زمان بهدین مانده بودند. مناطق ری و هیرکانیه (گرگان) و اسپهان نیز چنین بود و جماعات بهدین مزدکی و خرّم‌دینان در همه آبادیه‌های ری و هیرکانیه و اسپهان وجود داشتند، سپس به تیغ ترکان سلجوقی و فتوای فقهای آنها مسلمان کرده شدند. سهمی که ترکان غزنوی و سلجوقی در تحمیل اسلام بر ایرانیان داشتند بسیار بیشتر از سهم عربهای جهادگر در زمان اموی بود. تا پیش از دوران اموی نیز که البته کسی از ایرانیان مسلمان نشده بود. چه بسا که اگر ایران در آغاز سده پنجم هجری به دست قبایل اوغوز نیفتاده بود هنوز بیش از نیمی از مردم ایران بر دین ملی خودشان بودند.

ایرانیان با گذشت سده‌ها به دین نویشان - با هر مذهبی که داشتند - عادت کرده بودند و اسلام را پرورش و گسترش نیز داده و آن را به همراه فرهنگ ایرانی تا دورترین نقاط شرق آسیا و اعماق اناتولی رسانده بودند؛ یعنی هر جا که فرهنگ ایرانی رفته بود اسلام ایرانی (اسلام بازسازی شده مداراگر مبتنی بر مذهب حنفی و پیرایه معتزلی) نیز با آن رفته و ماندگار شده بود. ولی ترکان قزلباش مذهب خودشان را از بیابانهای اناتولی آورده بودند تا بر ایرانیان تحمیل کنند. شیوه‌های آنها برای تحمیل مذهبشان بر مردم ایران به حدی خشونت‌بار و ذلیل‌کننده بود که امروز هر که این نوشته‌ها را بخواند تا وقتی که متون اصلی صفوی را نخوانده باشد شاید نتواند باور کند، و شاید بیندارد که نمی‌شود مردمی رفتارشان این گونه تا این حد غیرانسانی و خشن و چندش‌آور باشد. ولی اینها در تألیفات مورخان دربار شاهان صفوی آمده است و - متأسفانه - همه حقیقت است. رخدادهای تلخ تاریخ را می‌شود که نخواند، می‌شود که برای دیگران بازنگفت، ولی نمی‌شود که آنچه خود بازیگران این رخدادهای نوشته‌اند تا یادگار افتخارشان باشد را انکار کرد.

شاید بسیار کسان نتوانند باور کنند که مریدان شاه صفوی گوشت لاشه دانشمندان و بزرگان ایرانی را به فرمان ولایی می‌خوردند! شاید بسیار کسان باور نکنند که میگساری و لواط نزد قزلباشان از مستحبات بود! شاید بسیار کسان باور

نکنند که ریش گذاشتن در مذهب آنها حرام بود! شاید کسانی باور نکنند که قزلباشان مردم را مجبور می‌کردند تا از خمهای سر چارسوکها شراب بخرند و بنوشند و به عائشه دشنام دهند برای آنکه معلوم شود که مذهب منسوخ را رها کرده به مذهب حق آنها درآمده‌اند. جای این خمخانه‌های سر چارسوکها که محل نوشیدن شراب و لعنت فرستادن و دعا کردن و حاجت طلبیدن بود هنوز در بسیاری از شهرهای ایران وجود دارد و هنوز هم همان نام دوران صفوی را حفظ کرده است؛ آنها را «سقاخانه» گویند یعنی جای آشامیدن. دیگر دیرزمانی است که در اینجاها خمهای شراب نصب نیست، ولی همان حالت دیرینه را حفظ کرده است؛ و هنوز هم کسانی به نزد «سقاخانه» می‌روند و شمعی روشن می‌کنند و سکه‌ئی می‌اندازند (رمزی از بهای شراب آن دوران) و لعنتی می‌فرستند و دعائی می‌کنند و حاجتی می‌طلبند. شاید کسانی که متون تألیف شده توسط مداحان شاه اسماعیل و شاه تهماسب را نخوانده‌اند نزد خود بیندیشند که برخی از آنچه من در این کتابچه آورده‌ام گزافه باشد. شاید هم بازماندگان نوادگان همان قزلباشان و تبرائیان هنوز هم با خواندن این موضوعها در عمق ذهنشان نوعی شادی حاصل کنند از آنچه نیاکانشان با مردم ایران کردند. برخی از اینها هم برای توجیه این همه ستمی که از دست قزلباشان و تبرائیان بر ایران و ایرانی می‌رفته است تلاش می‌کنند که داستان درگیریهای شیعه و سنی در میان عربهای عراق و لبنان، یا سرکوب ترکان بکتاشی در کشور عثمانی به دستور سلطان سلیم تُرک را به یاد مردم ایران بیاورند و عمل قزلباشان را توجیه کنند؛ انگار که اگر در عراق و لبنان شیعیان و حنبلیان با هم درگیری داشته‌اند یا در عثمانی بکتاشیان را کشته‌اند می‌شود که پروانه جنایتگری را به قزلباشان اشغالگر داد تا خمشی که از سنیان در دل داشته‌اند را بر سر مردم ایران خالی کنند! اینها نمی‌خواهند بپذیرند که ما در این دفترچه در حال مطالعه بخش کوچکی از تاریخ پرنشیب و فراز ایران هستیم، و می‌خواهیم که آنچه دیروزها بر ما رفته و ما را به اینجا رسانده است را بازخوانی کنیم؛ لذا از آنچه در این دفترچه از نوشته‌های خود وقایع نگاران صفوی

بازنویسی کرده‌ایم دلخور می‌شوند و دلشان نمی‌خواهد که اینها در معرض مطالعه قرار گیرد. اینها دلخور می‌شوند زیرا دلشان نمی‌خواهد که کسی گذشته‌های پدرانشان را کند و کاو کند و به‌نمایش بگذارد. به‌ویژه ممکن است که نوادگان همان سیدشدگان تبرایی از خواندن این نوشته‌ها بیش از نوادگان آن قزلباشان برنجند؛ یا مثلاً یکی که هنوز هم قزلباش تبار بودن خودش می‌نازد برای ابراز خشم خودش به نویسندهٔ این دفتر تهمت ترک‌ستیزی بزند که چرا جنایتهای نیاکان او را بازنویسی کرده است. اما اینها بیان رخداد‌های تلخ تاریخی است و کاری با حب و بغض ندارد. آنها دیروز برپدران و مادران ما اینها را درآورده‌اند و وقایع‌نگاران خودشان هم نوشته‌اند، و ما هم دلمان می‌خواهد که گذشته‌های شرم‌آور و ذلت‌بار خودمان را از روی نوشته‌های خود آنها بازخوانی کنیم.

ما چاره نداریم جز آنکه همهٔ حقایق تاریخی خودمان را بازخوانی کنیم تا بتوانیم خودمان را آن‌گونه که بوده‌ایم بشناسیم و بشناسانیم، و بکشیم که آنچه که باید باشیم را دریابیم و به‌کار گیریم. نوادگان تبرائیان و قزلباشان که امروز بخشی از ملت ایران اند نقشی در جنایتهای نیاکانشان ندارند. آنچه آنها امروز ممکن است که با ما بکنند فرداها خواهیم نوشت. اینکه آن فقیه از نوادگان قزلباشان آذربایجان در همین چند دهه پیش بلدوزر برداشت و به پارس رفت تا تحت جمشید که نشان افتخار تمدن بشری است را ویران و نابود کند را نمی‌شود که نانوشته گذاشت. اگر نه همت مردم مرو دشت بود که جلو بلدوزرهای جناب فقیه خوابیدند امروز ما حتماً به فرزندانمان می‌گفتیم که در این کوهپایه ویرانه‌های کاخ داریوش و خشیارشا و اردشیر دوم قرار داشت؛ همان‌گونه که بزرگترین اثر فرهنگی کشور افغانستان را همین دیروزها جاهلان قندهار به‌فتوای عربهای حنبلی رفته به افغانستان و جاگرفته در کابل و قندهار نابود کردند، و اکنون مردم افغانستان به فرزندانمان می‌گویند که اینجا یکی از عظیمترین نشان افتخار ایستاده بود و از ساخته‌های نیاکان ما بود و جاهلان تمدن‌ستیز به‌فتوای فقیهان بیگانه آنها را نابود کردند.

سخن بر سر آن نیست که چه کسی دشمن فرهنگِ آزاداندیش ایرانیان بود و چه مذهبی داشت. سخن بر سر رخدادهایی است که دیروزها بر ما رفته و ما را تبدیل به چنین قومِ ترسو و دورو و نفاق‌اندیش و کین‌پروری کرده است. در بیانِ بلاهای جانگدازی که حاکمان سنی (ترکان غزنوی و سلجوقی) برای تحمیل مذهبِ خودشان بر نیاکان ما وارد آوردند نیز من دفتر دیگری ترتیب داده‌ام؛ و در آنجا از کشتارهای دهها هزار ایرانیانِ باطنی مذهب (پیروانِ مکتب اخوان الصفاء) و زیدی مذهب و معتزلی مذهب توسط محمود سبکتگین، و از تلاشهای فقیهانِ مدارس نظامیه در زمان سلجوقیان برای امحای مذاهب غیر خودی و فتوایهای تکفیر توسط فقهای عرب‌تبارِ سنی مذهب در ایران و فرهنگ‌ستیزی و دانش‌ستیزی و دانشمندستیزی آنها گزارشها آورده‌ام، و داستانهای رنجبائی که از دست حاکمان ترکِ سنی کشیده بوده‌ایم و بلاهایی که توسط آنها بر تمدن و فرهنگِ ایرانی آمد را نیز بازنویسی کرده‌ام. ولی البته آنچه که قلباشان صفوی با مردم ما و با تمدن و فرهنگ ما کردند چندان مصیبت‌بار بود که در تاریخ میهن ما نمونه نداشته است. ما در هر باری توانستیم که کمرمان را پس از خم شدن‌ها راست کنیم ولی ضربتِ قلباشان صفوی با ما چنان کرد که تا امروز درد می‌کشیم و زار می‌زنیم و تلاش می‌کنیم ولی هنوز توان برخاستن نداریم.

ملتی که سرگذشتِ تاریخی خویش را آن‌گونه که رخ داده بوده است نخواند و نشناسد همچنان در خطا خواهد زیست و خطاهای گذشته را بارها و بارها تکرار خواهد کرد. ما اگر گذشته‌های خویش را به‌درستی و به‌آنگونه که بوده است بازشناسی نکنیم خویشتنِ خویش را بازشناسی نتوانیم کرد و جایگاه از دست‌رفتهٔ خویش را باز نتوانیم یافت.